Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Ю. В. Крамар

Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя

Монографія

Луцьк
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки
2015

УДК 94(477.82+438.41)«192/193»:008:2-67
ББК 63.3(4УКР-4ВОЛ)61-7+63.3(4УКР-9ВОЛ)61-7
К 77

Рекомендовано до друку вченою радою
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 3 від 30 жовтня 2014 року)

Рецензенти:

Сорока Юрій Михайлович – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Діанова Наталія Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

Шабала Ярослав Миколайович – доктор історичних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Науковий консультант

Зашкільняк Леонід Опанасович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Крамар Ю. В.
К 77 Західна Волинь 1921−1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя : монографія / Юрій Вікторович Крамар. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. − 404 с.
ISBN

У монографії висвітлюються проблеми національно-культурного та релігійного життя на західноволинських землях у 1921−1939 рр. На основі широкого кола документальних джерел у роботі проаналізовано зміни у шкільній освіті на Волині після її входження до складу Польщі, розкрито роль конфесійного фактору в укладі міжнаціональних стосунків у краї, простежено форми культурно-мистецького життя волинян у міжвоєнне двадцятиліття.

Для науковців, студентів та широкого загалу читачів.

УДК 94(477.82+438.41)«192/193»:008:2-67
ББК 63.3(4УКР-4ВОЛ)61-7+63.3(4УКР-9ВОЛ)61-7

© Крамар Ю. В., 2015
© (обкладника), 2015
© Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2015

ISBN

ЗМІСТ

Умовні скорочення 4

Вступ 5

I. Національна, соціальна та конфесійна структура населення Волинського воєводства у міжвоєнну добу 25

II. Ідеологічні засади і програми національної політики урядів Другої Польської Республіки 39

2.1. Підходи польських політичних сил до вирішення української проблеми 39
2.2. Єврейське питання в політиці урядів міжвоєнної Польщі 88
2.3. Національні меншини (німці, чехи, росіяни) в програмі польських урядів 113
2.4. Західна Волинь у концепціях національної політики польських урядових кіл 132

III. Культурно-освітня політика Другої Речі Посполитої на території Західної Волині у міжвоєнну добу 156

3.1 Нормативно-правова база системи шкільної освіти Другої Польської Республіки 156

3.2. Політика польських урядів щодо українського шкільництва 170

3.3. Освітнє життя єврейської громади на Волині у міжвоєнний період 190

3.4. Польська культурно-освітня політика щодо інших нацменшин (росіян, чехів, німців) у Волинському воєводстві 214

3.5. Форми культурно-мистецького життя волинян у міжвоєнне двадцятиліття 241

IV. Міжконфесійні відносини на Волині у 1920–1930-х рр. 261

4.1. Політика Польської держави щодо Православної церкви на Волині в міжвоєнну добу 261

4.2. Неоунійний рух на Західній Волині у 1920–1930-х рр. 286

4.3. Релігійне життя єврейської громади 304

4.4. Організація духовно-релігійного життя німецької та чеської меншин 311

Висновки 321
Джерела та література 327
Додатки 355
Ілюстрації 372

Умовні скорочення

ББ – Безпартійний блок
БНМ – Блок національних меншин
БНР – Білоруська Народна Республіка
ВРК –Воєводський регіональний комітет
ВУО – Волинське українське об’єднання
ВУТ – Волинський український театр
ВУТТ – Волинське українське театральне товариство
ЄНП – Єврейська народна партія
КАУМ – Католицька акція української молоді
КОП – Корпус охорони прикордоння
КПЗУ – Комуністична партія Західної України
КПЗБ – Комуністична партія Західної Білорусі
МЗС – Міністерство закордонних справ
НСО – Нова сіоністська організація
ОК – Округ Корпусу
ОУН – Організація українських націоналістів
ПСЛ – Польське стронніцтво людове
ПКРМ – Політичний комітет Ради міністрів
РНО – Російське народне об’єднання
РТД – Російське товариство доброчинності
СІ – Союз Ізраїлю
СО – Сіоністська організація
СПК РМ – Секція політичного комітету Ради міністрів
ТНЄ – Табір національного єднання
УКС – Український католицький союз
УНДО – Українське національно-демократичне об’єднання
УНР – Українська Народна Республіка
УПР – Українська парламентська репрезентація
УПЦ – Українська православна церква
УСРП – Українська соціалістична радикальна партія
УСС – Українські січові стрільці
ЦЄШО – Центральна єврейська шкільна організація
ЧНО – Чеське національне об’єднання
ЧШМ – Чеська шкільна матиця

Вступ

Проблематика міжнаціональних стосунків на західноукраїнських землях у міжвоєнну добу посідає одне з чільних місць у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених. Останніми роками з'явилося чимало праць українських та польських істориків, присвячених міжнаціональним відносинам у Другій Речі Посполитій.

Водночас питання етноконфесійних та етнокультурних взаємин на Волині у 1920–1930-х рр. XX ст. належить до тих проблем історичної науки, які потребують глибшого вивчення. Це зумовлено і об'єктивними, і суб'єктивними причинами.

По-перше, серед робіт вітчизняних істориків, присвячених питанням міжнаціональних відносин на території Західної Волині, мало публікацій, у яких розкриваються проблеми національно-культурного життя краю у вказаний період; основна увага приділялася вивченню соціально-економічного та політичного становища Волині у складі Польщі, і лише в деяких публікаціях висвітлювались окремі аспекти освітнього, релігійного, культурно-мистецького життя населення.

По-друге, при загальній оцінці суспільно-політичної ситуації у 1920–1930-х рр. на східних теренах Польщі, зокрема на Волині, важливо враховувати не лише стосунки між поляками й українцями, які були визначальними у характері міжнаціональних відносин у краї, а й державну політику польських урядів щодо інших національностей, котрі проживали у вказаний період на західноволинських землях. Аби усунути цю прогалину, автор ставить собі за мету змалювати загальну картину етнокультурних відносин в краї у 1920–1930-х рр., дослідити особливості національно-культурного й релігійного життя українців, євреїв, чехів, німців та росіян на терені Волинського воєводства, з'ясувати характер їхніх взаємин із місцевою польською громадою.

Історіографічна база досліджуваної теми формувалася впродовж кількох останніх десятиліть. Свій внесок у вивчення проблеми зробили і вітчизняні, і зарубіжні дослідники. Упродовж цього періоду підходи вчених-істориків до висвітлення зазначеної проблематики змінювалися залежно від суспільно-політичних умов, науково-методологічних підходів, доступної бази історичних джерел.

Дослідження проблем міжнаціональних відносин у Другій Польській Республіці розпочалося ще у 20–30-х роках XX ст. Національна українська історіографія міжвоєнного періоду (М. Лозинський[1], С. То-

[1] Лозинський М. З Новим роком 1924. Теперішній стан будови Української держави і задачі західно-українських земель / М. Лозинський. – Женева : [б. в.], 1924. – 76 с.

машівський[1], І. Рудницький-Кедрин[2], І. Лисяк-Рудницький[3]) обґрунтовувала потребу розв'язати проблему національних меншин у Польщі на основі принципу самовизначення націй. Історію українсько-польських відносин у Галичині й на Волині вони висвітлювали крізь призму загальнонаціональних завдань.

Окремих аспектів урядової політики Польщі в національному питанні торкалися тогочасні польські політологи й публіцисти М. Уздовський[4], В. Стпічинський[5], М. Фелінський[6]. Вони були апологетами курсу національної політики Речі Посполитої, тому їхні роботи мали не так науковий, як ідеологічно-пропагандистський характер.

Проблеми міжнаціональних відносин у Другій Речі Посполитій вивчали окремі науково-дослідницькі установи, серед яких і одна з провідних інституцій міжвоєнної Польщі – Інститут дослідження національних питань (Instytut badań spraw narodowościowych). Результати його досліджень публікувалися на сторінках часопису «Sprawy narodowościowe» («Національні справи»).

Питань етнонаціональних відносин на західноукраїнських землях у міжвоєнний період торкалися у своїх працях відомі в Польщі знавці «східної проблематики» К. Сроковський[7], П. Дунін-Борковський[8],

---

[1] Томашівський С.Десять літ українського питання в Польщі / С. Томашівський. – Львів : Ін-т дослідів нац. справ у Варшаві, 1929. – 48 с.

[2] Rudnicki-Kedryn I. Ewolucja stosunków polsko-ukraińskich / I. Rudnicki-Kedryn // Biuletyn polsko-ukraiński (далі: BP-U). – 1936. – № 25. – 21 czerwca. – S. 257–258.

[3] Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2 т. Т. 2 / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – 578 с.

[4] Uzdowski M. Kresy wschodnie a polska polityka państwowa / M. Uzdowski // Droga. – 1923. – № 1–2. – S. 20–23 ; Його ж. Przyslość Polski a jej polityka wschodnia / M. Uzdowski // Droga. – 1923. – № 7. – S. 15–184.

[5] Stpiczyński W. Pod znakiem realizacji praw mnieszości narodowych / W. Stpiczyński // Głos prawdy. – 1924. – № 44. – S. 438–440.

[6] Feliński M. Ukraincy w izbach Ustawodawczych Polski odrodzonej / M. Feliński // Sprawy Narodowościowe (далі: SN). – 1931. – № 6. – S. 566–600.

[7] Srokowski K. Sprawa narodowościowa na kresach wschdonich / K. Srokowski. – Kraków, 1924. – 56 s.

[8] Dunin-Borkowski P. Jeszcze o polityce na Wołyniu / P. Dunin-Borkowski // BP-U. – 1938. – № 40. – S. 434–435 ; Його ж. Напрями програми польсько-українського зближення / П. Дунін-Борковський // Ми не є українофілами. Польська політична думку про Україну і українців : антол. текстів / за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк). – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 120–131.

Л. Василевський[1], Т. Голувко[2]. Так звані українофіли, як їх часто називали в середовищі польського політикуму, обіймали впливові державні посади в урядах «санації» (П. Дунін-Борковський був львівським воєводою, Л. Василевський очолював Інститут досліджень національних питань, Т. Голувко керував східним відділом Міністерства закордонних справ), а тому мали безпосередній вплив на формування польської «східної політики». Позиція «українофілів» відзначалася виваженим підходом до розв'язання національного питання в Польщі.

У післявоєнний період вивченням та опрацюванням новітньої історії Волині займались українські радянські історики. Позаяк питання міжнаціональних відносин розглядалися лише в контексті «боротьби західноукраїнського народу за возз'єднання з Радянською Україною», «створення революційно-демократичного блоку трудящих проти правлячих режимів», то воно було відображене спотворено. Об'єктом дослідження науковців були здебільшого проблеми соціально-економічної історії Волині, революційно-демократичного руху на цих землях. Такими є роботи І. Васюти[3], С. Вронського[4], Г. Ковальчука[5], Л. Корнійчук[6], О. Цибка[7], І. Заболотного[8].

---

[1] Wasilewski L. Zadania polskiej polityki narodowościowej / L. Wasilewski // Droga. – 1923. – № 4. – S. 20–28.

[2] Голувко Т. Методи й шляхи оздоровлення взаємовідносин у Східній Галичині і східних воєводствах / Т. Голувко // Ми не є українофілами. Польська політична думку про Україну і українців : антол. текстів / за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С.108–120.

[3] Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до воз'єднання (1918–1939) / І. К. Васюта. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1978. – 220 с.

[4] Вронський С. Суспільно-економічні відносини на Волині напередодні Другої світової війни / С. Вронський // Укр. іст. журн. – 1964. – № 6. – С. 62−69.

[5] Ковальчук Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. Ковальчук. – К. : Наук. думка, 1988. – 110 с.

[6] Корнійчук Л. Я. Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі / Л. Я. Корнійчук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 69 с.

[7] Цибко О. Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР (1934–1939) / О. Цибко. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1963. – 137 с.

[8] Заболотний І. Нескорена Волинь: нарис з історії революційного руху на Волині 1917–1939 / І. Заболотний. – Львів : Каменяр, 1964. – 204 с.

Багатий фактологічний матеріал з історії Волині досліджуваного періоду міститься у праці Р. Оксенюка[1], яка відзначається залученням широкої джерельної бази. Однак слід узяти до уваги спірність багатьох теоретичних положень і висновків, зроблених у цьому дослідженні. Те саме можемо сказати і про монографію узагальнювального характеру «Історія Волині»[2], яка хоча й відкрила чимало нових сторінок в історії краю, проте не відзначається новизною в поданні матеріалу. Зауважимо, що в тогочасних умовах не було можливості об'єктивно вивчати питання національно-культурного, релігійного життя західноукраїнських земель, зокрема й Волині.

Вагомий внесок у дослідження проблем міжнаціональних відносин на східних теренах Речі Посполитої та польської урядової політики щодо української меншини у Другій Речі Посполитій зробили львівські науковці Ю. Сливка та С. Макарчук.

Ю. Сливка проаналізував підходи основних польських політичних сил до вирішення українського питання в Польщі[3]. Особливу увагу автор звернув на фактори (внутрішні та зовнішні), що спричинили зміну національної політики польського уряду після приходу до влади у 1926 р. «санаційного» табору. Підкреслено, що головним напрямом урядової політики на «східних кресах» «санація» проголосила державну асиміляцію національних меншин, яка полягала в забезпеченні лояльності українського населення до польської державності. Дослідник наголосив на тому, що меті державної асиміляції українців була повністю підпорядкована політика санаційної влади в соціально-економічній, культурно-освітній і релігійній сферах.

Характеристиці міжнаціональних відносин на західноукраїнських землях у кінці XIX ст. – 1939 р. присвячена робота С. Макарчука[4]. На основі ґрунтовного аналізу статистичних джерел (переважно матеріалів всеросійських та загальнопольських переписів) автор досліджує

---

[1] Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939 рр.) : монографія / Р. Оксенюк. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1970. – 276 с.

[2] Історія Волині з найдавніших часів до наших днів : монографія / І. Кічий, О. Михайлюк, М. Півницький [та ін.]. – Львів : Вища шк., 1988. – 238 с.

[3] Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Ю. Ю. Сливка. – К. : Наук. думка, 1985. – 272 с.

[4] Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львов : Вища шк., 1983. – 225 с.

соціальну та національну структуру населення Східної Галичини і Волині у вказаний період. Серед факторів, що зумовили зміну етносоціальної структури населення краю, дослідник виділяє дискримінаційну економічну політику польських урядів щодо Східної Галичини і Волині, польську колонізацію регіону через військове та цивільне осадництво, масові еміграційні й міграційні процеси, що торкнулися всіх без винятку місцевих етнічних груп. Утім С. Макарчук зосередився передусім на соціально-економічних аспектах урядової політики Польщі щодо східних воєводств.

Після проголошення Україною державної незалежності історична наука поступово звільняється від ідеологічного навантаження. Значно розширилося коло проблем, які тривалий час вважалися закритими в українській історіографії.

Українсько-польські відносини, їх характер та еволюція у міжвоєнне двадцятиліття стали об'єктом ґрунтовного дослідження відомого львівського історика Л. Зашкільняка. При загальній оцінці суспільно-політичної ситуації на східних теренах Польщі у 1920–1930-х рр. XX ст. вчений акцентує увагу не лише на конфронтаційних моментах у відносинах між поляками й українцями, а й на спробах нормалізації стосунків між обома народами[1].

У низці праць Л. Зашкільняк торкається проблем подолання історичних стереотипів у ставленні українців до поляків і поляків до українців[2]. Учений зауважує, що суспільна свідомість обох народів, обтяжена стереотипами минулого, і досі залишається певною пере-

[1] Зашкільняк Л. О. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії / Л. О. Зашкільняк // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.) / [відп. ред. П. Федорчак]. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 156–160 ; Zaszkilniak L. Stosunki polsko-ukraińskie w XX wieku: analiza i interpretacja / L. Zaszkilniak // Polska-Niemcy-Ukraina w Europie. – Rzeszów, 1996. – S. 187–202 ; Зашкільняк Л. Україна і Польща в XX ст.: від конфронтації до порозуміння / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17. Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича ; голова редкол. Я. Ісаєвич, упоряд. М. Литвин, В. Футала. – Львів : [б. в.], 2008. – С. 3–18.

[2] Історія – ментальність – ідентичність. Вип. IV. Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття : кол. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісуліньської, П. Сєрженґи. – Львів : ПАІС, 2011. – 536 с. ; Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки XX ст. у суспільній свідомості українців і поляків / Л. Зашкільняк // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. соціол. – 2008. – Вип. 2. – С. 127–137.

шкодою на шляху поліпшення сучасних українсько-польських відносин.

Л. Зашкільняк разом з іншим львівським ученим М. Крикуном є автором першої у незалежній Україні фундаментальної праці з історії Польщі[1], що написана на основі опрацювання багатьох нових джерел та відзначається новизною в поданні матеріалу. Автори праці, розкриваючи проблеми спільної історії України і Польщі, важливу увагу приділяють висвітленню не лише політичних, економічних, а й культурних, конфесійних взаємин між поляками і українцями на різних етапах історичного розвитку. В розділі, присвяченому міжвоєнній історії Польщі, показано вплив польської державної політики на характер міжнаціональних відносин на західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр.

Серед робіт, присвячених міжнаціональним та міжконфесійним відносинам у Другій Польській Республіці, заслуговують на увагу дослідження: Ю. Макара[2] (національно-культурне життя українців Холмщини та Підляшшя), М. Гона[3] (етнополітичні конфлікти на західноукраїнських землях; становище єврейської меншини в Польщі),

---

[1] Зашкільняк Л. О. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 759 с.

[2] Від депортації до депортації (суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947) : дослідж., спогади, док. У 3 т. Т. 1. / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк. – Чернівці : Букрек, 2011. – 880 с. ; Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині XX століття: історико-політична проблематика / Ю. Макар. – Львів : Ін-т українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2003. – 88 с.

[3] Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період : монографія / М. М. Гон. – Рівне : Волин. обереги, 2006. – 431 с. ; Його ж. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939) : монографія / М. Гон. – Рівне : Волин. обереги, 2005. – 192 с. ; Його ж. Етнополітичні протиріччя й конфлікти на західноукраїнських землях (1926–1939 рр.) / М. Гон // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2006. – Вип. 18. – С. 64–69 ; Його ж. Етнополітична структура західноукраїнського політикуму (1921–1939) / М. Гон // Історико-політичні проблеми сучасного світу : зб. наук. ст. – Чернівці : [б. в.], 2005. – Т. 10–11. – С. 215–223 ; Його ж. Українці та євреї в політичній думці польської національної демократії (1918–1939) / М. Гон // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 79–86 ; Його ж. Єврейське питання в Західній Україні напередодні Другої Світової війни (за матеріалами громадсько-політичної періодики краю) / М. Гон // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2005. – № 1. – С. 9–27.

Н. Стоколос[1] (етноконфесійні відносини в Другій Речі Посполитій), С. Качараби[2] (еміграційна політика польських урядів).

Наприкінці 1990-х – початку 2000 рр. проблематика етнокультурного життя на теренах Західної Волині стала важливим напрямом досліджень науковців Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Нові концептуальні підходи відображено у виданні, що його підготував авторський колектив за редакцією доктора історичних наук В. Барана[3]. Тематичний діапазон національно-культурного та релігійного життя Волині у міжвоєнну добу розширюють та поглиблюють у своїх працях дослідники Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки Н. Кінд-Войтюк[4], М. Куче-

[1] Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : монографія / Н. Г Стоколос. – Рівне : РІС КСУ – ППФ «Ліста-М», 2003. – 480 с. ; Її ж. Етноконфесійні і національні проблеми Греко-католицької церкви (1918–1939 рр.) / Н. Стоколос // Українське релігієзнавство. – 2002. – № 23. – С. 34–44 ; Її ж. Спроба етноконфесійної трансформації православ'я у Польщі (1923–1939 рр.) / Н. Стоколос // Українське релігієзнавство. – 2002. – № 24. – С. 12–20 ; Її ж. Проблеми етноконфесійності в II Речі Посполитій (1918–1939) / Н. Стоколос // Християнство і національна ідея : наук. зб. – Київ ; Тернопіль ; Краків : [б. в.], 1999. – С. 108–115 ; Її ж. Унійна акція Ватикану на українських землях Польщі у міжвоєнний період (1920–1930 рр.) / Н. Стоколос // Християнство: контекст світової історії та культури : наук. зб. – К. : [б. в.], 2000. – С. 211–215 ; Її ж. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців / Н. Стоколос // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5. – С. 59–81 ; Її ж. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.) / Н. Стоколос // Укр. іст. журн. – 1999. – № 4. – С. 74–86.

[2] Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939) / С. Качараба. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту ім. І. Франка, 2003. – 415 с. ; Його ж. Еміграційна політика Польщі та її реалізація на Західній Україні (1919–1939) / С. Качараба // Проблеми слов'янознавства. – 2002. – Вип. 52. – С. 73–85.

[3] Західне Полісся: історія та культура : монографія / авт. кол. : Г. В. Бондаренко, О. Н. Гаврилюк, А. А. Дмитренко, О. М. Карліна [та ін.] ; наук. ред. В. К. Баран. – Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. – 784 с.

[4] Кінд-Войтюк Н. Наукові товариства Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства (1921–1939 рр.) / Наталя Кінд-Войтюк // Краєзнавство. – 2008. – № 1/4. – С. 22–27 ; Її ж. Участь науково-громадських товариств Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства (1921–1939 рр.) / Н. В. Кінд-Войтюк // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 2001. – № 5. – С. 136–140.

репа[1], С. Кучерепа[2], В. Надольська[3], В. Панасюк[4], Л. Понєдельнік[5], С. Пономаренко[6], Т. Раєвич[1], О. Разиграєв[2], М. Філіпович[3], А. Шваб[4],

---

[1] Кучерепа М. Культурно-освітня діяльність українських громадських організацій в Західній Україні у 20–30-х рр. XX ст. / М. Кучерепа // Минуле і сучасне Волині й Полісся. Край на межі тисячоліть : матеріали X наук. іст.-краєзн. конф., яка відбулася у Ст. Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000–2002 рр. : зб. наук. пр. / Нововолин. міська рада, Нововолин. т-во краєзнавців, Манев. райдержадмін. [та ін.]. – Луцьк : [б. в.], 2002. – С. 183–184 ; Його ж. Церковно-релігійне життя українського населення в Польщі (1921–1939 рр.) / M. Kuczerepa // Dzieje Podkarpacia : materiały z międzynarodowej konferencji historycznej "Polacy i Ukraińcy 1918−1956", Krosno 1999 / red. Jan Gancarski ; Podkarpackie Towarzystwo Historyczne. – Krosno, 1999. – T. 3. – S. 149–166 ; Його ж. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921–1939 рр. / М. Кучерепа // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921−1939) : матеріали Міжнар. наук. конф. – Дрогобич : [б. в.], 2005. – С. 19–33.

[2] Кучерепа С. Польський театр на Волині / С. Кучерепа. – Луцьк : ВМА «Терен», 2005. – 116 с.

[3] Надольська В. Німці на Волині: етапи розвитку діаспори і сучасне національно-культурне відродження / В. Надольська // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. / ред. А. Г. Слюсаренко. – К. : УНІСЕРВ, 2004. – Вип. 16. – С. 114–119.

[4] Панасюк В. Німецькомовне шкільництво на Волині у 1928–1939 роках: дилеми етатизації / В. Панасюк // Українська історична наука на шляху творчого поступу : [доп. та повідомл.]. У 3 т. Т. 2 / гол. ред. Л. Винар, І. Коцан. – Луцьк : [б. в.], 2007. – С. 224–229 ; Його ж. Німецькомовне шкільництво на Волині у 1928–1939 роках: чинники та межі політики державного толерування / В. В. Панасюк // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 2007. – № 1. – С. 160–170 ; Його ж. Режим двомовності у шкільництві на Волині у 1920–1930-х роках / В. В. Панасюк // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 2000. – № 1. – С. 69–79.

[5] Понєдєльник Л. Культурно-освітня робота Луцького повітового товариства «Просвіта» в 20–30-х рр. XX ст. / Л. Понєдєльник // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди : наук. зб. : матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф. – Луцьк : [б. в.], 2007. – Вип. 26. – С. 101–103 ; Її ж. Польська культура на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / Л. А. Понєдєльник // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 2007. – № 1. – С. 97–101.

[6] Пономаренко С. Волинська «Просвіта» і книгарський рух (1921–1939 рр.) / С. Пономаренко // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 2000. – № 3. – С. 93–97 ; Її ж. Західноукраїнські культурно-освітні товариства у боротьбі за національну освіту (1921–1939 рр.): правовий аспект / С. Пономаренко // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 2007. – № 1. – С. 188–193.

С. Шульга[5], П. Шиманський[6]. Автором ґрунтовного дослідження з історії Православної церкви на Волині у міжвоєнну добу є вчений-історик з Рівного В. Борщевич[7]. У своїй монографії він торкнувся проблем міжконфесійних відносин у краї, показав характер взаємин польського уряду з ієрархами Православної церкви в Польщі, проаналізував процеси національно-церковного відродження на Волині у 1920–1930-х рр.

Вагомий внесок у дослідження окресленого питання зробили польські історики, які стали активно досліджувати західноукраїнську проблематику з 1970-х рр. Вивченню національної політики Другої Речі Посполитої були присвячені праці А. Хойновського[8]. Дослідник

---

[1] Раєвич Т. Культурно-освітня діяльність українок Волині в 1921–1939 рр. / Т. Раєвич // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 2000. – № 3.– С. 193–202; Її ж. Союз українок на Волині [1920–1930-ті рр.] / Т. Раєвич // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди : наук. зб. : матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф. – Луцьк : [б. в.], 2007. – Вип. 26. – С. 103–105.

[2] Разиграєв О. В. Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 роках : монографія / О. В. Разиграєв. – Луцьк : ДП «Волинські старожитності», 2011. – 432 с.

[3] Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр. : монографія / М. Б. Філіпович. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 240 с.

[4] Шваб А. Етнодемографічні процеси на Волині в 1920–1930-х роках у світлі національної та еміграційної політики Другої Речі Посполитої / А. Шваб // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 1999. – № 5. – С. 86–91.

[5] Шульга С. Чеське шкільництво на Волині у міжвоєнний період / С. Шульга // Ĉeská matice školská. Чеська загальноосвітня школа / упоряд. Л. Й. Младанович, С. Г. Кратофіл, С. А. Шульга ; пер. М. А. Юхтовського-Шпака. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. – 112 с. (чеськ. та укр. мовами) ; Її ж. Чеська община Волині в національній політиці польських урядів 1920–1930-х років / С. А. Шульга // Друга світова війна і доля народів України : матеріали 2-ї Всеукр. наук. конф. – К. : [б. в.], 2007. – С. 358–368.

[6] Шиманський П. Й. Музична культура Волині I пол. XX ст. : монографія / П. Шиманський. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. – 172 с.

[7] Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.) / В. Борщевич. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 254 с.

[8] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wyd. Polskiej Akademii Nauk, 1979. – 262 s. ; Його ж. Mniejszości narodowe w polityce rządów polskich w latach 1921−1926 / A. Chojnowski // Przegląd Historyczny (далі: PH). – 1976. – № 4. – S. 593–615 ; Його ж. Piłsudczycy u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem / A. Chojnowski. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986. – 294 s.

проаналізував стратегію уряду Польщі у сфері національної політики протягом міжвоєнного періоду. Серед іншого вчений відзначив, що від методу розв'язання національного питання залежала подальша доля самої Польської держави та збереження її територіальної інтегральності. А. Хойновський порушив проблему ставлення військових структур до національного питання, що особливо активізувалася у другій половині 30-х років через зростання їхньої ролі у внутрішньополітичному житті держави. Новий курс національної політики польського уряду, започаткований у 1935 р., історик охарактеризував як «програму зміцнення польської присутності» на східних теренах Речі Посполитої.

Серед досліджень, присвячених становищу українців у міжвоєнній Польщі, слід виділити монографії Р. Тожецького[1] та Т. Пйотркевича[2], які показали еволюцію підходів польських політичних сил до «українського питання», дали обґрунтовану оцінку національної політики польських урядів, торкнулися окремих аспектів діяльності українських політичних та громадсько-культурних організацій у Польщі.

М. Папежинська-Турек досліджувала українське питання в політичному, соціальному та релігійному аспектах[3]. Чимало уваги дослідниця приділяє аналізу політики польських влади щодо Православної церкви в Польщі[4]. Процес українізації Православної церкви на Волині у міжвоєнний період дослідниця розглядає, з одного боку, як природну реакцію українців на русифікаторську політику православних ієрархів у Польщі, а з другого – як їхню опозицію до урядових кіл, які прагнули до підпорядкування цієї церкви державі.

---

[1] Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / Ryszard Torzecki. – Kraków : Wyd. Literackie, 1989. – 465 s. ; Його ж. Z problematyki stosunków polsko-ukraińskich / R. Torzecki // Dzieje Najnowsze (далі: DN). – 1985. – № 2. – S. 150–170.

[2] Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926–1930 / T. Piotrkiewicz. – Warszawa : Wyd.: Uniwersytet Warszawski. Wydziai Historyczny, 1981. – 165 s.

[3] Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926 / Mirosława Papierzyńska-Turek. – Kraków : Wyd. Literackie, 1979. – 390 s.

[4] Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością: państwo wobec prawosławia 1918–1939 / M. Papierzyńska-Turek. – Warszawa : PWN, 1989. – 484 s. ; Її ж. Papierzyńska-Turek M. Religia i kościól w ukraińskiej myśli politycznej w Polsce w latach 1918–1939 / M. Papierzyńska-Turek // Polska-Polacy-mniejszości narodowe. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1992. – S. 329–341.

Проблему неоунійного руху на східних теренах Речі Посполитої у 20−30-х рр. досліджував у своїх працях С. Стемпень[1]. На широкому фактологічному матеріалі вчений доводить, що метою «нової унії» було намагання єпископату Римо-католицької церкви в Польщі підпорядкувати своєму впливу якнайбільшу кількість православного українського населення Волині, Холмщини і Підляшшя. Це, своєю чергою, вело до загострення міжконфесійних відносин у східних воєводствах держави, поглиблювало польсько-українські антагонізми. Ґрунтовним дослідженням з історії церкви східнослов'янського обряду в міжвоєнний період є монографія Ф. Жеменюк[2].

Проблемі шкільництва національних меншин у Другій Речі Посполитій присвячені роботи М. Іваницького[3], С. Мауерсберг[4], Є. Василюка[5], М. Сирника[6].

Наприкінці 90-х років XX – на початку XXI ст. тематика досліджуваної проблеми значно розширилася. Це стало можливим завдяки доступу польських істориків до документів, що зберігаються в архівних установах України та Білорусі. Окрім українського і білоруського населення, яке кількісно домінувало у східних воєводствах Польщі,

---

[1] Stępień S. Życie religijne społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej / S. Stępień // Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – T. 1. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym / (red. St. Stępień). − Przemyśl, 1990. – S. 207−227 ; Його ж. Glowne nurty życia religijnego społecznosci ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej / S. Stкpiec // Slawia Orientalis. – 1990. – № 1–2. – S. 113–125.

[2] Rzemieniuk F. Kościoł katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego, Neounia / F. Rzemieniuk. – Lublin : Towarzystwo Naukowe katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1999. – 370 s.

[3] Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918−1939 / M. Iwanicki. – Siedlce : Wyd. Uczelniane WSP w Siedlcach, 1975. – 272 s. ; Його ж. Polityka oświatowa w szkolnictwie niemieckim w Polsce w latach 1918–1939 / M. Iwanicki. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo Naukowe, 1978. – 436 s.

[4] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939 / S. Mauersberg. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Ossolineum, 1968. – 230 s.

[5] Wasiluk J. Szkolnictwo mniejszości narodowych w Polsce w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej – próba porównań / Jerzy Wasiluk // Zeszyty politologiczne / pod red. Ryszarda Skarzyńskiego. – Białystok, 1994. – Z. 1. – S. 66–92.

[6] Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnictwo / M. Syrnyk. – Wrocław : Krynica desing studio, 1996. – 186 s.

об'єктом дослідження польських істориків стають також інші етнічні спільноти – євреї, німці, чехи, литовці, татари, росіяни та ін. Польським дослідникам вдалося ввести до наукового вжитку значний масив нових джерел із досліджуваної теми.

Становищу національних меншин у міжвоєнній Польщі та польській урядовій політиці в національному питанні присвячені роботи П. Еберхардта[1], Х. Халупчака та Т. Броварека[2], Є. Огуновського[3], Є. Томашевського[4], Р. Вапінського[5]. Польські історики поглиблювали вивчення низки інших аспектів теми. Об'єктом їхньої уваги були: підходи польських урядових кіл до вирішення національної питання в Польщі (Г. Радомський[6], Я. Фариш[7]), проблематика міжнаціональних відносин у польській політичній думці міжвоєнної доби

[1] Eberhardt P. Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku / Eberhardt Piotr. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002. – 426 s. ; Його ж. Kresy Wschodnie – granice, terytorium, ludność polska / P. Eberhardt // Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawniej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschdonie granice III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 / red. Krzysztof Jasiewicz. – Warszawa : Instytut Studiów politycznych PAN ; Oficyna wydawnicza RYTM ; Londyn : Polonia Aid Foundation Tryst, 1999. – S. 29–39.

[2] Chałupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995 / Henryk Chałupczak, Tomasz Browarek. – Lublin : Wyd. UMCS, 2000. – 323 s.

[3] Ogonowski J. Uprawnienie językowe mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej 1918–1939 / Jerzy Ogonowski. – Warszawa : Wyd. Sejmowe, 2000. – 285 s.

[4] Tomaszewski J. Kresy wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku / J. Tomaszewski // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. Między Polską etniczną a historyczną. – T. VI / pod red. W. Wrzesińskiego. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1988. – C. 101–150 ; Його ж. Ojczyzna nie tylko polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939 / Jerzy Tomaszewski. – Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. – 224 s.

[5] Wapiński R. Polska i małe ojczyzny Polaków. Z dziejow ksztaltowania sie swiadomości narodowej w XIX–XX wieku po wybuch II wojny światowej / R. Wapiński. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wyd. Ossolineum, 1994. – 419 s.

[6] Radomski G. Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926 / Grzegorz Radomski. – Toruń : Wyd. Adam Marszałek, 2000. – 170 s.

[7] Faryś J. Piłsudski i piłsudczycy. Z dziejów koncepcii polityczno-ustrojowej (1918–1939) / J. Faryś. – Szczecin : Uniwersytet Szczecicski, 1991. – 278 s.

(В. Міх[1], В. Парух[2]), національні меншини в Сеймі Другої Речі Посполитої (З. Запоровський[3]), діяльність громадських культурно-освітніх організацій і товариств нацменшин у Польщі (М. Іваницький[4], Р. Домбровський[5], Є. Дорошевський[6]).

Наукові інтереси ряду польських дослідників зосереджувалися на проблематиці *єврейської меншини* у міжвоєнній Польщі. Це питання активно висвітлювали Ш. Бронштейн[7], П. Борецький[8], М. Ходаке-

---

[1] Mich W. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego 1918–1939 / Wlodzimerz Mich. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1992. – 306 s. ; Його ж. Obcy w polskim domu: nacjonalistyczne koncepcje rozwązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939 / Wlodzimerz Mich. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1994. – 143 s. ; Його ж. Między nacjonalizmem a imperializmem. Ruch konserwatywny (1918–1939) / Wlodzimerz Mich // Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji (rozwązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku. – Lublin, 2001. – S. 49–69.

[2] Paruch W. Koncepcja konsolidacji państwowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego w latach 1926–1935 / W. Paruch // Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku. – Lublin : Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. – 1992. – S. 145–159 ; Його ж. Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji: Rozwiązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku / red. J. Jachymek, W. Paruch. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2001. – 315 s. ; Його ж. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939 / Waldemar Paruch. – Lublin : Wyd. UMCS, 2005. – 880 s.

[3] Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: działalność posłòw, parlamentarne koncepcje Jòzefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe / Zbigniew Zaporowski. – Lublin : Wyd. UMCS, 1992. – 265 s.

[4] Iwanicki M. Ukraińcy, Białorusini, Litwini i Niemcy w Polsce w latach 1918–1990 / Meczysław Iwanicki. – Siedlce : Wyd. Wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej, 1993. – 205 s.

[5] Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918−1939) / R. Dąbrowski. – Szczecin : Wyd. Naukowe uniwersytetu szczecińskiego, 1990. – 278 s.

[6] Doroszewski J. Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / J. Doroszewski. – Lublin : Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2000. – 338 s. ; Його ж. Życie oświatowe społeczeństwa żydowskiego w Lublinie w latach 1918−1939 / Jerzy Doroszewski // Żydzi w Lublinie. T. 1. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina /pod red. Tadeusza Radzika. – Lublin : Wyd. UMCS, 1995. – S. 175–201.

[7] Bronsztejn Sz. Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym / Szyja Bronsztejn. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wyd. Zaklad narodowy im Ossolińskich, 1963. – 295 s.

[8] Borecki P. Uwagi o statusie prawnym wyznawców judaizmu na ziemiach polskich / Paweł Borecki // Czasopismo prawno-historyczne. – 2010. – T. LXII. – Zeszyt 2. – S. 64–89.

вич[1], Я. Фальовський[2], І. Гладиш[3], Х. Хауман[4], Е. Мендельсон[5], Р. Жебровський[6], К. Зелінський[7], Й. Жиндул[8]. Серед досліджень, присвячених єврейській проблематиці в міжвоєнній Польщі, слід відзначити праці Є. Томашевського[9].

Низка досліджень польських науковців присвячена становищу *німецької меншини* в Польщі. Ця проблематика висвітлена в працях

---

[1] Chodakiewicz M. J. Żydzi i polacy, 1918–1955: wspołistnienie, zagłada, komunizm / Marek Jan Chodakiewicz. – Warszawa : Fronda, 2000. – 731 s.

[2] Fałowski J. Mniejszość żydowska w parlamencie II Rzeczypospolitej (1922–1939) / Janusz Fałowski. – Kraków : Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna wydawnicza AFM, 2006. – 298 s.

[3] Gładysz J. Gmina wyznaniowa żydowska w Lublinie w latach 1918–1939 / J. Gładysz // Żydzi w Lublinie. T. 1. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina / pod red. Tadeusza Radzika. – Lublin : Wyd. UMCS, 1995. – S. 155–175 ; Її ж. Życie kulturalne żydów w Lublinie w latach 1918−1939 / Izabela Gładysz // Żydzi w Lublinie. T. 1. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina / pod red. Tadeusza Radzika. – Lublin : Wyd. UMCS, 1995. – S. 201–213.

[4] Haumann H. Historia Żydòw w Europie Środkowej i Wschodniej / H. Haumann. – Warszawa : Wydawanictwo Adamantan, 2000. – 286 s.

[5] Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodni w okresie międzywojennym / Ezra Mendelsohn. – Warszawa : Wyd. Naukowe PWN, 1992. – 356 s.

[6] Żebrowski R. Dzieje żydów w Polsce. Wybór tekstów żrodłowych. 1918–1939 / Rafal Żebrowski. – Warszawa : Żydowski Instytut Historyczny w Polsce, 1993. – 141 s. ; Його ж. Społeczeństwo żydowskie w II Rzeczypospolitej / Rafal Żebrowski // Studia z dziejów żydów w Polsce. T. 1 / red. Zofia Borzymińska. – Warszawa : Żydowski Instytut Historyczny, 1995. – S. 81–101.

[7] Zieliński K. Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939 / Konrad Zieliński // Almanach Historyczny. – Kielce : Wyd. Akademii Świętokrzyskiej, 2003. – T. 5. – S. 211–257 ; Його ж. Żydzi polscy a niepodległość – nadzieje i obawy / Konrad Zieliński // Res Historica /pod red. Jana Lewandowskiego. – Lublin : Wyd. UMCS, 2006. – T. 22. – S. 195–210.

[8] Żyndul J. Cele akcji antysemickiej w Polsce w latach 1935–1937 / Jolanta Żyndul // Biuletyn żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce. – Warszawa, 1992. – № 1 (styczeń−marzec). – S. 53–65 ; Її ж. Zajśia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937 / Jolanta Żyndul. – Warszawa : Fundacja im. K. Kelles-Krauza, 1994. – 96 s.

[9] Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura: leksykon / red. Jerzy Tomaszewski, Andrzej Żbikowski. – Warszawa : Wydawnictwo Cyklady, 2001. – 572 s. ; Його ж. Najnowsze dzieje żydów w Polsce (w zarysie do 1950 r.) / pod red. Jerzy Tomaszewskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. – 499 s.

Р. Домбровського[1], Є. Дорошевського[2], Д. Мательського[3], М. Циганського[4].

Громадсько-культурне життя *слов'янських меншин* (білорусів та українців) у Другій Польській Республіці досліджували К. Гомулка[5] та Є. Міронович[6]. Останній є головою Білоруського історичного товариства в Польщі, професором Білостоцького університету, головним редактором часопису «Białoruskie Zeszyty Historychne» («Білоруські історичні записки»), на сторінках якого серед інших друкуються статті, присвячені проблемам національно-культурного життя білорусів та українців у Другій Речі Посполитій[7].

---

[1] Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność społeczno-kulturalna w latach 1918–1939 / Robert Dąbrowski. – Szczecin : Wydawnictwo Naukowe Wyższej szkoły pedagogicznej w Szczecinie, 1982. – 201 s.

[2] Doroszewski J. Mniejszość niemiecka na Chełmszczyznie w latach 1918−1939 / Jerzy Doroszewski // Rocznik Chełmski. – 1997. – T. 3. – S. 303–322.

[3] Matelski D. Niemcy na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej / Dariusz Matelski // Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. T. XXXVIII. – Warszawa : Wyd. Naukowe Semper, 2003. – S. 247–278.

[4] Cygański M. Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1919–1939 / Mirosław Cygański. – Łódź : Wydawnictwo Łódzkie, 1962. – 186 s.

[5] Gomółka K. Sprawa białoruska w koncepcjach Narodowej Demokracji w latach 1918–1922 / Krystyna Gomółka // Polska-Polacy-mniejszości narodowe / pod red. Wojciecha Wrzesińskiego. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wydawnictwo Zakladu Narodowego im. Ossolińskich, 1992. – T. VIII. – S. 255–268 ; Її ж. Między Polską a Rosją. Białoruś w koncepcjach polskich ugrupowan politycznych, 1918–1922 / Krystyna Gomółka. – Warszawa : Warszawska oficyna wydawnicza Gryf, 1994. – 263 s. ; Її ж. Białorusini w II Rzeczypospolitej / Krystyna Gomółka // Zeszyty naukowe politechniki Gdańskiej. Ekonomia. – Gdańsk, 1992. – Nr. XXXI. – 178 s.

[6] Mironowicz E. Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego / Eugeniusz Mironowicz. – Białystok : Wyd. Uniwersyteckie Trans Humana, 2007. – 293 s.; Його ж. Białorusini w polityce obozu piłsudczykowskiego w latach dwudziesych / Eugeniusz Mironowicz // Białoruskie Zęszyty Historyczne (далі: BZH). – 2005. – № 23. – S. 34–59; Його ж. Białorusini w Polsce 1919–2009 / Eugeniusz Mironowicz // Białorusini / pod red. Terezy Zaniewskiej. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2010. – S. 9–29.

[7] Gomólka K. Białoruskie instytucje kulturalno-oświatowe w II Rzeczypospolitej / K. Gomólka // BZH. – 1998. – Z. 9. – S. 140–148 ; Siemakowicz M. Szkoły z białoruskim językiem nauczania na tle polityki władz polskich wobec ludności białoruskiej od zamahu majowego do końca II Rzeczypospolite j / M. Siemakowicz // BZH. – 2002. – T. 17. – S. 119–139 ; Його ж. Szkoły z białoruskim językiem nauczania na tle polityki władz polskich wobec ludności białoruskiej w II Rzeczypospolitej (od odzyskania niepodległości do zamahu majowego 1926 r.) / M. Siemakowicz // BZH. – 2001. – T. 16. – S. 69–109 ; Його ж. Organizacja szkolnictwa dla ludności białoruskiej w II Rzeczypospolitej / M. Siemakowicz // BZH. – 1999. – T. 12. – S. 80–133.

Становище *чеської меншини* у міжвоєнній Польщі висвітлюють у своїх роботах З. Тобіянський[1] та Є. Томашевський[2].

Стан освіти, діяльність *російських* культурно-освітніх організацій і товариств на території Польщі у 1920–1930-х рр. розкрито у дослідженнях В. Станіславського[3].

Окремих аспектів національно-культурної політики польських урядів щодо нацменшин на Волині у 1920–1930-х рр. торкаються у своїх працях В. Менджецький[4] та Я. Кенсік[5].

Таким чином, аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії свідчить про відсутність комплексного дослідження, присвяченого національно-культурному життю на території Західної Волині у міжвоєнний період. Досліджувалися лише окремі аспекти зазначеної

---

[1] Tobjański Z. Czesi w Polsce / Zbigniew Tobjański. – Kraków : Wyd. Towarzystwo społeczno-kulturalne Czechów i Słowaków w Polsce, 1994. – 236 s.

[2] Tomaszewski J. Ceska oświata na Wołyniu przed rokiem 1939 / Jerzy Tomaszewski // Przegląd Humanistyczny. – 1995. – № 6. – S. 87–98.

[3] Stanisławski W. Emigracja i mniejszość rosyjska w II Rzeczypospolitej: próba charakterystyki społeczności / Wojciech Stanisławski // Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa. – Poznan, 1996. – T. 5, z. 2 (9). – S. 23–60 ; Його ж. Жизнь на обочине. Русская эмиграция на землях Второй Речи Посполитой [Электронный ресурс] / Войцех Станиславский // Новая Польша. – 2006. – № 7–8 (77). – С. 91–96. − Режим доступа : http://a-pesni.org/grvojna/bel-emigr/a-ziznnaob.php – 11.02.2014

[4] Mędrzecki W. Województwo Wołynskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódz : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988. – 203 s. ; Його ж. Przemiany cywilizacyjne i socjotopograficzne miast województwa Wołyńskiego 1921–1939 / W. Mędrzecki // Kwartalnik Historii Kultury materialnej. – 1995. – T. 43, № 1. – S. 107–113 ; Його ж. Polacy na Wołyniu w okresie międzywojennym (1918–1939) / W. Mędrzecki // Polacy i Kościol rzymokatolicki na Wołyniu w latach 1918–1997 / red. L. Popek. – Lublin : Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej. − 1999. – S. 153–189 ; Його ж. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym / W. Mędrzecki. – Warszawa : Neriton, 2005. – 331 s.

[5] Kęsik J. Pomiędzy współpracą a irredentą. Ukraińska mnieszość narodowa w Drugiej Rzeczypospolitej / Jan Kęsik // Tematy polsko-ukraińskie. Historia. Literatura. Edukacja / red. R. Traba. – Olsztyn, 2001. – S. 80–91 ; Його ж. «Kordon sokalski»: problemy pogranicza galicyjsko-wołyńskiego w latach 1921–1939 / Jan Kęsik // Studia z dziejów prowincji galicyjskiej / red. A. Galos. – Wroslaw, 1993. – S. 127–151. (Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia, CXI. – № 1532) ; Його ж. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henrika Józewskiego: 1892–1981 / J. Kęsik. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 213 s. ; Його ж. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich na kresach wschodnich w latach 1937–1939 / J. Kęsik // Dzieje Najnowsze. – 1992. – Z. 1–2. – S. 180–194.

проблематики. Основна увага приділялася вивченню політичного, соціально-економічного, культурного становища українського населення Волині в загальному контексті українсько-польських відносин міжвоєнної доби. Водночас ширшого висвітлення потребують проблеми національно-культурного та релігійного життя інших етнічних спільнот (євреїв, поляків, німців, чехів, росіян), які проживали на території Волинського воєводства у 1920–1930-х рр.

Метою монографічного дослідження є створення цілісної картини національно-культурного та етноконфесійного життя на території Західної Волині у 1921–1939 рр. У контексті загальної мети поставлено такі завдання:

1) проаналізувати концепції, цілі та механізм реалізації польської державної політики у сфері міжнаціональних відносин;

2) показати форми культурно-освітнього життя національних меншин на західноволинських землях;

3) розкрити роль конфесійного фактору в укладі міжнаціональних відносин на території Західної Волині у 1920–1930-х рр., діяльність основних конфесій у краї, ставлення до них з боку органів державної влади;

4) простежити форми культурно-мистецького життя волинян у міжвоєнне двадцятиліття;

5) показати діяльність місцевих культурно-освітніх, релігійних, громадських, мистецьких організацій і товариств.

Структура монографічного дослідження побудована за проблемно-хронологічним принципом. Автор намагався показати основні тенденції національно-культурного життя Західної Волині в контексті соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, що відбувалися в краї. *Географічні межі* дослідження охоплюють територію Волинського воєводства: сучасні Волинську (окрім Камінь-Каширського і Любешівського районів), Рівненську, частину Тернопільської області.

Джерельну базу дослідження склали насамперед неопубліковані документи державних архівів Волинської та Рівненської областей, Архіву нових актів у Варшаві, Відділу рукописів бібліотеки Варшавського університету. Усі документальні матеріали можна поділити на три основні групи: 1) юридичні; 2) статистичні; 3) наративні.

Серед документів юридичного характеру найважливіше значення мають конституції Польської держави 1921-го та 1935 р. Вони визна-

чають основні засади національної політики Другої Речі Посполитої, фіксують найважливіші права та обов'язки громадян, зокрема й з числа національних меншин. До цієї ж групи джерел відносимо законодавчі акти Польщі, вміщені у «Віснику законів Речі Посполитої Польської» («Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej»). Закони, що торкаються різних сфер суспільно-політичного, культурно-освітнього та релігійного життя національних меншин, є важливим джерелом інформації при дослідженні підходів уряду до найважливіших проблем міжнаціональних відносин.

Серед джерел офіційного походження було використано документи центральних і місцевих органів влади: протоколи засідань Ради міністрів, Політичного комітету Ради міністрів, розпорядження галузевих міністерств для воєводської адміністрації, програми, офіційна переписка, депутатські запити (інтерпеляції), донесення місцевої адміністрації про діяльність політичних партій та громадських організацій на Волині, тижневі, місячні, квартальні та річні звіти органів державної безпеки про суспільно-політичну ситуацію на теренах східних воєводств, документальні матеріали культурно-освітніх і громадських організацій і установ (інструкції, статути, звіти, протоколи засідань керівних органів, з'їздів, конференцій і т. ін.) Ці документи зберігаються у фондах Архіву нових актів у Варшаві. Особливо цінну інформацію про національно-культурне та релігійне життя національних меншин у Польщі містять матеріали фондів: «Міністерство внутрішніх справ» («Ministerstwo Spraw Wewnetrznych»), «Міністерство закордонних справ (Східний відділ)» («Ministerstwo Spraw Zagranicznych (wydział wschodni)»), «Міністерство віросповідань і народної освіти» («Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego»).

Постанови і розпорядження уряду та галузевих міністерств опубліковані в «Польському моніторі» («Monitor Polski»: Dziennik Urzedowy Rzeczypospolitej Polski, 1921–1938), урядовому віснику Міністерства віросповідань і народної освіти («Dziennik urzedowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego»).

Окрім офіційної документації центральних органів державної влади, до роботи залучено матеріали воєводської адміністрації, частково опубліковані у віснику Волинського воєводського управління («Dziennik Urzedowy Województwa Wołyńskiego»). Це передовсім циркуляри, накази, розпорядження воєводського управління, протоколи

засідань керівників органів виконавчої влади I та II інстанцій воєводства, протоколи з'їздів старост, засідань воєводської ради й органів місцевого самоврядування. Цікавими фактами заповнені річні звіти воєводи про політичне й економічне становище у воєводстві. Ці матеріали доповнюються звітами воєводської та повітових команд державної поліції про суспільно-політичну ситуацію в окремих повітах воєводства. Певні труднощі викликало те, що документальні матеріали воєводського управління збереглися не повністю, а тому іноді вони фрагментарні. Частково їх можна доповнити документами Державного архіву Рівненської області, де зберігаються звіти воєвод східних воєводств, доповідні записки про національні рухи в Польщі, інформаційні повідомлення про діяльність культурно-освітніх, громадських, релігійних організацій і товариств на терені Волинського воєводства.

Значний комплекс джерел складають документи партій та громадських організацій. Визначити особливості програмних засад українських, єврейських, російських, німецьких партій, форми їх політичної та громадсько-культурної діяльності серед місцевого населення дають змогу документи, що зберігаються у фондах державних архівів Волинської та Рівненської областей. Протоколи з'їздів, нарад, резолюції, постанови партій, звернення, заяви, біографії окремих політичних діячів, а також повідомлення, листування з громадами сіл та міст допомагають відтворити загалом цілісну картину національно-культурного життя етнічних спільнот, які проживали на Волині.

Важливим джерелом для вивчення теми були публіцистично-полемічні видання досліджуваного періоду та теоретичні праці партійних ідеологів: Р. Дмовського, С. Грабського, К. Сроковського, З. Урбанського, І. Бартошевича, З. Дрешера, Л. Василевського, Т. Голувка, С. Лося. Вони дають змогу з'ясувати позиції основних польських політичних сил щодо національного питання.

З великого обсягу статистичних документів особливо цінними є матеріали загальнопольських переписів населення 1921 та 1931 рр. Вони містять відомості не лише про кількісний склад мешканців воєводства, а й про структуру зайнятості населення, його освітній і майновий ценз, конфесійну і національну приналежність. Однак усі статистичні матеріали (офіційного і неофіційного походження) потребують критичного підходу при їх аналізі.

Крім архівних матеріалів, у дослідженні використано опубліковані збірники документів і матеріалів, що торкаються проблеми міжнаціональних відносин у Другій Польській Республіці[1]. Вони дають змогу глибше зрозуміти зміст і характер державної політики Польщі в національному питанні у міжвоєнний період.

У процесі написання монографії було використано центральні та місцеві періодичні видання того часу («Українська Нива», «Діло», «Воскресное чтение», «Biuletyn polsko-ukraiński», «Gazeta Polska», «Gazeta Warszawska», «Głos Prawdy», «Droga», «Kurier Wołyński», «Przegląd Wołyński», «Sprawy Narodowościowe», «Warszawaski Dziennik Narodowy», «Wiadomości Ukraińskie», «Wołyń», «Ziemia Wołyńska»). Аналіз періодики дав змогу простежити зміни в політичному, громадсько-культурному житті на Волині 20–30-х років та ставлення представників окремих суспільних груп до подій місцевого й загальнодержавного рівнів.

[1] Українська РСР на міжнародній арені : зб. док. (1917–1923 рр.) / відп. ред. В. М. Корецький. – К. : Наук. думка, 1966. – 668 с. ; Ми не є українофілами. Польська політична думку про Україну і українців : антол. текстів / за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 440 с. ; Lewandowski J. Materiały Ministerstwa Spraw Wojskowych o polityce narodowościowej wojska w latach trzydziestych / J. Lewandowski // Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej. Seria Historyczna. – 1963. – № 8. – S. 83–105 ; Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym / Cz. Madajczyk // Dzieje Najnowsze. – 1972. – Z. 3. – S. 136–159 ; Pawlak J. Żydzi w dokumentach administracji państwowej w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939) / J. Pawlak. – Torun : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. – 319 s. ; Tomaszewski J. Memorial z 1938 r. W sprawie polityki państwa polskiego wóbec żydów / Jerzy Tomaszewski // Teki Archiwalne. T. 1 (1996). – S. 119–130 ; Żebrowski R. Dzieje żydów w Polsce. Wybór tekstów żrodłowych. 1918–1939 / Rafal Żebrowski. – Warszawa : Żydowski Instytut Historyczny w Polsce, 1993. – 141 s. ; Druga Rzeczpospolita. Wybór dokumentów / pod red. A. Łuczaka, J. R. Szaflika. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1988. – 485 s.

Розділ I

НАЦІОНАЛЬНА, СОЦІАЛЬНА ТА КОНФЕСІЙНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У МІЖВОЄННУ ДОБУ

Подіями, які з міжнародно-правового погляду розпочали процес входження території Західної Волині до складу Польщі, стало завершення польсько-радянської війни і підписання 12 жовтня 1920 р. в Ризі прелімінарного миру між радянською Росією і радянською Україною, з одного боку, та Польською Республікою – з іншого. На підставі умов Ризького мирного договору, підписаного 18 березня 1921 р., території Холмщини, Підляшшя, Західної Волині та Західного Полісся відійшли до складу Речі Посполитої[1]. 14 березня 1923 р. Рада послів Антанти визнала суверенітет Польщі над Східною Галичиною. Таким чином, територія українських земель, включених до складу Другої Польської Республіки, становила 125,7 тис. км^2, і проживало на ній близько 5 млн українців.

Одночасно з процесом приєднання західноукраїнських земель до складу Польщі розпочався процес їх державно-правової уніфікації. Так, 1 березня 1921 р. на підставі закону від 4 лютого 1921 р. «Про врегулювання політико-правової ситуації на землях, приєднаних до Речі Посполитої за умовами прелімінарного миру, підписаного в Ризі 12 жовтня 1920 р.» було створено Волинське воєводство з центром у Луцьку[2]. Саме тоді на території Західної Волині розпочалося формування постійних державних органів польської влади: воєводського управління і повітових староств.

На Волині в 1921–1939 рр. центральним органом виконавчої влади було Волинське воєводське управління, яке очолював воєвода. Ця посада була ключовою у структурі органів загальної адміністрації на регіональному рівні. Очільниками воєводської адміністрації на Волині

[1] Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukraina podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (далі: Dz. U. R. P). – 1921. – № 49. – Poz. 300. – S. 815–819.

[2] Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r. // Dz. U. R. P. – 1921. – № 16. – Poz. 93. – S. 216–217.

у міжвоєнну добу були: Ян Кжаковський (14 березня – 7 липня 1921 р.); Тадеуш Лаба (7 липня – 12 серпня 1921 р.); Станіслав Довнарович (іменований воєводою 13 серпня 1921 р., урядування фактично не розпочав, оскільки 19 вересня 1921 р. був призначений міністром внутрішніх справ); Тадеуш Двораковський (виконувач обов'язків воєводи, 10 жовтня 1921 р. – 15 березня 1922 р.); Мечислав Міцкевич (22 лютого 1922 р. – 1 лютого 1923 р.); Станіслав Сроковський (1 лютого 1923 р. – 29 серпня 1924 р.); генерал Каетан Ольшевський (25 серпня 1924 р. – 4 лютого 1925 р.); Олександр Дембський (4 лютого 1925 р. – 28 серпня 1926 р.); Владислав Мех (28 серпня 1926 р. – 9 липня 1928 р.); Генрик Юзевський (9 липня 1928 р. – 29 грудня 1929 р. та 5 червня 1930 р. – 13 квітня 1938 р.); Юзеф Слєшинський (13 січня 1930 р. – 5 червня 1930 р. – виконувач обов'язків воєводи); Олександр Гауке-Новак (13 квітня 1938 р. – вересень 1939 р.)[1].

Становлення польських органів державної влади на Волині в перші роки проходило з великими труднощами. Чи не найбільшою проблемою була нестача кваліфікованих місцевих кадрів. Адже від самого початку польського адміністрування на Волині головним критерієм, на який зважали під час прийняття на роботу державних службовців, була національність. До органів державної влади брали переважно поляків[2]. Однак кандидатів на державну службу було дуже мало. За підрахунками польського історика В. Меджецького, на Волині в цей час налічувалося близько 2000 осіб (великі землевласники, лікарі, адвокати, вчителі), які належали до верстви польської інтелігенції[3]. Цієї кількості людей було недостатньо для того, щоб сформувати місцевий апарат влади, тому державними службовцями ставали чи не всі охочі (поляки), незалежно від їх кваліфікації.

Польських урядовців рекрутували на Волинь кількома способами. Першим із них було переведення з попереднього місця роботи або навчання у порядку призначення. Їх направляли на Волинь переважно з центральних воєводств Польщі. Другу групу складали мігранти, котрі прибували до регіону за власною ініціативою у пошуках праці, задля громадської роботи або ж ведення підприємницької діяльності. До третьої, найчисленнішої групи входили особи, які напередодні Першої світової війни мешкали у Східній чи Центральній

[1] Історія державної служби в Україні. У 5 т. Т. 2 / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. – К. : Ніка-Центр, 2009. – С. 20–21.

[2] Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym / W. Mędrzecki. – Warszawa : Neriton, 2005. – S. 24.

[3] Там само. – S. 21.

Україні і тепер намагалися повернутись до Польщі. Поляки – вихідці з України – складали значний відсоток волинських урядовців. Вихідцями з України були й майбутні волинські воєводи М. Міцкевич, В. Мех і Г. Юзевський.

На час входження території Західної Волині до складу Польщі тут проживало 1 437 907 жителів. Волинське воєводство було одним із найбільших за площею – близько 30 тис. 287 км[21]. Відповідно до умов Ризького договору, до Волинського воєводства увійшли повіти довоєнної Волинської губернії Росії: Дубенський, Луцький, Ковельський, Кременецький, Володимирський, Ровенський, Острозький. Відразу ж після війни з північних частин Луцького і Рівненського повітів був утворений Сарненський повіт, а з північної частини Ковельського – Камінь-Каширський. Два новоутворені повіти площею 8749 км^2 увійшли до складу Поліського воєводства[2]. Тоді ж Володимирський повіт було поділено на три: Володимирський, Горохівський і Любомльський. Таким чином кількість повітів Волинського воєводства зросла до дев'яти (див. табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Площа і чисельність населення повітів Волинського воєводства (станом на 1921 р.)

Повіти	**Площа, *км^2***	**Кількість населення, *тис. осіб***
1. Дубенський	3985,6	220 221
2. Горохівський	1554,7	77 706
3. Ковельський	5333,5	169 708
4. Кременецький	2955,1	221 936
5. Любомльський	2399,5	56 264
6. Луцький	4496,0	195 931
7. Рівненський	6516,4	338 134
8. Володимирський	2231,4	101 412
9. Острозький	815,6	56 595
Волинське воєводство (всього)	**30287,8**	**1 437 907**

Джерело: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 wrzesnia 1921 r. Mieszkania. Ludnośc. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1926. – T. XXIII. – S. 3.

[1] Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 wrzesnia 1921 r... – S. 3.

[2] Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х рр. XX ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї) / С. Макарчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17. Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича ; голова редкол. Я. Ісаєвич ; упоряд. М. Литвин, В. Футала. – Львів : [б. в.], 2008. – С. 226.

У 1924 р., керуючись Постановою Ради міністрів, Волинське воєводське управління здійснило чергові адміністративні зміни. За розпорядженням воєводської адміністрації від 23.09.1924 р. з групи східних гмін Рівненського повіту (Деражне, Стидинь, Степань, Березно, Костопіль і Людвиполь) було створено Костопільський повіт[1]. Складовою адміністративної реорганізації 1924 р. стало переведення повітового управління з прикордонного Острога до м. Здолбунова і появи на місці Острозького – Здолбунівського повіту. Нарешті розпорядженням польського уряду від 1930 р. до складу Волинського воєводства було передано Сарненський повіт Поліського воєводства. Таким чином, від 1931 р. і до кінця міжвоєнного двадцятиліття у складі Волинського воєводства налічувалось 11 повітів: Володимирський, Горохівський, Дубенський, Здолбунівський, Костопільський, Ковельський, Кременецький, Любомльський, Луцький, Рівненський, Сарненський. За даними перепису 1931 р. територія воєводства збільшилася до 35 754 км^2, а чисельність населення зросла до 2 085 574 жителів (див. табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Площа і чисельність населення повітів Волинського воєводства (станом на 1931 р.)

№ з/п	Повіт	Площа, *км^2*	Кількість населення, *тис. осіб*
1	Дубенський	3274,7	226 709
2	Горохівський	1757,0	122 045
3	Костопільський	3496,0	159 602
4	Ковельський	5681,4	255 095
5	Кременецький	2790,4	243 032
6	Любомльський	2054,4	85 507
7	Луцький	4767,3	290 805
8	Рівненський	2898,2	252 787
9	Сарненський	5477,8	181 284
10	Володимирський	2207,7	150 374
11	Здолбунівський	1349,2	118 334
Волинське воєводство (всього)		**35754,1**	**2 085 574**

Джерело: Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludnośc. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1938. – Z. 70. – S. 2.

За даними 1931 р. переважна більшість мешканців Волинського воєводства – 1 833 050 (або понад 80 %) – проживала в сільській

[1] Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х рр. XX ст... – С. 227.

місцевості[1]. Урбанізація воєводства була незначною. Міське населення становило лише 12 % мешканців краю. Населення волинських міст налічувало 252 524 жителі. Вони проживали в 22 містах і 56 містечках. Найбільшими містами воєводства були: Рівне (39 584 жителів), Луцьк (34 478), Ковель (27 121), Володимир (24 109)[2].

Доволі неоднорідним був національний склад населення Волинського воєводства. На початку 1920-х рр. тут проживали представники близько 34 націй і народностей[3]. Багатонаціональну структуру населення Західної Волині засвідчив перший загальнопольський перепис, який враховував національну та релігійну приналежність опитуваних. Результати перепису наведено в таблиці (див. додаток 2).

Переважну більшість мешканців воєводства, за даними перепису 1921 р., становили українці. З-поміж 1 437 907 жителів Волині їх налічувалося 983 596 осіб, або 68 % усіх жителів. Другою за чисельністю національною групою були поляки 240 922 осіб (16,7 % жителів)[4]. Проте слід зауважити, що результати перепису 1921 р., який проводився за національно-релігійною ознакою, не зовсім точно передають реальне співвідношення польського і українського населення воєводства. Відомо такий факт: у 1921 р. 62 425 православних Волині окреслили свою національність як польську, хоча за результатами перепису 1931 р. таких на терені воєводства виявилось трохи більше 20 тис. осіб[5].

Про безпідставність статистичного зарахування православного населення до польської національності є чимало свідчень в архівних документах. Так, воєвода у доповіді за 1930 р., коментуючи достовірність даних польського перепису населення 1921 р., зазначав: «Кількість некатоликів на Волині серед поляків настільки показова, що виникає сумнів, чи вона насправді відповідає дійсності… Наважуся припустити, що, очевидно, значна частина (неполяків. – *Ю. К.*) віднесла себе до польської національності з тієї причини, що не відріз-

[1] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludnośc. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1938. – Z. 70. – S. 2.

[2] Там само. – S. 3.

[3] Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Urząd Wojewódzki Wołyński (далі: AAN, MSW, UWW), Sygn.mikrof. 1800/1.Województwo Wołyńskie. Referat specjalny. – Warszawa, Luty 1936.

[4] Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 wrzesnia 1921 r... – C. 62.

[5] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931... – S. 22.

няє поняття державної приналежності від національної. Це, напевне, частково стосується і євангелістів та євреїв. Насправді ж, мабуть, відсоток поляків на Волині не досягає 16,7 %, а міститься між загальною кількістю католиків 11,6 % (за даними перепису 1921 р. – *Ю. К.*) і наведеною кількістю поляків – 16,7 %, наближаючись швидше до першого числа, ніж до другого»[1]. Отже, сам воєвода ставив під сумнів дані про великий відсоток польського населення на Волині, що їх подавала офіційна статистика станом на 1921 р.

Перепис населення, який проводився в 1931 р., враховував мовну та конфесійну приналежність. Головним нововведенням організаторів перепису 1931 р. стала заміна питання про національну приналежність питанням про рідну мову опитуваних. Національну структуру населення Волинського воєводства за мовною приналежністю його мешканців подано в таблиці, вміщеній у додатку 3.

У 1931 р. чисельність українського населення на терені воєводства зросла до 1418 тис. осіб (68 % населення воєводства), польського – до 346 640 осіб (16 % жителів Волині). Ці зміни були зумовлені здебільшого високим природним приростом населення, а також міграційними процесами, що торкнулися всіх без винятку національних груп. Наприклад, чисельність польського населення на Волині за десятиліття зросла більш як на 100 тис. осіб (від 240 922 осіб у 1921 р. до 346 640 – у 1931 р.). На думку львівського історика С. Макарчука, найбільша частка цього приросту припадає саме на 1919–1931 рр., і збільшилася вона за рахунок приїзду до Волинського воєводства військових і цивільних колоністів, чиновництва управлінських структур судівництва, поліції, службовців транспорту, пошти, лісового господарства, вчителів та інших представників інтелігенції, зазвичай молодого дітородного віку, що обумовлювало вищий приріст населення серед поляків, ніж серед українців[2].

Поряд з поляками та українцями помітне місце в національній структурі Волині займали *євреї*. За даними перепису 1931 р., їх на терені воєводства проживало 205 519 осіб, або 9,9 % жителів воєводства. Євреї мешкали здебільшого в містах. Значний відсоток жителів міст становили також *росіяни*. З 23 387 осіб російської національності, котрі в 1931 р. проживали у воєводстві, 13,5 тис. були городянами. *Німецьких* і *чеських* колоністів налічувалося відповідно 46 883 та

[1] Державний архів Волинської області (далі: Держархів Волинської обл.), ф. 46, оп. 1, спр. 639, арк. 35.

[2] Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х рр. XX ст... – С. 227.

30 977 осіб, що в сукупності становило не більше 3,6 % мешканців Волині[1].

Досить великими були відмінності у структурі зайнятості населення різних національностей. Як підкреслювалося вище, переважна частина *українського населення* проживала в селах і працювала у сфері сільськогосподарського виробництва. За даними перепису 1931 р., у сільських гмінах мешкав 1 377 661 українець, або ж понад 90 % усього українського населення[2]. Звичайно, не всі вони жили із сільського господарства. Невелика частина з них працювала в інших сферах (духовенство, вчителі, ремісники, прислуга та ін.). Але таких було небагато. Наприклад, українців серед учителів воєводства було лише 13,6 %[3]. Так само мало українців було зайнято у сфері адміністративної служби та громадській діяльності.

Серед міського населення українці зазвичай складали меншість. В усіх містах воєводства проживало трохи більше ніж 40 тис. українців[4]. У середньому в повітових центрах Волині, за переписом 1931 р., вони становили 12,1 %. Найбільше українців мешкало в Горохові – 47,6 % і Кременці – 42,4 %. Зате у Володимирі частка українського населення становила лише 13,9 %, у Ковелі – 9 %, Луцьку – 9,3 %, у Рівному – 7,9 %, Корці – 5,7 %, Любомлі – 3,7 %[5].

По-іншому виглядала структура зайнятості *поляків*. Переважна більшість польського населення Волині теж проживала у сільській місцевості – 277 тис. осіб, або ж 80,5 %[6]. Незважаючи на це, у багатьох суспільних сферах поляки посідали провідні позиції: серед працівників служби безпеки – 84 %, у поштовій службі – 84 %, у державній адміністрації і судівництві – 77 %, на залізничному транспорті – 73 %, у лісництві – 65 %, в освіті – 63 % і т. ін.[7]. Отже, з погляду зайнятості польське населення Волині суттєво відрізнялося від українського. Істотним чинником напруження у польсько-українських стосунках на селі було збереження великого польського землеволодіння при відносному малоземеллі українського селянства, а також державна підтримка господарств польських колоністів, які переїжджали з центральних воєводств Польщі на східні землі. Такий стан

[1] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931... – С. 22.
[2] Там само. – С. 25.
[3] Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х рр. XX ст... – С. 229.
[4] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931... – С. 23.
[5] Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х рр. XX ст... – С. 228.
[6] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931... – С. 22, 25.
[7] Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х рр. XX ст... – С. 229.

речей вносив додаткову напруженість у взаємини поляків та українців не тільки за національною, а й за соціальною ознакою.

Євреї на Волині у міжвоєнний період проживали, як уже зазначалося, переважно у містах – 60 % за даними перепису 1931 р.[1]. Ця цифра є дещо нижчою порівняно із загальнопольським показником (76,4 %)[2]. Близько 40 % волинських євреїв мешкали у селах і невеликих містечках. У багатьох містах євреї становили абсолютну або відносну більшість, зокрема у Володимирі на 24 тис. мешканців припадало понад 10 тис. євреїв (43,4 %), у Ковелі відповідно на 27 тис. жителів – майже 13 тис. жителів юдейського віросповідання (46,4 %), у Луцьку з 35 тис. городян понад 17 тис. були євреями (48,8 %)[3]. Однак найвагомішою частка євреїв була у Рівному – 56,0 %, Острозі – 61,6 %, Любомлі – 91,3 % та Дубровиці – 94,0 %. Ці дані ілюструє таблиця 1.3

Таблиця 1.3

Кількість єврейського населення в окремих містах Волині (1931 р.)

Місто	Загальна чисельність населення	Чисельність єврейського населення	Відсоток єврейського населення, %
Рівне	40 610	22 737	56,0
Луцьк	35 554	17 366	48,8
Ковель	27 677	12 842	46,4
Острог	13 265	8171	61,6
Володимир	24 591	10 665	43,4
Дубно	12 695	7364	58,0
Любомль	4169	3807	91,3
Дубровиця	2914	2739	94,0

Складено на основі: Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931 r. ... – С. 25–26 ; Szmull Spektor. Żydzi wołyncscy w Polsce międzywojennej i w okresie II wojny światowej (1920–1944) // Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawniej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschdonie granice III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 / red. Krzysztof Jasiewicz. – Warszawa : Instytut Studiów politycznych PAN: Oficyna wydawnicza RYTM ; Londyn : Polonia Aid Foundation Tryst, 1999. – S. 567–576.

---

[1] Bronsztejn S. Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym / Szyja Bronsztejn. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wyd. Zakladu narodowego im Ossolińskich, 1963. – S. 124.

[2] Żebrowski R. Społeczeństwo żydowskie w II Rzeczypospolitej / Rafal Żebrowski // Studia z dziejów żydów w Polsce. T. 1 / red. Zofia Borzymińska. – Warszawa : Żydowski Instytut Historyczny, 1995. – S. 83.

[3] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931... – С. 25–26.

Специфічною була зайнятість єврейського населення. Мінімальна кількість єврейських сімей утримувалася за рахунок доходів від сільськогосподарського виробництва – близько 4 % загалом по країні[1]. У східних регіонах Польщі цей показник був дещо вищим: на Волині, наприклад, він сягав 5 %[2]. Порівняно невелика частка євреїв серед сільського населення пояснювалася тим, що в попередні часи на землях російської та прусської займанщини існувала заборона набуття землі для осіб єврейської національності, їм не дозволялося оселятись у сільській місцевості[3].

Переважна більшість єврейського населення жила з дрібного ремесла і торгівлі (бл. 80 %). Особливо важливу роль у житті польських євреїв відігравала торгівля. Згідно зі статистичними даними, у східних воєводствах країни на початку 1930-х рр. 80 із кожних 100 представників цієї спільноти працювали саме в цій сфері[4]. На Волині євреї були власниками майже 80 % торгових закладів. Чимало з них займалися дрібними промислами – кравецтвом, шинкарством, бляхарством, перукарством, перевезенням людей і товарів у містах тощо. Майже половина волинських лікарів і фармацевтів теж були євреями[5].

Слід зауважити, що впродовж 1930-х рр. відсоток єврейського населення у волинських містах поступово зменшувався. Це було пов'язано з напливом на Волинь польських ремісників і купців із центральних та західних регіонів Польщі. Польський уряд ініціював і підтримував такого типу міграції у рамках політики полонізації «східних кресів».

Четвертою після українців, поляків і євреїв за чисельністю і відносною часткою населення у воєводстві були *німецькі колоністи*. Періодом масової німецької колонізації Волині стало XIX ст. Запрошені для освоєння малозаселених земель півдня Російської імперії німецькі колоністи часто осідали на Волині – у маєтках місцевих землевласників[6]. Міграція німців у Волинську губернію активізува-

---

[1] Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 198–1939 / Jerzy Tomaszewski. – Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. – S. 99.

[2] Szmull S. Żydzi wołyncscy w Polsce międzywojennej… – C. 570.

[3] Bronsztejn S. Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym... – C. 120.

[4] Bornstein J. Struktura zawodowa i społeczna ludności żydowskiej w Polsce / J. Bornstein // Sprawy Narodowościowe. – 1939. – № 1–2. – C. 47.

[5] Bronsztejn S. Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym... – C. 207–208 ; Szmull S. Żydzi wołyncscy w Polsce międzywojennej... – C. 569.

[6] Cichocka-Petrazycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu / Zofia Cichocka-Petrazycka. – Warszawa, 1933. – S. 12.

лася у 1830-х рр. Розгортання польського повстання спонукало дедалі більшу кількість німецьких сімей переселятися на східні землі Царства Польського. Загалом від 1830-го до 1860 р. в губернії поселилося 11 424 німців, які заснували 139 колоній[1].

Найбільш інтенсивний потік німецьких колоністів на Волинь спостерігався у 1860–1890-х рр., що було спричинено скасуванням кріпосного права в Росії та Січневим повстанням 1863 р. Великі землевласники після аграрної реформи 1861 р. переживали гостру господарську кризу й в умовах різкого зростання потреби в робочій силі були зацікавлені у продажі своєї землі або передачі наділів в оренду[2]. Придушення Січневого повстання 1863 р., репресії щодо його учасників також сприяли масовому продажу землі в краї. Польські шляхтичі, котрі брали активну участь у подіях 1863–1864 рр., поспіхом продавали свої володіння. Це стало поштовхом до нової хвилі міграції німців на Волинь. Колонізаційний рух був підтриманий урядом, завдяки чому його темпи різко зросли. Лише у 1861–1870 рр. на Волині оселилось 5,5 тис. німецьких сімей, що було в шість разів більше, ніж за попередні 60 років[3]. Такі високі темпи імміграції різко збільшили чисельність німців у губернії: у 1897 р. їх на Волині проживало 171 331 особа[4].

Початок Першої світової війни призвів до активізації міграційних процесів серед волинських німців, різко змінивши картину їхньої чисельності та розселення. В роки війни багато німецьких колоній зазнало повного розорення. У червні 1915 р. за наказом царського уряду було розпочато депортацію німців із Волині вглиб території Росії. У доповідній записці, датованій 22 червня 1916 р., волинський губернатор відзначав, що за межі губернії було виселено 115 892 німці-колоністи[5].

Повоєнне повернення німецьких колоністів із російських губерній тривало декілька років. Станом на 1921 р. статистика зафіксувала на Волині лише 24 960 німецьких колоністів[6]. Через війну і револю-

---

[1] Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. П. Костюк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – С. 29.

[2] Надольська В. Німці на Волині: етапи розвитку діаспори і сучасне національно-культурне відродження / В Надольська // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. / ред. А. Г. Слюсаренко. – К. : УНІСЕРВ, 2004. – Вип. 16. – С. 30.

[3] Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.)... – С. 30.

[4] Там само. – С. 33.

[5] Кулинич І. М. Німецькі колонії на Україні (60–ті роки XVIII ст. – 1917 р.) / І. М. Кулинич // Укр. іст. журн. – 1990. – № 9. – С. 24.

[6] Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 wrzesnia 1921 r... – С. 62.

ційні події повернення німецьких реемігрантів на Волинь затягнулося до середини 1920-х рр. Процес відбудови зруйнованих війною господарств проходив різними темпами. Ті колонії, що придбали землю у власність (наприклад, Гнідава, Антонівка, Гаразджа Луцького повіту), досить швидко відновилися і розпочали активну господарську діяльність. Репатріантам, які прибували пізніше, доводилося долати чимало труднощів, щоб відбудувати і зміцнити свої господарства.

Станом на 1931 р. польська статистика зафіксувала у Волинському воєводстві 46 883 особи німецької національності, що становило приблизно 2,2 % загальної кількості населення краю[1]. На Волині в цей час налічувалося понад 300 німецьких колоній. Найбільше їх концентрувалося в середній частині Волині, особливо в її східних повітах: Луцькому, де мешкало 17 619 осіб, Костопільському – 7545, Рівненському – 7458 та Горохівському – 4977 осіб[2].

Німецькі колонії переважно були однонаціональними або такими, в яких німці переважали. Так, у колонії Користь Рівненського повіту німці становили 80 %, а в колонії Топче цього ж повіту – 99 %[3]. На території Горохівського повіту, за даними 1923 р., національний склад деяких німецьких колоній був таким: Киселівка – 169 німців, 44 поляки, дев'ять українців; Якимівка – 303 німці, 45 поляків, 42 українці, 13 євреїв; Геленів – 201 німець, дев'ять українців, вісім поляків[4].

Головним заняттям німців було сільське господарство. Велике значення у німецьких господарствах мала відгодівля великої рогатої худоби. Розвивалися переробні галузі промислового виробництва, ремесла. Німці брали активну участь у кооперативному русі. З місцевим українським і польським населенням німецькі колоністи контактували мало.

У міжвоєнний період Волинь була одним із найбільших осередків *чеської колонізації* на польських землях. Перші чеські поселення у Волинській губернії з'явилися в першій половині 1860-х рр. Чехів на Волині особливо приваблювала дешевизна місцевої землі. Це пояснювалося тим, що після скасування у 1861 р. кріпосного права чимало земель стояли пусткою і не оброблялись, а місцеві поміщики в нових економічних умовах не змогли ними належно розпорядитись. Для них простіше було продати землю або здати її в оренду колоністам. Ціни на неї приваблювали не тільки німців, а й чехів. Тому потік переселенців із Чехії почав швидко зростати.

---

[1] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931 r... – С. 22.
[2] Там само. – С. 28–29.
[3] Макарчук С. Західна Волинь у 20–30- х рр. XX ст... – С. 231.
[4] Там само. – С. 230.

Переселення чехів на Волинь стає масовим у другій половині 1860-х рр., після того як царський уряд остаточно придушив польське повстання. Тоді вийшло урядове розпорядження про повну або часткову конфіскацію маєтків осіб, причетних до повстання 1863 року. За офіційними даними російської влади на Правобережній Україні було конфісковано й продано 144 маєтки площею близько 150 тис. десятин[1]. Чималих розмірів конфіскація польських маєтностей набула й на Волині. Тут щонайменше 78 землевласників були позбавлені своїх володінь.

Одночасно із законодавчим обмеженням діяльності польських землевласників уряд всіляко заохочував переселення на пустуючі землі іноземних колоністів. У 1870 р. з'явилася спеціальна постанова російського уряду «Про оселення чехів на Волині», яка надавала чехам частину пільг, яких не мали навіть корінні росіяни: швидке і безперешкодне надання російського підданства, пільги при купівлі вільних земель, право організовувати окремі общини та волості. Російський уряд гарантував їм свободу віросповідання і звільняв на п'ять років від будь-яких платежів та податків, а також від військової служби[2].

Протекціоністська політика царської влади щодо чеських колоністів пояснювалася не лише потребами господарського розвою земель, що пустували. Важливу роль у переселенні чехів на Волинь відігравав і національно-релігійний фактор. Наділяючи чеських переселенців землею, царська влада мала на меті витіснити польський елемент з Волині, послабити впливи римо-католицької церкви. Щоправда, заборона купівлі землі католиками, запроваджена російським урядом, поширювалася і на чехів, тому більшість чеських колоністів, які переселялися до Росії, декларували свою приналежність до протестантського віросповідання. Згодом, аби уникнути переслідувань, 75 % волинських чехів прийняли православну віру, 20 % залишились католиками, 5 % – протестантами[3].

Переселення чеських колоністів на Волинь тривало до початку Першої світової війни. Загалом на польських землях станом на 1913 р. проживало 32 970 осіб, із них 26 520 – на Волині[4]. 97 % чеських ро-

---

[1] Бовуа Д. Битва за землю в Ураїні, 1863–1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа ; [пер. на укр. З. Борисюк]. – К. : Критика, 1998. – С. 38.

[2] Шульга С. Переселення чехів на Волинь у 60–70-х роках XIX ст. / С. Шульга // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. Серія: історія. – 1996. – Вип. 1. – С. 92.

[3] Tomaszewski J. Ceska oświata na Wołyniu przed rokiem 1939... – S. 87.

[4] Tobjański Z. Czesi w Polsce... – C. 51.

дин осіли в сільській місцевості. Чеські колоністи відзначалися високим рівнем агрокультури, промислового виробництва та торгівлі.

На Волинь чехи принесли передові європейські технології обробітку ґрунту, високу культуру землеробства. Господарства чеських колоністів у середньому становили 20 га, окремі з них мали й понад 100 га[1]. Чеські поселенці вирощували різноманітні культури, яких на Волині, через відсутність відповідних технологій, майже не культивували – цукрові буряки, картоплю, конюшину, люцерну, хміль. Також чехи будували невеликі промислові підприємства для переробки сільгоспсировини: пивоварні, молочарні, цехи з виробництва олії тощо.

На Волині підприємливі чеські колоністи володіли кількома цегельними заводами, цехами з виготовлення черепиці, майстернями ремонту сільськогосподарських машин, великими слюсарнями та ін. Загалом за повного або часткового фінансування чехи збудували на Волині близько 200 підприємств[2].

Після здобуття Польщею незалежності Волинь залишалась найбільшим осередком чеських колоністів на давніх землях Речі Посполитої. За даними перепису населення від 30 вересня 1921 р., на території Волині мешкало 25 405 чехів (1,8 % жителів краю)[3]. Другий польський перепис 1931 р. зафіксував збільшення чисельності чеського населення на Волині до 30 977 осіб, або 1,3 % усіх мешканців[4]. Найбільше чеських колоній зосереджувалося у південних повітах воєводства: Дубенському (11 148 осіб), Луцькому (6107), Рівненському (5817), Здолбунівському (4521 особа)[5]. Головною галуззю господарства чехів залишалося землеробство. У сільському господарстві було зайнято 10 657 осіб, або понад 86 % дорослого чеського населення[6]. Загальна кількість землі, якою володіли чехи на Волині, становила 1,5 %, або 45 406 га[7].

Станом на 1921 р. на Волині налічувалося 9450 *росіян*, переважно службовців, учителів, священиків, землевласників. Упродовж 1920-х рр.

---

[1] Vaculik J. Dějiny volyňských čechů. T. II (1914–1945) / Jaroslav Vaculik. – Praha : Vydalo Sdruženi Čechů z Volyně a jejich přátel, 1998. – S. 34.

[2] Шульга С. Переселення чехів на Волинь… – С. 92.

[3] Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 wrzesnia 1921 r... – C. 62.

[4] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931 r... – S. 22.

[5] Там само. – С. 28–29.

[6] Vaculik J. Dějiny volyňských čechů... – S. 34.

[7] Cichocka-Petrazycka Z. Kolonja czeska na Wołyniu / Z. Cichocka-Petrazycka. – Warszawa, 1928. – S. 34.

спостерігалося помітне зростання російського населення в краї. Це було пов'язано з приїздом до воєводства після 1921 р. значної кількості репатріантів та білої еміграції з СРСР. Перепис 1931 р. зафіксував 23 387 росіян на території Західної Волині. Більшість із них мешкала в містах, зокрема в Луцьку (2284 осіб), Рівному (2792), Ковелі (1954), Володимирі (724 особи)[1].

Чинником, який відігравав важливу роль в ідентифікації національної приналежності мешканців Волині, була релігія. Найчисленнішу конфесійну групу (за даними перепису 1931 р.) становили православні – 1 455 882 особи, або 69,8 % усіх жителів воєводства. Більшість із них були українцями – 1 379 841 особа, що становило близько 80 % вірян православної церкви, решта – росіяни (22 771) та чехи (21 584 особи)[2].

Наступною щодо чисельності конфесійною групою у Волинському воєводстві були особи, які декларували свою приналежність до римо-католицької церкви (15,7 %). Це були переважно поляки – 317 700 осіб із 327 856 римо-католиків Волині[3]. До цієї конфесії відносили себе і близько 7 тис. чеських колоністів.

Третьою за чисельністю конфесією воєводства були юдеї (10 %). Євреї складали чи не єдину групу, чия мовна і релігійна приналежність у матеріалах перепису 1931 р. майже повністю збігалася. З 207 792 юдеїв, які проживали на Волині, декларували свою мову як «ідиш» та «іврит», 205 519 осіб[4].

Решта конфесій на Волині були значно меншими за кількістю своїх прихожан. До євангельсько-аугсбурзької церкви належало 42 764 віряни, серед них понад 38 тис. німців[5]. Протестантську релігію сповідувала й частина чеського населення (понад 1 тис. осіб).

Отже, Західна Волинь належала до регіонів із надзвичайно строкатим національним і релігійним складом населення. Це був багатонаціональний край, де перетиналися різні релігійні конфесії та культури, що потребувало від уряду вироблення особливих підходів до розв'язання проблеми міжнаціональних і міжконфесійних відносин.

---

[1] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931 r... – S. 28–29.
[2] Там само. – S. 22.
[3] Там само.
[4] Там само.
[5] Там само.

Розділ II
ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ І ПРОГРАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УРЯДІВ ДРУГОЇ ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

2.1. Підходи польських політичних сил до вирішення української проблеми

З часу відновлення польської державності національна проблема стала однією з найважливіших і водночас найскладніших проблем її внутрішньої та зовнішньої політики. Від здатності розв'язати національне питання залежала подальша доля самої Польської держави та її територіальна цілісність.

Політика Польщі з національного питання базувалася на ідейних засадах, напрацьованих польськими політичними силами наприкінці XIX – на початку XX ст. Саме тоді в польській політичній думці формуються дві впливові політичні доктрини щодо вирішення питання кордонів майбутньої польської держави – інкорпоративна і федералістська.

Автором доктрини «інкорпорації», тобто приєднання українських, білоруських і литовських земель до Польської держави на умовах поглинання, був відомий польський державний діяч і публіцист Роман Дмовський. Свого завершеного вигляду ця концепція набула напередодні Першої світової війни.

У 1902 р. Р. Дмовський у праці «Myśli nowoczesnego Polaka» («Думки сучасного поляка») сформулював доктрину польського націоналізму, що базувалася на принципах «націоналістичного егоїзму»[1]. На думку лідера націонал-демократів, Перша Річ Посполита втратила свою державність, бо не змогла свого часу витворити тип сучасної (тобто національної) держави. Головна причина цього – відсутність політичної енергії, пасивність польського суспільства. Автор «Думок

[1] Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka / R. Dmowski. – Warszawa : Społeczne Wydawnictwo GRUNWALD, 1989. – 119 s.

сучасного поляка» приходить до висновку, що полякам слід стати сучасною нацією, тобто позбутися слабкості та пасивності. Польська нація має розширювати територію своїх національних інтересів.

Визначальною у ставленні націонал-демократів до проблеми національних меншин, зокрема до українців, була теорія націй Р. Дмовського, відповідно до якої усі нації поділялись на «історичні» та «неісторичні». Слов'янські народи, які мали увійти до складу Польської держави, були зараховані до категорії «неісторичних»[1]. Відповідно, їм як народам «неісторичним», «недержавним» відмовлялося у праві на свою державу.

Ігноруючи національні прагнення непольських народів, лідер націонал-демократів наполягав на включенні до складу Польської держави тих територій, на яких спостерігалась етнічна перевага поляків, їх економічна й культурна домінація[2]. «Там, де ми можемо примножити свої сили і свою цивілізаційну працю, поглинаючи інші елементи, – зазначав Р. Дмовський, – жодне право не може заборонити нам того; а діяти так, то навіть наш обов'язок»[3]. Водночас, ураховуючи реалії кінця XIX – початку XX ст., Р. Дмовський вважав неможливим повернення Польщі до кордонів 1772 р. Це був принциповий відхід від історичної традиції народових демократів. На думку Р. Дмовського, слід було інкорпорувати лише ті «східні» землі, які можна повністю полонізувати, перетворивши Польщу на мононаціональну державу. Вихідним пунктом для майбутніх перемовин із західними державами мала стати так звана лінія Дмовського, яка передбачала приєднання до складу Польщі Литви, частини Білорусі та України (Полісся, Волині, Поділля, Східної Галичини)[4].

Схожих поглядів на національну проблему дотримувався один із чільних ідеологів народової демократії Ян Людвіг Поплавський. У його трактуванні «народ – це спільнота, яка включає в себе усі верстви населення, пов'язані між собою спільністю походження, історичною традицією, політичними зв'язками… Народ – історико-політичне по-

[1] Nowak M. Narodowcy i ukraińcy. Narodowa Demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922–1939 / Magdalena Nowak. – Gdańsk : Wydawnictwo Uniwesytetu Gdańskiego, 2007. – S. 19.

[2] Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polak... – S.73–75.

[3] Wapiński R. Narodowa Demokracja. 1893–1939. Ze studiow nad dziejami myśli nacjonalistycznej / R. Wapiński. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980. – S. 42.

[4] Nowak M. Narodowcy i ukraińcy… – S. 23.

няття на противагу племені, що є поняттям етнографічним»[1]. Виходячи з трактування терміна «народ» як історико-політичної спільноти, національні демократи відмовляли українцям, білорусам у праві вважати себе окремими націями, називаючи їх «поганим ґатунком поляків», яких можна швидко й успішно асимілювати. Відповідно, ідеологи націонал-демократів не поширювали поняття «національні меншини» на слов'янські народи, оскільки це були спільноти, котрі не мали власної державності. До категорії національних меншин ендеки відносили чехів, німців і росіян, позаяк лише вони були частинами давніх і традиційних народів, що мали власні держави.

Окрім поділу націй на «історичні» та «неісторичні», у політичній публіцистиці народових демократів трапляються й інші підходи до диференціації непольського населення. Так, до категорії «неполяків» ендеки зараховували дві різні групи населення. До першої з них вони відносили «прибульців» – народи, які в різний час оселилися на польських землях (до них зараховували німців, росіян і євреїв). Другу групу «неполяків» складало «місцеве», «кресове» слов'янське населення (білоруси, українці), яке не було польським, але могло ним стати через поступову полонізацію[2]. На підставі такої класифікації народові демократи вважали, що ті групи непольського населення, які могли бути асимільовані (насамперед білоруси й українці) повинні залишитися у кордонах Речі Посполитої.

Що стосується груп «прибульців», то допускалася можливість часткової полонізації німців і росіян. Натомість асиміляція євреїв, з огляду на їх культурно-релігійну окремішність, унеможливлювалась. Відповідно до цих теорій у політичних колах народових демократів існували різні підходи в трактуванні непольських народів, котрі проживали на території Речі Посполитої. Як конкретні кроки в польській політиці на «східних землях» програма національних демократів проголошувала потребу денаціоналізації (полонізації) українців і білорусів, повної ізоляції євреїв від польського суспільства, а також послаблення економічних і політичних впливів німецького населення з перспективою реполонізації теренів, на яких воно проживало[3]. Про-

[1] Maj E. Od «biernej masy plemiennej» do «komiwojażera». Narodowa Demokracja (do 1939 roku) / Ewa Maj // Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji (rozwązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku) / pod red. Jana Jachymka i Waldemara Parucha. – Lublin : Wyd. UMCS, 2001. – S. 13.

[2] Там само. – S. 14.

[3] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – S. 18.

блема чеської, литовської чи російської меншин, на думку народових демократів, мала другорядне політичне значення.

На початку XX ст. в політичній думці національних демократів одне з чільних місць займало «українське» питання. Програма, що її сформулювали ендеки у ставленні до слов'янських меншин, проголошувала вищість національного інтересу над інтересами держави. Згідно з цією концепцією, у майбутній польській державі роль справжнього суверена мала виконувати титульна нація – поляки. Інші – непольські народи, в тому числі й українці, мали бути підпорядковані політичному, культурному й економічному домінуванню поляків. Ця програма базувалася на трьох основних тезах.

Теза перша: слов'янські народи – це лише етнічна маса, неспроможна ідентифікувати себе з приналежністю до певної нації. Аргументуючи свої погляди, націонал-демократи доводили, що ані українці, ані білоруси за останні століття не виявляли державно-політичних та культурних прагнень, були пасивним, інертним елементом, не здатним до самостійного державотворчого життя. Українців, білорусів та литовців ідеологи національних демократів уважали політично незрілими народами, що нездатні творити власні держави, на відміну від поляків[1].

Теза друга ґрунтувалася на тому, що слов'янські народи, з огляду на їх низьку національну самосвідомість, досить швидко можна буде включити в орбіту польських впливів, перетворивши українців і білорусів на частину польського народу. При цьому часто робилися посилання на історичний досвід давньої Речі Посполитої. Як стверджував один з ідеологів народових демократів Йоахім Бартошевич, «литовців, русинів чи білорусів не потрібно запитувати чи хочуть вони союзу з Польщею, бо цей союз є доконаним історичним фактом… Багатовікова історія поєднала Польщу, Литву і Русь в одне нерозривне ціле, … створила єдиний народ і одну державу»[2]. При цьому автор указував на «духовний» вимір асиміляції, яка, на його думку, не позбавляла білорусів і українців їх релігійних і мовних прав.

---

[1] Зашкільняк Л. Україна і Польща в XX ст.: від конфронтації до порозуміння / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича ; голова редкол. Я. Ісаєвич ; упоряд М. Литвин, В. Футала. – Львів : [б. в.], 2008. – С. 4.

[2] Bartoszewicz Joachim. Zagadnienia polityki polskiej / J. Bartoszewicz. – Warszawa : Nakładem Tow. Wydawniczego PATRIA, 1929. – S. 32.

На необхідності асимілювати українців і білорусів наголошував Роман Рибарський – один із найвпливовіших політиків у середовищі польських національних демократів. «Асиміляцію, – писав він, – швидше можна назвати процесом реасиміляції – поверненням до польськості всього того, що зростало під впливом польської культури»[1].

Нарешті, третя засаднича теза у ставленні націонал-демократів до проблеми нацменшин полягала в тому, що асиміляція непольського населення, зокрема українців, буде здійснюватися через природний вплив польської культури. Народові демократи підкреслювали цивілізаційний вплив польської культури на слов'янські народи. При цьому наголошувалося, що з польським народом, який мав багатовіковий культурний доробок, не могли зрівнятись ані українці, «уся література яких зможе вміститись в одній невеликій кімнатці»[2], ані тим більше білоруси, «яких штучно створюють хлопомани-ідеалісти, що лише вдають із себе білорусів»[3].

У політичній публіцистиці націонал-демократів надовго утвердився стереотип українців як «некультурної, непродуктивної маси», «спільноти мужиків», «племені тубільців», нездатних бути самостійним народом[4]. Підкреслювалось, наприклад, що «чотири п'ятих русинського населення – це і не українці, і не москалі. Вони є і хочуть залишитися поляками»[5]. Звідси робився висновок про цивілізаційну роль польської культури на східних землях, яка стане притягальною силою для білорусів та українців і сприятиме їх «нобілітації» в польське середовище.

Політичні концепції розв'язання «українського питання» в Польщі виголошувало багато політичних організацій народовців. Серед них Ліга народова (Liga Narodowa), що її заснував 1893 р. Р. Дмовський, а також Демократично-народна партія (Stronnictwo Demokratyczno-Narodowe), створена в 1897 р. Після проголошення незалежної Польської держави провідною політичною партією народовців став Народно-національний союз (Związek Ludowo-Narodowy). У 1922–1926 рр.

[1] Rybarski R. Naród, jednostka i klasa / R. Rybarski. – Warszawa, 1926. – S. 253.

[2] Grabski S. Z codziennych walk i rozważań / S. Grabski. – Poznań, 1923. – S. 46.

[3] Gomółka K. Polskie ugrupowania polityczne wobec kwestii białoruskiej 1918−1922 / K. Gomółka. – Warszawa : Centralny Ośrodek Metodyczny Studiów Nauk Politycznych, 1989. – S. 7–11.

[4] Maj E. Od «biernej masy plemiennej» do «komiwojażera»... − S. 15–18.

[5] Там само. – S. 16.

партія двічі брала участь у коаліційному уряді т. зв. ради Хейно-П'яста, реалізовуючи власну концепцію національної політики.

Головні програмні положення партії були викладені в Програмі Народно-національного союзу, затвердженій 27 жовтня 1919 р. В ній відобразилася концепція поміркованої експансії на схід. Народовці виступали за збереження демократичного устрою держави із всезагальними виборами і громадянськими свободами, включаючи права національних меншин. Одночасно Програма проголошувала потребу полонізації т. зв. східних кресів, перехід найважливіших осередків місцевого політичного, господарського і суспільного життя до рук поляків. Для зміцнення польської присутності на східних землях Програма передбачала проведення аграрної реформи через парцеляцію землі на користь безземельних або малоземельних польських колоністів. Водночас Союз висловився проти примусової парцеляції, яка могла б завдати шкоди інтересам польської великої земельної власності в краї. У сфері духовно-культурного життя держави партія відводила панівну роль польській культурі і католицькій церкві[1].

Важливим у Програмі Союзу був розділ «Національно-державна єдність», у якому йшлося про те, що головна мета національної політики польської правиці – це побудова мононаціональної держави. «Річ Посполита, – зазначалось у документі, – має прагнути до якнайбільшої національно-державної єдності. Столітнє чужоземне панування прищепило польському організму, особливо на Кресах, багато чужих і ворожих елементів… Виступаючи проти будь-яких утисків…, спрямованих проти будь-кого з огляду на його національність чи віру, визнаючи за всіма громадянами Речі Посполитої повну свободу в збереженні і розвої власної національності, Народно-Національний Союз докладе усіх зусиль, аби Річ Посполита як держава мала виразно *польський характер*…, щоби Креси, так само як наші міста були польським не тільки за своєю приналежністю, а й за духом і своєю національною культурою»[2].

На початку 1920-х рр. одним з активних прихильників концепції національної держави був міністр релігійних віросповідань і народної освіти в урядах націонал-демократів Станіслав Грабський. «Польща

[1] Program Związku Ludowo-Narodowego, Warszawa, 27 października 1919 // Druga Rzeczpospolita. Wybór dokumentów / pod red. A. Łuczaka, J. R. Szaflika. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1988. – S. 45.

[2] Program Związku Ludowo-Narodowego… – S. 49.

має стати монолітною національною державою, – писав міністр, – … інакше вона не втримає цілісності своїх кордонів». На переконання політика, досвід польської історії XIX – початку XX ст. не залишав у цьому жодних сумнівів. «Всі багатонаціональні держави розпадаються. Консолідуються лише держави національні», – стверджував С. Грабський[1]. На його думку, Польща могла існувати лише як держава польського народу, бо «якби вона стала державою… поляків, євреїв, німців, русинів (українців. – *Ю. К.*), білорусів, литовців, росіян – вона б знову втратила свою незалежність»[2]. А тому, переконував політик, «усе, що є державним – мусить бути польським, а не польсько-русинським чи польсько-білоруським»[3].

Діячі національно-демократичного табору не ставили під сумнів того факту, що в кордонах Речі Посполитої опинилися численні групи національних меншин, які виразно домінували у східних регіонах держави – землях, що їх поляки вважали своїм цивілізаційним здобутком. А тому головним завданням внутрішньої політики визначали якнайтіснішу інтеграцію так званих східних кресів з рештою регіонів країни. «Нині метою польської політики, – писав С. Грабський, – є злиття цих територій з національними польськими землями, що забезпечить тривалу цілісність польської держави»[4]. У статті «Русини» С. Грабський погоджувався з фактом існування української проблеми у Польщі головно у формі «русинського населення, русинської мови, русинського письма». Щоправда, на його думку, «реальною проблемою польської політики є питання не України, а русинського населення в кордонах Речі Посполитої… Виходячи звідси, проблема нашої політики у Східній Малопольщі (Галичині) і на Волині зводиться до питання: яким чином польська держава повинна регулювати оце польсько-русинське співжиття»[5].

У своїх публіцистичних працях С. Грабський неодноразово вказував на слабкість національних рухів слов'янських меншин, що, на його думку, мало стати додатковим аргументом у проведенні асимі-

[1] Grabski S. Z codziennych walk i rozważań / S. Grabski. – Poznań, 1923. – S. 37.

[2] Grabski S. Szkoła na Kresach Wschodnich / S. Grabski // Oświata Polska. – 1926. – № 3. – S. 72.

[3] Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929... – С. 125.

[4] Siemakowicz M. Założenia programowe głównych obozów politycznych wobec szkolnictwa dla ludności białoruskiej w II Rzeczypospolitej / M. Siemakowicz // BZH. – 1998. – T. 9. – S. 60–61.

[5] Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929... – С. 126.

ляційної політики на сході країни. «Хто є господарем на наших східних землях? Білоруси, чи українці? – запитував у риторичний спосіб політик. – Але ж київська катастрофа (мається на увазі похід об'єднаної армії УНР і Польщі 1920 р. на Київ. – *Ю. К.*) показала, що українського народу насправді на існує… Ще меншою мірою це стосується білоруського народу»[1]. В іншому місці С. Грабський писав, що Волинь, Полісся, Новогрудська земля – це національно невизначені території і про полонізацію там будь-кого на користь Польщі не може бути й мови, бо «не можна денаціоналізувати того, хто не має національної свідомості, хто є лише "тутейшим"»[2]. Таке переконання наштовхувало ендеків на швидкий успіх полонізаційної політики. На думку народових демократів, асиміляція непольського населення мала здійснюватися через природний вплив польської культури[3]. На практиці цей вплив означав втілення в життя тих засад, які ґрунтувалися на переконанні, що єдиною офіційною мовою є лише польська мова, єдиною державною школою – лише школа з польською мовою викладання.

Таким чином, у політичних доктринах однієї з найавторитетніших і найвпливовіших політичних сил польського суспільства першої половини XX ст. – націонал-демократії – нацменшин позбавляли будь-яких прав і можливостей власного культурного і національного розвитку. Роль єдиного суверена мала виконувати польська нація. Інші народи, серед яких і українці, мали коритися політичному, економічному та культурному домінуванню поляків.

В опозиції до націонал-демократів була частина польського політикуму, котра розглядала можливість розв'язати національне питання в дусі толерантності й співіснування. Прихильники концепції т. зв. федералізму виходили з переконання про спільність інтересів тих народів, котрі творили давню Річ Посполиту, тому вважали можливим відновлення колишнього державного-політичного союзу в новій федеративній формі.

Ідеологом федералістської концепції був один із найавторитетніших польських політиків початку XX ст. Ю. Пілсудський. Від початку своєї політичної діяльності він підтримував концепцію розчле-

[1] Grabski S. Z codziennych walk i rozważań... – S. 42.

[2] Там само.

[3] Bartoszewicz J. Znaczenie polityczne kresów wschodnich dla Polski / Joachim Bartoszewicz. – Warszawa : Wydawnictwo Towarzystwa opieki nad Kresami, 1924. – S. 32.

нування Російської імперії, пропонуючи союз народів, які входили до її складу, для спільної визвольної боротьби. Передбачалося, що нові незалежні держави, які постануть на уламках імперії Романових, з'єднаються з Польщею на умовах федерації. Ця концепція відома ще під назвою «доктрини польського прометеїзму».

Слід відзначити, що пілсудчики ніколи не висували програми повного визволення народів, залежних від Росії. Натомість федералістська програма передбачала, що «держави, які межують з Росією, звільнені Польщею, легко потраплять під її вплив, і поляки згодом зможуть їх полонізувати, як колись «польська шляхта давньої Речі Посполитої полонізувала Литву і Русь»[1]. На думку пілсудчиків, звільненим, але недостатньо зрілим політично і національно народам потрібна буде допомога у формуванні власної державності. Цю «цивілізаційну» місію мала взяти на себе Польща. Тобто фактично йшлося про відновлення геополітичної конструкції на зразок давньої Речі Посполитої, яка об'єднувала литовські, білоруські й українські землі. Передбачалося, що потенційні держави утворять єдину федерацію, вступ до якої матиме добровільний характер, а федеративний устрій, у поєднанні з демократизацією стосунків усередині майбутньої держави, гарантуватиме дотримання прав усіх національностей. У такому розумінні федеративна програма означала реалізацію принципу самовизначення народів[2].

Розвій подій 1918–1921 рр. (більшовицький переворот у Росії, поразка національно-визвольних змагань в Україні) став на заваді реалізації концепції, відповідно до якої роль визвольного, «цивілізаційного» осередку для сусідніх (східних) народів мала відіграти Польща. Ризький договір 1921 р., який закріпив за Польщею значні території з непольським населенням, означав поразку федералістської концепції Ю. Пілсудського і перемогу інкорпоративної моделі народових демократів. Це заохотило лідерів ендеків до спроб втілити в життя власну концепцію національної політики. Щоправда, реалізація цієї політики в перші роки існування незалежної Польської держави була поставлена під сумнів з огляду на складну внутрішньополітичну ситуацію в країні, а також несприятливі міжнародні умови.

---

[1] Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1971. – S. 76.

[2] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – C. 19.

Насамперед слід зауважити, що польський уряд узяв на себе міжнародні зобов'язання щодо охорони прав національних меншин. Ці гарантії містилися у т. зв. Трактаті про охорону прав національних меншин («Малий Версальський трактат»), котрий був підписаний 28 червня 1919 року[1]. Одна зі статей цього трактату зобов'язувала Польщу забезпечити усім її громадянам «рівні цивільні і політичні права без огляду на національність, мову чи віросповідання»[2]. Декларуючи цілковиту рівність усіх громадян Польщі перед законом, трактат гарантував свободу віросповідання нацменшинам, вільне використання мов нацменшин у приватному і громадському житті, утримання власним коштом релігійних, доброчинних і громадських закладів. Держава мала сприяти розвитку шкільництва нацменшин у тих місцевостях, де мешкали значні групи непольського населення, а також гарантувати участь меншин у розподілі коштів громадських фондів на освітні, релігійні і доброчинні цілі[3]. У випадку порушення Польщею договірних зобов'язань Ліга Націй, яка виступала гарантом їх виконання, отримувала право забезпечити реалізацію вказаних вище постанов[4].

Іншим міжнародно-правовим актом, що регулював права національних меншин у Польщі, був Ризький мирний договір. Його статті гарантували мовні, релігійні, культурні та освітні права російської, української і білоруської меншин, що мешкали у Польщі[5]. Щоправда вони були окреслені лише в загальних рисах, а конкретизувати зазначений документ мали окремі законодавчі акти Польської Республіки.

Одним із найважливіших документів, що гарантував права національних меншин у Польші, стала Конституція, яку Сейм затвердив 17 березня 1921 р.[6]. Стаття 95 проголошувала, що «Польська Республіка забезпечує на своїй території абсолютну охорону життя, свободи і майна усім, незалежно від їх походження, національності, мови, раси або релігії». Стаття 96 Конституції гарантувала усім громадянам

[1] Traktat między głównemi mocarstwami sprzymierzonemi i stowarzyszonemi a Polska podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r. // Dz. U. R.P. – 1920. – № 110. – Poz. 728. – S. 1934–1946.

[2] Там само. – S. 1937.

[3] Там само. – S. 1938.

[4] Там само. – S. 1940.

[5] Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukraina podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 r. // Dz. U. R.P. – 1921. – № 49. – Poz. 300. – S. 814–867.

[6] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. – Lwów ; Warszawa, 1927.

рівність перед законом, а державні установи зобов'язувала до однакового трактування прав усіх громадян держави. Стаття 109 надавала кожному громадянину право на збереження своєї національної окремішності, розвитку мови та національних особливостей, відсилаючи до окремих законів, які мали забезпечити їм повний і вільний розвиток у формі автономних спілок меншостей у межах загального самоврядування. Одночасно держава зберігала за собою право контролю над діяльністю цих осередків і могла, у разі потреби, підтримувати їх громадськими коштами. Стаття 110 гарантувала польським громадянам, які належали до національних, релігійних або мовних меншин, такі самі, які і в інших громадян, права на заснування, нагляд і управління доброчинними, релігійними і громадськими організаціями і товариствами, школами та іншими педагогічними осередками, а також право на вживання в них своєї мови і сповідування своєї релігії. Наступна стаття (111-та) стосувалася дотримання свободи совісті і віросповідання: ніхто не міг бути обмежений у своїх правах через своє віросповідання і релігійні переконання. Стаття 113 забезпечувала релігійним організаціям широкі можливості їх діяльності за умови, що це не суперечитиме державному законодавству. І, нарешті, стаття 115 гарантувала церквам релігійних меншин і юридично визнаним релігійним інституціям свободу реалізації їхніх статутних цілей[1].

Отже, міжнародно-правові документи, що їх підписала Польща, а також Конституція 1921 р. надавали національним меншинам доволі широкі права у всіх сферах суспільно-політичного, культурного та релігійного життя. Однак реальні кроки польського уряду стосовно забезпечення цих прав були далекі від декларованих. У перші роки існування незалежної Польської держави проблема національних меншин розглядалася лише з огляду на її зовнішньополітичний аспект і на проблему східних кордонів. Постанови Конституції вводились у життя надто повільно, міжнародними зобов'язаннями Польща часто нехтувала, вважаючи, що вони мають однобокий характер і нав'язані їй західними державами. Будь-які кроки уряду назустріч національним меншинам правляча народова демократія розцінювала як величезні поступки, що могли мати фатальні наслідки для Польщі.

Проблема національних меншин, зокрема українців, почала виходити на перший план у польській внутрішній політиці лише після парламентських виборів 1922 р. Несподіваним на цих виборах став

[1] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej… – S. 112–119.

успіх партій національних меншин. На Волині та Поліссі німецькі, єврейські, білоруські й українські організації об'єднались у Блок національних меншин (далі – БНМ) й отримали 22 % мандатів[1]. У результаті виборів у парламенті з'явилася потужна група депутатів від нацменшин, яка могла впливати на прийняття важливих державних рішень. Саме підтримка депутатів Сейму від нацменшин вирішила долю президентських виборів 1922 р., під час яких першим президентом відродженої Польщі був обраний Габріель Нарутович (ендеки називали його «президентом національних меншин»). І парламент, і уряд змушені були чимраз частіше рахуватися з позицією і вимогами сеймових фракцій нацменшин.

Після 1922 р. ставало дедалі більш очевидним, що програму національної демократії «Польща для поляків» реалізувати навряд чи вдасться. Отож слід було шукати нових підходів до вирішення національного питання. Саме на межі 1922–1923 рр. після парламентських виборів і політичної кризи, спричиненої убивством президента Г. Нарутовича (був застрелений 16 грудня 1922 р. фанатиком-ендеком Елігіушем Невядомським. – *Ю. К.*), у колах польської політичної еліти визріла думка про необхідність якнайшвидше опрацювати цілісну й офіційну державну програму щодо національних меншин. Виходячи з узятих на себе міжнародних зобов'язань, польський уряд мав запропонувати способи вирішення «української», «білоруської», «єврейської», «російської», «німецької» проблем.

Перші спроби створити державну програму з національного питання, зокрема щодо населення східних земель, зробив уряд генерала Владислава Сікорського, котрого призначили на цю посаду в грудні 1922 р., одразу після замаху на президента Г. Нарутовича. Одним із головних завдань уряду, окрім стабілізації ситуації в країні в умовах президентської кризи, було визначення політичних засад щодо національних меншин. Це питання особливо актуалізувалося у зв'язку з рішенням Ради послів від 15 березня 1923 р. про визнання західними країнами польського східного кордону[2]. Ухвала ліквідувала формальний стан тимчасовості польської присутності на східних землях, закріпивши за Польщею суверенітет над Східною Галичиною.

26 березня 1923 р. після рішення Ради послів уряд В. Сікорського виступив зі зверненням до громадян «східних кресів», закликаючи їх

[1] Зашкільняк Л. О. Історія Польщі... – С. 464.

[2] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 32.

до толерантності і спільної праці «заради добра цих земель»[1]. Наступним кроком уряду стало опрацювання проекту «*Директив у справі політики уряду на Східних кресах»*, котрий обговорювався на засіданні Політичного комітету Ради міністрів 7 квітня 1923 р.[2]. Одночасно цей проект було розіслано воєводам східних воєводств, аби вони висловили свою думку щодо способів вирішення «української проблеми». Врешті голова уряду та міністр внутрішніх справ направили підлеглим їм владним органам таємний циркуляр, датований 1 травня 1923 р., під назвою «*Загальні директиви для політики уряду на Східних кресах*» із рекомендацією «належного і суворого їх виконання»[3].

У вступі цього документа вказувалося: «Остаточне визнання Радою послів наших східних кордонів покладає на уряд обов'язок використати цей історичний момент на благо Речі Посполитої. Це вимагає, з одного боку, конкретної й узгодженої урядової політики щодо східних земель, з іншого – планомірної, опертої на місцеві чинники праці над стабілізацією стосунків на Кресах, згідно з вимогами раціонального розуміння польських державних інтересів»[4]. Далі В. Сікорський вказував на стратегічне значення східних земель Речі Посполитої. Прем'єр стверджував, що у випадку війни з Росією саме східні землі вирішуватимуть долю «великодержавного майбутнього Польщі». Голова уряду писав, що «в разі повернення смуги кордону на т. зв. лінію Керзона Польща перетвориться на третьорядну державу, позбавлену того впливу, який їй належить, як з огляду на історичну традицію, так і з огляду на теперішні матеріальні можливості Польської держави»[5]. Далі прем'єр констатував: «Пам'ятаючи про все це, уряд здійснить усі можливі кроки для прихилення місцевого кресового населення до державної ідеї та якнайтіснішого сполучення Кресів із матір'ю-Польщею»[6].

Документ націлював керівників місцевих адміністрацій на проведення уніфікованої політики щодо всіх східних земель, але з урахуванням місцевих умов. Сам В. Сікорський у своїх деклараціях неод-

[1] Nowak M. Narodowcy i ukraińcy... – S. 64.

[2] AAN, Zesp. 8 – Prezydium Rady ministrów, Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów (далі: PRM, PKP RM) z lat 1921–1923. – Sygn. Mikrof. 20188.

[3] AAN, Zesp. 8 – PRM, PKP RM z lat 1921–1923. – Sygn. Mikrof. 20188.

[4] Там само.

[5] Там само.

[6] Там само.

норазово підкреслював необхідність враховувати потреби місцевого населення, забезпечивши умови вільного розвитку їх культурного, освітнього та релігійного життя. Водночас уряд мав намір використати й поглибити внутрішні антагонізми (релігійні, культурні, суспільні) у середовищі національних меншин (наприклад, між українцями Волині та Галичини), не допустити зменшення польської присутності на цих землях «Сьогодні, – зазначав польський прем'єр, – слід підтримувати й поглиблювати ту недовіру, яку відчуває волиняк до галичанина, а з іншого боку – існуючу зверхність галичанина над волиняком»[1].

Отже, в основу проекту державної політики на східних землях, що його опрацював уряд В. Сікорського, було покладено *концепцію державної асиміляції* національних меншин, яку пізніше реалізовуватимуть пілсудчики. Щоправда, втілити в життя свої наміри уряду не вдалося. Наприкінці травня 1923 р. під час обговорення проекту бюджету в Сеймі посли правиці та центру змусили уряд В. Сікорського піти у відставку.

Таємні переговори представників двох найбільших фракцій у парламенті – ендеків (Народно-національний союз) і Польського стронніцтва людового (далі – ПСЛ) «П'яст», що тривали від лютого 1923 р., завершилися підписанням у Варшаві угоди, яка отримала назву Лянцкоронський пакт. Угода передбачала створення уряду «Гієни» і «П'ясту». Цей уряд від 28 травня до 14 грудня 1923 р. очолював людовець Вінсент Вітос.

У національному питанні правоцентристська коаліція офіційно оголосила про повернення до політики національної асиміляції, оголосивши курс на полонізацію національних меншин, передусім слов'янських. Коаліційна угода передбачала істотне обмеження політичних, культурних і економічних прав національних меншин. Головним гаслом проголошувалося зміцнення позицій поляків у всіх сферах державного життя на східних землях[2]. Для цього передбачалося: очистити місцеву адміністрацію від «ненадійного елементу», надавши їй цілком польського характеру; провести реформу виборчої системи з метою створення «польської більшості» в парламенті й формування «чисто польського» уряду; забезпечити перевагу польського

[1] AAN, Zesp. 8 – PRM, PKP RM z lat 1921–1923. – Sygn. Mikrof. 20188.

[2] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 33.

впливу в органах самоврядування на «східних кресах»[1]. Важливим напрямом політики коаліційного уряду «Гієни»-«П'ясту» стала аграрна реформа, яку народові демократи планували використати для розширення польської присутності на східних землях[2].

Головною проблемою, з якою зіткнувся уряд В. Вітоса, була фінансова криза, яку слід було негайно побороти, оскільки вона створювала неабиякі труднощі для економічного розвитку країни. З огляду на це, національна проблематика в діяльності коаліції відійшла на другий план. Уряд В. Вітоса не опрацював конкретної програми з національного питання. Однак питання, пов'язані зі становищем національних меншин у Польщі, обговорювались на засіданнях Політичного комітету Ради міністрів (далі – ПКРМ). Цей орган було створено в жовтні 1921 р. для координації діяльності міністерств у питаннях внутрішньої політики[3].

Так, на своєму засіданні 14 червня 1923 р. Рада міністрів прийняла рішення про запровадження надзвичайних судів на теренах східних воєводств. До компетенції цих судів належали справи, пов'язані з «участю в бандформуваннях, вбивствами, пошкодженням телеграфних чи телефонних ліній, підривом мостів, залізничних шляхів і т. ін.»[4]. У такий спосіб влада прагнула запобігти можливим антипольським й антидержавним виступам непольського населення на східних землях.

Реалізуючи політику національної асиміляції національних меншин, уряд В. Вітоса розпочав підготовку проекту закону про державну мову, яким передбачалося забезпечити домінування польської мови у всіх сферах суспільного життя. Яскравим свідченням полонізаційних намірів польської влади щодо українців стало розпорядження уряду про заборону державним службовцям вживати термін «українець»; замість нього впроваджувалася назва «русин». Це питання обговорювалося на засіданні ПКРМ в червні 1923 р. Констатувалося, що поняття «русини» – це історично обґрунтована назва, яка поширюється на «слов'янське непольське населення Східної Малопольщі (Галичини), Волині та Полісся»[5]. Однак уряд не встиг повною мірою

[1] Nowak M. Narodowcy i ukraińcy... – S. 68.

[2] Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929... – C. 84.

[3] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 28.

[4] Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922−1926… – S. 192.

[5] Maj E. Od «biernej masy plemiennej» do «komiwojażera»... – S. 23.

втілити свою програму в життя, оскільки в грудні 1923 р. В. Вітос був відправлений у відставку.

19 грудня 1923 р. президент С. Войцеховський призначив нового прем'єра. Ним став В. Грабський. Першочерговим завданням уряду він вважав стабілізацію фінансової системи країни[1]. Розв'язання усіх інших нагальних проблем внутрішньої політики, у т. ч. національного питання, В. Грабський планував відкласти на більш пізній термін.

Однак загострення політичної ситуації всередині країни, а також зовнішньополітичні зобов'язання Польщі знову поставили на порядок денний «українське питання». В. Грабський розпочинав свою діяльність на посаді прем'єра в умовах гострої суспільно-економічної кризи. Особливо напружена ситуація склалася у східних воєводствах держави: невдоволення населення репресивною політикою уряду, наростання економічної кризи, високі темпи інфляції спричинили серію страйків, акцій саботажу, бойкоту податкової системи, підпалів господарств осадників на Волині та Поліссі. Деякі польські історики називають події кінця 1923 р. у східних воєводствах «повзучим антипольським повстанням»[2].

«Українське питання» актуалізувалося і на міжнародній арені: у вересні 1924 р. минав дворічний термін, який був відведений на реалізацію закону про воєводське самоврядування. На підставі цього закону Польща, виконуючи міжнародні зобов'язання, мала надати Східній Галичині права територіальної автономії. Неврегульованість і гострота цих проблем змусили В. Грабського заявити про те, що «національне питання мусить бути вирішене належним чином»[3].

Отож чергову спробу опрацювання цілісної програми національної політики здійснив уряд Владислава Грабського (19 грудня 1923 р. – 13 листопада 1924 р.). Своїм головним завданням уряд проголосив збереження інтегральної цілісності держави через часткові поступки національним меншинам. Програма державної асиміляції знову оголошувалась офіційною політикою держави щодо національних меншин. Проте серед членів кабінету В. Грабського були й міністри, які виступали палкими прихильниками концепції національної асимі-

[1] Зашкільняк Л. О. Історія Польщі... – С. 467.

[2] Козира В. Політика Міністерства внутрішніх справ Польської Республіки щодо східних кресів у 1918–1926 рр. / Вальдемар Козира // Ukrainica Polonica II. – Київ ; Житомир : Вид. центр Київ. нац. лінгв. ун-ту, 2008. – С. 35.

[3] Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929... – С. 89.

ляції меншин (наприклад, міністр віросповідань і громадської освіти Станіслав Грабський).

Прем'єр В. Грабський намагався не виділяти питання «східних кресів» з комплексу проблем, пов'язаних з проблематикою національних меншин у Польщі. Однак проблема слов'янських меншин стояла найбільш гостро, що змусило кабінет В. Грабського шукати способів її вирішення вже в перші дні свого урядування.

25 січня 1924 р. на засіданні Політичного комітету Ради міністрів з доповіддю, присвяченою проблематиці «східних кресів» виступив міністр внутрішніх справ Владислав Солтан. Висловлені ним пропозиції з «українського питання» мали загальний характер і окреслювали лише напрями діяльності уряду без детального аналізу суспільно-політичної ситуації на східних землях[1]. Найближчою метою східної політики уряду проголошувалася поступова асиміляція краю через зміцнення в українському суспільстві угодовських тенденцій, а також розширення на сході польської присутності. Комітет висловився за поступове впровадження польської мови до українських державних середніх шкіл, а також за зупинення процесу надання рівних прав українській мові поряд із польською в державних органах влади. Уряд мав намір активізувати колонізаційні процеси у Східній Галичині, одночасно розширивши можливість участі українського населення у парцеляції землі на Волині та Поліссі. Комітет рекомендував якнайшвидше прийняти закони про гмінне та повітове самоврядування, відклавши тимчасово реалізацію закону про воєводське самоврядування[2].

Для опрацювання висловлених урядом пропозицій у справі національної політики у квітні 1924 р. В. Грабський створив т. зв. *Комісію чотирьох*, до якої увійшли експерти з національної проблематики (Генрик Левенхеж (юрист, безпартійний), Євген Старчевський (землевласник із Волині, Польська партія людова «П'яст»), а також двоє послів – Станіслав Грабський (один із лідерів національних демократів) і Станіслав Тугутт (ПСЛ «Визволенє»)[3]. Зауважимо, що до роботи у складі Комісії чотирьох не було допущено жодного представника національних меншин.

Головним завданням комісії стала підготовка проектів законів про мови в школах, судах і в адміністрації на східних землях. Нагаль-

[1] Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922−1926... – S. 216.

[2] Там само.

[3] Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929... – C. 89.

ність розгляду цього питання диктувалася потребою уніфікації різних правових норм, що діяли на землях колишньої австрійської та російської займанщини, а також необхідністю конкретизації загальних норм Конституції і підписаних Польщею міжнародних зобов'язань, які стосувалися прав національних меншин.

1 липня 1924 р. уряд вніс на розгляд Сейму три проекти т. зв. «кресових законів», що їх підготувала Комісія чотирьох: «Закон про державну мову і мову урядування в органах державної влади та самоврядування», «Закон про мову урядування судів, органів прокуратури і нотаріату», «Закон, що містить деякі постанови про організацію шкільництва». 4 липня проекти законів схвалила конституційна комісія, а 31 липня 1924 р. підтримав Сейм[1].

Закони проголошували державною мовою Речі Посполитої польську мову. Вона ставала мовою урядування в усіх державних і самоврядних органах влади та у війську. Однак допускалося вживання мови національних меншин (української, білоруської, литовської) органами цивільної влади і адміністрації I та II рівнів На території Львівського, Тернопільського, Станіславського, Волинського і Поліського воєводств ці органи приймали заяви від місцевих мешканців українською мовою. Відповіді на звернення друкувалися польською мовою із перекладом. Пошта і залізниця на східних землях мали використовувати дві мови. Мовою діловодства судів, органів прокуратури і нотаріусів проголошувалася польська. Однак скарги, подання, звернення до судових та правоохоронних органів громадяни української, білоруської і литовської національностей могли складати національними мовами. Судові процеси на території східних воєводств обов'язково супроводжувалися перекладами. Відповідно до закону про організацію шкільництва на теренах східних воєводств основним типом державної школи проголошувалася т. зв. утраквістична (двомовна) школа, в якій викладання поступово мало перейти на польську мову. Детальніше про реалізацію мовних і шкільних законів на території східних воєводств ітиметься в одному з наступних розділів роботи.

Однією з найгостріших проблем, з якою зіткнувся уряд В. Грабського влітку–восени 1924 р., стало зростання суспільно-політичної напруженості у східних воєводствах. Складна економічна ситуація на східних землях, руйнування, спричинені війною, дискримінаційна політика польської влади стосовно українців та білорусів спричинили

[1] Зашкільняк Л. О. Історія Польщі... – С. 461.

ріст антидержавних настроїв серед місцевого населення. Активізували свою діяльність радикальні політичні сили, насамперед Комуністична партія Західної Білорусі (далі – КПЗБ), Комуністична партія Західної України (далі – КПЗУ). На Волині та Поліссі діяли українські диверсійні і повстанські відділи нелегальної націоналістичної Української військової організації.

Політика польської влади викликала стихійний та організований спротив українців. Партизанський рух на українських і білоруських землях набрав доволі загрозливих форм. Ще 1922 р. В. Грабський з тривогою повідомляв у Сеймі, що на «східних кресах» зафіксовано 873 випадки заворушень, актів саботажу, нападів на поліційні дільниці, державні установи та інші виступи проти польських властей[1].

Партизанські дії селянських загонів і груп повстанців становили серйозну небезпеку не лише для власників земельних маєтків та польських осадників, а й для адміністративного апарату, і загрожували інтегральній цілісності держави. Про напружену ситуацію на східних землях повідомляли у звітах польські урядовці. Маршалок Сейму М. Ратай у своїх спогадах писав: «Вітос (В. Вітос – польський громадський і політичний діяч. – *Ю. К.*) повернувся з Волині і прийшов поділитись зі мною своїми враженнями. Оповідав мені жахливі речі. Повна дезорганізація адміністрації, поліції… бандити повністю контролюють ситуацію. Українські селяни озброєні – під час пожежі в одній з хат лунали вибухи, як в арсеналі. Волинь у будь-яку хвилину може вибухнути революцією. Їхав туди, – розповідав мені Вітос, – щоб зайнятись партійною роботою, а після того, що побачив, мушу про неї забути – треба рятувати креси»[2].

Події 1922–1924 рр. на українських і білоруських землях створювали серйозну загрозу для внутрішньої і зовнішньої безпеки держави, адже йшлося про збереження територіальної цілісності країни. Проблема врегулювання ситуації на східних землях вийшла на одне із чільних місць у польській внутрішній політиці.

Шукаючи способи стабілізувати ситуацію на східних землях, уряд вдався до репресивних заходів. Для ліквідації повстанського руху передбачалося залучити додаткові сили поліції та війська. Полі-

---

[1] Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939) / Іван Васюта. – Львів : Каменяр, 2006. – С. 128.

[2] Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922−1926… – S. 237.

тичний комітет Ради міністрів на засіданні 7 лютого 1924 р. постановив розмістити на східному кордоні військові підрозділи[1].

5 квітня 1924 р. питання щодо врегулювання ситуації на «східних кресах» знову стало предметом обговорення на засіданні ПКРМ. На ньому міністр військових справ генерал В. Сікорський домагався переведення на казармений режим прикордонної поліції та передачі корпусу військової жандармерії у підпорядкування Міністерства внутрішніх справ. 16 квітня 1924 р. уряд для налагодження координації дій військової і цивільної влади доручив загальне командування антидиверсійною операцією генералові Е. Ридзі-Сміглому (у Білостоцькому, Поліському, Новогрудському воєводствах і Віленському адміністративному окрузі) і генералові Я. Ромеру (Волинське, Тернопільське і Станіславське воєводства)[2]. У їхнє підпорядкування переходили військові підрозділи, розташовані в краї; крім того, вони могли видавати адміністративним органам воєводського і повітового рівнів розпорядження, що торкалися питань безпеки і громадського спокою. Утім ці кроки не принесли очікуваних результатів. Незважаючи на широкі повноваження, якими було наділено генералів, ні Е. Ридз-Сміглий, ні Я. Ромер не зуміли запобігти подальшому наростанню партизанського руху.

У пошуках більш ефективних засобів боротьби із повстанським рухом в урядових колах з'явилася думка про запровадження у східних воєводствах надзвичайного стану. З таким проектом на початку серпня 1924 р. виступив міністр військових справ генерал В. Сікорський. Він домагався оголошення надзвичайного стану в Новогрудському, Поліському і Волинському воєводствах[3]. З підтримкою цієї пропозиції в Сеймі виступили посли-ендеки. Посол О. Звєжинський закликав: «Якщо хочемо зберегти ці землі за Польщею, якщо хочемо, щоб наша держава була сильною потугою в Європі, то мусимо вжити тих засобів, які перетворять місцеве населення на лояльний державний елемент»[4]. Однак уряд після тривалих дискусій і обговорень цього питання на засіданнях ПКРМ відкинув пропозицію про впровадження на сході країни надзвичайного стану. Свою позицію він аргументував тим, що таке рішення призведе до подальшого загос-

[1] Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929... – С. 91.

[2] Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922−1926… – S. 239.

[3] Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929... – С. 92.

[4] Maj E. Od «biernej masy plemiennej» do «komiwojażera»... – S. 22.

трення ситуації всередині країни, а також спричинить розголос проблеми далеко за її межами.

Це, однак, не означало відмови уряду В. Грабського від радикальних методів урегулювання ситуації на східних землях. Яскравим свідченням цього стало призначення наприкінці серпня 1924 р. на посади новогрудського і волинського воєвод високих військових чинів. На посаді новогрудського воєводи Рада міністрів затвердила генерала Маріана Янушайтіса, а посаду волинського воєводи обійняв генерал Каетан Ольшевський[1]. Для посилення охорони східного кордону 12 вересня 1924 р. уряд створив воєнізовану структуру – Корпус охорони прикордоння (далі – КОП). Його перші відділи з'явилися на польсько-радянському кордоні в листопаді 1924 р.

Однак, попри вжиті заходи, виступи білоруських і українських селян тривали. Вони проявлялися у формі бойкоту податків, страйків, диверсій, саботажу. Часто доходило до прямих сутичок із поліцією та військовими частинами. При цьому здійснювалися напади на господарства військових осадників, нищилися залізничні колії, приміщення вокзалів та інші об'єкти. Наприклад, 30 вересня 1924 р. в місцевості Бочаниця Острозького повіту 40 нападників атакували два загони саперів (по 45 осіб кожен)[2]. 7 жовтня 1924 р. озброєний загін із 14 осіб здійснив напад на фільварок у Нових Мощаницях Дубенського повіту[3].

На Волині особливу активність партизанські загони виявляли в Луцькому, Дубенському, Володимир-Волинському та Здолбунівському повітах. Найвідомішим повстанським ватажком на Волині, якого місцеве населення вважало майже легендарною постаттю, був Кирило Орловський (псевдо Артем, Аршинов, отаман Калініченко). Його загін, що налічував 50 кавалеристів, діяв на Волині та Поліссі, часто вступаючи у прямі сутички з поліцією і військовими частинами. Найбільш зухвалий випадок трапився 24 вересня 1924 р., коли загін Кирила Орловського затримав потяг, що прямував з Берестя до Лунінця. У ньому перебували поліський воєвода С. Довнарович, місцевий єпископ і воєводський комендант поліції[4].

---

[1] Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923−1929... – С. 93.

[2] Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922−1926… – S. 237.

[3] Там само.

[4] Детальніше про це див.: Мельников И. 1924 год. «Рельсовая война» в Западной Беларуси [Электронный ресурс] / Игорь Мельников. – Режим доступа : http://www.istpravda.ru/bel/research/6160/ – 5.03.2014.

Влада намагалась взяти під контроль ті повіти Волині і Полісся, де ситуація виглядала найбільш загрозливою. Було активізовано розвідку, приведено у бойову готовність військові частини у тих регіонах, де існувала найбільша ймовірність диверсійних актів. Одночасно польське населення створювало підрозділи самооборони. Так, у Рівному силами місцевих землевласників і військових колоністів було організовано Волинський комітет самооборони. В селах також діяли загони польської самооборони – т. зв. «сільська сторожа». Вони мали інформувати органи поліції про прибуття підозрілих людей в ту чи іншу місцевість, негайно повідомляти про акти диверсії[1].

Ситуація на Волині була настільки тривожною, що в багатьох місцевостях власники маєтків і військові колоністи вимагали від уряду негайного впровадження надзвичайного стану. Про це, наприклад, ішлося в резолюції з'їзду делегатів Товариства опіки над Кресами, що відбувся в Ковелі 9 листопада 1924 р. З цією ж вимогою 11 листопада до уряду звернулися делегати з'їзду землевласників і військових осадників Дубенського повіту[2].

Отож питання впровадження надзвичайного стану в окремих східних воєводствах знову постало на порядку денному. 28 листопада 1924 р. цю пропозицію на засіданні адміністративної комісії Сейму ініціювали народові демократи. Вони акцентували увагу на небезпеці, яка загрожує «польським кресам» в умовах, «коли банди відчувають свою безкарність», і вимагали від уряду відмовитися від тактики проведення реформ чи будь-яких інших поступок нацменшинам до остаточного врегулювання ситуації на східних землях. «Спочатку заспокоєння, потім реформи», – таким було основне гасло народовців[3].

Уряд В. Грабського аргументував свою позицію тим, що «впровадити надзвичайний стан означає поставити під сумнів наші східні кордони». Підкреслювалося, що вжиті урядом заходи є достатніми для врегулювання ситуації. Однак у грудні 1924 р. на обговорення уряду В. Грабський подав черговий проект реформ під назвою «*План загальної політики на кресах на період зими 1924–1925 в повітах, які перебувають під бандитською загрозою*»[4]. Передбачалося проведення у найкоротші терміни (зима 1925 р.) аграрної реформи через при-

[1] Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922−1926… – S. 239.

[2] Nowak M. Narodowcy i ukraińcy... – S. 87.

[3] Там само.

[4] Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922−1926… – S. 241.

мусову парцеляцію фільваркової землі з частковим відшкодуванням. У разі потреби планувалося запровадити в окремих повітах східних воєводств надзвичайний стан. Проект В. Грабського передбачав можливість наділити селян безкоштовним лісом на потреби відбудови господарств, знищених війною[1]. Реформа мала і конкретні політичні цілі: йшлося про ліквідацію партизанського руху у східних воєводствах способом задоволення найбільш нагальних господарських потреб українського і білоруського селянства.

Проект аграрної реформи у східних воєводствах, що його запропонував В. Грабський у грудні 1924 р., уряд відхилив. Не в останню чергу це зумовлювалося тим, що положення, які містилися в програмі, були надто радикальними і торкалися інтересів заможних верств населення «східних кресів». Однак уряд активізував підготовку державної програми з національного питання. Свідченням цього стало входження в листопаді 1924 р. до складу уряду Станіслава Тугута – експерта з національної проблематики, відомого своїми ліберальними поглядами на проблему національних меншин. Так, у листопаді 1924 р. він висловився категорично проти впровадження надзвичайного стану на східних землях, мотивуючи це тим, що місцеве «населення не стільки виявляє свою нелояльність щодо держави, скільки є стероризованим і дезорієнтованим. Тому швидше мова має йти про поліпшення умов його життя, покращення діяльності місцевої адміністрації і піднесення добробуту», аніж посилення репресій[2].

В. Грабський запропонував С. Тугуту посаду віце-прем'єра і доручив йому опікуватися справами східних земель та національних меншин. Щоправда, питання, пов'язані з освітою, і надалі перебували в компетенції міністра віросповідань і громадської освіти С. Грабського. Становище С. Тугута в уряді не було певним, оскільки березнева конституція не передбачала посади віце-прем'єра, а отже «міністр без портфеля» фактично був позбавлений можливості проводити власну лінію в уряді. Для того щоб більш чітко окреслити повноваження нового віце-прем'єра, між В. Грабським і С. Тугутом було укладено письмову угоду, на підставі якої останній мав очолити нову урядову структуру – *Секцію політичного комітету Ради міністрів* (далі – СПК РМ) у справах східних воєводств і національних меншин. Головне

[1] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921−1939... – S. 40.

[2] Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922−1926… – S. 255.

завдання нового органу полягало в тому, щоб опрацювати комплексну урядову програму у справах національних меншин на усій території Речі Посполитої. До складу Секції, яка розпочала свою роботу в березні 1925 р., входили міністри внутрішніх справ, віросповідань і громадської освіти, військових справ, аграрних реформ, делегат від міністерства закордонних справ, а також особистий секретар С. Тугута.

Секція виконувала функції дорадчого органу при Кабінеті міністрів, займаючись «підготовкою урядових проектів, розпоряджень, ухвал з питань, вирішення яких мало першочергове значення для східних воєводств»[1]. Найбільше уваги СПК РМ приділяла опрацюванню урядової економічної програми для східних земель. Вона передбачала участь щонайменше 75 % місцевого населення у парцеляції землі, при одночасному врахуванні інтересів військових осадників, надання податкових пільг мешканцям східних воєводств, збільшення державних інвестицій у місцеву промисловість, розбудову шляхів сполучення. В освітній сфері заходи, що їх пропонував С. Тугут, передбачали введення в дію шкільного закону (липень 1924 р.) до початку 1925/26 навчального року, запровадження при кураторіях шкільної освіти посад референтів у справах шкільництва для нацменшин. С. Тугут вважав можливим піти на поступки українцям у питанні створення кількох вищих навчальних закладів у Польщі[2].

Проекти, опрацьовані СПК РМ, були розраховані на довготривалу перспективу, однак ситуація на східних землях потребувала негайних дій. Невдоволення діяльністю Секції у справах нацменшин на чолі з С. Тугутом висловлювала польська правиця, яка вважала його програму східної політики надто ліберальною. Врешті у травні 1925 р. після шести місяців роботи в уряді С. Тугут змушений був піти у відставку. Надалі посаду голови Секції у справах нацменшин обіймав прем’єр В. Грабський.

СПК РМ продовжувала свою роботу, але її пропозиції мали лише рекомендаційний характер. У національній політиці уряду В. Грабського й надалі виразно домінували дві протилежні тенденції: одна з них відображала прагнення до певних поступок на користь національних меншин у дусі політики державної асиміляції, інша – базувалася на принципах національної асиміляції.

---

[1] Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929... – S. 91.

[2] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 41.

Черговий коаліційний уряд на чолі з Олександром Скшинським (20 листопада 1925 р. – 5 травня 1926 р.) офіційно проголосив урядовою програмою з національної політики концепцію державної асиміляції. Про це новий прем'єр заявив під час своєї інавгураційної промови в Сенаті в листопаді 1925 р. О. Скшинський загострив увагу на проблемі збереження інтегральної цілісності Польської держави, зауваживши при цьому, що уряд проводитиме ліберальну політику щодо тих національних меншин, «котрі твердо стоятимуть на позиціях польської державності»[1]. Прем'єр зауважив, що уряд дотримуватиметься міжнародних зобов'язань, узятих Польщею стосовно нацменшин, зокрема Малого Версальського договору, однак «вимагатиме від них бути законослухняними громадянами і стояти на ґрунті польської державності»[2].

У березні 1926 р. О. Скшинський подав уряду доповідну записку «*Деякі директиви поточної державної політики у справах східних воєводств і національних меншин*»[3]. У ній підкреслювалося, що фундаментальним принципом польської національної політики має стати ідея співіснування і співпраці усіх польських громадян незалежно від національності. «Завдання цієї політики, – писав прем'єр, – віднайти такі форми співжиття, в яких свобода кожної нації, не суперечитиме ідеї сильної держави»[4].

Задекларована урядом О. Скшинського програма з національного питання не знайшла підтримки в Сеймі. Особливо гостро її критикували народові демократи. Українські угруповання в Сеймі теж заявили про свою опозиційність до уряду й голосували за вотум недовіри новому кабінету. Тому урядові директиви залишилися черговими нереалізованими проектами.

Останній польський уряд (уряд т. зв. польської більшості), що його сформували народові демократи в коаліції з християнськими демократами, Народною робітничою партією і Польським стронніцтвом людовим «П'яст», очолив В. Вітос. Цей уряд проіснував лише чотири дні (з 10 до 14 травня 1926 р.) і не встиг навіть заявити про свою позицію стосовно національного питання. Його діяльність була перервана травневим переворотом 1926 р.

---

[1] Nowak M. Narodowcy i ukraińcy... – S. 90.

[2] Там само. – S. 91.

[3] Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929... – S. 109.

[4] Там само.

Таким чином, національна політика Польщі, що її реалізовували урядові кабінети в роки парламентської демократії (1921–1926 рр.), не врегулювала міжнаціональних стосунків у державі, а в деяких регіонах (зокрема на східних землях) спричинила їх різке загострення. Тому не викликає подиву той факт, що гасло оздоровлення стосунків у міжнаціональній сфері став складовою частиною звинувачень, висунутих опозицією на адресу системи парламентської демократії, спричинивши травневий переворот 1926 р.

Своєю головною метою табір «санації» на чолі з Юзефом Пілсудським проголосив оновлення усіх сфер соціально-політичного життя країни. Уряд заявив і про зміну політики стосовно національних меншин, почавши здійснювати федералістську програму, відому під назвою доктрини польського прометеїзму. Прометеїзм був складовою частиною закордонної політики «бельведерського табору» і пов'язувався головно зі східним питанням Речі Посполитої у міжвоєнний період[1].

У нових історичних умовах федералізм для Ю. Пілсудського був знаряддям відновлення великодержавного статусу Польщі. Оцінюючи ситуацію в Європі, він насамперед виходив зі стратегічних міркувань. Найбільшою загрозою для Європи у післявоєнний період Ю. Пілсудський вважав Росію, у складі якої перебувала частина українських, білоруських та литовських земель. На його думку, ці території могли стати плацдармом для подальшої експансії Росії на Захід. Тому польський державний інтерес вимагав раз і назавжди позбутися небезпечного російського сусідства, посунувши кордон Росії якнайдалі на схід. «Польща, – зазначав Ю. Пілсудський, – може протистояти їй лише як осередок федерації і союзу вільних народів від Балтики до Чорного моря»[2]. Отже, йшлося про створення буферної зони напівзалежних від Польщі держав, які постали б на теренах від Фінляндії до Чорного моря. Лише це, на переконання пілсудчиків, могло гарантувати Польській державі безпеку і непорушність її кордонів.

Концепція федералізму мала величезний вплив на східну політику Польщі в 1918–1921 рр. Основна увага в реалізації федералістської ідеї була зосереджена на Литві, Білорусі й Україні, в союзі з якими Польща намагалася утвердити свій вплив у регіоні Центрально-Східної Європи. Перші кроки практичного втілення ідей федералізму

[1] Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej... – S. 7–8.
[2] Faryś J. Piłsudski i piłsudczycy… – S. 12.

були здійснені навесні 1919 р. У боях із частинами Червоної армії 22 квітня 1919 р. польська армія на чолі з Ю. Пілсудським увійшла до столиці Литви – Вільна. У відозві «До жителів колишнього Великого князівства Литовського» начальник держави намагався переконати литовців і білорусів, що потрібно шукати підтримку у федерації з Польщею для спільних дій проти більшовицької Росії[1]. Однак литовський уряд, що на той час розташовувався у Ковні, негативно поставився до польських спроб відродження Речі Посполитої «обох народів». Головною перешкодою в реалізації федералістської програми на литовських землях стало зростання національної свідомості литовців і їхнє прагнення самостійно будувати незалежну державу.

Невдачею завершилася спроба реалізації концепції федералізму і на білоруських землях. У березні 1918 р. було проголошено незалежну Білоруську Народну Республіку (далі – БНР)[2]. Чимало білоруських політичних угруповань виступали за союз молодої держави з Польщею на федеративній основі. Однак польський уряд не наважився надати білорусам гарантій широкої політичної автономії та належних умов розвитку білоруської національної культури. Після захоплення поляками Мінська 8 серпня 1919 р. Ю. Пілсудський відмовився визнати владу БНР[3]. Начальник держави обмежився лише обіцянками надати білорусам повноваження в органах місцевого самоврядування, аби вони могли опікуватися культурними й освітніми питаннями свого народу. Діяльність польської військової і цивільної адміністрації на окупованих білоруських землях сприяла поширенню антипольської пропаганди та агітації і зростанню пробільшовицьких настроїв. Урешті 1 січня 1919 р. на більшій частині території Білорусі була проголошена Білоруська Радянська Соціалістична Республіка[4].

---

[1] Комар В. Східна політика Польщі 1918–1921 рр.: від федералізму до прометеїзму / В. Комар // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 18. Західноукраїнська народна республіка: до 90-річчя утворення / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів : [б. в.], 2009. – С. 44.

[2] Łatyszonek O. Historia Białorusi (od polowy XVIII do konca XX wieku) / O. Łatyszonek, E. Mironowicz. – Białystok : Wyd. Zwiazek Białoruski w Rzeczypospolitej Polskiej. Kafedra kultury Białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku, 2002. – S. 136.

[3] Mironowicz E. Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskieg… – S. 27.

[4] Łatyszonek O. Historia Białorusi... – S. 140.

Важливе місце в реалізації федералістської програми пілсудчики відводили Україні. Незалежну Україну вони розглядали як важливий фактор стабілізації стосунків і рівноваги сил у Центрально-Східній Європі. Підвалини військово-політичного союзу Української Народної Республіки і Польщі заклала Варшавська угода 1920 р. Спільний похід української та польської армій на Київ, який розпочався у квітні 1920 р. під гаслом «За нашу і вашу свободу», відкривав широкі перспективи для залучення України в орбіту польської східної політики. Однак стрімкий контрнаступ Червоної армії призвів до того, що в липні 1920 р. більшовицькі війська опинилися під Варшавою і загрожували не лише Польщі, а й державам усієї Західної Європи. Успішно проведена польськими військами під керівництвом Ю. Пілсудського операція («Диво над Віслою») врятувала Польщу від національної катастрофи. Однак кампанія 1920 р. засвідчила чергову поразку спроб практично втілити ідеї федералізму. Ризька угода 1921 р. виключила з федералістської концепції пілсудчиків Україну, Білорусь і Литву, значну частину території яких було інкорпоровано до складу Речі Посполитої. Утім це не означало відмови Ю. Пілсудського від політичної концепції федералізму. На її базі розпочала формуватися доктрина польського «прометеїзму».

Трансформація східної політики Польщі (від програми федералізму до концепції прометеїзму) була продиктована новими історичними умовами. На думку багатьох польських політиків, Російська імперія, яка зазнала краху, не припинила свого існування, а з приходом більшовиків трансформувалася у радянську імперію, в якій неросійські народи зазнавали національного і соціального гноблення. Отже вирішальним чинником формування «нової» концепції східної політики став факт існування на східних кордонах Другої Речі Посполитої оновленої імперії – Радянського Союзу.

На початку 1920-х рр. прометеїстська концепція пілсудчиків активно пропагувалася на шпальтах часописів «Droga», «Głos prawdy», «Przymierze». Редактор часопису «Przymierze» В. Вакар звертав увагу прихильників соціалізму на Заході, що в Росії під прикриттям соціалістичної ідеології відбувається спроба відновлення передвоєнної імперії, яка загрожує втратою незалежності не лише Польщі, а й Литві, Латвії, Фінляндії, Чехословаччині та Югославії[1]. Інший відомий поль-

[1] Комар В. Східна політика Польщі 1918–1921 рр.: від федералізму до прометеїзму... – С. 47.

ський публіцист М. Уздовський вказував на те, що Польща перебуває між двома народами (російським і німецьким), які чисельно набагато переважають самих поляків. На його думку, і Росія, і Німеччина прагнутимуть перегляду польських кордонів, що створить у майбутньому небезпеку зміцнення російсько-німецького союзу і призведе до нових війн у Європі. «А тому лише розпад колишньої Російської імперії на окремі незалежні держави, – зазначав М. Уздовський, – позбавить Німеччину єдиного союзника на континенті, небезпечного для Польщі»[1].

Після травневого 1926 р. перевороту режим «санації» на чолі з Ю. Пілсудським проголосив потребу «оздоровити» політичний і економічний клімат у державі, що передбачало і поліпшення відносин у сфері міжнаціональних відносин. Для реалізації «нової» політики стосовно національних меншин було вирішено застосувати концепцію прометеїзму, яку пілсудчики розглядали у двох аспектах: зовнішньому і внутрішньому. Перший з них передбачав перетворення Польщі в одну з найпотужніших держав Центрально-Східної Європи і був спрямований проти СРСР. Прометеїсти вважали, що підтримка Польщею національно-визвольних рухів неросійських народів сприятиме розпаду Радянського Союзу. Внутрішній аспект політики прометеїзму був спрямований на те, щоб через певні поступки на користь національних меншин, котрі опинилися в кордонах Польської держави, переорієнтувати національно-визвольні рухи білорусів, українців, литовців з антипольського напряму на антирадянський, забезпечивши тим самим Польщі надійні тили в майбутній війні з СРСР[2].

Отже, після травневого перевороту доктрина «польського прометеїзму» була покладена в основу національної політики «санації». Упродовж міжвоєнного періоду пілсудчики сформулювали дві концепції розв’язання національного питання в Польщі: у 1926–1935 рр. реалізовувалася політика т. зв. державної консолідації, а в 1935–1939 рр. – політика національної консолідації.

В основі пілсудчиківської концепції державної консолідації лежала ідея державного політичного народу[3]. На відміну від народової

[1] Uzdowski M. Kresy wschodnie a polska polityka państwowa / M. Uzdowski // Droga. – 1923. – № 1–2. – S. 23.

[2] Kulesza W. Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935 / Władysław Kulesza. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódz : Wyd. Ossolineum, 1985. – S. 85.

[3] Paruch W. Koncepcja konsolidacji państwowej... – S. 146.

демократії, яка єдиним сувереном влади визнавала польський народ, прихильники Ю. Пілсудського панівну роль відводили державі. Інтереси держави та народу визнавалися тотожними[1]. Поняття «польський політичний народ» поширювалося не тільки на етнічних поляків, а й на представників усіх національних груп, які проживали на території держави. На підставі цих засад головну мету національної політики Польщі пілсудчики вбачали у консолідації усіх громадян Речі Посполитої, незалежно від національності, навколо ідеї сильної держави[2]. Отже, вирішення національної проблеми прихильники Ю. Пілсудського пов'язували з принципами взаємної толерантності та співіснування народів. На практиці це означало активізацію різних сфер життя національних меншин Речі Посполитої, відмову від примусової асиміляції за умови визнання ідеї сильної та неподільної Польської держави.

Безпосередньо після травневого перевороту Ю. Пілсудський поставив перед урядом завдання підготовки директив у справі національної політики. У кабінеті К. Бартеля – першого прем'єра «санаційної» Польщі – над цим питанням працювали міністр внутрішніх справ генерал К. Млодзяновський та міністр віросповідань і народної освіти А. Суйковський[3]. Їхні перші офіційні заяви обіцяли впровадження нової, ширшої і відкритішої політики щодо національних меншин. Власне, про це запевняв у першому виступі у сеймі в липні 1926 р. і прем'єр К. Бартель, стверджуючи, що уряд прагнутиме до ліквідації суперечок на національному і релігійному ґрунті з метою налагодження співпраці з меншинами[4].

Результатом підготовчої діяльності стало засідання уряду, яке відбулося 18 серпня 1926 р. На ньому міністр К. Млодзяновський подав на розгляд проект «Директив у справі позиції уряду щодо національних меншин». Це було чи не єдине засідання уряду в 1926–1935 рр., присвячене проблемі міжнаціональних стосунків.

У своєму виступі міністр внутрішніх справ піддав критиці діяльність попередніх урядів, «які не мали виразної політичної лінії щодо

[1] Kulesza W. Koncepcje ideowo-polityczne... – S. 144.

[2] Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Obóz piłsudczykowski (1926–1939) / W. Paruch // Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji (rozwązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku. – Lublin : Wyd. UMCS, 2001. – S. 76.

[3] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 74.

[4] Paruch W. Koncepcja konsolidacji państwowej... – S. 149.

національних меншин; ця політика балансувала між двома крайніми точками: прагненням до національної асиміляції та ультралібералізмом»[1]. Засади урядової політики з національного питання, на думку К. Млодзяновського, мають базуватися на практичному ґрунті. Він виходив з того, що в сучасних умовах «національна асиміляція [...] є фікцією»[2]. Метою національної політики Польщі проголошувалася державна асиміляція непольського населення.

Документ «*Директиви у справі позиції уряду щодо національних меншин*», який було винесено на обговорення членів Кабінету міністрів, містив конкретні напрями реалізації проекту урядової програми з національного питання. У ньому, зокрема, зазначалося: «Прагнучи до врегулювання міжнаціональних стосунків, уряд зважатиме на реальні інтереси широких мас населення, забезпечуючи їх нагальні економічні та культурні потреби»[3]. Передбачалося, що уряд прагнутиме до поліпшення роботи місцевих адміністрацій і органів самоврядування, залучатиме осіб з числа національних меншин до роботи в різних урядових консультативних органах. Одночасно «Директиви» підкреслювали рішучу позицію уряду щодо ліквідації будь-яких антидержавних рухів. У східних воєводствах державна політика мала бути спрямована на прискорення сільськогосподарської реформи, реорганізацію системи шкільництва (перегляд закону від 31 липня 1924 р.), якнайшвидше впорядкування правового становища Православної церкви в Польщі.

Таким чином, засідання уряду, що відбулося 18 серпня 1926 р., визначило основні напрями політики «санаційного табору» щодо національних меншин, головною метою якої проголошувалася державна асиміляція непольських народів. Успіх цієї політики мав переконати національні меншини в тому, що польський народ – це наднаціональна спільнота, яка об’єднує всіх тих, хто підтримує ідею сильної держави. Країною повинна управляти політична еліта, головне завдання якої побудувати таку модель суспільного устрою, при якій усі громадяни держави, незалежно від національності чи віросповідання, отримають широкі можливості для свого суспільного, економічного та культурного розвитку. На переконання пілсудчиків, слід було відкинути будь-які спроби ділити громадян держави на окремі групи за

[1] Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej... – S. 154.
[2] Там само.
[3] Там само. – S. 157.

національною чи релігійною ознакою, оскільки така політика є дискримінаційною і обмежує права національних меншин.

Політика державної асиміляції була головною складовою частиною пілсудчиківської концепції державної консолідації. Іншим її важливим принципом стала політика індивідуалізації, регіоналізації та селективності. Йшлося про різні методи та засоби державної політики щодо окремо взятих меншин.

Принцип індивідуалізації зобов'язував застосовувати індивідуальну політику щодо національних меншин, які проживали в різних регіонах Польщі. В одному з урядових документів зазначалося, що «різні умови вимагають різних методів і засобів урядування», які насамперед мають бути пристосовані до місцевих умов і полегшувати вирішення найбільш нагальних потреб місцевого населення[1]. У згадуваному урядовому документі «У справі національних меншин» від 18 серпня 1926 р. зауважено, що не може йтися про однакові методи в політиці щодо національних меншин, які мешкають у Польщі. Вони «мусять різнитися залежно від особливостей того чи іншого регіону, де проживають національні меншини»[2]. З огляду на ці засади кожна національна меншина має стати предметом окремої національної політики. «Не можна, – писав один із головних ідеологів «санації» Зигмунт Дрешер, – застосовувати однакові підходи для вирішення національного питання: окремо слід розглядати білоруську й українську меншини, які компактно проживають на чітко окресленій території; по-іншому слід вирішувати проблему німців і євреїв, які розпорошені на різних теренах Речі Посполитої»[3].

Принцип селективності в національній політиці «санації» враховував фактори, які могли внести корективи у методи її реалізації. Селективність визначалася розвитком міжнародної ситуації, ступенем лояльності меншини щодо держави, національною свідомістю, чисельністю тієї чи іншої меншини, її територіальним розміщенням, а також соціальною, професійною чи релігійною структурою[4].

Теорія регіоналізму полягала в застосуванні різних методів національної політики в окремих історико-етнічних областях Польщі. Виступаючи на засіданні уряду 13 жовтня 1927 р., віце-міністр внутріш-

[1] Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej… – S. 90.

[2] Там само.

[3] Dreszer Z. Sprawa mniejszośi narodowych w Polsce a program państwowy demokracji / Z. Dreszer. – Warszawa, 1926. – S. 13.

[4] Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej... – S. 91.

ніх справ Маурицій Ярошинський заявив, що регіоналізм має стати альтернативою системі централізму, новою моделлю «мислення і праці, що бере до уваги особливості окремих регіонів держави»[1]. В листі, направленому Міністерством внутрішніх справ до очільників воєводських адміністрацій у листопаді 1927 р., вказувалося, що «територія Речі Посполитої не є однорідною, навпаки – окремі її частини відзначаються розмаїттям місцевих умов», тому потрібно заохочувати ініціативу на місцях[2]. Завдання держави – координувати ініціативу, яка виходить знизу й підпорядкувати її загальнодержавним інтересам. Публіцисти пілсудчиківського табору на сторінках преси переконували громадськість, що регіоналізм є «платформою для співпраці представників різних національностей, віровизнань і професій», що «забезпечить свободу розвитку всіх творчих сил народу»[3].

Польські урядовці неодноразово підкреслювали, що національне питання полягає в ефективності управління на місцевому рівні. Тому опрацювання й реалізація регіональних програм покладалася на місцеві адміністрації, які повинні залучити до цього процесу представників громадських, професійних, господарських організацій. Кожне воєводство мало стати окремою регіональною одиницею зі своєю економічною, етнічною, релігійною специфікою. У листопаді 1927 р. МВС надіслало до воєводств проекти воєводських регіональних програм. Реалізація програми пілсудчиківського регіоналізму на місцях покладалася на т. зв. воєводські регіональні комітети[4]. Координувати їх діяльність мав урядовий орган – Регіональна комісія, створена 14 липня 1928 р. за розпорядженням прем'єра К. Бартля.

Отже, окресливши стратегічну лінію на державну асиміляцію уряд віддав ініціативу вироблення напрямів і методів її реалізації місцевим адміністраціям. Про це свідчила заява прем'єра К. Бартля, яку він зробив 11 лютого 1927 р. у Сеймі, наголосивши, що проблема врегулювання стосунків із національними меншинами лежить у площині розв'язання питань місцевого значення (економіка, самоврядування, адміністрація). «Усі інші справи, – продовжив голова уряду, – будуть вирішуватися на засадах конституції, і наша головна теза поточного моменту – не виділяти питання національних меншин в окрему проблему»[5].

---

[1] Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej... – S. 91.
[2] Там само.
[3] Там само.
[4] AAN, PRM, rkt. 56, t. 1.
[5] Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej... – S. 87.

Ця заява означала відмову прем'єра від ідеї створення окремого урядового органу, який би розв'язував проблеми національних меншин, виокремлюючи їх з-поміж інших питань внутрішньої політики.

Загалом у період від 1926-го до 1930 р., коли уряди Другої Речі Посполитої п'ять разів очолював представник ліберального крила «санації» К. Бартель, національне питання не було предметом окремих дискусій у парламенті. А засідання уряду, що відбулося 18 серпня 1926 р., було чи не єдиним, на якому обговорювалися проблеми, пов'язані з політикою стосовно національних меншин. Натомість активна дискусія з цього питання точилася на сторінках пілсудчиківської преси.

Публіцистичні статті пілсудчиків друкувалися на шпальтах часописів «Дрога», «Глос правди», «Епоха», «Польсько-український бюлетень». Важливе місце в них відводилося українському питанню, яке особливо загострилося в 1921–1926 рр., коли вплив польських націонал-демократів на ухвалення рішень державної ваги був визначальним. Слід було терміново змінити негативне ставлення українців до польської влади, що склалося під впливом політики національної асиміляції в роки «парламентської демократії».

Українську проблему теоретики з табору пілсудчиків вважали ключовою ланкою в реалізації федералістської програми. Незалежну Україну вони розглядали як важливий фактор стабілізації стосунків і рівноваги сил у Європі. Державна політика щодо української меншини в Польщі розглядалася через призму майбутнього союзу обох народів у боротьбі за перебудову політично-територіального устрою регіону Центрально-Східної Європи. На цьому особливо наголошував один із провідних теоретиків «санації» Л. Василевський. Він стверджував, що «потрібне створення таких умов для українського руху в Польщі, аби незалежницькі прагнення усієї України шукали підтримки у Польської держави»[1]. У цьому ж дусі був витриманий документ, що його опрацювало Міністерство внутрішніх справ Польщі невдовзі після травневого перевороту. «Національна політика щодо українців в Польщі, – йшлося у ньому, – має прагнути до створення таких умов співжиття з польським народом, за яких українці могли б і хотіли б стати на шлях політичної співпраці в рамках польської державності,

[1] Wasilewski L. Zadania polskiej polityki narodowościowej / L. Wasilewski // Droga. – 1923. – № 4. – S. 27.

змогли б перетворитися на ту притягальну силу, яка пробуджуватиме український національний рух на радянській Україні в дусі західноєвропейської цивілізації і культури»[1].

Отже, ці заяви свідчили про намір «санації» опрацювати нову політику щодо українців, що проживали в Польщі. Слід зауважити, що впродовж усього періоду урядування «санація» не сформулювала цілісної політичної програми з українського питання. Кожна група пілсудчиків репрезентувала свій погляд на цю проблему.

Найбільш авторитетною серед пілсудчиків уважалася так звана група «полковників». Саме вони запропонували «конституційну програму» вирішення національного питання, яку 25 жовтня 1926 р. на шпальтах часопису «Глос правди» оголосив один із найближчих сподвижників Ю. Пілсудського полковник Б. Медзинський. Його головна ідея полягала в тому, що уряд не повинен формувати якоїсь нової програми з національного питання, оскільки, «така програма існує… і нею є Конституція від 17 березня»[2]. Отже, «конституційна програма» виходила з того, що постанови березневої Конституції 1921 р. є вихідною точкою для вироблення позиції уряду щодо національних меншин. Із подібними підходами до розв'язання проблеми виступив і Войцех Стпічинський – редактор «Глосу правди», один із провідних діячів групи «полковників». В опублікованій статті, яка порушувала питання міжнаціональних відносин, він підтримав «конституційну програму» Б. Медзинського, підкресливши, що стосунки між урядом і меншинами регулює Конституція, і «жодна інша угода не потрібна»: «Те, що дає конституція, громадяни мають отримати без жодних торгів, перемовин, союзів чи угод»[3]. Отже, пілсудчики не припускали можливості укладання якихось окремих угод із представниками національних меншин, зокрема з українцями, оскільки це порушуватиме принцип громадянської рівності й сприятиме послабленню цілісності держави. На їхнє переконання, національна політика мала спиратися лише на приписи конституції та інші законодавчі акти.

Дещо інший погляд на українське питання представляла група пілсудчиків – так званих українофілів, куди зокрема входили Леон Василевський, Тадеуш Голувко, Влодзімеж Бончковський, Пйотр Ду-

[1] Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji... – S. 95.

[2] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 79.

[3] Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji... – S. 84.

нін-Борковський. Саме вони сформулювали найбільш повну програму з українського питання ще напередодні травневого перевороту 1926 р.

Будучи палкими прихильниками федералістської програми, «українофіли» вважали, що національним меншинам у Польщі слід створити такі умови, які б сприяли формуванню серед місцевого населення почуття приналежності до Польської держави і польського народу. Вихідним пунктом їх концепції була цілісність і безпека Речі Посполитої, загрозу якій вони вбачали в сепаратистських прагненнях національних меншин, причому українська проблема розглядалася як найскладніша для розв'язання. На думку Т. Голувка, національна політика держави має бути спрямована на те, щоб національні меншини в Польщі почувалися повністю захищеними[1]. «Метою державної національної політики, – зазначав Л. Василевський, – має стати … зміцнення держави через задоволення потреб та інтересів усіх груп населення, … у тому числі національних меншин»[2].

У 1926 р. в газеті «Дрога» з'явилася стаття Т. Голувка «Методи й шляхи оздоровлення взаємовідносин у Східній Галичині і східних воєводствах»[3]. У ній польський публіцист подав свою програму вирішення українського питання в Польщі. Насильницьку полонізацію українського населення, яку на початку 1920-х рр. проводили польські уряди, Т. Голувко називав «шкідливою і абсурдною», а тому пропонував здійснити «негайні й швидкі зміни» у східних воєводствах, що мали бути спрямовані на виправлення помилок польської влади в національній політиці.

Програма польсько-українського зближення, на думку Т. Голувка, мала ґрунтуватися на заходах, скерованих на зрівняння прав українців і поляків у соціально-економічній, політичній та культурній сферах. У зв'язку з цим він радив провести у східних воєводствах низку реформ, які б задовольнили національно-культурні прагнення українців. Це, насамперед, надання українцям територіальної автоно-

---

[1] Hołówko T. Kwestia narodowośiowa w Polsce / T. Hołówko. – Warszawa, 1922. – S. 21.

[2] Wasilewski L. Zadania polskiej polityki narodowościowej... – S. 14.

[3] Голувко Т. Методи й шляхи оздоровлення взаємовідносин у Східній Галичині і східних воєводствах / Т. Голувко // «Ми не є українофілами»: польська політична думку про Україну і українців : антол. текстів / за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 108–120.

мії, удосконалення діяльності місцевих адміністрацій через негайну заміну вищого чиновництва (воєводи, прокурори, шкільні куратори) у Східній Галичині та східних воєводствах, залучення українців до органів державної влади та місцевого самоврядування, врегулювання правового становища Православної церкви в Польщі

Важливу роль у процесі інтеграції східних воєводств до складу Речі Посполитої Т. Голувко відводив економічній політиці держави. За рівнем господарського розвитку східні землі були одним із найвідсталіших регіонів країни. Тому польський політик радив істотно збільшити інвестиції загальнодержавного значення у будівництво в краї залізниць, шосейних доріг, лікарень, у розвиток поштово-телеграфного зв'язку, на проведення осушувальних і меліоративних робіт, розв'язання аграрного питання тощо[1].

Примирення інтересів поляків і українців, на думку Т. Голувка, неможливе без подолання упередженого ставлення поляків до українців. Розпочати цей процес він пропонував із радикальної зміни мовно-освітньої політики. Досить різко Голувко критикував шкільний закон 1924 р. («закон Грабського»), зауваживши, що його реалізація спричинила ліквідацію українського і білоруського шкільництва. Політик стверджував, що польська держава має радикально змінити своє ставлення до українського шкільництва, і пропонував для цього низку конкретних заходів.

Найбільш нагальною потребою Т. Голувко вважав забезпечення українських початкових і середніх шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами, добре обізнаними з польською мовою та культурою. Для цього він радив заснувати кілька українських і білоруських семінарій, які б готували кваліфікованих учителів. Водночас в усіх польських учительських семінаріях у східних воєводствах Т. Голувко пропонував запровадити курси викладання української мови, літератури та історії України[2].

Не оминув польський публіцист і проблеми вищої освіти, наголошуючи на потребі негайно відкрити Український університет у Львові, а також Вищу агрономічно-торгову школу на Волині. Пропоновані заходи, на думку Т. Голувка, мали сприяти нормалізації міжнаціональних українсько-польських стосунків на східних землях Речі Посполитої, підштовхнути поляків та українців до культурного зближення.

---

[1] Голувко Т. Методи й шляхи оздоровлення взаємовідносин… – С. 118.

[2] Там само. – С. 115.

Схожі погляди на проблему українсько-польських взаємин висловлювали й інші пілсудчики-«українофіли» – Пйотр Дунін-Борковський[1], Миколай Зданович[2], Влодзімеж Бончковський[3].

Важливе місце в публіцистиці пілсудчиків займала ідея регіоналізму – як один із головних принципів політики щодо української меншини в Польщі. Її прихильником був Ю. Пілсудський, який підкреслював, що національне питання полягає в ефективному управлінні на місцевому рівні. Говорячи про польську політику у східних воєводствах, він виділяв Східну Галичину, де «повинна панувати законність» і де слід «уникати дражливих моментів» у діяльності місцевої адміністрації, та Волинь, де «влада має бути міцною і суворою, але справедливою»[4].

Порушена Ю. Пілсудським проблема регіоналізму наприкінці 1920-х рр. стала предметом дискусій на шпальтах пілсудчиківських періодичних видань. При цьому найчастіше порушувалося питання про надання автономії східним землям. Пілсудчики висували два варіанти автономії. «Мінімальна програма» передбачала надання національно-культурної автономії східним воєводствам. Ця програма мала найбільшу підтримку серед діячів «санації»[5]. «Максимальна програма» передбачала надання Східній Галичині територіальної автономії. Її прихильником був Т. Голувко. На Волині, на думку пілсудчиків, слід було втілювати «мінімальну програму», що мала реалізовуватися в рамках воєводського самоврядування[6].

Визнання серед пілсудчиків отримала й програма політико-адміністративної реорганізації Польщі, зокрема її південно-східних воєводств, що її у 1930 р. представив Станіслав Сроковський. Він був зв'язаний з прихильниками Ю. Пілсудського ще напередодні травне-

---

[1] Dunin-Borkowski P. Wytyczne programu zblizenia polsko-ukraińskiego / P. Dunin-Borkowski // Biuletyń polsko-ukraiński. – 1931. – № 9. – S. 392–395.

[2] Зданович М. Польсько-українське питання / М. Зданович // «Ми не є українофілами»: польська політична думку про Україну і українців : антол. текстів / за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 131–145.

[3] Бончковський В. Ми не є українофілами / В. Бончковський // «Ми не є українофілами»: польська політична думку про Україну і українців: антол. текстів / за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 145–151.

[4] Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki… – S. 144.

[5] Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej… – S. 98.

[6] Там само.

вого перевороту. У 1923 р. С. Сроковський залишив посаду волинського воєводи на знак незгоди з політичною лінією уряду В. Грабського щодо українців.

Влітку 1930 р. було опубліковано статтю С. Сроковського «Адміністративний поділ держави і проблема устрою польського Сходу», в якій він пропонував поділ східних земель на дві великі автономні одиниці, де б проживали окремо українці і білоруси. На думку автора, з територій Східної Галичини, Волині і частини Полісся слід створити єдину адміністративну одиницю з центром у Львові і надати їй широку національну автономію. На теренах, населених поляками і українцями, С. Сроковський пропонував провести плебісцит, за результатами якого створити роздільно польські й українські гміни[1]. Національні гміни мали об'єднувалися в національні повіти, де б існували як польські й українські повітові ради, так і загальні ради, куди б делегували представників від національних рад. Загальні ради одночасно виконували б у повітах функції адміністративних органів, очолюваних старостами. До складу крайового сейму у Львові мали увійти посли від української і польської громади, які б обиралися рівним, таємним, безпосереднім і загальним голосуванням[2]. С. Сроковський пропонував піти на деякі поступки українцям у справі надання економічної допомоги східним теренам, створення національних шкіл чи навіть університету в Луцьку. Такий підхід до вирішення українського питання, на думку С. Сроковського, сприятиме подоланню страху українців перед загрозою полонізації, пришвидшить вирішення найбільш нагальних господарських та культурно-освітніх проблем місцевого населення. Він зазначав, що «піти назустріч українським прагненням в межах Речі Посполитої не означає територіальної відмови від цих земель».

Отже, політичні угруповання пілсудчиків по-різному бачили способи розв'язання українського питання в Польщі. Однак вирішальна роль у прийнятті важливих державних рішень, зокрема у сфері національної політики, належала т. зв. групі полковників. Незмінним лідером цієї групи в період від березня 1930 р. до травня 1935 р. був В. Славек. Слід зауважити, що політика очолюваних ним урядів ха-

[1] Srokowski S. Podzial administracyjny państwa a zagadnienie ustrojowe polskiego Wschodu / S. Srokowski // Przegląd Współczesny. – 1930. – T. 33, № 98. – S. 366–367.

[2] Там само. – S. 367.

рактеризувалася непослідовністю у підходах до українського питання – від політичних спроб розв'язання проблеми до заходів репресивного характеру.

Типовим прикладом відходу пілсудчиків від реалізації поміркованих концепцій східної політики стала сумнозвісна акція «пацифікації» Східної Галичини, кульмінація якої припала на період від 20 вересня до 17 жовтня 1930 р.[1] Ситуація у Східній Галичині загострилася ще влітку 1930 р., коли за вказівкою новоствореної Організації українських націоналістів (далі – ОУН) розпочалися підпали маєтків польських осадників та адміністративних будинків, а також диверсійні акції, які мали підірвати престиж Польської держави, привернути увагу світової громадськості до українського питання в Польщі[2]. У відповідь польський уряд, який у цей час очолював сам Ю. Пілсудський, віддав наказ на проведення репресивно-каральних акцій щодо цивільного населення Галичини. Під приводом боротьби із саботажними виступами ОУН спеціальні загони армії та поліції оточували українські села, проводили там обшуки, нищили майно культурно-освітніх товариств, здійснювали побиття цивільного населення[3]. Події «пацифікації» отримали міжнародний резонанс і незабаром стали предметом розгляду в Лізі Націй.

Застосування владою принципу колективної відповідальності загострило польсько-українські відносини в Галичині. Водночас антидержавні виступи літа 1930 р. змінили погляди Ю. Пілсудського та його оточення на українську проблему. Концепція державної консолідації національних меншин зазнала певних змін. «Конституційну програму» вирішення національного питання було доповнено проектом «угоди» – досягнення порозуміння з впливовими політичними силами українців. Це засвідчило певну еволюцію внутрішньої політики пілсудчиків, яка до цього не передбачала укладення будь-яких угод з партійними лідерами меншин.

Налагодження польсько-українських відносин стало одним із першочергових завдань другого уряду В. Славка (4 грудня 1930 р. – 26 травня 1931 р.). Змінити негативне ставлення українців до Поль-

[1] Зашкільняк Л. О. Історія Польщі... – С. 475.

[2] Там само. – С. 474.

[3] Національне питання в Україні XX – початку XXI ст. : історичні нариси / авт. кол. : О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, Т. В. Вронська [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ніка – Центр, 2012. – С. 269.

ської держави було вирішено за допомогою порозуміння з найвпливовішою галицькою партією – Українським національно-демократичним об'єднанням (далі – УНДО). Таємні переговори про досягнення компромісу між владним табором і діячами українського національного руху розпочалися ще до подій «пацифікації». Так, у травні 1930 р. мала місце зустріч митрополита А. Шептицького з міністром внутрішніх справ Польщі Г. Юзевським з метою угоди[1]. На початку травня 1931 р. відбулося декілька таємних зустрічей польських урядовців із впливовими політиками УНДО, зокрема з головою УНДО Д. Левицьким і М. Галущинським, який виконував обов'язки голови Української парламентської репрезентації. Розмови, які з польського боку проводили члени Безпартійного блоку співпраці з урядом В. Славек, Т. Голувко і депутат сейму Я. Єнджеєвич, не дали очікуваних результатів[2].

Українсько-польський діалог для досягнення порозуміння був перерваний у зв'язку з активізацією терористичної діяльності ОУН у Галичині. У серпні 1931 р. у Трускавці члени ОУН убили одного з головних прибічників угоди між українськими політичними силами і санаційним урядом Т. Голувка. Почастішали також збройні напади на адміністративні установи і представників польської адміністрації[3].

Чергове загострення українсько-польських відносин значно активізувало польський націоналістичний табір, спричинило поляризацію позицій владних структур щодо вирішення національного питання. Частина діячів санації еволюціонувала у напрямі ендецьких методів розв'язання української проблеми. Популяризації ідей польського націоналізму на початку 1930-х сприяло кілька факторів: по-перше, радикалізація настроїв у польському суспільстві внаслідок загострення світової економічної кризи 1929–1933 рр. (масові звільнення робітників, зростання страйкового руху, активізація виступів нацменшин); по-друге, впевненість широкого загалу поляків у тому, що проголошувана санацією політика державної асиміляції не врегулювала національних відносин у державі; по-третє, в умовах наростання зовнішньої загрози з боку фашистської Німеччини та СРСР ендецька ідеологія ставала більш зрозумілою для польського суспільства на відміну від ліберальних теорій пілсудчиків, розрахованих на відда-

[1] Nowak M. Narodowcy i ukraińcy... – S. 162.
[2] Там само. – S. 163–165.
[3] Зашкільняк Л. О. Історія Польщі... – С. 478.

лену перспективу[1]. Не випадково, що саме в цей період відбувається активізація діяльності військових у справах національної політики. Зокрема, командувачі ряду військових округів розробили програму, яка закликала до перетворення непольського населення в лояльних громадян держави репресивно-адміністративними методами[2].

На початку 1930-х рр. істотний вплив на політику уряду стосовно національних меншин здійснював міністр внутрішніх справ Броніслав Перацький. Цю посаду він обіймав від червня 1931-го до 15 червня 1934 р. в урядах А. Пристора і Я. Єнджеєвича. Сам Б. Перацький, який належав до групи полковників, був прихильником політики «сильної руки» і вважав, що потрібно в зародку придушувати будь-які відцентрові тенденції. Водночас він виступав за надання рівних прав усім громадянам Другої Речі Посполитої, незалежно від національності.

3 липня 1931 р. прем'єр-міністру Польщі був поданий документ, що його розробив Комітет у справах національностей (структура, створена за ініціативи Б. Перацького при Міністерстві внутрішніх справ. – *Ю. К.*). Документ, який називався «*Доповідна записка Комітету у справах національностей при Міністерстві внутрішніх справ з питань національної політики у південно-східних воєводствах*», обіцяв українцям розширення їх прав і свобод у разі відмови від антидержавної діяльності. Програма передбачала розвиток українського державного шкільництва, при одночасній ліквідації приватних українських шкіл і введенні обмежень при виїздах на навчання за кордон; розширення участі українців в органах державної адміністрації, освіти і самоврядування; заохочення українських громадських організацій до співпраці з органами державної влади і місцевого самоврядування. Передбачалося збільшення фінансової допомоги з боку держави українським господарським і громадським організаціям[3]. Ця програма мала стати базою для підготовки політичної угоди з українським політикумом, про що Б. Перацький офіційно заявив 16 січня 1932 р.[4]

Однак і на цей раз до укладення польсько-української політичної угоди справа не дійшла. Замахи, організовані боївками ОУН (15 червня

[1] Комар В. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) / В. Комар // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2001. – № 5. – С. 124.

[2] Там само.

[3] Nowak M. Narodowcy i ukraińcy... – S. 166–167.

[4] Там само. – С. 166.

1934 р. був застрелений сам міністр внутрішніх справ Б. Перацький, а 25 липня 1934 р. – директор української гімназії у Львові Іван Бабій), спровокували чергові репресії з боку польської влади. За розпорядженням президента Польщі розпочалися арешти й ув'язнення осіб, які «загрожували безпеці, спокою й громадському порядку»[1]. На території Поліського воєводства, у Березі Картузькій, було створено концтабір, до якого спрямовували заарештованих діячів українського національно-визвольного руху.

Посилення репресій проти політичних опонентів не зупинило процесу підготовки урядом угоди з представниками українських політичних сил. Каталізатором угодових тенденцій стали парламентські вибори, призначені на вересень 1935 р. Вони мали проводитися за новою Конституцією і виборчим законом. Нова Конституція, прийнята у квітні 1935 р., завершила перебудову устрою Польщі на авторитарних засадах. Вона запровадила надзвичайну роль держави і виконавчої влади, яким підпорядковувалися усі громадянські інститути й особи[2]. Тому не дивно, що опозиційні партії та організації висловлювалися за бойкот виборів за новим виборчим законом. Це й змусило пілсудчиків шукати порозуміння з національними меншинами. Особливо важливою була участь у виборах численної української громади, що проживала в Польщі. З іншого боку складна внутрішньополітична ситуація, в якій опинилися українці на початку 1935 р., змусила лідерів провідних українських політичних сил шукати компромісу з владою. 5 лютого 1935 р. лідер УНДО і УПР Д. Левицький, виступаючи в сеймі, запропонував урядові умови польсько-українського порозуміння, яке мало бути досягнуте «на базі спільної антирадянської платформи і надання територіальної автономії для українців у Польщі»[3].

Додатковим аргументом на користь укладення компромісу з владою стали події в СРСР: хвиля репресій та голодомор, які розгорнулися в радянській Україні в першій половині 30-х років, ставили перед українцями проблему збереження свого національного середовища в Польщі. Отож тривалі переговори, які провадили представники УНДО з польськими урядовцями, завершилися в травні 1935 р. укладенням угоди, яка в історичній літературі отримала назву «нормалізації» українсько-польських взаємин. За домовленістю, україн-

[1] Зашкільняк Л. О. Історія Польщі... – С. 479.
[2] Там само. – С. 480.
[3] Sprawy Narodowościowe. – 1937. – № 4–5. – S. 423.

цям обіцяли збереження національної освіти, фінансову підтримку для культурних, кооперативних і громадських організацій, розширення сфери вживання української мови в судах і адміністрації Східної Галичини, створення українського університету, звільнення політв'язнів, а також гарантовані місця в майбутньому парламенті й місцевих органах влади. Зі свого боку, українці погоджувалися визнати Польську державу та взяти участь у виборах[1].

Незважаючи на досягнутий виборчий компроміс, подальші спроби поміркованих українських і польських політиків перевести конфлікт у русло конструктивного діалогу і співпраці успіху не мали. Відразу після парламентських виборів 1935 р. польський уряд відкинув більшість із цих «постулатів», зокрема й основну вимогу УНДО – надання східним воєводствам Речі Посполитої територіальної автономії[2]. Такий поворот у внутрішній політиці Польщі був пов'язаний з перегрупуванням сил усередині владного табору «санації» після смерті Ю. Пілсудського.

На початку 1930-х рр. панівні позиції у таборі пілсудчиків і надалі зберігала група «полковників» на чолі з прем'єром В. Славеком. До неї належали військові, які розпочали політичну діяльність після травневого перевороту 1926 р. Вони посідали ключові позиції не лише в державних органах влади, а й у політичній організації пілсудчиків – Безпартійному блоці співпраці з урядом.

Після смерті Ю. Пілсудського в травні 1935 р. боротьба за владу всередині правлячого табору посилилася, що призвело до швидкої політичної поляризації різних сил пілсудчиків. На перший план вийшов конфлікт між прем'єром В. Славеком, котрого Ю. Пілсудський вважав своїм можливим спадкоємцем, і президентом І. Мосціцьким. Приводом до цього стала відмова останнього призначити достроково президентські вибори, на яких головним претендентом на посаду глави держави був саме В. Славек[3].

Нова Конституція 1935 р. настільки зміцнила позиції президентської групи пілсудчиків (так звана замкова група), що дала їй можливість у конфлікті з «полковниками» виступити самостійною політичною силою. Отримавши чергову відмову президента І. Мосціцького

[1] Зашкільняк Л. О. Історія Польщі... – С. 481.

[2] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 212.

[3] Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. T. 2 / Władysław Pobóg-Malinowski. – Gdańsk : GRAF, 1990. – S. 277.

призначити нові вибори глави держави, 12 жовтня 1935 р. прем'єр В. Славек пішов у відставку.

Відставка В. Славека фактично означала усунення групи «полковників» від політичної влади. Цей процес остаточно завершився після того, як на підставі розпорядження колишнього прем'єра 30 жовтня 1935 р. був розпущений Безпартійний блок співпраці з урядом[1].

Одночасно із поразкою групи «полковників» панівні позиції в еліті санаційної влади перебрало на себе угруповання пілсудчиків на чолі з генералом Е. Ридзем-Сміглим. Відразу після смерті Ю. Пілсудського він був призначений на посаду генерального інспектора Збройних сил Польщі і зумів зосередити у своїх руках найважливіші справи, пов'язані з питаннями армії і оборони держави, а на випадок війни міг перебирати на себе всю повноту влади в країні.

Саме Е. Ридз-Сміглий, якого вважали «добрим військовим, але слабким політиком», уже за кілька місяців почав відігравати помітну, а згодом і головну політичну роль у владному таборі «санації». 24 травня 1936 р. на з'їзді Союзу легіоністів у Варшаві він виголосив промову, в якій ішлося про зростання зовнішньої загрози Польщі та потребу консолідувати націю навколо гасла оборони Речі Посполитої[2]. У це гасло вкладався широкий зміст: «Це є не лише оборона від зовнішніх ворогів, – зауважив Е. Ридз-Сміглий, – це оборона Польщі від нас самих»[3]. На цьому ж з'їзді було заявлено про необхідність створення нової політичної організації пілсудчиків замість ліквідованих структур Безпартійного блоку співпраці з урядом. Така партія була проголошена в лютому 1937 р. під назвою Табір національного єднання (польська назва: Obóz Zjednoczenia narodowego – OZN, або ОЗОН). Її очолив голова Союзу легіоністів полковник А. Коц[4]. У програмному виступі він ще раз наголосив на потребі консолідувати усі сили польського народу навколо гасла оборони Польщі. Саме це гасло мало стати платформою для національної консолідації польської нації перед лицем не тільки зовнішньої, а й внутрішньої небезпеки.

---

[1] Jędruszczak T. Piłsudczycy bez Piłsudskiego: powstanie Obozu Zjednoczenia Narodowego w 1937 r. / Tadeusz Jędruszczak. – Warszawa : PWN, 1963. – S. 71.

[2] Faryś J. Piłsudski i piłsudczycy. Z dziejów koncepcii... – S. 167.

[3] Stawecki P. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939 / P. Stawecki. – Warszawa : Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1969. – S. 40.

[4] Jędruszczak T. Piłsudczycy bez Piłsudskiego... – S. 102.

Важливе місце в програмі нової партії займала проблематика національних меншин. У «*Директивах національної політики*», які були опубліковані невдовзі після проголошення ОЗОНу, чітко простежувалися засади нової моделі національної політики санаційного табору – т. зв. концепції національної консолідації (у сучасній польській історіографії вона відома як «політика зміцнення польськості Речі Посполитої», або «політика модифікованого націоналізму і національно-державної асиміляції». – *Ю. К.*). Вона прийшла на зміну концепції державної консолідації, яка домінувала у внутрішній політиці «санації» у 1926–1935 рр. Остання проголошувала польський народ насамперед політичною спільнотою і гарантувала рівність прав усіх її громадян, незалежно від національності. В основу концепції національної політики, яка реалізовувалася у 1935–1939 рр. була покладена ідея, що трактувала народ як етнічно-культурну спільноту, а Річ Посполиту − як державу польського народу[1]. Щоправда, за непольським населенням визнавалося право на збереження його національної окремішності й проголошувалася готовність до «братнього громадянського співжиття» в рамках польської державності. Однак політика толерантного ставлення до національних меншин розглядалася не як ціль, а як засіб реалізації польських державних інтересів. За влучним висловом польського історика Вальдемара Паруха, «толерантності (в політиці держави щодо нацменшин. – *Ю. К.*) мало бути стільки, скільки було лояльності щодо держави»[2].

У другій половині 1930-х рр. зростання ролі військових у суспільно-політичному житті держави спричинило радикалізацію поглядів багатьох організацій пілсудчиків. Їхні діячі, будучи палкими прихильниками ідеології «національної консолідації», проголошуваної Е. Ридзом-Сміглим, висловлювалися за впровадження у Польщі політичного устрою, який базувався б на засадах тоталітаризму. Пропаганда пілсудчиківськими угрупованнями нових форм польського тоталітаризму спричинила популяризацію в Польщі ідей польського націоналізму, близьких до тих, що їх проголошувала на початку 20-х років народова демократія.

Зміни в підходах до вирішення національного питання зумовлювалися не лише перегрупуванням у вищих ешелонах влади, хоча це, звичайно, був один із вирішальних чинників. У середині 30-х років

[1] Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej... – S. 108.
[2] Там само.

сталися значні зміни в європейській політиці. Становище Польщі на міжнародній арені значно погіршилося. Одним із головних елементів європейської загрози була ситуація в Німеччині. Після приходу до влади у січні 1933 р. А. Гітлера Німеччина почала відверто натякати на потребу ревізії Версальських домовленостей. З новою силою загострилася «гданська криза».

На Сході головним потенційним противником Польщі надалі залишався Радянський Союз. Ще більшу загрозу національній безпеці держави створювала перспектива російсько-німецького зближення. Намагаючись дотримуватися політики рівноваги у стосунках з Росією і Німеччиною, польський уряд шукав дипломатичних шляхів вирішення проблем, пов'язаних із гарантуванням національної безпеки держави. 25 липня 1932 р. був укладений польсько-радянський договір про ненапад, у якому обидві сторони відмовлялися від «війни як знаряддя державної політики у взаємних стосунках»[1]. Слід зазначити, що підписання договору про ненапад із Радянським Союзом внесло істотні корективи в зовнішньополітичну концепцію пілсудчиків. Адже теоретичну базу східної політики «санації» складав так званий прометеїзм. Підписання польсько-радянського договору про ненапад фактично означало відмову Польщі від федералістських планів. В очах багатьох політиків ідеологія прометеїзму втрачала свою актуальність. За цих умов національна політика владного табору «санації» зазнала істотних змін і коригувань.

Прийнявши за основу ендецькі концепції розв'язання української проблеми, частина владного табору, яку очолювали Е. Ридз-Сміглий та міністр військових справ Т. Каспжицький, започаткувала так звану політику «зміцнення польської присутності» у східних регіонах держави. Стратегія і тактика цієї широкомасштабної акції військових, воєводських адміністрацій та місцевих польських організацій була вироблена під час таємної наради, що відбулася в Любліні 31 січня 1935 р.[2] Прикриваючись гаслами зміцнення обороноздатності держави, командувачі прикордонних округів висловилися за зміну етнічної структури західноукраїнських земель на користь польського елементу.

Слід зауважити, що в офіційних заявах уряд і надалі декларував незмінність курсу політики польсько-українського зближення. Так, прем'єр-міністр Польщі М. Зиндрам-Косцялковський, який очолював

[1] Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski... – S. 735.
[2] Національне питання в Україні XX – початку XXI ст… – С. 272.

уряд від 13 жовтня 1935 р. до 15 травня 1936 р., заявляв, що докладатиме особистих зусиль, «щоб нормалізація опиралася на ґрунті довір'я між польським і українським народами»[1]. Однак уже в січні 1936 р. на засіданні Комітету у справах національностей голова уряду представив «*Тези у справах національної політики*»[2]. Документ відобразив боротьбу двох протилежних концепцій національної політики владного табору: національної та державної асиміляції українського населення, що проживало в Польщі. Уряд підтвердив застосування принципів регіональної політики щодо українських земель. Політику державної асиміляції для створення ідейного полонофільського руху серед українців вирішено було застосовувати в Галичині та на Волині. Щодо українського населення Холмщини, Полісся, Підляшшя і Лемківщини рекомендувалося реалізовувати політику національної асиміляції[3]. Тут інструментом полонізації, на думку прем'єра, мала стати насамперед Православна церква. Отже, прийнята урядом М. Косцялковського програма з національного питання мала компромісний характер і передбачала державно-національну асиміляцію українців.

Водночас керівництво армії закликало уряд перейти до більш жорсткого курсу щодо національних меншин. Так, 2 липня 1936 р. на нараді вищого командного складу армії міністр військових справ Т. Каспжицький заявив, що «польська держава, а, отже, і військо повинні прагнути до підпорядкування віруючих окремих конфесій асиміляційним впливам польської культури [...], а там, де це можливо, як наприклад, щодо слов'янських меншин, процес полонізації церковно-релігійного життя слід оточити якнайбільшою увагою»[4]. Промовою керівника військового відомства було започатковано ревіндикаційну акцію на теренах східних воєводств Речі Посполитої. Метою акції, яка проводилася за активної участі військових, проголошувалося «повернення до польськості всього, що було польським». Передусім ішлося про повернення до «віри предків» тих груп населення, які нібито втратили свою польську національну свідомість і були зукраїнізовані. За підрахунками військових, серед українців налічувалося близько 1 млн нащадків «польських шляхтичів», яких можна було полонізувати[5].

---

[1] Sprawy Narodowościowe. – 1936. – № 1–2. – С. 16.

[2] Комар В. «Українське питання» в політиці урядів Польщі… – С. 126.

[3] Там само.

[4] Stawecki P. Następcy Komendanta... – S. 169−170.

[5] AAN, Komitet do spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Kraju, sygn. 1. – K. 8.

Іншим напрямом ревіндикаційної кампанії на «східних кресах» було насильницьке «навернення» православних українців на католицьку віру. Для реалізації цієї програми 11 грудня 1936 р. в Любліні створено Координаційний комітет на чолі генералом М. Сморавінським[1]. Головною метою його діяльності мала стати боротьба з православ'ям як чинником, що зберігав почуття національної свідомості українців. Рішення комітету були обов'язковими для органів державної влади і місцевого самоврядування. Ревіндикаційна кампанія, яку влада проводила за підтримки військових, наприкінці 30-х років стала одним з інструментів політики «зміцнення польськості» на території східних воєводств Другої Речі Посполитої.

Радикальні тенденції розв'язання національного питання в Польщі, що запанували у другій половині 1930-х рр., реально втілилися в урядовій програмі «зміцнення польської присутності» на західноукраїнських землях, яка була офіційно затверджена постановою Президії Ради міністрів Польщі 18 березня 1939 р.[2] Отже пошук способів вирішення українського питання владним табором «санації» завершився поверненням до ендецьких теорій мононаціональної Польської держави.

Аналіз концепцій урядових кіл, планів місцевої адміністрації щодо українського населення східних воєводств свідчив про значне зацікавлення польського політикуму проблемою врегулювання міжнаціональних відносин на цих землях. Можна стверджувати, що від методу її розв'язання залежало збереження територіальної цілісності молодої держави.

В основу формування національної політики Польщі щодо українців була покладена інкорпоративна концепція польських націонал-демократів, яка ґрунтувалася на запереченні існування української нації. Згідно з цією концепцією уряд розглядав українське населення як потенційний об'єкт асиміляції через зміну національної структури Східної Галичини і Волині, а також відповідним чином спрямовану мовну та освітню політику. На цій підставі політика національної асиміляції передбачала якнайшвидшу полонізацію українців, через те характер міжнаціональних стосунків на західноукраїнських землях у перші роки їх перебування у складі Речі Посполитої визначала польсько-українська конфронтація.

---

[1] Stawecki P. Następcy Komendanta... – S. 190.

[2] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 234–239.

Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського керівні кола Польщі закликали до гнучкішої політики в національному питанні. Пропонований ними курс дій в українському питанні робив поворот у бік державної асиміляції при збереженні кінцевої мети – національної асиміляції української меншини. Він передбачав толерантнішу мовну й релігійну політику, допущення українців на окремі посади в органи державного управління, задоволення нагальних економічних потреб українського населення. На думку пілсудчиків, це дало б змогу прив'язати українців до платформи польської державності, сприяло б їх відверненню від боротьби за національне визволення.

Характерно, що політика державної асиміляції враховувала відмінність етнополітичних умов різних регіонів, населених українцями. Це дає підставу стверджувати, що поляки заперечували інтегральність української національної спільноти, намагалися поглиблювати регіональні особливості територій, де проживало українське населення.

Особливо виразні зміни у внутрішній політиці Польської держави сталися в другій половині 1930-х рр. Після смерті Ю. Пілсудського і зміни керівництва пілсудчиківського табору в національній політиці «санації» відбувся різкий поворот управо. Зростання ролі військових у суспільно-політичному житті держави, пропаганда політичними організаціями пілсудчиків нових форм польського тоталітаризму спричинили популяризацію в Польщі націоналістичних ідей, посилювали ендецькі концепції розв'язання українського питання. За цих умов помірковано-ліберальні проекти врегулювання міжнаціональних відносин у Польській державі втрачали будь-який зміст.

2.2. Єврейське питання в політиці урядів міжвоєнної Польщі

У національній структурі населення міжвоєнної Польщі помітне місце посідали євреї. У 1931 р. їх налічувалося 3113,9 тис. осіб, що становило близько 10 % мешканців краю[1]. Становище єврейської громади в Польщі вирізнялося своєрідною специфікою. По-перше,

[1] Najnowsze dzieje żydów w Polsce (w zarysie do 1950 r.)... – S. 159.

євреї належали до т. зв. діаспорного народу. На відміну від українців чи білорусів, які проживали компактними групами на сході країни, євреї, що в різний час опинилися на території Польщі, були розпорошені по всій території країни. Це була найбільша екстериторіальна меншина в державі. По-друге, серед них виразно домінували міські жителі. Переважна більшість польських євреїв проживала в містах і містечках центральної і південно-східної Польщі. Досить сказати, що в п'яти великих містах регіону – Варшаві, Лодзі, Вільні, Кракові і Львові – мешкало близько чверті всього єврейського населення країни. По-третє, особливою специфікою відзначалася соціальна і професійна структура єврейського населення в Польщі. Непропорційно високим був відсоток (80 %) єврейського населення у сфері торгівлі, дрібної промисловості та серед т. зв. вільних професій (лікарів, адвокатів). Нерідко це ставало причиною конфліктних ситуацій у стосунках євреїв із представниками інших національностей[1]. По-четверте специфіка єврейської меншини в Польщі полягала в тому, що це була замкнута національна група, яка майже не піддавалася зовнішнім культурним впливам. Чинниками, які зумовлювали самоізоляцію єврейської громади, виступали насамперед релігія (юдаїзм, представлений різноманітними його течіями) і мова (іврит чи ідиш). Релігійна та мовна окремішність були основними компонентами національної самоідентифікації євреїв.

Врахування цих факторів потребувало від польського уряду вироблення особливих підходів до вирішення єврейського питання в Польщі. Це завдання ускладнювалося тим, що стосунки між поляками і євреями на момент відродження Польської держави були далекими від ідеальних. Давалися взнаки антисемітські погляди, що їх поширювали національні демократи ще напередодні Першої світової війни.

Слід зауважити, що ставлення польських націоналістів до євреїв ніколи не було приязним. Оцінюючи роль єврейського населення на польських землях у період після поділів Речі Посполитої, народові демократи використовували тезу про «єврея як четвертого окупанта Польщі». «Польща, – писав один із провідних ідеологів народових демократів ксьондз К. Лютославський, – мала не трьох, а чотирьох окупантів: німці, москалі й австрійці ділили її на частини іззовні і силою державного апарату влади утримували її в неволі; четвертий окупант, котрий завоював народ ізсередини […] – це єврей, який

[1] Bronsztejin Sz. Ludność żydowska... – S. 45–49.

виявився найнебезпечнішим і наймогутнішим ворогом; найважче вирватися з єврейської неволі»[1].

Антисемітизм національних демократів ґрунтувався на переконанні, що асиміляція євреїв у польському середовищі є неможливою, оскільки «вони (євреї. – *Ю. К.*), – за словами Р. Дмовського, – мають надто виразну індивідуальність, яка формувалась упродовж багатьох десятків століть в умовах цивілізованого життя […], а тому вони здатні асимілювати нашу духовну і частково фізичну більшість»[2]. Інший ідеолог націонал-демократичного руху Ян Людвік Поплавський, говорячи про перспективи інтеграції євреїв до польського духовно-культурного середовища, зазначав: «Щонайменше дивним було б вимагати від них (євреїв. – *Ю. К.*) поваги до національної традиції, до минулого, з якого вони могли винести лише пам'ять про упокорення і кривду, до культури, у формуванні якої не брали участі, а тим більше живого почуття національної окремішності, інстинкту раси, до якої не належать і з якою не мають нічого спільного»[3]. Проблему асиміляції євреїв у Польщі порушував у своїх публіцистичних творах Роман Рибарський, який стверджував: «Євреї вирізняються серед інших народів тим, що вони легко піддаються впливам зовнішньої асиміляції, швидше від інших народів пристосовуються до того середовища, в якому живуть […], однак єврейська асиміляція відрізняється від іншої тим, що єврей, стаючи поляком, французом чи англійцем, ніколи не перестає бути євреєм»[4].

Отже, ідеологи націонал-демократів убачали в асиміляції євреїв загрозу польським національним інтересам. Вони вважали, що надання євреям рівних прав із поляками означатиме входження чужорідного елементу до польського культурного, наукового, мистецького середовища, сприятиме реалізації ідеї розбудови «Юдо-Полонії» – держави, де польський народ утратить позиції панівної нації[5].

Справжньою катастрофою для польських євреїв стали події Першої світової війни. Сотні тисяч із них були мобілізовані до російської, німецької чи то австрійської армій, чимало загинуло під час бойових дій. Російське командування систематично поширювало інформацію

[1] Bergman O. Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918–1929 / Olaf Bergman. – Poznań : Wyd. Poznańskie, 1998. – S. 19.

[2] Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka... – S. 94.

[3] Radomski G. Narodowa Demokracja wobec problematyki... – S. 19.

[4] Там само – S. 20.

[5] Maj E. Od «biernej masy plemiennej» do «komiwojażera»... S. 31–32.

про «єврейське шпигунство та зраду», що дало йому підставу здійснити насильницьке виселення сотень тисяч євреїв із прифронтової смуги[1]. Десятки тисяч євреїв залишилися без засобів до існування, частина з них змушена була виїхати до Німеччини. Незважаючи на те, що чимало євреїв воювало у складі польських легіонів Ю. Пісудського, поляки закидали їм ігнорування, а то й вороже ставлення до польської державності. З боку поляків на адресу євреїв звучали звинувачення в «антипольських», «пробільшовицьких» настроях, у підтримці їхніх ворогів[2].

Певні надії на покращення польсько-єврейських стосунків єврейська громада пов'язувала з проголошенням незалежності Польщі. Вже 12 листопада 1918 р. делегацію польських євреїв прийняв Тимчасовий Начальник держави Ю. Пілсудський. На цій зустрічі Іссак Грюнбаум – один із лідерів єврейського політичного руху в Польщі – позитивно оцінив факт проголошення незалежності Польської держави, в якій, на його думку, «знайдеться місце і євреям», а також висловив підтримку Ю. Пілсудському[3]. Конференція, на яку були запрошені представники різних єврейських політичних угруповань Польщі, не прийняла жодних рішень стосовно майбутнього єврейської меншини в Польщі. Однак сам факт їх участі у цій нараді означав, що єврейських політиків формально було визнано партнерами в дискусії щодо майбутнього устрою держави.

Одним із перших документів, який окреслив правове становище єврейської меншини в Польщі, став декрет, що його видав Начальник держави Ю. Пілсудський у лютому 1919 р., про організацію єврейських релігійних громад. Цей документ кваліфікував єврейську гміну виключно як релігійну інституцію[4].

Єврейське питання в Польщі активно обговорювалося під час Паризької мирної конференції в червні 1919 р. Тимчасова єврейська національна рада (організація, яка після проголошення незалежності перебрала на себе функції політичного представництва євреїв у

---

[1] Электронная еврейская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.eleven.co.il/article/13274#07. – 12.02.2014

[2] Pawlak J. Żydzi w dokumentach administracji państwowej w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939) / Janusz Pawlak. – Torun : Wyd. Adam Marszałek, 2007. – S. 23–24.

[3] Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939... – S. 163.

[4] Dekret o zmianach w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na terenie b. Królewstwa Kongresowego // D. Pr.P.P. – 1919. – Nr. 14. – Poz. 175. – S. 252–255.

Польщі. – *Ю. К.*) надіслала на конференцію своїх делегатів. Серед головних вимог, висловлених ними, було визнання за євреями прав національної меншини, надання національної і культурної автономії євреям у Польщі, забезпечення свободи віросповідання, пропорційного представництва в законодавчих і самоврядних органах. Слід зауважити, що деякі з цих вимог делегації західних країн категорично відкидали.

Предметом гострої критики польської делегації під час Паризької конференції стали єврейські погроми, хвиля яких прокотилася містами Східної і Центральної Польщі з листопада 1918-го до літа 1919 р.[1] У зв'язку з цим напередодні і під час форуму деякі єврейські організації у США і країнах Західної Європи розгорнули активну антипольську пропаганду, звинувачуючи поляків у їх «природному антисемітизмі» та підкреслюючи шовінізм поляків щодо єврейського народу. На думку польських істориків, антипольська кампанія, яку підтримували сіоністські організації в Польщі і за кордоном, мала на меті добитися міжнародних гарантій захисту прав євреїв у новопроголошених державах Центрально-Східної Європи, а особливо в Польщі, де їх проживало найбільше[2].

28 червня 1919 р. Польща підписала опрацьований Паризькою мирною конференцією «Договір про охорону прав національних меншин» (т. зв. Малий Версальський трактат). Це був черговий документ, який окреслив засади польської державної політики щодо єврейського населення. Договір гарантував свободу віровизнання і рівність прав усіх громадян, без різниці національності. Польська держава брала на себе зобов'язання забезпечити вільний розвиток національного єврейського шкільництва; офіційно заборонялася будь-яка дискримінація за релігійною, расовою чи національною ознакою[3]. Ці права згодом були підтверджені Конституцією 1921 р.

Отже, законодавчі акти, прийняті у 1918–1921 рр., декларували доволі широкі національно-культурні права єврейській громаді в Польщі. Однак офіційний статус польських євреїв був далеким від декларованих гасел. Справа в тому, що на політику уряду щодо євреїв великий вплив мала концепція польських націоналістів, яка не при-

[1] Zieliński Z. Polska dwudziestego wieku: kościół-naród-mniejszości / Zygmunt Zieliński. – Lublin : Redakcja wydawnictw Katolickiego Uniwesytetu Lubelskiego, 1998. – S. 73.

[2] Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939... – S. 164–165.

[3] Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej... – S. 60.

пускала будь-якої співпраці з ними. Публіцисти-ендеки сформулювали щодо «світового єврейства» загалом і стосовно єврейської меншини в Польщі зокрема цілу низку звинувачень.

Інтригами «міжнародного єврейства» Р. Дмовський вважав те, що його політичний табір не здобув усієї повноти влади у відродженій Польській державі і не сформував національно-польського уряду[1]. Участь євреїв у революційному більшовицькому русі стала підставою для звинувачень, висунутих польською правицею на адресу євреїв у тому, що саме вони відповідальні за поширення комуністичної ідеології в Польщі.

До особливого напруження у польсько-єврейських стосунках дійшло під час польсько-радянської війни 1919–1920 рр. Тоді націоналістична преса майже щодня подавала інформацію про те, який «теплий прийом» влаштували Червоній армії польські євреї. Один з ідеологів народової демократії Станіслав Гломбінський зазначав: «Найнебезпечнішим елементом під час війни виявилися євреї, котрі відкрито зустрічали більшовиків як своїх приятелів, створювали в кожному місті ради і раділи з поразки Польщі…»[2]

Хвиля антисемітизму не спала і в перші роки незалежності. В польській пресі нерідко з’являлися статті, в яких євреїв звинувачували у «зрадництві» та «ворожому» ставленні до поляків під час війни з радянською Росією. Більше того, ендецька партія Народно-національний союз виступила в Сеймі із законопроектом про засудження «злочинів євреїв», здійснених у період польсько-радянської війни. В ньому, зокрема, йшлося: «Закликаємо уряд… опублікувати документи, які свідчать про зраду єврейського населення та його активну участь у співпраці з ворогом у час, коли незалежність нашої батьківщини перебувала у смертельній небезпеці»[3].

Широкого розголосу в Європі набула справа про створення влітку 1920 р. в Яблонові поблизу Варшави концентраційного табору для інтернованих євреїв. Сюди направляли єврейських призовників, солдатів і навіть офіцерів-добровольців, які несли службу в польській армії і воювали на фронті[4]. У концтаборі перебувало 17 тис. осіб пе-

[1] Halczak B. Cele polityki endeckiej wobec mniejszości żydowskiej w Polsce w latach 1919–1939 / Bohdan Halczak // Biuletyn żydowskiego Instytutu Historycznego (Warszawa). – Lipiec 1995 – czerwiec 1996. – № 3/95–2/96. – S. 41.

[2] Bergman O. Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej... – S. 42.

[3] Radomski G. Narodowa Demokracja wobec problematyki... – S. 48.

[4] Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej... – S. 68.

реважно єврейської національності, яких уряд розцінив як потенційних зрадників[1]. Унаслідок протестів єврейських організацій у Польщі, а також обурливих коментарів світової преси на адресу польської влади у вересні 1920 р. концтабір було ліквідовано. Однак у свідомості польських євреїв він залишив дуже глибокий психологічний слід. Один із в'язнів концтабору Йозеф Ліхтен згадував: «"Яблонна" була глибоким потрясінням у моєму житті… Вперше до мене прийшло усвідомлення того, що євреї – це "інші", може навіть "чужі", які до цього вважалися інтегральною частиною Польщі та її суспільства»[2].

У середині 1920-х рр. хвиля антисемітизму в Польщі почала дещо спадати. Однак польське законодавство зберігало чимало дискримінаційних норм і приписів, які обмежували права єврейського населення. Ці обмеження поширювалися насамперед на євреїв, що проживали на польських землях колишньої Російської імперії (право набуття нерухомого майна, проживання в певних місцевостях). Євреї підлягали більш важким покаранням за окремі види кримінальних злочинів[3]. Існували обмеження щодо прийняття євреїв на роботу в державному секторі. Мізерна кількість євреїв-учителів працювала в державних школах. Були й інші обмеження, наприклад, заборона на працю в неділю, що значно ускладнювало повсякденне життя єврейської громади.

В атмосфері гострої політичної боротьби проходили вибори до вищого законодавчого органу Польщі в 1922 р. Активну участь у них взяли єврейські політичні партії та організації. Разом із представниками інших національних меншин (українцями, білорусами, німцями) вони утворили Блок національних меншин, який зумів провести до Сейму 66 послів, 35 із яких були євреями. Останні підтримали кандидатуру Г. Нарутовича на посаду Президента Речі Посполитої. Це спричинило нову хвилю антисемітизму в Польщі. Брутальну кампанію проти Г. Нарутовича розгорнула народова демократія, яка називала його «єврейським президентом», масоном, який своїм обранням завдячує не полякам, а євреям і нацменшинам.

Після вбивства 16 грудня 1922 р. президента Г. Нарутовича частина єврейських політиків (А. Тон, Л. Рейх) виступила проти концепції Блоку національних меншин як платформи для захисту національних, культурних прав єврейського населення і почала схилятися до ідеї порозуміння з урядом. Однак прихід до влади правоцентрист-

[1] Najnowsze dzieje żydów w Polsce (w zarysie do 1950 r.)... – S. 149.
[2] Там само.
[3] Там само. – S. 182.

ської коаліції Хейно-П'ясту давав на це мало надії. В основу коаліційної угоди, укладеної в травні 1923 р. в Лянцкороні, була покладена програма правиці, що істотно обмежувала права національних меншин, зокрема євреїв.

Дискримінаційним за своїм характером був законопроект, що його вніс до Сейму в червні 1923 р. посол Вінсент Лютославський, про обмеження кількості місць у середніх та вищих навчальних закладах для представників національних меншин (*numerous clausus*)[1]. Зрозуміло, що йшлося насамперед про зменшення кількості єврейських студентів і школярів старших класів у навчальних закладах цього типу. В червні 1923 р. освітня комісія Сейму схвалила проект закону, а міністр віросповідань і народної освіти Ст. Гломбінський видав розпорядження про впровадження його в життя, не очікуючи на рішення Сейму. Офіційно закон так і набрав чинності, оскільки викликав протести і єврейських організацій, і багатьох польських громадських та культурних діячів, які вказували на його невідповідність Конституції і міжнародним угодам. Однак кількість єврейських студентів у вищих та середніх школах упродовж 20-х років постійно зменшувалася.

Відверто дискримінаційною щодо євреїв була постанова уряду В. Вітоса від 29 листопада 1923 р. про початок т. зв. акції самооборони. Суть цієї політики полягала в тому, щоб обмежити наплив євреїв до Польщі. Євреї, котрі не мали польського громадянства, мали бути депортовані з території країни. Насамперед ішлося про 600–700 тис. російських євреїв (т. зв. литваків), які після завершення польсько-радянської війни переселились до Польщі[2]. Остання зобов'язана була їх прийняти на підставі умов Ризького договору 1921 р. та Малого Версальського трактату про права національних меншин. Слід зауважити, що прибуття до Польщі такої великої групи євреїв зі сходу мало далекосяжні наслідки для польсько-єврейських стосунків міжвоєнного двадцятиліття. Справа в тому, що литваки за своєю мовою, культурою, релігійними переконаннями істотно різнилися від польських євреїв. Мовою їх повсякденного життя був не ідиш, а жаргонна російська мова; дость критично вони ставилися до ортодоксальних течій юдаїзму, поширених у Польщі. Врешті народові демократи

[1] Najnowsze dzieje żydów w Polsce (w zarysie do 1950 r.)... – S. 185–186.

[2] Pawlak J. Żydzi w dokumentach administracji państwowej w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939) / Janusz Pawlak. – Torun : Wyd. Adam Marszałek, 2007. – S. 30.

інтерпретували зв'язок литваків із російським революційним рухом як чергову спробу «жидокомуни» опанувати Польщу.

Відхід від одверто антиєврейської політики польського уряду розпочався після відставки кабінету В. Вітоса в грудні 1923 р. Новий уряд, котрий очолив В. Грабський, розпочав переговори з представниками єврейських політичних сил для послаблення напруженості в польсько-єврейських стосунках. Єврейську сторону на переговорах влітку 1925 р. представляли посли Леон Рейх і Абрахам Тон із Галичини. Від імені уряду розмови провадили міністр віросповідань і народної освіти Ст. Грабський і міністр закордонних справ А. Скшинський. У переговорах як посередники брали участь представники міжнародних єврейських організацій (Альфред Носсіг із Берліна і Луціан Вульф із Великої Британії)[1]. Про підтримку політики польсько-єврейського зближення заявили також єврейські посли Сейму[2].

Результатом переговорів стало підписання 4 липня 1925 р. польсько-єврейської декларації, відомої як Угода. В обмін на підтримку єврейських депутатів Сейму уряд обіцяв здійснити низку реформ: розширити повноваження єврейських віросповідних громад, надати фінансову допомогу єврейським школам, розширити сферу вживання ідишу та івриту в шкільництві (частина гімназій мала отримати права державних), підтримувати діяльність сіоністських організацій, протидіяти проявам антисемітизму, усунути чинні законодавчі обмеження громадянських прав євреїв. У неопублікованих статтях Угоди йшлося про визнання суботи неробочим днем для єврейської громади, скасування обмежень, які стосувалися доступу єврейської молоді до вищих навчальних закладів (*numerous clauses)*, надання євреям можливості отримувати державні кредити тощо[3].

Угода була неоднозначно сприйнята в польському суспільстві. Представники лівих єврейських партій на чолі з І. Грюнбаумом піддали її різкій критиці, категорично виступаючи проти будь-яких угод з «антисемітами». Водночас польські праві партії критикували уряд за надмірну поступливість євреям. «Польське суспільство, – зазначав один із лідерів народових демократів Ст. Гломбінський, – з великою недовірою спостерігає за діями уряду з вирішення єврейського питання і

[1] Pawlak J. Żydzi w dokumentach administracji państwowej... – S. 36.

[2] Bergman O. Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej... – S. 90.

[3] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 44.

не розуміє, чому польських громадян – євреїв уряд трактує в якийсь винятковий спосіб, так, ніби вони представляють якусь окрему державу»[1].

Політика польсько-єврейського зближення тривала недовго, оскільки уряд не квапився з виконанням головних пунктів Угоди. Відставка В. Грабського, а згодом ще одного правоцентристського кабінету на чолі з В. Вітосом унаслідок травневого перевороту 1926 р. зробили польсько-єврейські домовленості неактуальними.

Події, пов'язані з приходом до влади Ю. Пілсудського і табору «санації», переважна більшість польських євреїв зустріла схвально, сподіваючись на зміну курсу державної політики щодо єврейської меншини. В політиці ендеків, яка провадилася в першій половині 1920-х рр., євреї вбачали загрозу своїм національно-культурним та релігійним правам. Важко не погодитися з твердженням польського історика О. Бергмана про те, що «на фоні ендеків-антисемітів будь-який політик, який мав відмінні від них погляди, був для польських євреїв вигідним партнером»[2].

Переважна більшість єврейських послів у Сеймі задекларувала свою повну лояльність до нової влади. Навіть І. Грюнбаум – «вічний опозиціонер», як його називали в Польщі, котрий скептично ставився до більшості польських політиків, заявив у червні 1926 р.: «Нинішній уряд є найкращим із тих, які ми мали до цього в Польщі»[3]. Самі пілсудчики неодноразово висловлювали негативне ставлення до політики антисемітизму і, на відміну від націонал-демократів, вважали, що євреї не загрожують державним інтересам Польщі[4]. Як зауважив один із провідних діячів пілсудчиківського табору Л. Василевський, єврейське питання «об'єктивно є найважчим для розв'язання, але водночас і найменш небезпечним»[5].

В основу національної політики «санації» щодо євреїв була покладена концепція державної асиміляції. 19 липня 1926 р. голова уряду К. Бартель у програмній промові заявив, що у своїй політиці щодо єврейської меншини влада керуватиметься лише постановами конституції, не укладаючи жодних додаткових угод із представниками єврейських політичних сил. Прем'єр також рішуче засудив таке явище,

---

[1] Bergman O. Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918–1929... – S. 90.

[2] Там само. – S. 101.

[3] Najnowsze dzieje żydów w Polsce… – S. 223.

[4] Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej... – S. 103.

[5] Там само.

як економічний антисемітизм і пообіцяв скасувати усі дискримінаційні норми польського законодавства, які стосувалися євреїв[1].

Одним із перших проявів «лояльної» політики «санації» щодо єврейської меншини в Польщі стало вирішення питання про громадянство. Ця проблему єврейські посли порушували в Сеймі ще з початку 1920-х рр. Йшлося про 600 тис. російських євреїв (литваків), більшість із яких не отримала польського громадянства. Влада відмовляла їм у наданні громадянства, формально посилаючись на те, що вони не мають для цього документальних підтверджень. Єврейські посли неодноразово зверталися із запитами до органів державної влади, пропонуючи розв'язання цього питання через надання тимчасового притулку для «найнещасніших із нещасливих» євреїв[2]. Урешті восени 1926 р. з ініціативи прем'єра Ю. Пілсудського це питання було вирішене позитивно й усі польські євреї отримали громадянство. Своє рішення прем'єр пояснив тим, що в Польщі «не може бути громадян другого ґатунку»[3].

Налагодженню польсько-єврейських стосунків сприяло розпорядження Президента Речі Посполитої від 14 жовтня 1927 р. про організацію єврейських релігійних гмін[4]. Цей законодавчий документ став доповненням до декрету Начальника держави від 7 лютого 1919 р. і поширював його дію на всю територію Польщі, зокрема на східні землі. Це дало можливість чітко встановити межі єврейських релігійних гмін у східних воєводствах, провести вибори до гмінних органів влади і розпочати їх повноцінну діяльність.

Перші кроки влади зустріли схвальну реакцію єврейських політиків. Тому не дивно, що чимало єврейських політичних угруповань підтримали проурядовий Безпартійний блок співпраці з урядом на парламентських виборах 1928 р. Щоправда, більшість єврейських політиків потрапили до Сейму II каденції за списками виборчого Блоку національних меншин (сім послів). Усього ж парламентська група єврейських послів за підсумками виборів 1928 р. налічувала 15 осіб[5].

---

[1] Najnowsze dzieje żydów w Polsce… – S. 223–224.

[2] Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939... – S. 184.

[3] Там само.

[4] Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województw Poznańskiego, pomorskiego i Śląskiego // Dz. U. R. P. – 1927. – № 91. – Poz. 818. – S. 1276–1281.

[5] Pawlak J. Żydzi w dokumentach administracji państwowej... – S. 38.

Кінець 1920-х рр. приніс значну зміну господарської кон'юнктури в Польщі, що було пов'язано з наслідками світової економічної кризи. Вона охопила фактично всі сфери національної економіки, негативно відбившись на становищі єврейського населення. Серед польських євреїв значну частину становили дрібні купці, ремісники, робітники малих закладів промисловості. Невеликі підприємства, на яких працювала переважна більшість євреїв, часто не витримували конкуренції держави і ставали першими жертвами Великої депресії. Всеосяжна криза народного господарства стала важким випробуванням для національної економіки Польщі.

Одним із методів боротьби з кризою стало зміцнення державного сектору в економіці Польщі (політика т. зв. етатизму). Важливим заходом, який мав зміцнити позиції держави в економіці Польської Республіки, стало введення концесій і монополій. Останні запроваджувалися на окремі товари загального вжитку (наприклад, сіль, тютюн, спирт). За задумом польського уряду це мало забезпечити їх продаж споживачеві без посередників за найнижчою ціною. Ця ініціатива безпосередньо вдарила по економічних інтересах євреїв, призвівши до різкого скорочення їх питомої ваги в окремих галузях промисловості. Про розміри цього явища свідчить, зокрема, той факт, що у спиртовій, тютюновій промисловості, де відсоток єврейських робітників перед запровадженням монополії сягав понад 50 %, уже в 1930 р. після монополізації цих галузей промисловості скоротився майже до 5 %[1].

Політика етатизму супроводжувалася створенням нерівних можливостей підприємств із різною формою власності. Адже ті фабрики й заводи, які належали державі, нерідко звільнялися від сплати податків, патентів, а також мали різноманітні привілеї. За таких умов їхня продукція була на порядок дешевшою за аналогічні вироби тих фірм, які належали приватному капіталу (дуже часто єврейському).

Велика депресія значно ускладнила і становище єврейських торговців. Як відомо, упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття у польській торгівлі виразно домінували саме євреї. Масштаб їхньої участі у цій сфері економіки ілюструє, наприклад, той факт, що у східних воєводствах 80 із кожних 100 представників цієї спільноти працювали саме в цій сфері[2].

---

[1] Pawlak J. Żydzi w dokumentach administracji państwowej... – S. 64.

[2] Bornstein J. Struktura zawodowa i społeczna ludności żydowskiej w Polsce… – S. 47.

Для торговців, особливо дрібних, велике значення мала кредитна політика держави. У роки Великої депресії держава фактично монополізувала таку важливу сферу, як надання кредитів[1]. Згідно із законодавством Польщі євреї не могли користуватися кредитами, які надавали державні банки. Тому позики вони отримували на приватному ринку, де відсоткові ставки за тогочасними мірками були доволі високими (нерідко 3 % на місяць)[2].

Схожі явища в економіці Польщі проявлялися аж до середини 1930-х рр. У результаті політики етатизму і монополізації, яку здійснював польський уряд, питома вага євреїв у всіх галузях промисловості помітно зменшилася. Це призвело до загострення соціальної напруженості в польському суспільстві й особливо болісно вдарило по єврейському населенню, яке здебільшого було зайняте в дрібнотоварному виробництві.

На кризові явища в економіці наклалася гостра політична боротьба між прихильниками авторитарних урядів на чолі з Ю. Пілсудським і прибічниками опозиційного блоку, які виступали за збереження парламентсько-демократичної системи – т. зв. Центроліву. Ця боротьба завершилася 29 серпня 1930 р. розпуском президентом Сейму II каденції. Було заарештовано 18 послів опозиції[3]. Привертає увагу той факт, що серед ув’язнених і репресованих послів було п’ять українців і водночас жодного єврея.

Під час т. зв. брестських виборів, які відбулися 16 листопада 1930 р., євреї здобули 10 мандатів до Сейму (шість – сіоністи, три – проурядовий ББ, один – ортодокси). Аби заручитися підтримкою єврейських послів, у січні 1931 р. уряд виступив з ініціативою скасування усіх дискримінаційних норм щодо євреїв, які ще збереглися в польському законодавстві. Як зазначалося вище, Конституція 1921 р. не скасувала деяких правових норм, що мали відверто дискримінаційний характер стосовно євреїв. Насамперед це стосувалося земель колишньої російської займанщини, т. зв східних кресів. Уперше єврейські посли звернулися до польського уряду з проханням внести відповідні зміни до законодавства ще в червні 1919 р. Однак лише тепер це питання було вирішене позитивно. У лютому 1931 р. парламент скасував пра-

[1] Gołębiowski J. Spór o etatyzm wewnątrz obozu sanacyjnego w latach 1926–1939 / J. Gołębiowski. – Kraków : Wyd. Naukowe WSP, 1978. – S. 30.

[2] Zjazd delegatów oddziałów Centrali drobnych kupców w Polsce // Polska gospodarcza. – 1933. – Zeszyt 27. – S. 842.

[3] Зашкільняк Л. О. Історія Польщі... – С. 475.

вові норми (*expresis verbis*), які дискримінували громадян за релігійною, національною чи расовою ознакою[1]. Усі законодавчі обмеження щодо євреїв були повністю зняті.

Незважаючи на спроби врегулювання польсько-єврейських суперечностей, початок 1930-х рр. приніс новий спалах антисемітизму в Польщі. Значно активізували свою діяльність народові демократи, котрі закликали активізувати боротьбу з «єврейською загрозою» в Польщі. Антисемітизм ендеків в умовах глибокої економічної кризи став привабливою ідеологією для різних верств польського суспільства. Нерідко при цьому ідеологи націонал-демократів апелювали до релігійних почуттів поляків. На адресу євреїв з боку окремих католицьких організацій лунали звинувачення у колективній відповідальності єврейського народу за смерть Ісуса Христа, популяризувалася теза про «справедливе переслідування євреїв в ім'я Ісуса»[2].

Народово-демократична публіцистика акцентувала на тому, що релігія євреїв – юдаїзм – є загрозою для національних інтересів поляків, оскільки він виходить далеко за межі суто релігійної проблеми: «Юдаїзм є організацією релігійного, суспільного і політичного характеру. Всі три його складові тісно пов'язані між собою, складають одне нерозривне ціле. Єврейські автори пишуть про те, що їх релігія є невіддільною від їх національної традиції. Юдаїзм – це релігія націоналістична, чи якщо завгодно це є релігійний націоналізм»[3].

Свідченням наростання польсько-єврейського антагонізму стала хвиля антиєврейських виступів, що наприкінці жовтня – в листопаді 1931 р. прокотилася вищими навчальними закладами Польщі. Їх безпосередньою причиною став конфлікт на побутовому рівні між єврейською молоддю та студентами-поляками Ягеллонського університету в Кракові[4]. Цей локальний інцидент швидко переріс у політичну маніфестацію польської націоналістичної молоді по всій країні, яка, прикриваючись гаслами «оборони польськості», закликала до нейтралізації єврейських впливів у польському суспільстві.

Виразні зміни в політиці уряду щодо єврейської меншини в Польщі спостерігаються в середині 1930-х рр., після приходу до влади

[1] Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939… – S. 178.

[2] Pawlak J. Żydzi w dokumentach administracji państwowej... – S. 43.

[3] Bergman O. Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej... – S. 169–170.

[4] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 170.

націонал-соціалістів на чолі з А. Гітлером у Німеччині. Про початок польсько-німецького зближення свідчив факт підписання 26 січня 1934 р. між двома країнами Декларації про незастосування сили терміном на десять років[1]. У цей же час у Польщі активізувалися політичні організації, програми яких були близькими до «німецьких» концепцій розв'язання єврейського питання.

Процес польсько-німецького зближення, зростання в суспільстві антисемітських настроїв збігся в часі з іще однією подією, яка в недалекому майбутньому могла мати негативні наслідки для єврейської меншини в Польщі. 13 вересня 1934 р. міністр закордонних справ Ю. Бек з трибуни Ліги Націй оголосив про денонсування в односторонньому порядку статті 12 Малого Версальського договору, яка давала можливість органам Ліги здійснювати контроль над дотриманням Польщею міжнародних зобов'язань у справі захисту прав національних меншин. Слід зауважити, що зупинення Польщею дії Малого Версальського договору було продиктоване не так внутрішньополітичною ситуацією в країні, як змінами на зовнішньополітичній арені. У вересні 1934 р. членом Ліги Націй став СРСР. Тому Польща побоювалася можливості втручання у її внутрішні справи Радянського Союзу, який міг для цього використати український і білоруський чинники.

Акт денонсації Польщею Малого Версальсього договору не вплинув безпосередньо на становище єврейської меншини в Польщі. Однак єврейські політики підкреслювали шкідливість прецеденту, який створила польська дипломатія, порушуючи міжнародні зобов'язання у справі захисту прав національних меншин у Польщі в умовах наростання націоналістичних і антисемітських настроїв у західноєвропейських країнах[2].

Зміна курсу національної політики щодо євреїв стала ще більш виразною після смерті у 1935 р. Ю. Пілсудського. Незадовго до цієї події в Польщі була ухвалена нова т. зв. квітнева Конституція. Ідея суверенітету народу була замінена державною ідеологією, що ґрунтувалася на засадах тоталітаризму[3]. Конституція 1935 р. встановлювала в Польщі президентську форму правління. Президент наділявся величезними повноваженнями, за виконання яких, як проголошувала Конституція, ніс відповідальність лише перед «Богом та історією».

---

[1] Зашкільняк Л. О. Історія Польщі... – С. 479.

[2] Pawlak J. Żydzi w dokumentach administracji państwowej... – S. 45–46.

[3] Зашкільняк Л. О. Історія Польщі... – С. 480.

Утвердження в Польщі авторитарної влади з обмеженими можливостями опозиції створювало загрозливу ситуацію для польських євреїв. Їх, як і представників інших національних меншин, польська владна еліта вже не розглядала як повноправних політичних партнерів. Це засвідчили парламентські вибори 1935 р., на яких євреї здобули лише чотири депутатські мандати[1]. Унаслідок такого розкладу сил у парламенті уряд щораз менше рахувався зі своїми недавніми союзниками в особі єврейських політичних угруповань.

Виразні зміни в політиці уряду щодо євреїв відбулися в 1935–1939 рр. Не в останню чергу вони були пов'язані з перегрупуванням сил усередині керівного табору «санації». У жовтні 1935 р. В. Славек оголосив про розпуск проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом – неоднорідної за своїм політичним складом пілсудчиківської організації, яка, однак, засуджувала гасла антисемітизму. На його місці в лютому 1937 р. проголошено створення нової проурядової організації – ОЗОНу. Сама назва організації (Табір національного єднання) свідчила про зростання націоналістичних настроїв серед пілсудчиків. Декларація ОЗОНу містила націоналістичні й антисемітські гасла, близькі до тих, які проголошувала народова демократія від моменту відновлення польської державності[2].

Слід зауважити, що антисемітизм був одним із головних програмних засад польської правиці. Найбільш радикальну позицію у розв'язанні єврейського питання серед політичних угруповань народових демократів у 1930-х рр. займали Національно-радикальний табір (Oboz Narodowo-Radykalny), а також Табір Великої Польщі (Oboz Wielkiej Polski). Антисемітизм був особливо поширений у середовищі польської студентської молоді. Низка молодіжних організацій націоналістичного спрямування виступала за цілковиту ізоляцію євреїв від польського суспільного життя. Лунали заклики до поділу громадян на категорії залежно від національності. Усіх мешканців Польщі пропонували поділити на тих, які мають польське громадянство, і т. зв. «приналежних», тобто тих, яких слід позбавити політичних прав. «До останніх, – зазначав один із лідерів «Загальнопольської молоді» (Mlodziez Wszechpolska) Ян Мосдорф, – слід віднести євреїв, без огляду на те, чи вони належали до юдейського віровизнання, чи ні. У політичній сфері євреї не повинні мати жодних виборчих прав, не можуть бути

[1] Pawlak J. Żydzi w dokumentach administracji państwowej... – S. 47.
[2] Там само. – S. 69.

службовцями, професорами, вчителями, нотаріусами чи біржовими маклерами. Вони мають бути звільнені від військової служби взамін сплати спеціального податку, […] не мають права брати собі польських прізвищ, […] укладати шлюби з представниками корінної нації»[1].

У другій половині 1930-х рр. праві сили здобували щораз більший вплив на політику уряду щодо єврейської меншини в Польщі. Виступаючи з промовою в Сеймі в червні 1936 р., голова уряду Ф. Славой-Складковський засудив антиєврейські погроми в Польщі. Водночас поточну політику уряду щодо євреїв він окреслив однією дуже промовистою фразою «економічна боротьба – ТАК, але кривди жодної»[2]. Це «ТАК», що його висловив прем'єр із трибуни парламенту, було інтерпретоване польським суспільством як заклик до економічної боротьби з євреями. Економічний бойкот став однією з найпоширеніших форм антисемітизму в міжвоєнній Польщі.

Ідеологи народової демократії вважали економічний бойкот найбільш дієвим методом мінімізації впливу євреїв у польському суспільстві. Вони підкреслювали, що зламати економічну потугу євреїв можна лише спільними зусиллями усього народу. Пропоновані ендеками методи економічного бойкоту євреїв передбачали: створення торгових, ремісничих і технічних шкіл для польської молоді, що мало змінити професійну структуру польського населення через витіснення євреїв зі сфери виробництва та торгівлі; «колонізацію» польських міст мешканцями села (передбачалося переселення щонайменше чверті сільських мешканців до міст і промислових осередків для їх «спольщення»); обмеження доступу євреїв до технічних посад на підприємствах, зокрема на міських газовнях, електровнях, банках, залізницях; економічну ізоляцію євреїв через бойкот магазинів і непольських товарів («свій до свого по своє»)[3].

Однією з найважливіших проблем, яка стосувалася повсякденного життя єврейської громади і мала для неї важливе економічне значення, було питання *примусового недільного відпочинку* для євреїв. Закон, прийнятий Сеймом у грудні 1919 р., забороняв роботу підприємств і організацій, а також торгових закладів у неділю і в святкові дні (за винятком підприємств безперервного циклу – електростанцій,

[1] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 169–170.

[2] Pawlak J. Żydzi w dokumentach administracji państwowej... – S. 48.

[3] Maj E. Od «biernej masy plemiennej… – S. 39.

транспорту, готелів, закладів гастрономії)[1]. Закон, що ініціювали представники лівих партій (у т. ч. деякі єврейські політичні організації – Бунд, «Поалей Сіон»-правиця), викликав рішучий протест з боку єврейських релігійних організацій. Вони вважали, що в такий спосіб порушуються релігійні, культурні й економічні права євреїв у Польщі, аргументуючи свою думку тим, що припис святкування неділі змушував євреїв утримуватися від праці впродовж двох днів на тиждень. А це ставило їх у невигідні економічні умови порівняно з представниками інших релігійних конфесій і підривало традиційний уклад їхнього життя. Для більшості євреїв відмова від традиції суботнього відпочинку (шабату) означала порушення релігійних заповідей і традицій. У найбільш невигідному становищі опинилися єврейські купці, оскільки суворе дотримання шабату (а за цим у багатьох місцевостях стежили спеціальні ортодоксійні організації, наприклад Сторожа дотримання шабату) давало більше шансів на економічний успіх їхнім християнським конкурентам[2]. Поширеним, щоправда, був нелегальний продаж єврейськими торговцями товарів у неділю, однак це наражало їх власників на небезпеку і загрожувало великими штрафами, а то й позбавленням ліцензій на торгівлю.

Припис недільного відпочинку дискримінував і багатьох єврейських робітників, для яких шабат мав велике значення, передовсім як родинне свято. Адже цей закон утруднював або й унеможливлював їхнє працевлаштування на великих промислових підприємствах з п’ятиденним робочим тижнем, створюючи для єврейського пролетаріату свого роду *«гетто праці»*.

Незважаючи на те, що єврейські політичні угруповання неодноразово порушували питання щодо примусового недільного відпочинку, зокрема й на рівні парламенту, і воно навіть ставало предметом політичних домовленостей (Угода 1925 р.), усе ж добитися позитивного для євреїв розв’язання цього питання так і не вдалося. Були внесені лише неістотні зміни до закону, які давали дозвіл на роботу деяких торгових закладів упродовж кількох годин у неділю.

Проявом антиєврейської політики, яку проводив польський уряд у середині 1930-х рр., став унесений до Сейму в лютому 1936 р. проект закону про заборону ритуального забою худоби (шехіти)[3].

---

[1] Najnowsze dzieje żydów w Polsce... – S. 183–182.

[2] Там само. – S. 184.

[3] Żyndul J. Cele akcji antysemickiej w Polsce w latach 1935–1937 / Jolanta Żyndul // Biuletyn żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce. – 1992. – № 1 (styczeń−marzec). – S. 56–57.

Автори закону пояснювали свою ініціативу потребою гуманного поводження з тваринами. Згідно з новим законом, худобу дозволялося забивати тільки в непритомному стані після оглушення, тоді як юдейська (а також ісламська і караїмська) община в Польщі практикувала ритуальний забій худоби, коли притомним тваринам перерізали горло і випускали кров. Отримане в такий спосіб так зване кошерне м'ясо мало особливе значення саме для євреїв. Автори закону виходили з того, що ритуальний спосіб забою худоби, який практикували євреї, є жорстоким, чи навіть навмисне жорстоким, і вимагали його заборони.

Насправді ж у цій дискусії з питання ритуального забою тварин домінували економічні мотиви: бажання витіснити євреїв із ринку торгівлі м'ясом. З економічного погляду заборона шехіти могла призвести до обвалу м'ясного ринку в Польщі, різко скоротивши споживання яловичини в країні (євреї були основними споживачами яловичого м'яса). За підрахунками Міністерства землеробства, наслідком запровадження закону могло стати різке скорочення (приблизно вшестеро) споживання м'яса єврейським населенням[1]. Це, у свою чергу, мало б катастрофічні наслідки для польських селян, які були головними постачальниками яловичини на польський ринок.

Однак після довгих дискусій парламент у квітні 1936 р. ухвалив закон, який обмежував масштаби ритуального забою тварин до відсотка, який відповідав чисельності єврейського, мусульманського і караїмського населення в окремих воєводствах країни[2]. Безуспішні спроби внести законопроекти, які б повністю заборонили ритуальний забій тварин у Польщі, робилися ще декілька разів. Урешті Сейм V каденції у 1938 р. схвалив проект закону про повну заборону шехіти, який мав набрати чинності з 1942 р. Однак через початок Другої світової війни закон так і не набув сили.

У середині 1930-х рр. дискримінація євреїв у Польщі набрала нових форм. Уже йшлося про спробу польського уряду на початку 1920-х рр. запровадити для євреїв т. зв. «відсоткову квоту» (numerus clausus), обмеживши їхній вступ до середніх та вищих навчальних закладів країни. Кількість єврейських студентів і школярів старших класів постійно скорочувалася. Однак народовці прагнули повністю витіснити єврейську молодь із закладів вищої освіти. Для цього

[1] Najnowsze dzieje żydów w Polsce... – S. 195.

[2] Ustawa z dnia 17 kwietnia 1936 r. o uboju zwierząt gospodarskich w rzeźniach // Dz. U. R. P. – 1936. – № 29. – Poz. 237. – S. 528–529.

націоналістично налаштована польська молодь часто влаштовувала провокації та бійки, які закінчувалися фізичними ушкодженнями і навіть смертями студентів-євреїв[1]. Про настрої, які панували в польських університетах у 1930-х рр., один з очевидців згадував: «Поділ аудиторії на ліву (єврейську) і праву (арійську) половини, бойкотування і застосування насилля проти ліберально настроєних професорів єврейського походження, страйки в університетах із вимогою запровадити "нульову квоту" для євреїв перетворили вищу школу у вогнище бандитизму: кастети, бритви, ножі, дубинки були тут звичним явищем. Постійно проливалася студентська кров: серед єврейських студентів були поранені і навіть убиті»[2].

Об'єктом дискримінації ставали не лише студенти, а й викладачі єврейської національності. Однією із форм протесту проти єврейських професорів була відмова польських студентів відвідувати їхні заняття. Французький посол у Варшаві Л. Ноель у звіті до МЗС Франції за 1937 р. разючим проявом антисемітизму назвав відмову студентів-католиків Університету Стефана Баторія взяти участь у похованні видатного вченого-психіатра професора Максиміліана Розе[3].

На фоні загострення польсько-єврейських стосунків, а також під тиском молодіжних ендецьких націоналістичних організацій на початку 1937 р. міністр віросповідань і народної освіти В. Свєтославський дозволив ректорам використовувати усі засоби, які могли б у будь-який спосіб запобігати конфліктним ситуаціям у польських вишах на ґрунті антисемітизму[4]. Так, упродовж 1937/38 н. р. в більшості навчальних закладів з'явилося т. зв. *лавкове гетто*: в лекційних аудиторіях було визначено спеціальні місця для студентів-євреїв. На знак протесту єврейські студенти разом із деякими поляками не займали своїх місць у «лавковому гетто», а слухали лекції стоячи.

Проти впровадження «лавкового гетто» виступало чимало видатних польських учених, діячів культури. Велика група польських

---

[1] Żyndul J. Cele akcji antysemickiej w Polsce… – S. 60–62.

[2] Кан Ж. Педагогика Януша Корчака и еврейское воспитание [Электронный ресурс] / Жерар Кан ; пер. с нем. под ред. О. Медведевой. – М. : Рос. о-во Я. Корчака, 2000. – Режим доступа : http://www.jerusalem-korczak-home.com/kan/kan6.html#B

[3] Pasztor M. Połozenie mniejszości żydowskiej w Polsce w świetle francuskiej korespondenji dyplomatycznej z lat 1921−1939 / Maria Pasztor // Biuletyn żydowskiego Instytutu Historycznego. – 1998. − № 4. – S. 16.

[4] Żyndul J. Cele akcji antysemickiej w Polsce… − S. 62.

науковців із Варшави, Вільна, Познані у грудні 1937 р. опублікувала декларацію «на захист польської культури», у якій висловила протест проти будь-яких спроб дискримінації євреїв[1]. Незважаючи на це, антисемітські виступи в Польщі при потуранні урядових кіл тривали й надалі.

Слід зауважити, що польсько-єврейські конфлікти в університетському середовищі часто мали економічне підґрунтя. В 1930-х рр. унаслідок економічної кризи помітно зросло безробіття серед польської інтелігенції. Доходи представників «вільних професій» (адвокатів, лікарів, журналістів) різко скорочувалися.

В умовах загострення соціальних суперечностей, зростання безробіття серед польської інтелігенції уряд удався до практики обмеження доступу євреїв до окремих професій (ця політика отримала назву *numerus nullus*). Ці обмеження насамперед торкнулися сфери адвокатури. Зауважимо, що понад 50 % адвокатів у країні були євреями[2]. У травні 1938 р. Сейм ухвалив проект закону, за яким міністр юстиції отримав право визначати кількість адвокатів-практиків в окремих округах. Закон істотно обмежував адвокатське самоврядування, а також запроваджував обов'язкове стажування суддів при прийомі на роботу[3]. Очевидно, що закон насамперед спрямовувався проти єврейської інтелігенції, яка з огляду на труднощі працевлаштування в державних органах влади шукала заробітку адвокатською чи лікарською практикою. Використовуючи ці аргументи, народова демократія підштовхувала уряд до якнайшвидшого впровадження законів, що обмежували домінування євреїв серед лікарів, працівників адвокатури, купецьких і ремісничих союзів.

Антиєврейська кампанія, що її проводив польський уряд у другій половині 1930-х рр., мала на меті не лише економічні цілі – усунути з ринку єврейського конкурента, а й була спричинена зміною зовнішньополітичних орієнтирів Польщі.

У березні 1938 р., коли в результаті аншлюсу Австрію було приєднано до Німеччини, Сейм прийняв закон, який фактично позбавляв громадянства польських євреїв, що перебували за кордоном. Ішлося насамперед про тих із них, які в роки Першої світової війни виїхали

[1] Pawlak J. Żydzi w dokumentach administracji państwowej... – S. 69.

[2] Zieliński Z. Polska dwudziestego wieku: kościół-naród-mniejszości / Zygmunt Zieliński. – Lublin : Redakcja wydawnictw Katolickiego Uniwesytetu Lubelskiego, 1998. – S. 84.

[3] Żyndul J. Cele akcji antysemickiej w Polsce… – S. 58.

до Німеччини та Австро-Угорщини (за підрахунками українських дослідників, лише Східну Галичину та Волинь залишило понад 350 тис. євреїв[1]). Після приходу до влади А. Гітлера у 1933 р. і зростання у Німеччині антисемітських настроїв до Польщі висловили намір повернутися десятки тисяч євреїв. Аби не допустити цього, польський уряд уніс до Сейму законопроект, що позбавляв громадянства усіх євреїв, котрі перебували поза межами Польщі понад п'ять років від часу проголошення незалежності. Слід зауважити, що в законі йшлося не лише про євреїв, а й про тих, хто «становив загрозу Польській державі» (тобто діячів комуністичного руху), або «втратив зв'язок» з нею, або ж з різних причин не повернувся до країни на заклик польського еміграційного уряду[2]. Однак, зрозуміло, що насамперед закон спрямовувався проти євреїв, які проживали за кордоном і мали намір повернутись до Польської держави. Про це відверто заявив керівник консульського департаменту МЗС Польщі В. Дриммер під час наради з польськими консулами в Німеччині в травні 1938 р.: «Мета закону – … насамперед позбутися небезпечних елементів, особливо євреїв, як деструктивної сили»[3].

Щоб запобігти невпинному потоку єврейських біженців із Німеччини, польський уряд на початку жовтня 1938 р. оголосив недійсними паспорти, які не мали спеціального штампа. Процедура штампування паспортів проходила від 13 до 19 жовтня[4]. Усім, хто не мав відповідної печатки в паспорті, заборонялося перетинати польський кордон. У такий спосіб уряд хотів запобігти депортації польських євреїв з Австрії та Німеччини.

Однак реакція Німеччини була не такою, як очікувала Польща. Наприкінці жовтня 1938 р. німецька влада депортувала з території Третього Рейху близько 17 тис. польських євреїв. Склалася досить драматична ситуація: польські прикордонники не пропускали євреїв на територію Польщі, а Німеччина не дозволяла їм повертатися назад. Упродовж кількох місяців, доки йшли польсько-німецькі переговори на цю тему, близько 6 тис. євреїв перебували у спеціальному таборі для інтернованих осіб у прикордонному Збашині[5]. Частині євреїв

[1] Лазанська Т. І. Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії / Т. І. Лазанська // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 1. Історичні нариси / упоряд. О. Реєнт. – К. : КЛІО, 2014. – С. 481–511.

[2] Najnowsze dzieje żydów w Polsce... – S. 198.

[3] Там само.

[4] Pawlak J. Żydzi w dokumentach administracji państwowej... – S. 71.

[5] Najnowsze dzieje żydów w Polsce... – S. 198.

невдовзі вдалося виїхати за кордон (до Америки, Палестини), частину з них погодився прийняти польський уряд. Сам табір у Збашині проіснував до кінця серпня 1939 р.

Ще однією гострою проблемою польсько-єврейських взаємин другої половини 1930-х рр. було питання еміграції євреїв із Польщі. В цей період польський уряд намагався не тільки обмежити повернення польських євреїв на батьківщину, а й сприяти їх масовому виїзду з території країни. Опосередковано це підтверджує таємний меморандум уряду, датований початком 1938 р. Цей документ містив директиви урядової політики щодо єврейського населення Польщі. А. Хойновський називає його першою комплексною програмою розв'язання єврейського питання, представленою польським урядом після травневого перевороту[1].

Автори програми вказували на значне погіршення польсько-єврейських стосунків у Польській державі, які нагадували собою «воєнний стан без формального оголошення війни»[2]. Присутність євреїв у Польщі розглядалася як загроза національним інтересам держави. У документі йшлося про те, що інтереси євреїв і поляків – кардинально відмінні і компроміс між Польською державою та єврейським населенням як в економічній, так і в політичній площині – неможливий. Тому уряд дійшов висновку, що єдиний спосіб розв'язання єврейського питання в Польщі – це масова еміграція євреїв із території країни, «перенесення осередку єврейства з Польщі до Палестини»[3]. Головна Рада проурядового ОЗОНу в травні 1938 р. заявила: «Розв'язання єврейського питання в Польщі може бути досягнуте лише шляхом істотного зменшення кількості євреїв у Польській державі»[4].

Після оголошення польським урядом «еміграційної програми» – як пріоритетного напряму політики щодо євреїв – МЗС розпочало активну пропагандистську кампанію і всередині країни, і за її межами. Кампанія здійснювалася в кількох напрямах. Через свої дипломатичні канали польське зовнішньополітичне відомство інформувало уряди інших країн про єврейське питання в Польщі, подаючи концепцію еміграції як єдиний можливий шлях його розв'язання. Польські ди-

[1] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 222.

[2] Tomaszewski J. Memorial z 1938 r. W sprawie polityki państwa polskiego wóbec żydów / Jerzy Tomaszewski // Teki Archiwalne. – 1996. – T. 1. – S. 124.

[3] Там само. – S. 126.

[4] Najnowsze dzieje żydów w Polsce... – S. 215.

пломатичні місії за кордоном отримали інструкції, які наказували їм збирати інформацію про можливість еміграції єврейського населення до тієї чи іншої країни. Серед можливих напрямів єврейської еміграції з Польщі, окрім Палестини, розглядалися країни Латинської Америки (Болівія, Парагвай), Африки (о. Мадагаскар), США[1].

Польський уряд розраховував пришвидшити еміграцію євреїв із Польщі, спираючись на підтримку впливових міжнародних єврейських організацій. Для координації їх діяльності в червні 1937 р. за ініціативи МЗС був створений Єврейський еміграційно-колоніальний комітет[2]. За його посередництвом уряд добивався збільшення квот для емігрантів із Польщі до Палестини.

Всередині країни уряд шукав порозуміння з тими єврейськими організаціями, які підтримували ідею «єврейської, незалежної Палестини» і заохочували еміграцію євреїв із Польщі. Це насамперед сіоністи на чолі з В. Жаботинським (т. зв. Нова сіоністська організація), який був прихильником ідеї масової еміграції євреїв із Центрально-Східної Європи до Палестини. Польський уряд надавав фінансову допомогу деяким сіоністським організаціям, які готувалися до збройної боротьби на території Палестини («Irgun Zwei Leumi», «Haganie»). Під керівництвом польських офіцерів відбувався вишкіл сіоністських боївок[3].

Слід, однак, сказати, що політика польського уряду, спрямована на заохочення масової еміграції єврейського населення з території Польщі, не дала очікуваних результатів. Упродовж 1926–1938 рр. із Польщі емігрувало лише 218 тис. євреїв, і ця цифра була далекою від тих масштабів, на які розраховував польський уряд[4].

Певне поліпшення польсько-єврейських стосунків намітилося лише напередодні Другої світової війни. Уряд перед лицем загрози з боку фашистської Німеччини і потреби консолідувати польське суспільство поступово відходив від політики конфронтації з єврейською меншиною. У свою чергу єврейські політики намагалися налагодити конструктивні стосунки з урядом, свідченням чого було пом’якшення антипольської риторики єврейських організацій на між-

[1] Janowska H. Emigracja z Polski w latach 1918–1939 / Halina Janowska // Emigracja z Polski w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.) / pod. red. Anrzeja Pilha. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. – S. 431.

[2] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 223.

[3] Pawlak J. Żydzi w dokumentach administracji państwowej... – S. 70.

[4] Janowska H. Emigracja z Polski w latach 1918–1939… – S. 422.

народній арені. Найбільшою загрозою для польських євреїв наприкінці 1930-х рр. став німецький фашизм, який прагнув до якнайшвидшого «розв'язання єврейського питання» в Європі. Польські історики припускають, що в 1939 р. цілком реальним могло стати укладення нової польсько-єврейської угоди, на зразок тієї, яка була підписана в 1925 р. Однак ці плани перекреслив вибух Другої світової війни. Її жертвами, серед інших народів, стали мільйони євреїв, які, за висловом польського історика Я. Павляка, знайшли на польській землі свій найбільший цвинтар.

Отже, політика польського уряду щодо єврейської меншини в міжвоєнне двадцятиліття не була послідовною. Незважаючи на взяті Польщею міжнародні зобов'язання щодо захисту прав єврейського населення, правове становище цієї меншини тривалий час залишалося невизначеним. У першій половині 1920-х рр. на політику уряду щодо євреїв великий вплив мала концепція польських націонал-демократів, яка унеможливлювала будь-яку співпрацю з ними. У польському законодавстві збереглося чимало дискримінаційних норм і приписів, які обмежували права єврейського населення.

В урядовій політиці щодо євреїв у 1926–1930 рр. можна виділити два періоди. Перший охоплює 1926–1928 рр. Тоді після травневого перевороту санаційний табір шукав союзників із числа національних меншин для реалізації своєї політики. Свідченням цього стала поява декрету, який регулював діяльність релігійних гмін у 1927 р. Однак із погіршенням економічної кон'юнктури 1928–1929 рр. уряд почав удаватися до заходів (етатизм, монополізація економіки), які в кінцевому результаті призвели до помітного зменшення частки євреїв у багатьох галузях промисловості. Це значно погіршило матеріальне становище сотень тисяч польських євреїв.

Виразна зміна політики щодо євреїв простежується після 1935 р. У державній політиці уряду щодо євреїв дедалі більшу роль почав відігравати антисемітизм. Однією з причин цього стала дестабілізація всередині владного табору після смерті Ю. Пілсудського, а також радикалізація поглядів багатьох пілсудчиківських угруповань в «єврейському питанні». У декларації нового проурядового угруповання ОЗОНу виразно звучали націоналістичні та антисемітські гасла.

До кінця 1930-х рр. уряду не вдалося опрацювати комплексної програми щодо єврейського населення. Єдиним можливим способом розв'язати це питання стала розглядатися масова еміграція цієї меншини з Польщі.

2.3. Національні меншини (німці, чехи, росіяни) в програмі польських урядів

Доволі значну частку населення серед національних меншин, які проживали на території Польської держави у міжвоєнний період, становили німці. Це була друга за чисельністю (після євреїв) екстериторіальна меншина Польщі.

Переважна більшість німців були колоністами, котрі оселилися на польських землях у результаті кількох міграційних хвиль. Найбільш активно німецька колонізація польських земель відбувалася в XIX ст., коли міграційний потік німців стає масовим. Переселенці-колоністи оселялися переважно в західній частині Польщі. Станом на 1910 р. чисельність німців тут становила 1 363 019 осіб[1].

На момент відродження Польської держави осередком найбільшого скупчення німецького населення були землі колишньої прусської займанщини – Сілезія. Після завершення Першої світової війни запекла дипломатична боротьба між Польщею і Німеччиною розгорнулася саме за землі Верхньої Сілезії. Версальський договір передбачав проведення плебісциту щодо територіальної приналежності цих земель. Це рішення викликало незадоволення поляків і спричинило три так звані сілезькі повстання. У результаті 12 жовтня 1921 р. Рада Ліги Націй ухвалила рішення про поділ території Верхньої Сілезії. До Польщі відійшли шість її повітів (29 % території) з населенням 996 тис. осіб (46 %). У польській частині Сілезії опинилось близько 250 тис. німців[2].

15 червня 1922 р. Польща і Німеччина підписали в Женеві кон - венцію щодо поділу та управління Верхньою Сілезією. Згідно з домовленостями у польській частині впродовж 15 років зберігалося німецьке законодавство, мали бути забезпечені права німецької меншини[3]. Окрім земель Західної Польщі, німецька меншина компактно проживала в центральних воєводствах (Лодзь і Варшава), Східній Галичині (Станіславське воєводство) і Західній Волині.

У перші роки незалежності Польщі розпочалася масова еміграція німецького населення із західних воєводств до Німеччини. Насамперед вона торкнулася міських жителів, хоча й чимало німецьких селян

[1] Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza... – S. 47.
[2] Зашкільняк Л. О. Історія Польщі... – С. 457.
[3] Там само.

продавали майно і виїжджали з країни. Перший період масової міграції німецького населення припав на 1918–1921 рр. і зачепив переважно Познанське та Поморське воєводства. За даними статистики, за цей час із Польщі добровільно виїхало 645 тис. осіб німецької національності[1]. Ще близько 245 тис. німців залишили країну під час другої хвилі еміграції – у 1921–1927 рр.[2]. Динаміку чисельності німецького населення в Польщі в період між першим (1921 р.) та другим (1931 р.) переписом населення ілюструє таблиця 2.1.

Таблиця 2.1

Німецька меншина в Польщі в 1921-му і 1931 рр. (тис. осіб)

Воєводство	Кількість жителів		Відсоток	
	1921	**1931**	**1921**	**1931**
Познанське	327,2	193,1	16,5	9,2
Сілезьке	292,9	90,6	27,5	7,0
Поморське	175,4	105,4	18,5	9,8
Лодзьке	103,5	155,3	4,6	5,9
Варшавське	47,4	73,6	2,2	2,9
Волинське	25,0	46,9	1,8	2,3
Станіславське	15,0	16,7	1,3	1,1
Львівське	12,4	12,0	0,5	0,4
Люблінське	10,9	15,9	0,5	0,6
Краківське	9,6	8,9	0,5	0,4
Решта воєводств	39,9	22,6	0,3	0,2
Всього	**1059,2**	**741,0**	**3,8**	**2,3**

Джерело: Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza… – S. 54.

Серед причин, які змушували німців залишати територію Польщі, насамперед слід відзначити економічний чинник. Господарська нестабільність у краї, нестримна інфляція, побоювання власників щодо можливої конфіскації майна спонукали багатьох німців до добровільної еміграції з країни. Певну роль відіграв і психологічний фактор – невпевненість у завтрашньому дні. До масового виїзду німців із польських земель спонукала й політика німецького уряду: сподіваючись паралізувати діяльність польського адміністративного апарату на землях колишньої німецької займанщини, він закликав усіх чиновників-німців залишити територію Польщі та переїхати до Німеччини. Слідом за ними виїздили тисячі торговців, промисловців, фінансистів, які свого часу мали підтримку німецьких урядових і військових кіл[3].

[1] Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza… – S. 46.

[2] Там само.

[3] Там само. – S. 48.

Незважаючи на те, що значна частина німців емігрувала до Німеччини, на території Польщі, за даними перепису 1931 р., проживало понад 740 тис. осіб німецької національності (Познанське воєводство – 193 тис. осіб, Лодзьке – 155 тис., Поморське – 105 тис., Сілезьке – понад 90 тис., Варшавське – 73 тис., Волинське – 47 тис.). Серед польських німців було чимало великих землевласників, підприємців, заможних селян. У західних воєводствах німці володіли 85 % великої земельної власності[1]. Розміри деяких селянських господарств німецьких колоністів сягали 50–100 га. Німецький елемент виразно домінував у промисловості та фінансовій сфері. Впливову верству німецького суспільства складали промислова буржуазія, технічна інтелігенція, заможні купці та банкіри. Частка німецького капіталу в польській промисловості станом на 1936 р. сягала 51 %[2].

Німецька меншина вирізнялася згуртованістю, активністю громадсько-культурного і політичного життя. В перші роки незалежності на території Польщі розгорнула свою діяльність низка німецьких політичних партій і організацій. Мати своє політичне представництво у вищих органах влади Польської держави прагнули насамперед мешканці західних воєводств країни. У 1921 р. утворився Німецький союз на захист прав меншин у Польщі (Związek Niemczyzny dla Ochrony Praw Mniejszośiowych w Polsce; в німецькій версії – Deutschtumsbund). Ця організація проголосила себе виразником інтересів німецької меншини в Польщі. У 1924 р. в Лодзі було засновано організацію – Німецький народний союз у Польщі (Niemiecki Związek Ludowy w Polsce; в німецькій версії – Deutscher Volksverbund in Polen). Ця партія стала провідною німецькою політичною силою в Центральній Польщі. У своїй програмі Німецький народний союз проголошував потребу політичної і економічної співпраці із сусідніми народами, декларував мовну і релігійну рівноправність у державі[3]. Впливовою німецькою політичною організацією націоналістичного спрямування в Польщі стала заснована у 1931 р. в Сілезії Молодонімецька партія (Partia Młodoniemiecka w Polsce; у німецькій версії – Jungedeutsche Partei für Polen). Своєю головною метою вона декларувала розбудову «німецької національної спільноти», захист чистоти німецької раси і

[1] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 13.

[2] Зашкільняк Л. О. Історія Польщі... – С. 463.

[3] Dąbrowski R. Mniejszości narodowe na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939... – S. 153.

боротьбу з будь-якими проявами комунізму[1]. Водночас партія заявила про свою лояльність до польської влади за умови відсутності утисків німецького населення з її боку.

Отже, специфіка територіального розміщення німецького населення, особливості його соціально-професійної структури, а також національно-культурна окремішність німецької меншини потребували від польської політичної еліти визначити свою позицію у розв'язанні «німецького питання» в Польщі.

Слід зауважити, що погляди польських політиків на проблему німецької меншини та способи її розв'язання упродовж міжвоєнного двадцятиліття не зазнали істотних змін. Принципової різниці між концепціями національної політики стосовно німців, що їх проголошували польські уряди у двадцятих і тридцятих роках, не було.

Свою позицію щодо майбутнього німецької меншини в Польщі висловлювали націонал-демократи. Їхні концепції розв'язання німецького питання дещо різнилися від методів вирішення української чи єврейської проблеми. Визначаючи засади національної політики, ендеки брали до уваги, насамперед той факт, що німці – це нація, яка мала набагато тривалішу, порівняно з поляками, державотворчу традицію, багатовікову культуру, високе почуття власної гідності. Як зазначив один із публіцистів, наближених до народово-демократичного табору, німці «свій егоїзм вважають за Боже помазання, що дає їм підстави панувати над іншими»[2].

Загрозою польським національним інтересам народові демократи вважали той факт, що німці проживали переважно у західних регіонах Польщі, тобто на землях, які в історичній традиції поляків були колискою польської державності. За словами Я. Л. Поплавського, західні землі – «це наше племінне гніздо, колиска нашої нації, наша полянська батьківщина. Все інше – це наш пізніший історичний доробок. Німецька присутність на заході наражала Великопольщу, Помор'я і Сілезію на небезпеку денаціоналізації і відриву від батьківщини»[3].

Істотним чинником, який впливав на характер польсько-німецьких міжнаціональних відносин, ендеки вважали присутність на західних кордонах Польщі сильної німецької держави. Тому ставлення

[1] Dąbrowski R. Mniejszości narodowe na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939... – S. 157.

[2] Maj E. Od «biernej masy plemiennej» do… – S. 27.

[3] Там само.

урядів міжвоєнної Польщі до німецької меншини розглядалося через призму міждержавних польсько-німецьких відносин. Поляки побоювалися використання німецької меншини як знаряддя ревізіоністської політики її західного сусіда. «З огляду на постійну небезпеку, яка загрожує нам з боку Німеччини, – зазначав Я. Петрицький, один із публіцистів народно-демократичного табору, – не маємо права толерувати всередині краю рухів, які прагнуть ізсередини послабити нашу державу, а в разі збройного конфлікту стануть небезпечним знаряддям у руках ворогів Польщі»[1].

Польські націоналісти вбачали в німецькому експансіонізмі одну з найбільших загроз для існуванню польського народу та його держави. Ендецька публіцистика постійно наголошувала на цьому навіть після того, як було врегульовано проблему західних кордонів Польщі. Не менше уваги польські публіцисти приділяли «німецькій загрозі» всередині країни. Як приклад наводили факти співпраці німців із Червоною армією під час польсько-радянської війни 1920 р.[2]. Тому концепції національної політики щодо німецької меншини будувалися з таким розрахунком, аби нейтралізувати або принаймні мінімізувати її впливи.

Щодо німців народова демократія закликала використовувати політику «сильної руки», яка мала бути спрямована на послаблення економічних і політичних впливів німецької меншини в Польщі. Програма «витіснення німців», яку пропонували ендеки, містила цілу низку заходів економічного, політичного й культурного характеру. На думку польських націоналістів, боротьба з німецькою меншиною, як і у випадку з єврейською громадою, мала розгорнутися насамперед на економічному ґрунті. Підкреслювалося, що слід зменшити німецьку присутність у господарському секторі краю відповідно до пропорційної частки німецького населення в державі (*numerus clausus*). Кінцевою метою мала стати ліквідація німецької власності, принаймні на теренах «західних кресів»[3]. У такий спосіб ендецька політика в німецькому питанні прагнула до «остаточного і радикального витіснення німців з усіх промислових, торгових, сільськогосподарських осередків» краю й одночасного зміцнення польського елементу на західних

[1] Maj E. Od «biernej masy plemiennej» do… – S. 30.

[2] Radomski G. Narodowa Demokracja wobec... – S. 83.

[3] Mich W. Obcy w polskim domu: nacjonalistyczne koncepcje rozwązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939 / Wlodzimerz Mich. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1994. – S. 115.

окраїнах Польщі. Проголошувалося, що пограниччя з Німеччиною мусить бути чисто польським[1].

Серед засобів політичного впливу на німецьку меншину ендеки декларували гасло «Рівні права в обмін на лояльність до держави», підкреслюючи, що польська політика щодо німців має бути такою ж, як і політика німецького уряду щодо польської меншини. При цьому політики національно-демократичного табору вважали можливою й асиміляцію німецького елементу в Польщі. Можливості полонізації німців не відкидав Й. Бартошевич. На його переконання, це могло статись у разі істотного зменшення чисельності німецької меншини в Польщі[2]. Але й тоді могло йтися про полонізацію лише окремих груп цієї етнічної спільноти (наприклад, німців, котрі проживали на «східних кресах»). Неодмінною передумовою асиміляції німецької меншини мала стати повна ліквідація німецькомовного шкільництва в Польщі. Асиміляційним процесам серед німців, на думку ендеків, сприятимуть релігія (католицизм), активна пропаганда здобутків польської культури, а також зав'язування товариських, родинних контактів (змішаних шлюбів) між поляками й німцями[3].

Важливим аспектом польської політики щодо німецької меншини була мінімізація політичних впливів німецьких угруповань усередині країни та за її межами. У 1923 р. правоцентристський уряд В. Вітоса заборонив діяльність Німецького союзу на захист прав меншин у Польщі (Deutschtumsbund) – однієї з найбільш впливових німецьких організацій, яка виступала виразником політичних інтересів польських німців[4]. Це спричинило загострення стосунків німецької меншини з урядом. Преса національних меншин назвала цей крок влади прямим порушенням березневої Конституції і Малого Версальського трактату.

Після травневого перевороту 1926 р. національна політика щодо німецької меншини зазнала незначних коригувань. Як і народові демократи, пілсудчики вважали можливою асиміляцію німців. Про це, зокрема, заявляв Ю. Пілсудський: «Впродовж історії німці демонстрували схильність до асиміляції, їм притаманний вроджений елемент лояльності до держави»[5]. Про можливість полонізації німців говорив і Л. Василевський, який стверджував, що у разі, якщо Поль-

[1] Maj E. Od «biernej masy plemiennej» do… – S. 28.
[2] Radomski G. Narodowa Demokracja wobec... – S. 25.
[3] Maj E. Od «biernej masy plemiennej» do… – S. 28.
[4] Radomski G. Narodowa Demokracja wobec... – S. 94.
[5] Там само. – S. 25–26.

ща зможе гарантувати німцям їхні національні права, то отримає в їх особі «енергійних, працьовитих і законослухняних громадян краю»[1].

Зауважимо, що в політичній думці пілсудчиків, на відміну від народових демократів, відкрито не простежується панічного страху перед «німецькою загрозою». Свою позицію щодо німецької меншини вони окреслювали словами «оптимізм» і «обережність». Німецьке питання серед інших обговорювалося на засіданні Кабінету міністрів 18 серпня 1926 р. На ньому міністр внутрішніх справ К. Млодзяновський виголосив директиви національної політики нової влади. Зокрема, уряд визначив три основні засади політики щодо німецької меншини: 1) «суворе, але лояльне й обережне дотримання міжнародних зобов'язань, які стосувалися прав національних меншин»; 2) «неупереджене ставлення місцевої адміністрації до справ німецької меншини на всій території держави» (допускалося заснування німецькомовних шкіл, захист мовних прав німців); 3) швидка реалізація земельної реформи на «західних кресах»[2].

Слід зазначити, що на формування політики санаційного табору щодо німецької меншини, як і у випадку з українцями, наклала відбиток теорія індивідуалізації, селективності й регіоналізму. Пілсудчики відкидали можливість надання територіальної автономії німцям, котрі проживали у Познанському і Поморському воєводствах, однак змушені були рахуватись з автономними правами Сілезького воєводства. Свідченням цього стала опрацьована в урядових колах «шльонська програма», яку впродовж майже 14 років реалізовував сілезький воєвода Міхал Гражинський (1926–1939 рр.). Суть «шльонської політики» полягала в поступовому послабленні німецького елементу в регіоні через зменшення німецької присутності в окремих сферах соціально-економічного й культурно-освітнього життя. Санаційні уряди прагнули обмежити або навіть повністю ліквідувати автономію Сілезії, уніфікувавши адміністративну структуру краю[3]. Реалізація «шльонської програми» свідчила про те, що в міжвоєнний період спроби локальних експериментів у сфері національної політики мали місце не лише у східних («волинська політика» Г. Юзевського), а й у західних воєводствах Польщі.

---

[1] Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej... – S. 100.

[2] Там само – S. 101–102.

[3] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 106–115.

Кінець 1920-х рр. позначився певним загостренням польсько-німецьких відносин. Під час парламентських виборів 1928 р. німецька громада збільшила своє представництво в Сеймі із 17-ти (у 1922 р.) до 21 особи[1]. Причому зросла підтримка німецьких політичних угруповань націоналістичного спрямування. Так, у програмному документі однієї з провідних політичних партій, яка діяла на території Центральної Польщі, – Німецького народного союзу – підкреслювалося, що німці – громадяни Польщі насамперед мають відчувати свою приналежність до німецької нації[2].

На зміну настроїв німецької меншини певним чином впливала політика Німеччини, де все виразніше звучали ідеї ревізії Версальських домовленостей. Водночас провідники окремих німецьких політичних партій, заохочувані Берліном, прагнули збільшити напруженість навколо німецького питання в самій Польщі. Упродовж 1920–1934 рр. представники різних німецьких організацій надіслали до Ліги Націй близько 300 скарг, у яких йшлося про порушення національно-культурних прав польських німців[3]. Такі дії, на думку польських урядовців, сприяли послабленню безпеки держави і завдавали шкоди інтересам Польщі на міжнародній арені.

Кульмінацією напруженості у польсько-німецьких стосунках став 1930 р., який проходив під знаком парламентських виборів в обох країнах. Економічна криза загострила соціально-політичну ситуацію в Німеччині, де активізувалися радикальні сили – комуністи і націонал-соціалісти. Одним із гасел передвиборчої кампанії в цій країні став перегляд тогочасних кордонів. Ревізіоністські виступи німецьких політиків викликали бурхливу реакцію в Польщі. По всій країні відбувалися антинімецькі мітинги і маніфестації. Під час «брестських» виборів 1930 р. німецьке представництво в Сеймі порівняно з 1928 р. зменшилося на 11 посольських мандатів[4]. Німецька сторона розцінила це як терор щодо німців у Польщі.

На загострення польсько-німецьких відносин вплинула і низка інших факторів. На початку 1930-х рр. відбувається поступове зближення Польщі та СРСР. 25 липня 1932 р. в Москві підписано поль-

[1] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 143.

[2] Там само.

[3] Radomski G. Narodowa Demokracja wobec... – S. 89.

[4] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 165.

сько-радянський договір про ненапад терміном на три роки[1]. Договір сприяв поліпшенню стосунків двох країн, зміцнив позиції Польщі на міжнародній арені. У 1934 р. угоду було продовжено ще на десять років. Вона дала змогу польській дипломатії зайняти тверду позицію стосовно Німеччини, де до влади на початку 1933 р. прийшли націонал-соціалісти на чолі з А. Гітлером. Одним із перших кроків німецького фюрера стала вимога повернути Німеччині Східне Помор'я та Гданськ[2].

Однак польсько-німецька конфронтація тривала недовго. В середині 1930-х рр., не маючи на той час достатньо сил для активних дій на міжнародній арені, А. Гітлер вирішив тимчасово змінити антипольську риторику. У свою чергу Ю. Пілсудський вважав, що для Польщі більш небезпечною є загроза з боку Радянського Союзу і завдання польської зовнішньої політики – дотримуватися політики рівноваги між двома сусідами. 26 січня 1934 р. у Берліні була підписана Декларація про незастосування сили між Польщею і Німеччиною терміном на десять років. Ця подія стала початком політики порозуміння і співпраці між двома країнами.

Зближення позицій обох держав спостерігалося насамперед на міжнародній арені. Невдовзі після приходу А. Гітлера до влади Німеччина заявила про свій вихід із Ліги Націй (жовтень 1933 р.), а Польща зупинила дію окремих статей Версальського договору (вересень 1934 р.). Спільними багато в чому були підходи до вирішення проблем національних меншин, зокрема єврейського питання. Починаючи з 1934 р., німецькі організації в Польщі відкрито почали підкреслювати лояльність до уряду[3]. Зі свого боку польська влада змушена була проводити більш ліберальну політику щодо німецької меншини в Польщі.

Черговим кроком у польсько-німецькому зближенні стали переговори урядів двох держав з питання врегулювання становища німецької меншини в Польщі і польської меншини в Німеччині. Їх зініціювала німецька сторона у зв'язку з тим, що в липні 1937 р. закінчувався 15-річний термін дії Женевської конвенції про управління Верхньою Сілезією. Тому передбачалося укладення нової угоди про взаємний захист прав національних меншин. Польща, однак, вислов-

[1] Зашкільняк Л. О. Історія Польщі... – С. 479.

[2] Там само.

[3] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 216.

лювала побоювання, що підписання двосторонньої умови дасть Німеччини привід для втручання у її внутрішні справи. Тому угода набула характеру односторонніх декларацій, які були оголошені урядами обох держав 5 листопада 1937 р. Польща і Німеччина зобов'язувалися захищати національні, економічні та культурні права меншин, не допускати їх дискримінації[1].

Незважаючи на досягнуті порозуміння, обидві сторони не мали особливих ілюзій щодо дотримання взятих на себе зобов'язань, тим більше, що міжнародна ситуація наприкінці 1930-х рр. різко загострилася. Польський генералітет висловлював занепокоєння з приводу швидкої мілітаризації Німеччини. Навесні 1936 р. президент І. Мосціцький утворив Комітет оборони держави, до якого увійшли вищі представники влади й війська. Тоді ж Генеральний інспектор Збройних сил маршал Е. Ридз-Сміглий наказав військовим опрацювати план можливої війни з Німеччиною[2].

24 жовтня 1938 р. міністр закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентроп запропонував польському послові в Берліні Ю. Ліпському план «загального розв'язання проблем між Польщею і Німеччиною». У ньому йшлося про приєднання Гданська до Третього Рейху, побудову екстериторіальних шляхів сполучення через польську територію до Східної Пруссії, приєднання Польщі до Антикомінтернівського пакту[3]. У підсумку це означало входження Польщі до блоку агресивних держав і перетворення її на сателіта Німеччини. Спочатку до німецьких пропозицій Польща поставилася легковажно: польські керівники виступили з територіальними претензіями до Словаччини; із задоволенням сприйняли факт окупації Угорщиною Карпатської України. Однак, коли у березні 1939 р. Німеччина порушила Мюнхенську угоду й окупувала Чехію та Моравію, а міністр Ріббентроп удруге поставив перед поляками німецькі вимоги, Польща відповіла відмовою, що було рівнозначним підготовці до війни.

28 квітня 1939 р. А. Гітлер виступив із промовою у рейхстазі, назвавши Польщу «підпалювачем війни» і денонсував польсько-німецьку декларацію 1934 р. У відповідь міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек відкинув німецькі звинувачення і дезавуалював німецькі спроби підпорядкувати Польщу. 23 травня 1939 р. на нараді

[1] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939... – S. 219.

[2] Зашкільняк Л. О. Історія Польщі... – С. 488.

[3] Там само.

вищих німецьких військових чинів Гітлер повідомив про рішення завдати збройного удару по Польщі у найближчий період, пояснивши, що йдеться не про Гданськ, а про «розширення життєвого простору на схід». Ці події спричинили різке загострення польсько-німецьких відносин і стали приводом до початку Другої світової війни.

У багатонаціональній структурі населення Польщі були меншини, які становили менше ніж 1 % загальної кількості мешканців держави. Найчисленнішими з них на Волині були росіяни та чехи.

Чисельність *російської меншини* в Польщі за даними перепису 1931 р. становила 138,7 тис. осіб. Переважно це були мешканці колишньої російської займанщини. Найбільша кількість росіян проживала у східних та північно-східних воєводствах держави: Віленському, Білостоцькому, Волинському, Поліському і Новогрудському. Серед «корінних» польських росіян велику групу складали старовіри, переважна більшість яких проживала у сільській місцевості Білостоцького і Віленського воєводств (близько 80 тис. осіб)[1].

Територіальне розміщення російської меншини в Польщі ілюструє таблиця 2.2.

Таблиця 2.2

Чисельність російської меншини в Польщі (станом на 1931 р.)

Воєводство	**Кількість населення загалом, *тис. осіб***	**Кількість росіян, *тис. осіб***	**Відсоток від загальної кількості населення**
Польща	31 916	139	0,4
м. Варшава	1172	4	0,3
Варшавське	2529	2	0,1
Лодзьке	2632	2	0,1
Келецьке	2936	1	0,0
Люблінське	2465	3	0,1
Білостоцьке	1644	35	2,1
Віленське	1276	43	3,4
Новогрудське	1057	7	0,6
Поліське	1132	16	1,4
Волинське	2086	23	1,1
Решта	12 987	3	0,0

Джерело: Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko polaków… – S. 149.

Серед росіян, які мешкали у міжвоєнний період у Польщі, велику групу становили емігранти. Частина з них – це військовополонені

[1] Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza... – S. 73.

російської армії, які в роки війни перебували в німецьких таборах, а після її завершення залишилися на території Польщі, відмовившись повертатися до Росії. Друга група складалася з емігрантів, які виїхали з Росії після революційних подій 1917 р. Серед них було чимало купців, підприємців, великих землевласників, чиновників, а також колишніх офіцерів царської армії (т. зв. біла еміграція). Нарешті, до третьої групи російських емігрантів можна віднести біженців, а також репатріантів із радянської Росії.

Перша незначна хвиля біженців, які виїхали з Росії до Польщі, припадає на 1919 р. Це були переважно ті, хто рятувався від революційного терору в країні, де тривала громадянська війна. Нова хвиля політичної еміграції розпочалася після підписання Ризького мирного договору 1921 р., складовою частиною якого була «Угода про репатріацію». Сторони зобов'язувалися негайно після підписання угоди розпочати репатріацію населення. До категорії репатріантів віднесли заручників, цивільних полонених, інтернованих, військовополонених, біженців та емігрантів[1].

Незважаючи на те, що статті Ризького договору гарантували росіянам захист їх національно-культурних прав, далеко не всі з них отримали польське громадянство і мали всю повноту громадянських прав. Лише невелика частина росіян (староміри Білосточчини і Віленщини) вважалася корінними жителями Польщі. Решту офіційна влада розглядала як «привезених з Росії окупантів» (пізніше їх стали називати «переміщеними особами»)[2]. У Додатковому протоколі до Угоди про репатріацію від 1921 р. спеціальна стаття була присвячена трактуванню статусу осіб, «які в період царського режиму виключно на підставі своєї офіційної посади (військовослужбовці, цивільні і військові чиновники) проживали на території Польської Республіки»[3]. Жодна з цих категорій не могла претендувати на статус біженців. Влада принизливо називала їх «*іноземцями з невстановленою державною приналежністю, які проживають у Польщі на підставі карт тимчасового перебування*»[4].

---

[1] Українська РСР на міжнародній арені : зб. док. (1917–1923 рр.)... – С. 252–253.

[2] Там само.

[3] Там само. – С. 265.

[4] Ткачев С. Российская эмиграция в межвоенной Польше [Электронный ресурс] / С. Ткачев. – Режим доступа : http://www.mochola.org/russiaabroad/tkachref1.htm/ – 10.02.2014.

На формування політики польського уряду щодо російської меншини в Польщі впливало декілька факторів. По-перше, важливим і небезпечним з погляду польських національних інтересів був факт наявності російських впливів у Православній церкві, яка після здобуття незалежності Польщі й далі підпорядковувалася Московському патріархату. Незважаючи на те, що серед вірних Православної церкви переважали українці й білоруси, ієрархія церкви залишалася переважно російською, так само, як і мова богослужіння та діловодства. По-друге, в перші роки незалежності доволі сильні російські впливи зберігалися в органах місцевої адміністрації, а також в окремих галузях промисловості. Через нестачу службовців-поляків у воєводських і особливо в повітових органах влади й надалі працювало чимало росіян. Ця проблема існувала навіть у 1930-х рр.[1] Чимало росіян було також серед технічних працівників в установах зв'язку, пошти та на залізниці.

Особливо підозрілим було ставлення польської влади до представників російської політичної еміграції, переважна більшість якої все ще сподівалася на відновлення «единой и неделимой России». Польська влада не хотіла миритися з тим, що на її території існували організації, діяльність яких спрямовувалася на підрив польської державності. За словами польського дослідника історії російської еміграції в міжвоєнній Польщі В. Станіславського, саме цей «потенційно небезпечний "ревізіонізм"» (щодо Ризького договору) і/або «радикалізм» (щодо СРСР) «білої еміграції» в Польщі був причиною ворожого ставлення до неї влади[2]. Це виявлялося як у цілому ряді правових обмежень (влада не видавала дозволу на діяльність емігрантських політичних партій, у програмі яких простежувався «ревізіонізм»; обмежувала свободу пересування росіян східними воєводствами), так і в тому, що влада фактично не надавала російським емігрантам, які проживали в Польщі, жодних соціальних гарантій.

Політична активність російської меншини в Польщі була низькою. Тривалий час росіяни не мали навіть своєї політичної організації, яка б виступала виразником їх інтересів. У квартальних звітах Міністерства внутрішніх справ, датованих початком 1920-х рр., зазначалося, що росіяни виявляли повну пасивність у питанні створення

[1] Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko polaków... – S. 152.

[2] Станиславский В. Жизнь на обочине. Русская эмиграция на землях Второй Речи Посполитой [Электронный ресурс] / Войцех Станиславский // Новая Польша. – 2006. – № 7–8 (77). – С. 91–96. – Режим доступа : http://a-pesni.org/grvojna/bel-emigr/a-ziznnaob.php/ – 11.02.2014.

політичної організації, яка б представляла інтереси російської меншини в Польщі[1].

Активізація політичного життя росіян спостерігається в середині 1920-х рр. Саме тоді вони почали домагатися визнання їх національною меншиною в Польщі, з'явилися вимоги до уряду щодо розвитку національного шкільництва, підвищення статусу російської мови в державі. Активну політичну діяльність у цей період проводив посол Микола Серебрянников. Він був єдиним російським послом у Сеймі I каденції. Під час парламентських виборів 1922 р. росіяни відмовилися увійти до Блоку національних меншин, сформувавши власний виборчий список. Від початку своєї діяльності М. Серебрянников був прихильником доктрини т. зв. «*триединства словянских народов*», заперечуючи національну окремішність українців та білорусів.

Саме М. Серебрянников у квітні–травні 1926 р. взяв на себе ініціативу створення політичної організації, яка мала об'єднати всіх росіян, котрі проживали на території Польщі. Свою діяльність він координував із москофільськими організаціями Східної Галичини, зокрема з Русько-Галицькою народною організацією на чолі з Г. Малецьом та Руською селянською організацією, яку очолював Ілля Вінницький[2].

2 лютого 1927 р. у Львові відбувся установчий з'їзд, на якому було проголошено утворення загальнопольської російської партії – Російського народного об'єднання (Русское народное объединение, далі – РНО). Своєю головною метою партія проголосила захист прав та інтересів росіян у Польщі у всіх сферах суспільного життя. В резолюції з'їзду росіяни заявили про своє лояльне ставлення до Польської держави, висловили повагу до її законів. Водночас було висунуто ряд вимог до уряду. Йшлося про автоматичне надання польського громадянства всім колишнім громадянам Російської імперії; повну реалізацію права росіян на національне самовизначення; захист прав російської мови, відкриття початкових і середніх шкіл з російською мовою викладання, а також кафедр російської мови, літератури та історії в університетах Львова і Вільна; виділення державних дотацій на підтримку російських господарств; реалізацію гарантованого Конституцією виборчого права для росіян; відокремлення церкви від держави і припинення конфіскацій майна Православної церкви; скасування обмежень для росіян при прийнятті на державну службу;

[1] AAN, MSW, k-674/28. – K. 21.

[2] Stanisławski W. Emigracja i mniejszość rosyjska w II Rzeczypospolitej... – S. 38.

проведення земельної реформи з урахуванням інтересів російського населення[1].

Фактично одразу розпочалася організаційна розбудова партії. Регіональні організації РНО були створені в Білостоцькому, Віленському, Новогрудському, Поліському, Волинському, Львівському, Тернопільському і Станіславському воєводствах.

Партія взяла участь у парламентських виборах 1928 р., створивши спільний з Русько-Галицькою народною організацією «руський» виборчий список (№ 20). Про організаційні можливості РНО в цей час свідчить хоча б той факт, що під час виборчої кампанії вона організувала понад 170 віч у різних місцевостях краю[2]. РНО пропонувало долучитися до виборчого списку всім російським політичним угрупованням у Польщі, однак частина з них погодилася увійти до проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом (Російсько-польське об'єднання у Вільні, білостоцький Православний виборчий комітет). За таких обставин РНО могло розраховувати лише на підтримку частини російського населення. За підсумками виборів РНО отримало 17 тис. голосів і один посольський мандат (Поліське воєводство)[3].

На початку 1930-х рр. політична активність РНО значно слабшає. Невдачею для партії закінчилася парламентська кампанія 1930 р. Причиною цього стали фінансові труднощі організації, а також розкол, що стався в партії восени 1930 р. У вересні керівний орган партії – Головна рада (Верховный совет) – прийняла рішення утриматися від участі у виборах. Однак частина членів партії під впливом змін, які відбувалися в польському політичному житті (зміцнення урядів санації), почала шукати порозуміння з урядовим табором. Вони висловилися за те, щоб увійти до виборчого списку проурядового ББ, у якому два місця було виділено для представників від російських організацій. У кінцевому підсумку Російський виборчий комітет у Вільні виставив кандидатури батька і сина Пимонових. Вони представляли віленський осередок російських організацій. У результаті виборів за списками ББ Борис Пимонов став послом, а його батько Арсеній – сенатором Речі Посполитої. Платформою своєї політичної діяльності Пимонови задекларували співпрацю з польською владою[4].

---

[1] Ткачев С. Российская эмиграция в межвоенной Польше…

[2] Stanisławski W. Emigracja i mniejszość rosyjska w II Rzeczypospolitej... – S. 39.

[3] Там само.

[4] Там само.

З часу свого обрання до Сейму Борис Пимонов стає одним із лідерів російської меншини в Польщі. В лютому 1931 р. про готовність співпраці з Пимоновими заявила і Головна рада РНО. Невдовзі, однак, Б. Пимонов заявив про створення власної політичної організації. Вона була проголошена в червні 1931 р. на першому загальнопольському з'їзді російських організацій у Варшаві і називалася Союз російських організацій меншостей у Польщі (Związek Rosijskich Organizacij Mnieszościowych w Polsce). Головою Союзу обрано посла Б. Пимонова[1]. Діяльність російських громадських організацій, які увійшли до Союзу, була спрямована насамперед на захист російськомовного шкільництва в Польщі. Значна увага приділялася церковним справам, захисту національних і культурних прав російської меншини[2].

У 1932–1936 рр. спостерігався спад громадського і політичного життя російської меншини в Польщі. Певну активність виявляли лише окремі місцеві громадські організації на кшталт Російського товариства доброчинності, філії якого діяли у воєводствах, де проживали росіяни.

Окрім партій, які представляли інтереси російської меншини, у Польщі існувало чимало організацій російських емігрантів. Більшість із них перебували на нелегальному становищі. Політичне і громадське життя російської еміграції було досить динамічним. У Польщі в міжвоєнний період діяли такі організації емігрантів, як Російський опікунський комітет, Еміграційний комітет у Польщі, Союз російських інвалідів, Російський Червоний Хрест, Нансенівський комітет та ін.[3] З-посеред емігрантських організацій найбільшу політичну активність виявляли монархісти, зокрема Російська монархістська організація. Під її впливом перебували Російський Червоний Хрест, Товариство допомоги російським біженцям, Російський комітет у Варшаві, Комітет російських студентів, Організація офіцерських ліг та ін.

Слід зауважити, що монархістський рух у Польщі не був однорідним. Існувало кілька його течій. Серед російських монархістів виділялася група так званих активістів, яка об'єднувала екстремістські елементи, що проводили активну антирадянську діяльність. Численною була група емігрантів – прихильників великого князя Миколи Миколайовича, який вважався законним спадкоємцем царя Миколи II.

[1] Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza… – S. 236.
[2] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 935, арк. 244.
[3] Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza… – S. 42.

Вони отримували фінансову підтримку з-за кордону – від паризького центру російського монархістського руху. Кошти на підтримку руху монархістів у Польщі надходили з приватних рахунків колишньої імператриці Марії Федорівни, котра проживала в Данії.

У 1930-х рр. впливи російських монархістів поступово слабшали. Занепокоєння влади викликали лише факти поширення серед російської громади монархістської літератури, відозв, підписних листів, які доставлялися на територію країни з-за кордону. Закордонні російські емігрантські центри упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття використовували Польщу як транзитну територію, через яку до СРСР переправлялася пропагандистська література.

Загалом польський уряд не вважав присутність росіян, у т. ч. емігрантів, серйозною загрозою для внутрішньої безпеки держави. Це пояснювалося нечисленністю російської меншини в Польщі, а також тим, що російські осередки в Польщі не могли розраховувати на велику фінансову підтримку з боку сусідніх країн, насамперед СРСР.

Серед актуальних проблем національної політики увагу урядів міжвоєнної Польщі привертало і *«чеське питання»*. За даними перепису населення 1921 р. на території Польщі проживало 30 628 чехів, що становило 0,1 % населення республіки[1]. Найбільше чеських поселенців було на Волині – 25 405 осіб (1,8 % мешканців воєводства). Окрім Волині, чеське населення проживало компактними групами в окремих місцевостях у Познанському, Лодзькому, Сілезькому воєводствах.

Другий перепис 1931 р. зафіксував у Польщі 38 097 осіб чеської національності. Зростання кількості чеського населення було зумовлене не лише природним приростом, а й міграційними рухами, а також ростом національної самосвідомості чехів, оскільки під час перепису 1921 р. частина чехів назвала своєю мовою польську. Чисельність чеського населення Польщі в 1921–1931 рр. ілюструє таблиця 2.3.

Зазвичай чехи жили в колоніях ізольованими групами. У приватному і громадському житті вони всіляко демонстрували свій патріотизм та солідарність, приділяючи велику увагу збереженню національних традицій, мови та культури. Випадки асиміляції з місцевим населенням траплялися вкрай рідко. До навколишнього польського життя ставилися байдуже, читали лише чеську пресу і навіть про те, що діється в Польщі. зазвичай дізнавалися з чеських газет. Для прикладу, лише на Волині в 1920–1930-х рр. виходило декілька чеських

[1] Tobjański Z. Czesi w Polsce... – S. 110.

періодичних видань: «Hlas Volyně» (у 1937 р. наклад газети становив понад 3 тис. примірників), «Buditel» і «Krajanské listy»[1]. Видавалися також дитячі часописи «Zornice» та «České kvítko»[2].

Таблиця 2.3

Чеська меншина Польщі в 1921-му і 1931 рр. у найбільших районах осадництва (тис. осіб)

Чеські поселення	**Перепис 1921 р.**	**Перепис 1931 р.**
Польща (загалом)	30 638	38 097
Зелув	1304	3102
Куцув	119	529
Жирардув	48	28
Лодзь	327	370
Варшава	234	226
Табор-Вєлькі	144	765
Камениця-Польська	–	7
Краків	175	118
Познань	83	63
Волинь	25 405	30 977
Інші осередки	2799	1912

Джерело: Tobjański Z. Czesi w Polsce... – S. 111.

Відродження незалежної Чехословацької держави у 1918 р. ще більше зміцнило в чехів почуття національного патріотизму. В Польщі було відкрито два консульства Чехословацької Республіки – у Кракові та Квасилові-Чеському на Волині. Чехословацька держава упродовж всього міжвоєнного періоду намагалася всіляко підтримувати чеську громаду в Польщі, допомагаючи в організації шкільництва, підготовці вчительських кадрів, поширенні чеськомовної літератури та часописів.

У політичному житті Другої Речі Посполитої чехи активної участі не брали. Однією з небагатьох політичних організацій чеської меншини в Польщі було Чеське національне об’єднання (далі – ЧНО). Установчі збори ЧНО відбулися 27 листопада 1927 р. в Квасилові-Чеському Рівненського повіту на Волині[3]. У їх роботі взяли участь 52 делегати від усіх чеських колоній Волинського воєводства. Тимчасову управу організації очолив редактор тижневика «Глас Волині» Антоні Перни. Головною метою своєї діяльності ЧНО проголосило захист національних-культурних прав чеської меншини в Польщі[4].

[1] AAN, MSW, Sygn. IV/78, k. 24.
[2] Vaculik J. Dějiny volyňských čechů... – S. 44–47.
[3] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 927, арк. 1.
[4] Там само.

Волинські чехи брали активну участь у виборах до органів місцевого самоврядування усіх рівнів – міських рад, сільських гмін, повітових сеймиків, аби таким чином впливати на прийняття рішень, які стосувалися місцевої чеської громади. У гмінних радах Волинського воєводства у 1934 р. налічувалося аж 932 радних-чехи[1]. Чимало з них обіймали посади війтів та солтисів.

Чеська меншина, як і інші нацменшини Другої Речі Посполитої, перебувала під захистом підписаних Польщею міжнародних договорів та чинного польського законодавства: Малого Версальського договору (28 червня 1919 р.), Конституції 1921 р. Ці документи гарантували захист прав і свобод національних меншин, зокрема й чехів. Однак пріоритетними влада визначала проблеми української, єврейської та німецької меншин з огляду на їх чисельність, громадсько-політичну активність і економічну роль у суспільстві. Згадані чинники дають змогу стверджувати, що в національній політиці Польської держави чеська меншина відігравала другорядну роль, а «чеська проблема» викликала найменше занепокоєння польського уряду. Свідченням цього було те, що конкретних програм щодо чехів уряди Польщі не розробляли, а керувалися загальними положеннями національної політики, які стосувалися іншого непольського населення.

Стосунки польської влади та чеської общини визначали такі основні чинники: незначна чисельність чеської громади та компактне розселення (за невеликим винятком, чехи проживали здебільшого в одному східному воєводстві – Волинському), традиційна лояльність чехів до державної влади та їх законослухняність, високий рівень національної самосвідомості, відносна економічна стабільність. З огляду на це Польська держава і формувала свою політику щодо чеської меншини. Загальна спрямованість політики Польщі в «чеському питанні» – поступова асиміляція чехів.

Посилення асиміляційного тиску на чеську меншину особливо яскраво простежується в польській урядовій політиці у другій половині 1930-х рр. Політика зміцнення польської присутності на східних землях, яка провадилася наприкінці тридцятих років, спричинила загострення польсько-чеських міжнаціональних стосунків.

Ситуація ще більше ускладнилася після того, як наприкінці 1938 р. різко погіршилися відносини між Польщею та Чехословаччиною. У жовтні Польща отримала від Німеччини пропозицію приєднатися до

[1] Tobjański Z. Czesi w Polsce... – S. 160–163.

Антикомінтернівського пакту й увійти тим самим до блоку агресивних держав. Тоді ж польське керівництво заявило про свої територіальні претензії до Словаччини, яка проголосила свою автономію, і домоглося передачі Польщі невеликих територій у районі Спіша й Орави на польсько-словацькому пограниччі[1].

Ці події спричинили загострення стосунків поляків із чеською громадою Волині. У Луцьку, Рівному та інших волинських містах влаштовувалися античеські демонстрації, на стінах чеських шкіл і житлових будинків з'являлися написи на зразок «Остравіца – наш кордон», «Чехи геть» тощо[2]. Напруженість у польсько-чеських стосунках почала спадати тільки після того, як у березні 1939 р. Німеччина окупувала Чехію та Моравію. Зрозумівши справжність намірів Німеччини, Польща розпочала підготовку до війни, докладаючи активних зусиль для зміцнення оборони та пошуку нових військово-політичних союзників на Заході.

2.4. Західна Волинь у концепціях національної політики польських урядових кіл

Як зазначалось вище, у 1920–1930-х рр. концепції національної політики польського уряду розроблялися не лише на загальнодержавному рівні. Програми «інтеграції» окремих регіонів до складу Польської держави ретельно опрацьовувались і на рівні місцевих адміністрацій («поліська програма» воєводи С. Довнаровича, «шльонська програма» воєводи М. Гражинського тощо). Від початку 1920-х рр. концепція «волинського регіоналізму» активно використовувалася в політиці польського уряду на території Волинського воєводства.

Серед східних воєводств Польщі Волинь відзначалася особливою специфікою міжнаціональних та міжконфесійних стосунків. Переважну більшість місцевого населення становили українці. Саме їх позиція була визначальною у ставленні до інших меншин, зокрема й до поляків як до нації державної. Проте політика національної асиміляції, яку на початку 1920-х рр. проводив владний табір народової демократії, спричинила загострення польсько-українського антагонізму.

[1] Зашкільняк Л. О. Історія Польщі... – С. 488–489.
[2] Tobjański Z. Czesi w Polsce... – S. 163.

Слід зауважити, що українці Волині були вороже налаштовані до нової влади, вважаючи її окупаційною і тимчасовою. Ця обставина не була випадковою. Вона стала природною реакцією українців на політику польської адміністрації початку 20-х років щодо українського населення.

В інтересах «зміцнення польської державності» представників національних меншин не допускали до органів державного управління. Незважаючи на те, що майже 80 % жителів воєводства становили неполяки, в адміністративному апараті їх було вкрай мало. Лише той, хто давав гарантію лояльності, міг обіймати другорядні посади. У 1923 р. із 283 осіб, прийнятих на роботу у воєводські та повітові органи управління, 274 були поляками[1]. Українців, наприклад, узагалі не допускали в установи зв'язку і на залізницю.

Важливу роль у процесі інтеграції Волині до складу Речі Посполитої відігравала економічна політика польських урядів. З огляду на господарський розвиток Волинське воєводство було одним із найвідсталіших регіонів держави. Руйнівні наслідки Першої світової війни, віддаленість воєводства від основних промислових центрів країни, важка економічна ситуація в самій Польщі зумовлювали низьку інвестиційну активність держави на Волині у перші роки її перебування у складі Речі Посполитої. Лише від середини 20-х років окреслилися певні зрушення.

Однією з найбільш актуальних соціально-економічних проблем Другої Речі Посполитої було аграрне питання. Воно набувало особливої гостроти у її східних регіонах, зокрема й на Волині, 88 % мешканців якої проживали у сільській місцевості.

10 липня 1919 р. сейм ухвалив проект «Основ земельної реформи». Цей правовий акт передбачав щорічне надання державою 200 тис. га землі для перебудови аграрного устрою. На підставі закону від 17 грудня 1920 р. у власність держави переходили всі колишні державні землі Російської імперії, землі царської династії і Селянського банку, а також господарства, власники яких під час Першої світової війни емігрували й не повернулися до своїх маєтків[2]. Ця земля, за винятком лісових масивів і угідь, призначалася для військових осадників та цивільних колоністів. На Волині вже до січня 1923 р. їм було

[1] Mędrzecki W. Województwo Wołynskie... 1921–1939. – S. 22.

[2] Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego // Dz. U. R. P. – 1921. – № 4. – S. 38.

виділено 111,7 тис. га земель, на яких розмістилося 3541 осадницьке господарство[1]. Найбільшу кількість землі осадники отримали на території Рівненського (19,8 тис. га), Ковельського (18,2 тис.), Кременецького (16,3 тис.), Луцького (16,2 тис.), Дубенського (10,7 тис.), Любомльського (10,2 тис.) та Володимир-Волинського (10,2 тис. га) повітів[2]. Однак ці заходи не зменшили гостроти аграрної проблеми, а навпаки, ще більше її розпалили.

У середині 20-х років широкого розмаху у Волинському воєводстві набув партизанський рух, який нерідко інспірувався з території СРСР. Лише за три місяці 1923 р. у воєводстві було зареєстровано 78 підпалів панських і осадницьких маєтків[3]. Рух мав широку підтримку місцевого населення і загрожував відривом східних теренів від Польщі.

Ще більшу конфронтацію у польсько-українських взаєминах спричинили так звані кресові закони від 31 липня 1924 р. Реалізація закону про організацію шкільництва на східних теренах Речі Посполитої фактично призвела до ліквідації шкіл з українською мовою викладання на Волині.

Напруженість у польсько-українських відносинах початку 20-х років на Волині викликало також неврегульоване становище Православної церкви, яка після проголошення польської державності довгий час зберігала залежність від Московського патріархату. Релігійне питання ускладнювалося й тим, що римо-католицьке духовенство наполегливо вимагало від офіційної влади повернення католикам тих церковних об’єктів, які свого часу були передані православним. Це значною мірою поглиблювало міжконфесійні конфлікти на терені воєводства.

Таким чином, упродовж першої половини 1920-х рр. польська влада проводила на Волині відверто дискримінаційну політику щодо українського населення. Це викликало повсюдний опір волинських українців і спричиняло загострення міжнаціональних стосунків на терені воєводства. Неприязне ставлення місцевого населення до поляків і польської державності було помітною перешкодою на шляху реалізації мети, яку ставив уряд щодо Волині – повної інтеграції цієї території до складу Речі Посполитої.

---

[1] Statystyka Rolna. – Warszawa, 1924. – S. 13.

[2] Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939) / І. Васюта. – Львів : Каменяр, 2006. – С. 107.

[3] Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 142, арк. 29.

Ставало зрозумілим, що політика національної асиміляції зазнала невдачі. Це змушені були визнати і самі поляки. У 1922 р. волинський воєвода Т. Двораковський констатував, що «полонізаційна політика на терені Волині не має жодних шансів [...], оскільки маємо проти себе 80 відсотків русинів (українців. – *Ю. К.*)»[1]. На ґрунті загального невдоволення на Волині поступово формувався український національний рух, який мав чітко виражений антипольський характер. Про це свідчили і повідомлення посадових осіб органів державної безпеки на Волині. У звіті дубенського повітового коменданта поліції за червень 1921 р. читаємо: «Український рух набирає щораз гостріших форм і в кінцевому результаті може стати значно небезпечнішим для держави, аніж більшовицька агітація. Не варто найближчим часом очікувати, що здоровий елемент (селянство) не буде реагувати на різного роду агітацію. До 40 відсотків населення бере активну участь в українському русі, що може призвести до виступу проти польської влади на Волині»[2].

Свідченням активізації українського національного руху на Волині стали парламентські вибори 1922 р., які принесли повну перемогу українським політичним силам у воєводстві: українці здобули 12 мандатів (із 16-ти) до Сейму і чотири мандати (з п’яти) до сенату. Тоді Волинь не обрала жодного депутата-поляка.

Нерозв’язаність соціально-економічних, освітніх, релігійних проблем, радикалізація українського національного життя, низька політична активність поляків на терені воєводства, вимагали від місцевої адміністрації вироблення таких методів адміністрування, які б сприяли пом’якшенню українсько-польських суперечностей.

Саме цій проблемі було присвячено зібрання повітових старост, яке відбулося 18–20 січня 1923 р. в Луцьку під головуванням виконувача обов’язків воєводи Тадеуша Двораковського. Обговорення політичної ситуації в краї, за словами воєводи, мало відбуватися в контексті аналізу стану адміністрування задля того, аби «східні креси ґрунтовно було включено до Речі Посполитої»[3]. Більшість повітових старост у своїх виступах наголошували, що український національний рух на Волині існує і становить серйозну загрозу для польських національних інтересів. «Рух українців, – стверджував любомльський

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 1, спр. 5658, арк. 38.
[2] Там само. − Ф. 1, оп. 2, спр. 13, арк. 69 зв.
[3] Там само. − Ф. 46, оп. 1, спр. 67, арк. 1.

староста, – започаткувало православне духовенство і українське учительство, яке перебуває під впливом діячів зі Східної Малопольщі (тобто Галичини. – *Ю. К.*)»[1]. Дубенський староста констатував надто «швидкі темпи полонізації українців, що дало протилежний бажаному результат – створило поле для української агітації»[2].

На з'їзді були розроблені певні рекомендації, яких мала дотримуватися воєводська і повітові адміністрації, аби втримати політичну ситуацію в регіоні під своїм контролем. Основний вектор політики місцевої влади визначив воєвода Т. Двораковський. Він зауважив, що на Волині національний рух існує в трьох основних формах: російській, українській та русинській («тутешній»). Таку ситуацію воєвода пропонував використати в інтересах держави – через поглиблення антагонізмів поміж різними національними групами і застосування політики сприяння найслабшій із них, зокрема росіянам. Для цього, на його думку, слід створити польсько-російську, польсько-українську і польсько-русинську проблеми[3]. Так уперше були окреслені деякі аспекти політики волинського регіоналізму, що його реалізовуватиме воєводська адміністрація впродовж усього міжвоєнного періоду.

Намічені в середині 1920-х рр. польською владою заходи не пом'якшили польсько-української конфронтації на Волині. Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського урядові кола Польщі закликали до гнучкішої політики в національному питанні. Пропонований ними варіант розв'язання української проблеми робив поворот у бік державної асиміляції при збереженні кінцевої мети – національної асиміляції української меншини.

Уособленням нового підходу уряду до проблеми міжнаціональних стосунків загалом і до українського питання зокрема стало призначення на посаду волинського воєводи у вересні 1926 р. Владислава Меха. На нього покладалося завдання впроваджувати на Волині «нову» урядову політику.

У період адміністрування воєводи В. Меха було започатковано роботу т. зв. Волинського воєводського регіонального комітету. Такі комітети за ініціативи уряду створювалися в кількох воєводствах. Відповідно до статуту воєводського регіонального комітету (далі – ВРК)

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 1, спр. 67, арк. 1.
[2] Там само. − Арк. 1, арк. 6.
[3] Там само. − Арк. 12.

очолював його воєвода, а членами були вищі чиновники воєводської адміністрації, представники місцевої громадськості[1].

В урядовому розпорядженні у справі організації воєводських регіональних комітетів їх основне завдання мало полягати в тому, щоб скласти вичерпну характеристику конкретного воєводства як регіональної адміністративної одиниці[2]. Насправді діяльність комітетів виходила далеко за межі тих функцій, які визначав статут ВРК. Йшлося про зміцнення політичних позицій «санації» у регіонах, а особливо на східних теренах Речі Посполитої, напередодні парламентських виборів 1928 р.

Перше засідання Волинського регіонального комітету відбулося 10 вересня 1927 р. Присутній на ньому голова кабінету прем'єра Г. Юзевський окреслив завдання місцевого комітету, яке мало полягати в «детальному опрацюванні основних проблем польської політики на Волині і визначенні підходів до розв'язання найбільш актуальних політичних, економічних і культурних потреб цього краю»[3]. Г. Юзевський представив склад ВРК, до якого увійшли воєвода В. Мех, віце-воєвода К. Гінтовт-Дзевальтовський, куратор Волинського шкільного округу К. Шеляговський і візитатор Кременецького ліцею Ю. Понятовський.

Волинський регіональний комітет був однією із перших подібних інституцій, створених незабаром майже у всіх воєводствах Речі Посполитої. Це надавало йому особливого значення і свідчило про ту роль, яка відводилася воєводству в реалізації нової концепції національної політики, що її розробила після травневого перевороту «санація».

Політика, яку, починаючи з 1926 р., здійснював на Волині перший «санаційний» воєвода В. Мех, не давала очікуваних зрушень у польсько-українських взаєминах. До того ж, улітку 1927 р. загострився конфлікт воєводи з військовими – керівництвом Округу Корпусу ІІ (далі – ОК ІІ) у Любліні, якому підлягало Волинське воєводство. Керівництво ОК ІІ закидало місцевій адміністрації політичну пасивність, відсутність реальної політики у напрямі консолідації поляків на Волині. За цих обставин у червні 1928 р. В. Мех пішов з посади волинського воєводи. 30 червня цього ж року на засіданні Кабінету

[1] AAN, PRM, rkt. 56, t. 3, k. 2.
[2] Там само. – T. 1, k. 1.
[3] Там само. – T. 8, k. 25.

міністрів новим головою польської адміністрації Волині було призначено Генрика Юзевського, який перебував на цій посаді до 1938 р. Він належав до когорти «санаційних політиків», і його призначення на Волинь мало започаткувати «новий підхід» до вирішення української проблеми на регіональному рівні.

Перші намітки своєї «волинської програми» Г. Юзевський виголосив на з'їзді послів і сенаторів Волині з проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом, що відбувся 20 серпня 1928 р. у Луцьку. Темою промови воєводи була приналежність Волині до Речі Посполитої в її історичному аспекті та перспективи майбутнього польсько-українського зближення в регіоні. У своєму виступі Г. Юзевський заявив, що саме на Волині має бути вирішена проблема «братнього співжиття» польського та українського народів[1]. При цьому воєвода підкреслював специфіку відносин між поляками й українцями в європейській історії, в основі яких, на його думку, лежало «взаємне проникнення культур обох народів». Незважаючи на те, що Г. Юзевський окреслив лише загальні аспекти своєї «волинської програми», його виступ став своєрідною політичною декларацією нової польської адміністрації.

Запропонована воєводою Г. Юзевським політика «польсько-українського зближення» на Волині мала сприяти зняттю польсько-українських суперечностей і стати символом співжиття обох народів у межах Польської держави. При цьому воєвода вважав імовірним у майбутньому розширити «волинський експеримент» на всю територію «східних кресів». Цим терміном воєвода окреслював регіон, який охоплював чотири північно-східні та східні воєводства Речі Посполитої: Віленське, Новогрудське, Поліське, Волинське, а також частину Білостоцького[2].

Керівники саме цих воєводств зібралися на початку грудня 1929 р. в Луцьку на нараду, зініційовану Г. Юзевським. На ній волинський воєвода виступив із доповіддю, в якій представив тези «волинської програми». Головним завданням польської політики на Волині Г. Юзевський визначив державну асиміляцію краю і «глибоке органічне сполучення його населення з Річчю Посполитою».

---

[1] Materiały dotyczące województwa Wołyńskiego w latach 1926–1938. – Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Dzial Rękopisów (далі – BUW, DR), № akc. 431, k. 2.

[2] AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Urząd Wojewódzki Wołyński (далі – AAN, MSW, UWW), sygn. 277/ I-1, poz. 4, k. 13.

Далі волинський воєвода окреслив методи реалізації своїх планів. На думку Г. Юзевського, національне самовизначення українців Волині було фактом незаперечним. У такій ситуації воєвода намагався надати українському рухові пропольських тенденцій, аби сформувати серед місцевого населення почуття приналежності до Польської держави і польського народу. Стратегічна мета його задуму полягала в тому, щоб через політичну асиміляцію українського населення Волині добитися найтіснішої інтеграції цього регіону з Річчю Посполитою.

Програма Г. Юзевського для досягнення цієї мети передбачала цілу низку заходів, реалізація яких радикально змінила б характер польсько-українських взаємин на Волині. Їх суттю мала стати співпраця представників обох національностей в усіх галузях політичного, економічного, культурно-освітнього життя.

Одним із головних напрямів урядової політики на Волині Г. Юзевський вважав удосконалення роботи адміністративного апарату, діяльність якого часто створювала придатний ґрунт для формування антипольської опозиції. Аби змінити неприхильне ставлення української людності до польської адміністрації, воєвода пропонував здійснити ряд персональних змін у воєводському управлінні, шкільному кураторіумі і суді, а також серед повітових старост[1].

Для залучення українців до державного життя Польщі «волинська програма» передбачала їхню участь у вищих представницьких органах влади, місцевій адміністрації, кооперативних організаціях. Особливу увагу воєвода звертав на органи місцевого самоврядування, на підвищення їхньої ролі в суспільному і господарському житті Волині.

Актуальним завданням «волинської політики» Г. Юзевський вважав залучення місцевої української інтелігенції до реалізації своєї програми через її участь у громадсько-політичних організаціях різних типів. Ішлося про створення волинської проурядової політичної партії, яка б пропагувала гасла польсько-української співпраці, поборювала впливи українських незалежницьких партій і втягувала в орбіту своєї діяльності широкі верстви місцевих українців. Одночасно передбачалося ліквідувати впливи тих політичних груп, які інспірувалися зовнішніми щодо Волині осередками (Львів, Москва, Берлін). «Українська антидержавна діяльність, що її направляють чинники, ворожі

[1] Sprawozdanie z podroży służbowej do województwa Wołyńskiego. 9.X.1926. – BUW, DR, № akc. 361, k. 1.

до Польщі, – підкреслював воєвода, – має бути знищена з усією рішучістю, незважаючи на форми її прояву»[1].

Важливим тактичним питанням «волинської політики» Г. Юзевський вважав не лише ізоляцію терену від зовнішніх ідеологічних впливів, а й створення власної суспільно-політичної ідеології, яка б спиралася на традиції польсько-української співпраці. При цьому він застерігав від спроб створення українського угодовського руху на Волині суто політичними методами. Натомість наголошував на потребі мобілізації (за допомогою і під контролем влади) українців у різних сферах економічного, суспільно-політичного й релігійного життя, аби на ґрунті «конкретної праці над конкретними проблемами об'єднувати український і польський елементи»[2].

Через те істотним елементом тактики «волинської програми» було культурне й економічне піднесення воєводства, без чого інтеграція Волині до складу Речі Посполитої, на думку Г. Юзевського, ставала неможливою. Вирішальну роль при цьому він відводив державі, яка мала збільшити свої інвестиції у воєводство. На переконання польського урядовця, Волинь порівняно з іншими регіонами Речі Посполитої мала посісти пріоритетне місце в інвестиційній і кредитній політиці держави[3].

Чи не найактуальнішою справою, яка потребувала нагального вирішення, на думку Г. Юзевського, була справа шкільництва. Головним ідейним підґрунтям системи освіти на Волині (згідно з планом воєводи) мало стати прагнення до об'єднання національних (українських) елементів із державною (польською) культурою[4]. «Бікультурну програму, – зазначав Г. Юзевський, – слід розвивати з усією силою». У сфері освіти передбачалося активізувати державну допомогу щодо видання шкільних підручників українською мовою. Крім того, воєвода вимагав добиватися фактичного впровадження української мови у двомовних школах, а в «окремих випадках» – відкриття шкіл з українською мовою викладання[5]. Г. Юзевський також вважав, що

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 1, спр. 544, арк. 15.

[2] Sprawozdanie z podroży służbowej do województwa Wołyńskiego. 9.X.1926. – BUW, DR, № akc. 361, k. 7.

[3] AAN, MSW, UWW, sygn. 277/ I-1, poz. 4, k. 21.

[4] Там само. – K. 22.

[5] Sprawozdanie z podroży służbowej do województwa Wołyńskiego. 9.X.1926. – BUW, DR, № akc. 361, k. 3.

потрібно відкрити в університеті ім. Стефана Баторія у Вільні кафедру, на якій би вивчали українську культуру, історію та літературу[1].

Нарешті, важливе місце «волинська програма» відводила релігійному питанню. На думку воєводи, політика, яка ставила в привілейоване становище Римо-католицьку церкву, була помилковою і дуже небезпечною з огляду на специфічні умови терену. Римо-католицька церква і надалі мала виконувати свою місію, мета якої полягала у зміцненні польського елементу на Волині [2]. Однак, беручи до уваги той факт, що понад 80 % населення Волині було православним, на перше місце висувалося питання Православної церкви. Воєвода акцентував увагу на тому, що неврегульований стан Православної церкви в Польщі суперечив інтересам держави. «Нині Православна церква є інституцією незалежною, – констатував Г. Юзевський. – Вона репрезентує російські впливи, скеровані проти Польської держави, і ухиляється від співпраці з урядом»[3]. Тому він уважав, що політика уряду має бути спрямована на те, аби Православна церква в Польщі була позбавлена будь-яких зовнішніх впливів, і що потрібно також добиватися врегулювання її правового становища через прийняття власного статуту. На думку адміністратора Волині, це дало б змогу перетворити Православну церкву у «важливий чинник державної асиміляції кресів»[4].

Таким чином, програма державної асиміляції, що її представив воєвода Г. Юзевський, торкалася усіх сфер соціально-економічного, політичного і культурного життя українців Волині й означала цілковиту перебудову укладу польсько-українських відносин. Виникало запитання, наскільки готовими були волиняни до того, щоб започаткувати політику «братнього співжиття». Адже від цього залежали успіх або невдача політичної програми волинського воєводи. Саме тому чимало місця у доповіді на з'їзді очільників східних воєводств Г. Юзевський присвятив характеристиці окремих національних груп, які проживали на терені воєводства, переважно поляків і українців.

Основне місце в реалізації своєї програми Г. Юзевський відводив місцевій польській громаді, яка, виконуючи «історичну місію», мала виступити в ролі «організатора суспільно-політичного життя на кресах».

---

[1] AAN, MSW, UWW, sygn. 277/ I-1, poz. 4, k. 22.

[2] Там само.

[3] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 1, спр. 544, арк. 16.

[4] Sprawozdanie z podroży służbowej do województwa Wołyńskiego. 9.X.1926. – BUW, DR, № akc. 361, k.4.

Однак для цього, на його думку, потрібно було щонайменше ґрунтовно змінити польську ментальність, яка характеризувалася «ненавистю до всього українського». Причини неприязного ставлення поляків до українців, на думку Г. Юзевського, слід було шукати в історії двох народів. «Російська політика, – зауважував воєвода, – полягала на знищенні всього, що було польським»[1]. Внаслідок цього поляки поступово дистанціювалися від українців, котрих вони нерідко ототожнювали з росіянами. Психологічне відчуження обох націй Г. Юзевський розглядав як одну з головних перешкод на шляху врегулювання міжнаціональних відносин на східних теренах Речі Посполитої. Воєвода розцінював позицію ізоляції поляків від місцевого українського життя як дуже небезпечну, що поставить під сумнів польську присутність у краї, де 85 % мешканців становили неполяки.

Переходячи до характеристики українців та їхньої ролі в реалізації «волинської програми», Г. Юзевський наголосив на тому, що національне самовизначення українців Волині – це незаперечний факт, на який важко заплющувати очі. «Національна свідомість українців, – зазначав воєвода, – зробила певний поступ. “Лавина подій”, що пронеслася Наддніпрянщиною, зачепила Волинь, зробила свою справу, пробуджувала думки»[2]. Водночас слабкою стороною українського руху воєвода вважав фактично повну відсутність на терені воєводства місцевої інтелігенції, яка б виступала генератором національних ідей.

На Волині проживала невелика група українців, яка, на думку Г. Юзевського, завдяки своєму історичному минулому мала великий авторитет серед місцевого населення. Воєвода мав на увазі представників уенерівської еміграції, які на початку 20-х років осіли на терені воєводства. Загалом із 40 тисяч українських емігрантів, котрі на ту пору опинилися на території Польщі, близько 16,8 тис. були колишніми військовими і політичними діячами доби Української Народної Республіки (далі – УНР)[3]. Останні після травневого перевороту 1926 р. були оточені особливою увагою з боку польських урядових кіл. Адже йшлося не лише про колишніх військових партнерів, пов’язаних умовами договору «Пілсудський–Петлюра» 1920 р., а й про можливих політичних союзників, здатних реалізувати нові концепції польсько-української співпраці.

---

[1] AAN, MSW, UWW, sygn. 277/ I-1, poz. 4, k. 4.

[2] Józewski H. Zamiast pamiętnika / Henryk Józewski // Zęszyty Historyczne. – 1982. – Z. 60. – S.73.

[3] Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929... – S. 162.

Г. Юзевський називав представників уенерівської еміграції «вихідцями з 1920 року» і багатьох з них знав особисто. Це, зокрема, Петро Певний (у роки УНР був редактором видань «Відродження», «Україна», «Українське слово»), Сергій Тимошенко (член Центральної ради в Києві, міністр комунікацій в уряді УНР), Степан Скрипник (ад'ютант Головного отамана С. Петлюри), Василь Сегейда (директор одного з департаментів в уряді С. Петлюри), Микита Бура і Євген Богуславський (вояки армії УНР). У політичному середовищі українців саме ці люди мали стати головною опорою політики воєводи Г. Юзевського.

Існував ще один фактор, який воєвода мав намір використати для реалізації концепції державної асиміляції. Основну масу мешканців воєводства становили селяни. Рівень їх національної свідомості залишався порівняно низьким, однак ця верства населення, на відміну від української інтелігенції, була мало зрусифікована і, за оцінкою Г. Юзевського, займала лояльнішу позицію щодо польської державності. Це, за переконанням воєводи, давало можливість адміністрації помітно впливати на уклад відносин у воєводстві, а, з другого боку, іти назустріч найбільш нагальним культурним, економічним і релігійним потребам місцевого населення[1].

Отже, даючи загальну оцінку українству Волині, Г. Юзевський приходив до висновку, що загалом воно було придатне для державної асиміляції і схильне до співпраці з поляками[2]. Однак, на думку воєводи, український рух на Волині, з огляду на державні інтереси Польщі, мав одну дуже небезпечну рису – йому був притаманний сильний галицький вплив. «Обставиною немалої ваги, – зауважував він, – було безпосереднє сусідство Волині зі Східною Галичиною, зі світом іншим, ніж Волинь, але також польсько-українським. Там панував інший уклад, австрійські традиції та войовничий польський і український націоналізм»[3].

У листопаді 1929 р. на терені Волинського воєводства налічувалося близько 800 українських інституцій різних типів[4]. Характерно, що більшість центральних осередків цих організацій розміщувалася у

[1] Sprawozdanie z podroży służbowej do województwa Wołyńskiego. 9.X.1926. – BUW, DR, № akc. 361, k. 6.

[2] Держархів Волинської обл., ф. 34, оп. 1, спр. 35, арк. 144.

[3] Józewski H. Zamiast pamiętnika... – S. 73.

[4] Dunin-Borkowski P. Problem kordonu Sokalskiego / P. Dunin-Borkowski // BP-U. – 1938. – № 31. – S. 329.

Львові. Галицький рух мав яскраво виражене незалежницьке спрямування, і воєвода не без підстав вважав його чи не найбільшою небезпекою своїй політиці. У зв'язку з цим важливе місце у «волинській програмі» займала проблема ізоляції Волині від політичних впливів Східної Галичини.

На думку воєводи, українців зі Східної Галичини в жодному випадку не можна було ототожнювати з українцями з «польської Волині», причому не лише з огляду на економічні й культурні відмінності обох теренів, а насамперед у зв'язку з їх різною політичною орієнтацією. Г. Юзевський застерігав, що будь-які контакти волинських і галицьких українців були б дуже небезпечні для Волині. Так народжувалася доктрина «сокальського кордону», яка незабаром стала визначальним фактором в укладі польсько-українських відносин на східних теренах Речі Посполитої у міжвоєнний період.

У політичному сенсі існування «сокальського кордону» зумовлювалося політикою регіоналізму, яку проводили санаційні уряди щодо українців у Польщі. Тому колишній австро-російський державний кордон (так званий сокальський кордон) поступово перетворився із територіального в політико-адміністративний.

У вересні 1931 р. волинський воєвода розробив секретний документ, який подав міністру внутрішніх справ Польщі. В ньому, зокрема, містилися конкретні пропозиції щодо тактики поступового відмежування північно-східних земель від галицьких воєводств. «Нинішня політична ситуація на Волині, – зазначав Г. Юзевський, – з огляду на сусідство зі Східною Малопольщею (Східною Галичиною. – *Ю. К.*) зобов'язує до здійснення певних кроків, які б, з одного боку, запобігли поширенню терористичних виступів, а з другого – підкреслили б політичну окремішність Волині»[1]. На думку воєводи, ізоляція Волині від Східної Галичини зробила б неможливою будь-яку пропагандистську діяльність галицьких політиків на терені воєводства, доставку партійної літератури, приїзди кур'єрів й одночасно спричинила б розрив організаційних зв'язків місцевих партійних осередків із львівськими центральними органами.

Далі воєвода окреслив конкретний план заходів, згідно з яким ізоляційна лінія мала охопити сім повітів воєводства: Любомльський, Володимирський, Горохівський, Дубенський, Кременецький, Луцький і Рівненський. Г. Юзевський переконував міністра внутрішніх

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 698, арк. 3.

справ у тому, що цю акцію не можуть проводити офіційні чинники. Її виконання має покладатися на цілком законспіровану групу людей, яка б на терені кожного із зазначених повітів збирала інформацію про діяльність місцевих партійних осередків, повідомляла відповідні органи про заплановані ними акції – збори, віча, демонстрації, аби в такий спосіб не допустити їх проведення. При цьому Г. Юзевський рекомендував місцевим засобам масової інформації широко висвітлювати будь-які прояви цієї акції, щоб це створювало враження «самостійних виступів населення»[1].

Очевидно, висунуті Г. Юзевським пропозиції щодо тактики поступової ізоляції Волині від Галичини були схвалені в Міністерстві внутрішніх справ, оскільки вже на початку 1930-х рр. волинська адміністрація розпочала активну реалізацію цієї програми. Тоді репресій зазнали ті українські політичні партії та організації, осередки яких перебували в Галичині.

На початку 1930-х рр. переслідувань зазнало культурно-освітницьке товариство «Просвіта» – одна з найвпливовіших українських організацій Волині. На ту пору на терені воєводства налічувалося 640 організаційних осередків «Просвіт», які об'єднували 16 700 членів[2]. Лише у 1928 р. на Волині було ліквідовано 318 осередків товариства[3]. У 1935 р. їх залишилося лише сім[4]. За короткий час припинила своє існування наймасовіша українська партія на Волині – Сельробєдність[5]. Репресій зазнали легальні українські партії – Українське національно-демократичне об'єднання і Українська соціалістично-радикальна партія[6]. Органи державної безпеки регулярно проводили акції, спрямовані на викриття підпільної мережі ОУН, яка на початку 1930-х рр. розпочала досить інтенсивну пропагандистську і виховну діяльність серед українського населення Волині.

Ліквідація неприхильних щодо Польщі українських угруповань на Волині, яку здійснювала адміністрація Г. Юзевського, відбувалася за допомогою тих обмежень, які випливали з концепції так званого «сокальського кордону».

---

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 698, арк. 31.

[2] Там само. − Спр. 2320, арк. 13.

[3] Там само. − Спр. 1076, арк. 29.

[4] Sprawozdanie H. Józewskiego obrazujące sytuacje Województwa Wołyńskiego, listopad 1935. – BUW, DR, № akcii 1549, k. 10.

[5] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1813, арк. 35.

[6] Там само. − Оп. 9а, спр. 495, арк. 33.

Черговим кроком воєводської адміністрації у напрямі реалізації «волинської програми» стало створення нової української політичної організації пропольської орієнтації. За задумом воєводи, ця партія мала об'єднати навколо себе представників усіх угодовських сил Волині і діяти під опікою місцевої адміністрації, реалізуючи власну політичну концепцію. При цьому Г. Юзевський виходив з того, що українці Волині повинні мати своє ідейно-політичне керівництво, яке б стало формою вияву національно-суспільної свідомості. «Інакше, – зазначав воєвода, – український суспільний рух завжди зазнаватиме атак сторонніх політичних чинників»[1]. Зрозуміло, що Г. Юзевський мав на увазі недопущення на Волинь впливів «агресивного галицького націоналізму» й опанування ним свідомості широких верств волинського населення.

Установчий з'їзд нової партії, яка отримала назву Волинське українське об'єднання (далі – ВУО), відбувся 29 червня 1931 р. у Луцьку. Членами ініціативної групи і засновниками ВУО була група українських послів та сенаторів, що входила до складу проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом. Серед них – П. Певний, М. Тележинський, М. Маслов, І. Гловацький, С. Скрипник. В ухваленій з'їздом Декларації ВУО проголошувалося, що нова партія створюється з метою розбудови культурного і господарського життя Волині та задоволення духовних потреб українців[2]. З огляду на це головні пункти політичної програми ВУО торкалися культурно-освітніх, соціально-економічних і церковно-релігійних питань.

Вирішення української проблеми як проблеми національної меншини в Польщі ВУО покладало на уряд Речі Посполитої та її парламент, заявивши тим самим про свою повну лояльність до польської державності. Програмні цілі передбачалося досягати мирними засобами, шляхом легальної боротьби.

Підкреслюючи панівну роль поляків і українців в реалізації «волинської програми», Г. Юзевський не міг не визначити своєї позиції і щодо інших національних меншин, які проживали на терені Волині у міжвоєнний період. У своїй оцінці воєвода виходив передусім із того, чи відповідали інтереси тієї чи іншої національної групи його політичній концепції.

На початку 30-х років найчисленнішою (після поляків і українців) національною групою в краї були євреї. Єврейська громада на

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 3, спр. 31, арк. 10.
[2] Українська Нива. – 1931. – № 14. – С. 1.

Волині була замкнутою національною групою. Євреї проживали в межах так званих єврейських релігійних гмін, яких на терені воєводства налічувалося 35.

Політичне життя єврейської громади було досить різнобарвним. Певним вплив серед волинських євреїв мала традиціоналістська течія. Найбільш впливовою організацією в середовищі євреїв-ортодоксів був Союз Ізраїлю (далі – СІ) (Agudas Israel). Ця партія входила до складу всесвітнього єврейського релігійного руху ортодоксальних євреїв. Її представники виступали за збереження традиційної структури єврейської общини в межах єврейських релігійних гмін, яким намагалися надати суто релігійного характеру. Тому серед діячів консервативно-релігійного руху переважали рабини і цадики – духовні та релігійні керівники єврейських гмін. Ідею створення світської єврейської держави вони категорично відкидали. Від моменту проголошення незалежності СІ декларував свою повну лояльність щодо Польської держави, посилаючись при цьому на одну із заповідей Талмуду: «Право держави є правом»[1]. Взамін СІ добивався від уряду визнання за євреями гарантованих їм конституцією релігійних прав.

На Волині Союз Ізраїлю найбільшу підтримку мав у середовищі дрібного купецтва і незаможних євреїв[2]. На території воєводства було кілька осередків цієї організації. Незначне представництво ортодокси мали в органах міського самоврядування (Ковель, Луцьк, Рівне)[3].

Іншим політичним напрямом, який домінував серед волинських євреїв, був сіонізм. Ця течія єврейської політичної думки з'явилася в другій половині XIX ст. як реакція на прояв антисемітизму в країнах Західної Європи. Сіоністи вважали, що єдиним способом розв'язання єврейського питання є створення єврейської держави в Палестині. Перша сіоністська організація – Загальносвітова організація сіоністів – була проголошена на установчому конгресі сіоністів у Базелі 27 серпня 1897 р. Своїм першочерговим завданням вона декларувала усунення дискримінації і надання усієї повноти громадянських прав євреям у країнах їхнього проживання.

Найбільший вплив серед польських сіоністських партій мала Сіоністська організація в Польщі (далі – СО). Програма СО декларувала широку національно-культурну автономію євреїв у Польщі. Сіоністи

[1] Najnowsze dzieje żydów w Polsce… – S. 150.
[2] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а. спр. 417, арк. 22.
[3] Там само. − Оп. 9, спр. 1556, арк. 14.

виступали за світський характер єврейських гмін. Значна увага приділялася мовному питанню. Сіоністи вважали, що мовою євреїв має стати іврит, однак не заперечували й можливості використання в повсякденному житті ідишу.

Всередині сіоністського руху існували регіональні відмінності в поглядах на тактику діяльності. Наприклад, у Галичині домінували більш помірковані тенденції в реалізації програми сіоністів (група «Eth Liwont» – івр. «час діяти»). Її виразниками були краківський рабин Абрахам Осіяш Тон та адвокат Леон Рейх зі Львова. Діячі цієї групи (т. зв. австрійці) мали за собою досвід австрійського парламентаризму[1]. Натомість на теренах колишньої Російської імперії, зокрема й на Волині, домінувала фракція «Al Hamiszmar» («На сторожі») на чолі з І. Грюнбаумом (т. зв росіяни). Ця група сіоністів відзначалася більшим радикалізмом у досягненні політичних вимог.

Розбіжності між діячами сіоністського руху наприкінці 1920-х рр. призвели до його розколу. Так утворилася Нова сіоністська організація (далі – НСО), т. зв. сіоністи-ревізіоністи на чолі з Володимиром Жаботинським. На думку лідера НСО, проголошення єврейської держави в Палестині слід добиватися не тільки політичними методами, а й збройним шляхом, відвойовуючи землі в арабів, а також у Великобританії, яка в 1920 р. отримала від ліги Націй мандат на управління Палестиною.

Серед сіоністських організацій Волині на початку 30-х років найсильніші позиції посідала Сіоністська організація в Польщі. Найбільшу кількість прихильників СО мала на території Костопільського, Дубенського, Володимирського, Ковельського, Луцького та Рівненського повітів[2]. Починаючи з 1928 р., на терені воєводства розпочала політичну діяльність група Сіоністів-ревізіоністів. На початку 30-х років вона вийшла із Сіоністської організації. У 1935 р. організація сіоністів-ревізіоністів налічувала в Луцьку близько 400 членів[3]. Сіоністський рух на Волині представляла також єврейська соціалістична робітнича партія – «Поалей Сіон»-правиця.

Серед партій лівого спрямування найбільший вплив серед єврейських робітників Волині мав Бунд – Загальноєврейський робітничий союз (Algemajner Jidiszer Arbeter Bund in Pojlen). Партія була засно-

[1] Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej... – S. 91.
[2] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1556, арк. 6–13 зв.
[3] Wołyń. – 1935. – № 36. – S. 13.

вана у Вільні в 1897 р., у Польщі ж розпочала діяльність у 1918 р. Бунд виступав за революційну перебудову суспільства на соціалістичних засадах. Вирішення єврейського питання пропонувалося через надання євреям широкої національно-культурної автономії. На Волині партійні осередки Бунду (голова Мойша Фердман, радний м. Луцька) діяли в п'яти містах – Луцьку, Горохові, Ковелі, Рівному, Луцьку та Дубні і налічували 1025 осіб[1].

Певну підтримку серед єврейського населення Волині мали єврейські ліберали, які представляли Єврейську народну партію (далі – ЄНП) (Jidisze Folk Partaj in Pojlen) – т. зв. фолкісти. Партія мав вплив у середовищі єврейської інтелігенції. Ідеологом фолкізму був єврейський історик Семен Дубнов. Фолкісти наголошували на тому, що євреї є автохтонним населення Польщі і відповідно до цього виступали за надання їм усієї повноти політичних і національно-культурних прав у державі, відкидаючи еміграцію як спосіб розв'язання єврейського питання. ЄНП була прихильником національно-культурної автономії євреїв у Польщі, аж до створення окремого парламенту[2]. Фолкісти виступали за світський характер єврейських гмін і вимагали визнання ідиш офіційною мовою польських євреїв.

Які ж були відносини єврейської громади Волині з польською державною адміністрацією?

Загалом волинські євреї неприхильно ставилися до відродження польської державності. Такий висновок можна зробити на підставі документів повітових органів влади. У повідомленні луцького повітового старости від 1925 р. читаємо: «Євреї, котрі складають найбільший відсоток з-посеред національних меншин (окрім українців) на терені повіту, займають ворожу позицію до Польської держави»[3]. Одночасно кременецький повітовий староста інформував воєводське управління, що єврейська молодь схильна до підтримки різного роду антидержавної діяльності[4].

На початку 1920-х рр. волинські євреї активно долучилися до суспільно-політичного життя Волині. Під час парламентських виборів 1922 р., увійшовши до виборчого Блоку національних меншин, вони здобули п'ять парламентських мандатів[5]. Ще більшим був успіх

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1556, арк. 16.

[2] Pawlak Janusz. Żydzi w dokumentach administracji państwowej... – S. 81.

[3] Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 1082, арк. 10.

[4] Там само. – Арк. 16.

[5] «Wołyń-czerwiec 1937». Sprawozdanie H. Józewskiego obrazuje sytuacje Województwa Wołyńskiego. – BUW, DR, № akc. 1549. – S. 55–56.

єврейської громади на виборах до органів місцевого самоврядування у 1927 р. У містах ці вибори позначилися повною перемогою євреїв, які здобули 60 % усіх мандатів. До міських рад було обрано 203 євреї[1]. Для порівняння: поляки здобули у міських органах самоврядування лише 79 мандатів, українці – 53. На парламентських виборах 1928 р. волинські євреї отримали одне місце в сеймі і стільки ж – у сенаті. Це стало можливим завдяки тому, що виборча кампанія 1928 р. проходила під гаслом співпраці усіх національностей, що які проживали на Волині. Євреї були залучені до проурядового виборчого блоку разом із поляками і українцями[2].

Із призначенням на посаду воєводи Г. Юзевського політика місцевої адміністрації щодо євреїв зазнала певних змін. Єврейське населення Волині Г. Юзевський розцінював як елемент лояльний до польської державності, однак пасивний і позбавлений будь-якої політичної активності[3]. Настрої, що панували в середовищі єврейства, воєвода ставив у залежність від економічних умов їх існування. Саме цей факт Г. Юзевський вважав визначальним у процесі поступової і поетапної асиміляції єврейського населення Волині.

Першим кроком на шляху асиміляції євреїв воєвода вважав зменшення їхнього впливу в органах міського самоврядування. «Наші міста, – зазначав він у своєму звіті за 1933 р., – мають стати осередками польської і західної культури на Волині»[4]. З цих міркувань Г. Юзевського стає цілком зрозумілим, що його адміністрація не прагнула до укладу стосунків із євреями на засадах співпраці. Це підтверджують результати комунальних виборів 1934 р., які воєвода розглядав як важливий етап у процесі усунення євреїв з органів міського самоврядування. У ході цих виборів єврейське представництво в міських радах Волині зменшилося від 53,6 % у 1933-му до 32,2 % у 1934 р.[5].

Серед єврейських політичних організацій на Волині адміністрація Г. Юзевського підтримувала лише ті, які проголошували свою повну лояльність до польської державності. Однак таких було порівняно небагато. Більшість єврейських політичних партій віддавали перевагу співпраці з українськими політичними силами. Саме ця співпраця

[1] Wybory komunalne w Województwie Wołyńskiem w roku 1927. – Łuck, 1928. – S. 1.

[2] Держархів Волинської обл., ф. 34, оп. 1, спр. 35, арк. 129–129 зв.

[3] AAN, MSW, UWW, sygn. 277/ I-1, poz. 4, k. 11.

[4] Там само. − Sygn. mikrof. 1800/1.

[5] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 3, спр. 31, арк. 30.

забезпечила повну перемогу українських і єврейських партій на парламентських виборах 1922 р. Однак Г. Юзевський врахував ці «прорахунки» і під час наступних виборів 1930-го і 1935 рр. намагався не допускати такої співпраці. Більше того, євреїв не запрошували навіть до проурядового виборчого блоку, де свої кандидатури висували переважно поляки й українці.

Слід зауважити і те, що так звана політика дерусифікації волинських міст, яку у 30-х роках провадила адміністрація Г. Юзевського, безпосередньо торкнулася і єврейської громади. Адже для переважної більшості волинських євреїв російська мова була чи не єдиною мовою спілкування в українському та польському середовищі[1]. А тому ця дерусифікація певною мірою означала і наступ на національно-культурні права євреїв. Це спричиняло загострення їхніх стосунків із воєводською адміністрацією.

Що стосується чеської меншини, яка проживала на Волині, то воєвода Г. Юзевський оцінював її як елемент «дуже позитивний з економічного погляду»[2]. На думку воєводи, волинські чехи не становили серйозної небезпеки політиці польсько-українського зближення на Волині. За сприятливих умов, вважав Г. Юзевський, чехів можна поступово асимілювати.

Громадська і політична активність чехів Волині була досить високою. Тут діяли численні громадсько-культурні товариства. Чехи мали значне представництво в органах місцевого самоврядування. На місцевих виборах 1934 р. вони здобули 2,8 % мандатів у повітових сеймиках і по 2,1 % мандатів у гмінних та міських радах воєводських міст[3]. Зауважимо, що 90 % чеських радних були членами і симпатиками регіональної групи Безпартійного блоку співпраці з урядом [4].

На парламентських виборах 1928 р. чехи погодилися підтримати проурядовий блок співпраці з урядом. Чеський громадський діяч В. Медина був внесений до списку кандидатів до сейму від регіональної групи ББ. Свій посольський мандат він зберіг і під час наступних парламентських виборів 1930 р. У сеймі ІІІ скликання (1930−1935) В. Медина був єдиним (окрім поляків і українців) представником від національних меншин Волині. Зауважимо, що в період перебування

[1] Józewski H. Opowiejść o istnieniu. T. 2, Cz. 4. «Wołyń». – BUW, DR, № akc. 3189, k. 85.

[2] AAN, MSW, UWW, sygn. 277/ I-1, poz. 4, k. 11.

[3] Там само. − K. 10.

[4] Там само. − Sygn. mikrof. 1800/1.

Г. Юзевського на посаді голови воєводської адміністрації навіть 200-тисячна єврейська громада Волині не мала свого представництва в парламенті.

Досить обережною була позиція Г. Юзевського щодо німецької меншини, яка проживала на Волині. Німці не виявляли великої активності в політичному житті воєводства. Вони не мали своїх представників у парламенті. Серед гмінних радних у 1934 р. німці становили лише 1,2 %[1]. Жодного німця не було в повітових сеймиках і магістратах волинських міст.

Високо оцінюючи економічний потенціал німецьких господарств, воєвода водночас зазначав, що «німецький елемент на польських землях, у тому числі на східних теренах, завжди приховує в собі якщо не відверту, то принаймні приховану небезпеку»[2].

Схожу позицію Г. Юзевський займав стосовно російського населення. На думку воєводи, російська присутність на терені Волині суперечила польським державним інтересам у цьому регіоні. Однак ці судження Г. Юзевського навряд чи спиралися на реальну оцінку ситуації, позаяк російська меншина мала незначний вплив на політичне життя Волині 20–30-х років.

Єдиною впливовою політичною силою, яка представляла інтереси росіян у Польщі, була партія Російське народне об'єднання. У своїй програмі РНО декларувало лояльне ставлення до польських властей і представляло себе захисником інтересів усього православного населення Волині, Полісся і Підляшшя.

Однак реальні впливи РНО на Волині були мізерні. Під час парламентських виборів 1928 р. партія здобула лише 6515, або 1,2 %, голосів виборців[3]. У 1934 р. росіяни мали лише 2 % мандатів в органах самоврядування воєводських міст і ще менше – 0,9 %– в інших міських радах[4].

У 30-х роках діяльність адміністрації, якою керував Г. Юзевський, була спрямована на повне усунення росіян із місцевих і державних органів влади[5]. Політика дерусифікації волинських міст, парцеляція маєтків великої земельної власності, процес українізації

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 3, спр. 31, арк. 30.

[2] AAN, MSW, UWW, sygn. 277/ I-1, poz. 4, k. 11.

[3] Mech W. Wybory do cial ustawodawczych w województwie Wołyńskiem w roku 1928 / W. Mech. – Łuck, 1928. – S. 1.

[4] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 3, спр. 31, арк. 30.

[5] AAN, MSW, UWW, Sygn. mikrof. 1800/1.

Православної церкви фактично звели до мінімуму вплив росіян на суспільно-політичне життя воєводства.

Отже, даючи оцінку національним меншинам, котрі проживали на Волині, Г. Юзевський приходив до висновку, що визначальним в укладі політичних, економічних, міжнаціональних стосунків на терені воєводства був стан польсько-українських взаємин. З боку інших національних груп, окрім росіян, німців і частково євреїв, воєвода не вбачав серйозної небезпеки для реалізації своєї політики і сподівався якщо не на підтримку, то принаймні на їхню нейтральну позицію.

Зосередившись на вирішенні найбільш болючих економічних, соціально-політичних, релігійних і освітніх проблем місцевого життя, воєводській адміністрації Г. Юзевського вдалося дещо послабити напруженість у міжнаціональних стосунках на Волині, яка зберігалася з початку 1920-х рр.

Утім у середині 1930-х рр. політична концепція волинського воєводи почала натрапляти на щораз більшу критику в українському, а надто ж у польському політичному таборі. Зростання ролі військових у суспільно-політичному житті держави, пропаганда політичними організаціями пілсудчиків нових форм польського тоталітаризму спричинили популяризацію в Польщі націоналістичних ідей, посилювали радикальні концепції розв'язання національного питання. Нове польське керівництво на чолі з маршалом Е. Ридзем-Сміглим почало відверто критикувати діяльність воєводи і його політику. У доповідній записці командувача Округу Корпусу ІІ в Любліні генерала М. Сморавінського на ім'я міністра справедливості В. Грабовського, датованій липнем 1936 р., підкреслювалося, що асиміляційна програма Г. Юзевського, яка реалізовувалася у рамках політики польсько-української співпраці, призвела до зменшення польської присутності на Волині. Наслідком дев'ятирічного «волинського експерименту», як стверджувалося у документі, стало перетворення Волині у «домен комунізму і войовничого українського націоналізму»[1].

Наприкінці 1937-го – на початку 1938 р. керівництво ОК ІІ в Любліні розробило ще один документ під назвою «*Характеристика Округу Корпусу ІІ – з погляду на його безпеку*»[2]. Зміст основних положень цього документа (полонізація Православної церкви та

[1] Wołyń – dokumenty CAW // Przegląd Wschodni. – 1997. – T. 4, z. 1. – S. 199.

[2] Kęsik J. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich na kresach wschodnich w latach 1937–1939 / J. Kęsik // Dzieje Najnowsze. – 1992. – Z. 1–2. – S. 184.

шкільництва, ліквідація всіх українських організацій на терені воєводства, надання землі лише польським осадникам) однозначно дає підстави схарактеризувати його як програму полонізації Волині.

Цілком зрозуміло, що за цих умов відставка Г. Юзевського була лише питанням часу. Врешті у квітні 1938 р. він був звільнений з посади волинського воєводи й отримав нове призначення у Лодзь.

Після відставки Г. Юзевського з ініціативи нового волинського воєводи О. Гауке-Новака була опрацьована і в лютому 1939 р. затверджена Міністерством внутрішніх справ «*Програма державної політики Польщі на Волині*». Головним завданням було проголошено «прискорення процесу полонізації воєводства»[1]. У цій програмі пропонувалося переглянути стратегію вирішення українського питання, зокрема в частині використання термінів «українець», «український». Ці слова, на переконання авторів програми, стали символами сепаратистського руху, ворожого Польщі, який прагне до розбудови України на «споконвічно польських землях». Тому слід уникати вживання назви «українець», а натомість поступово впроваджувати термін «русин»/«русинський». Як найбільш оптимальний варіант для окреслення національної приналежності місцевих українців пропонувалося використовувати назву «волиняк» задля підкреслення їх регіональної окремішності.

Програма зміцнення польської присутності на Волині, реалізацію якої розпочала нова адміністрація на чолі з воєводою О. Гауке-Новаком, стала логічним завершенням поглядів діячів «санації» на проблематику національних меншин: від нереалізованої федералістської концепції державної асиміляції до інкорпоративного плану націонал-демократів.

Отже, в основу формування національної політики Польщі щодо українців була покладена інкорпоративна концепція польських націонал-демократів, яка з невеликими модифікаціями реалізовувалася до кінця міжвоєнного періоду. Згідно з цією концепцією уряд розглядав українське населення як потенційний об’єкт асиміляції шляхом зміни національної структури Східної Галичини і Волині, а також відповідним чином спрямованої мовної та освітньої політики. З огляду на це політика національної асиміляції передбачала якнайшвидшу полонізацію українців, через що характер міжнаціональних

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 4634, арк. 6.

стосунків на західноукраїнських землях у перші роки їх перебування у складі Речі Посполитої визначала польсько-українська конфронтація.

Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського головною метою національної політики було проголошено державну асиміляцію непольських народів. Уособленням «нового підходу уряду» до вирішення української проблеми на регіональному рівні стало призначення волинським воєводою Г. Юзевського. Стратегічною метою його «волинської програми» була тісна інтеграція краю до складу Речі Посполитої. Суть «волинського експерименту» полягала в тому, щоб виробити в українців почуття приналежності до Польської держави, виховати лояльних громадян Речі Посполитої шляхом їх політичної асиміляції.

Слід зазначити, що, незважаючи на розбіжності у методах реалізації української політики, пілсудчики і народові демократи залишалися солідарними у визначенні головної мети – зміцнення польської державності на східних землях та їх якнайшвидша інтеграція в політичну і соціально-економічну систему Речі Посполитої.

Асиміляційний характер мала політика польської влади і щодо інших національних меншин – чехів, німців, росіян; при цьому враховувався ступінь їх «лояльності» до Польської держави. У своїй оцінці національних меншин уряд виходив передовсім з того, чи відповідали інтереси тієї чи іншої національної групи цілям його політичної концепції. Залежно від цього влада визначала свою політику в «чеському», «німецькому», «російському» питаннях. Етноконфесійна замкнутість єврейської спільноти унеможливлювала перспективи швидкої асиміляції євреїв. Тому в першій половині 1920-х рр. уряд впроваджує цілий низку обмежувальних заходів щодо єврейського населення в царині культури, освіти, а згодом і в господарській сфері (т. зв. економічний бойкот). У 1930-х рр. пріоритетним напрямом розв’язання єврейської проблеми в Польщі уряд визначив еміграцію євреїв із країни.

Розділ III
КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНІ У МІЖВОЄННУ ДОБУ

3.1. Нормативно-правова база системи шкільної освіти Другої Польської Республіки

Формування системи національної освіти у відновленій Польській державі відбувалося у складних політичних та соціально-економічних умовах. Серйозні труднощі в організації шкільної справи були зумовлені тим, що на момент встановлення кордонів Другої Речі Посполитої на її території діяла шкільна система країн-«подільниць» – Пруссії, Австро-Угорщини та Росії. Політичні підходи цих держав у вирішенні національного питання в Польщі істотно різнилися, що позначилося й на освітніх можливостях польського населення. Так, на території колишнього Королівства Польського (землі колишньої Російської імперії) школу відвідували лише 20 % дітей, у Галичині, яка входила до складу Австро-Угорщини, цей показник становив 85 %. Найкращою була ситуація на території прусської займанщини, де шкільну освіту здобували 99 % дітей шкільного віку[1].

Слід зауважити, що система шкільної освіти, яка діяла на польських землях до Першої світової війни, була важливим елементом національної політики іноземних держав. Так, на західних польських землях Пруссія послідовно намагалася перетворити школу на засіб германізації поляків. Викладання німецькою мовою було запроваджено у школах і вищих навчальних закладах. На польських землях, що перебували під владою Російської імперії, школа стала одним з дієвих засобів русифікації місцевого населення. В особливо скрутному становищі перебували національні меншини на східних польських землях (українці, білоруси, литовці, євреї), які взагалі не мали можли-

[1] Василюк А. В. Реформи шкільної освіти в Польщі: історія й сучасніст : монографія / А. В. Василюк. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – С. 112.

востей навчатися рідною мовою, розвивати свою національну систему освіти.

Уже з перших років незалежного існування Польської держави освітнє питання було підняте до рівня державної політики. В одній із перших декларацій польського уряду від 20 листопада 1918 р. йшлося про потребу створення в країні «загальної, світської, безкоштовної школи, однаково доступної для всіх»[1].

Надзвичайно важливим документом, що визначив перспективи розвитку початкової освіти у Другій Польській Республіці, став Декрет «Про всезагальну обов'язкову освіту», прийнятий 7 лютого 1919 р.[2]. Згідно з його положеннями в Польщі вводилося обов'язкове навчання у семирічній загальній початковій школі. Навчання для всіх дітей шкільного віку, незалежно від соціального походження, ставало обов'язковим. У кожній місцевості, де кількість дітей у віці від семи до 14 років, становила щонайменше 40, гміна зобов'язана була відкрити початкову школу[3]. До часу відкриття у всіх місцевостях повних семирічок, було передбачено зберегти наявні та створити початкові школи з чотирирічним обов'язковим і трирічним додатковим чи п'ятирічним обов'язковим і дворічним додатковим навчанням[4].

Незважаючи на прогресивний характер документа, який уніфікував систему шкільної освіти в Польщі і проголосив обов'язковість семирічної освіти, він містив і низку серйозних недоліків. Зокрема, положення Декрету про дозвіл організації шкіл із чотири- та п'ятирічним терміном навчання, а також можливість обов'язкового навчання поза школою створювало зручні умови для різноманітних маніпуляцій, що в цілому порушувало принципи демократичної освіти, сприяло формуванню вибіркового підходу до шкільництва. На практиці так званий шкільний дуалізм в освітній системі Польщі означав, що паралельно функціонували окремі школи для різних суспільних верств населення, а саме: загальна семирічна школа (для дітей із нижчих соціальних станів) і окремий цикл навчання, який складався із 4-х класів загальної школи і 8-ми класів гімназії (для дітей із привілейованих соціальних прошарків)[5] (див. рис. 1).

---

[1] Зашкільняк Л. О. Історія Польщі… – С. 499.

[2] Dekret o obowiązku szkolnym // Dziennik Praw Państwa Polskiego (далі: D. Pr. P. P). – 1919. – № 14. – Poz. 147. – S. 192–197.

[3] Там само. – S. 192.

[4] Там само. – S. 193.

[5] Василюк А. В. Реформи шкільної освіти в Польщі... – С. 113–114.

Рис. 1. **Система шкільної освіти в Другій Польській Республіці**

Формально в гімназію приймали всіх охочих (після 4-х класів загальноосвітньої школи), які успішно склали вступні іспити. Насправді ж переважна більшість дітей потрапляла до гімназій після спеціальної домашньої підготовки або після підготовчих класів (нижча гімназія), які організовувалися при приватних середніх навчальних закладах. Це означало, що для дітей із сільської місцевості, які після закінчення чотирьох років навчання продовжували здобувати освіту у семирічній загальноосвітній школі, шлях до гімназійної освіти фактично був закритий (у гімназіях навчалося заледве 13 % сільських дітей (із найбільш заможних сімей) та лише 3 % дітей робітників)[1].

Недоліком освітньої системи перших років існування Польської держави було й те, що положення прийнятого Декрету «Про загальну обов'язкову освіту» реалізувати було доволі важко, оскільки семирічна школа ще тільки формувалася і відчувався значний брак учителів, шкільних приміщень та належного матеріального забезпечення у багатьох закладах освіти.

Впровадження загальнообов'язкової початкової освіти відбувалося поступово. У 1923/24 навчальному році її було запроваджено на території Варшавського, Лодзького і Білостоцького шкільних округів, а в наступні роки в усіх інших воєводствах. Зауважимо, що до кінця

[1] Василюк А. Реформування шкільної освіти Польщі на початку XX ст. [Електронный ресурс] / А. Василюк. – Режим доступу : http://npu.edu.ua/!e-book/book/html/D/ispu_kiovst_Demyanenko/300.html/ –25.03.2014.

існування Другої Речі Посполитої повністю реалізувати положення Декрету про обов'язкове семирічне навчання не вдалося. Станом на 1939 р. у початкових школах навчалося 4 701 200 учнів, що становило 90 % усіх дітей шкільного віку[1].

У зв'язку з поступовим впровадженням семирічної початкової освіти 8 серпня 1919 р. було видано розпорядження міністра віросповідань та народної освіти Я. Лукасевича у справі запровадження додаткового навчання. Цей документ передбачав, що учні початкових шкіл, у яких навчання тривало менше семи років, зобов'язувалися відвідувати додаткове навчання до того часу, коли їм виповниться 14 років[2]. Як зазначалося у розпорядженні, метою додаткового навчання, яке проводив шкільний учитель, було поглиблення та розширення знань учнів, набутих під час щоденного навчання, заохочення молоді до подальшого продовження освіти. На додаткове навчання виділялося чотири години на тиждень, а після його завершення директор школи видавав спеціальне свідоцтво.

Незважаючи на заходи, що їх уживав уряд для подолання неграмотності серед дітей шкільного віку, значна частина молоді й надалі не відвідувала освітніх закладів навіть початкового рівня. Особливо складним було становище початкової освіти в сільській місцевості, де навчання здебільшого проходило в однокласних школах, у яких працював лише один або два вчителі, а рівень організації навчального процесу був надзвичайно низьким, без дотримання чітко визначених програм навчання.

Гострою залишалася і проблема підготовки вчителів, брак яких особливо відчувався на селі. Запроваджені декретом 1919 р. вчительські семінарії, що передбачали п'ятирічне навчання, не встигали готувати кадри[3]. У 1923 р. лише 60 % учителів мали фахову освіту; на початку 30-х років цей показник зріс до 80 %[4].

Серйозною проблемою залишалися зміст і характер навчання. У квітні 1919 р. у Варшаві відбувся Перший загальнопольський освітній з'їзд за участю делегатів від усіх учительських і педагогічних органі-

---

[1] Василюк А. Реформування шкільної освіти Польщі на початку XX ст...

[2] Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie zaprowadzenia nauki uzupełniającej w myśl dekretu o obowiązku szkolnym z dnia 7 lutego 1919 r. // Dz. U. R. P. – 1919. – Nr. 79. – Poz. 443 – S. 826.

[3] Dekret o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskim // D. Pr. P. P. – 1919. – № 14. – Poz. 185. – S. 280–285.

[4] Зашкільняк Л. О. Історія Польщі… – С. 499.

зацій, котрий отримав назву Учительського сейму. З'їзд став ареною гострих дискусій щодо ідеологічного обличчя польської школи. Більшість учасників підтримала засади демократизації системи освіти, рівного доступу до неї вихідців із різних верств суспільства, скасування бар'єрів між різними типами шкіл, обмеження релігійного виховання учнів уроками релігії.

На з'їзді була підтверджена концепція єдиного семирічного навчання з можливістю подальшого навчання в різних типах середніх шкіл. Передбачалося, що семирічна школа стане базовою для продовження навчання в загальноосвітніх гімназіях та професійних школах, закінчення яких надавало право вступу до вищих навчальних закладів. Було схвалено проекти диференційованої загальної середньої освіти та триступеневої професійної школи. Проте через наростання економічної кризи, гострий брак шкіл та кваліфікованих учителів, наявність значних соціальних суперечностей і відмінностей в освітніх традиціях окремих польських регіонів, зміцнення консервативної опозиції, яка гальмувала проведення шкільної реформи, чимало постулатів з'їзду залишилися лише добрими побажаннями і не були втілені в освітню практику.

Для уніфікації управління та контролю за системою освіти в червні 1920 р. Сейм прийняв закон «Про тимчасовий устрій шкільних властей». У ньому зазначалося, що вище керівництво загальною освітою здійснює у Польщі міністр віросповідань і народної освіти[1]. Одночасно вся територія держави була поділена на шкільні округи (кураторіуми), що їх очолювали куратори. Кураторів шкільних округів призначав Начальник держави за поданням профільного міністра. Закон надавав право міністру віросповідань і народної освіти створювати шкільні окружні ради, куди мали увійти не лише педагогічні працівники, а й представники місцевих громадських та релігійних організацій[2]. Шкільні окружні ради повинні були тісно співпрацювати з кураторами відповідних округів.

Окружні кураторіуми поділялися на шкільні повітові інспекторати (з розрахунку один на кожен повіт). Головним завданням інспекторатів була організація, керівництво і нагляд за державними, приватними школами і навчальними установами для виховання дітей шкіль-

[1] Ustawa z dnia 4 czewca 1920 r. O tymczasowym ustroju władz szkolnych // Dz. U. R. P. – 1920. – № 50. – Poz. 304. – S. 872.

[2] Там само. – S. 873.

ного віку. Повітові шкільні інспектори представляли нижчий управлінський щабель шкільної адміністрації.

Слід зауважити, що у зв'язку із труднощами державного фінансування початкової освіти на місцях держава намагалася перекласти частину роботи з організації й утримання початкових шкіл на місцеві самоврядні органи – гмінні та повітові ради. Саме цим було продиктоване ухвалення польським сеймом у лютому 1922 р. Закону «Про організацію та утримання державних початкових шкіл», відповідно до якого обов'язок зі створення початкових шкіл розподілявся між державою і гміною. Стаття 2 цього закону визначала, що план шкільної мережі в тому чи іншому регіоні розробляв шкільний інспектор, а затверджував його, на підставі рекомендації шкільної повітової ради, куратор шкільного округу[1]. Згідно з положенням Закону, ступінь організації школи залежав від кількості дітей шкільного віку, які проживали в цій місцевості. Так, якщо число дітей шкільного віку не перевищувало 60, то школа мала бути однокласна, при кількості від 61 до 100 осіб – двокласна, від 101 до 150 –трикласна, від 151 до 200 – чотирикласна, від 201 до 250 – п'ятикласна, від 251 до 300 – шестикласна, а якщо кількість дітей у цій місцевості перевищувала 300 осіб, то створювалася семикласна школа[2]. Кількість учителів у школі визначали за співвідношенням: один учитель на один клас, тобто однокласна школа могла мати в штаті одного, двокласна – двох учителів і т. д.

Витрати на створення й утримання державних початкових шкіл мали покриватися як за рахунок державного бюджету, так і з надходжень від органів місцевого самоврядування, добровільних внесків комунальних союзів, зі спеціальних фондів і пожертвувань. Отож, держава, згідно з нормами закону, покривала видатки на наукове, матеріальне забезпечення навчального процесу, утримання бібліотек, а гміна виділяла кошти на утримання приміщення школи, її зовнішнє облаштування, оплачувала освітлення, опалення, утримання технічного персоналу[3]. 17 лютого 1922 р. було ухвалено ще один документ, який торкався матеріального забезпечення початкових шкіл, – Закон «Про будівництво державних початкових шкіл», за яким на гміну покладався обов'язок забезпечити школу відповідним приміщенням,

[1] Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół powszechnych // Dz. U. R. P. – 1922. – №. 18. – Poz. 143. – S. 285.

[2] Там само.

[3] Там само.

виділити землю під забудову, на шкільний город і спортивний майданчик. Також гміна мала подбати й про житло для вчителів[1].

Слід зазначити, що освітні закони від 17 лютого 1922 р. вирішували чимало нагальних питань, особливо тих, які були пов'язані з фінансуванням початкових шкіл. Водночас реалізація закону «Про організацію та утримання державних початкових шкіл» призвела до негативних наслідків в організації освіти в сільській місцевості. Адже створення повної семикласної школи було можливим лише за наявності не менше 300 дітей шкільного віку, які проживали в шкільній окрузі. У результаті сільські райони, особливо з низькою щільністю населення, були позбавлені можливості мати семикласну школу. Значна частина дітей узагалі не мала можливості навчатися, що вплинуло на високий рівень неписьменності в країні. Враховуючи той факт, що у східних воєводствах Польщі переважало саме сільське населення, а його щільність була невисокою, то така вимога декрету ставала перепоною для повноцінного навчання місцевих дітей. Не випадково на Волині та Поліссі домінували одно-двокласні малокомплектні школи.

Таким чином, перші повоєнні роки були доволі складними в процесі розбудови системи шкільництва Другої Речі Посполитої. Стан шкільної освіти потребував від держави кардинальних реформ, а водночас чималих коштів і зусиль для відбудови зруйнованої війною шкільної інфраструктури.

Зауважимо, що система шкільної освіти вже в перші роки незалежності стала важливим компонентом національної політики польських урядів. З моменту інкорпорації західноукраїнських земель до складу Польщі тут почалася розбудова польської системи освіти. Однак шкільництво національних меншин не отримало підтримки з боку держави. Більше того, воно почало зазнавати утисків. Це було зумовлено тим, що теоретики Польської держави розглядали українців, білорусів та представників інших національностей як потенційний об'єкт асиміляції, а національні школи були перепоною на цьому шляху. Окрім того, відігравав свою роль фактор історичної конфронтації між поляками, з одного боку, та українцями – з іншого, який ґрунтувався на принципі домінації польської культури. Відповідно мова, культура слов'янських меншин сприймалися як другосортні.

[1] Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. obudowie publicznych szkół powszechnych // Dz. U. R. P. – 1922. – № 18. – Poz. 144. – S. 286.

Тому зростання національної самосвідомості українців, у т. ч. через розбудову національного шкільництва, вважалося неприпустимим і розглядалося як образа національної гідності поляків[1].

Саме тому становлення польської системи освіти супроводжувалося передусім полонізацією шкільної освіти на західноукраїнських землях, що відображено у шкільному законі 1924 р. Закон «Про деякі положення організації шкільництва», що його ухвалив польський Сейм 31 липня 1924 р., покладав утримання національних шкіл на місцеві громади, надаючи державну підтримку утраквістичним (двомовним) школам. У законі про шкільну реформу було зазначено, що основним типом державної школи є двомовна школа[2]. Саме утраквістична школа мала стати одним з дієвих інструментів асиміляції українського та білоруського населення.

Фактичну ліквідацію українського і білоруського шкільництва на польських землях, що її започаткував шкільний закон 1924 р., здійснювали через зовні демократичну процедуру плебісциту. Закон передбачав щорічне подання місцевими жителями декларацій про запровадження на території кожного шкільного округу того чи іншого типу школи (у 1930 р. цей закон було доповнено вимогою про те, що змінити мову викладання можна не раніше ніж через сім років від дати останньої постанови, яка визначила мову викладання в цій школі)[3]. Плебісцит дозволялося проводити у місцевостях, де проживало не менше 25 % українців, білорусів чи литовців. Закон містив положення, за якими для відкриття національної школи потрібно було подати шкільному інспектору 40 декларацій від батьків дітей, котрі виявили бажання навчати своїх дітей рідною мовою. Однак у випадку, коли одночасно подавалися заяви з проханням про польську мову викладання (не менше 20 декларацій), то школа автоматично ставала двомовною. В усіх інших випадках мовою викладання в школах мала бути польська.

Цей закон давав можливість у більшості випадків створювати двомовні школи, до того ж наявність заяв не гарантувала відкриття

[1] Венгер А. Г. Реалізація національної політики в східних воєводствах Другої Речі Посполитої в галузі шкільництва на поч. 20-х рр. ХХ ст. / А. Г. Венгер // Гуманітарний журнал. – 2011. – № 3–4 (літо–осінь). – С. 213.

[2] Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r., zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa // Dz. U. R. P. – 1924. – № 79. – Poz. 766. – S. 1213.

[3] Цимбалюк О. Статус вчителів народних шкіл у Другій Речі Посполитій (1920–1939 рр.) / Олена Цимбалюк // Наук. зап. Терноп. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія : Педагогіка. – 2009. – № 3. – С. 313–314.

національної школи, оскільки остаточне рішення залежало від волі шкільного інспектора. Отже шкільна політика польського уряду на східних землях була спрямована на поступове обмеження національного шкільництва. Найбільш поширеною стала модель утраквістичної школи, яка давала змогу здобувати білінгвістичну освіту і стала знаряддям асиміляції національних меншин. З того часу українські та білоруські школи зазнали потужного полонізаційного тиску.

Паралельно з початковою освітою розбудовувалася система загальноосвітньої *середньої школи*. Середню освіту в Польщі давали гімназії та ліцеї. Закінчення чотирикласної початкової школи відкривало можливості для продовження навчання в гімназії. Восьмирічна гімназія складалася із двох ступенів: трирічного підготовчого (нижча гімназія) і п'ятирічного систематичного (вища гімназія). Гімназії були трьох типів: математично-природничі, гуманітарні (з вивченням латини) та класичні (з вивченням латинської та грецької мов).

Згідно зі статистичними даними, 1920/21 навчального року в Польщі функціонувало 733 гімназії, із них 520 – приватних[1]. Середні навчальні заклади розподілялися по території країни вкрай нерівномірно. На землях колишнього Королівства Польського існувало усього 19 державних та 357 приватних загальноосвітніх шкіл. У Галичині на той час функціонувало 160 середніх шкіл (90 державних і 70 приватних). На східних теренах чотирьох шкільних округів – Віленського, Новогорудського, Поліського і Волинського – налічувалося загалом 89 середніх шкіл, із яких 66 – приватних (62 з них для національних меншин – російської, литовської, білоруської, української та єврейської)[2].

Зауважимо, що приватні гімназії були чи не єдиною можливістю здобувати середню освіту рідною мовою для представників національних меншин у Польщі. Наприклад, на Волині у міжвоєнний період не було жодної державної гімназії з українською мовою викладання. Проте навіть навчання в приватних гімназіях не завжди відкривало їхнім учням можливість продовжити навчання у вищих навчальних закладах. Річ у тім, що випускники приватних гімназій, які не мали прав державних закладів, не могли вступати до університетів. Тому кожна гімназія намагалася отримати цей статус. Навчальні заклади, які добивалися надання їм прав державних, мали відповідати таким

[1] Василюк А. Реформування шкільної освіти Польщі на початку XX ст...
[2] Там само.

вимогам: 1) відповідність навчальних програм програмам державних шкіл; 2) наявність відповідної кваліфікації педагогічних працівників закладу; 3) належний рівень науково-методичного забезпечення школи; 4) наявність у навчального закладу необхідної матеріально-технічної бази. Далеко не всі приватні гімназії відповідали цим критеріям, а тому не могли отримати прав державних навчальних закладів.

Що стосується професійного шкільництва в міжвоєнній Польщі, то воно тривалий час не було пріоритетним напрямом освітньої політики Польської держави, хоча пропозиції розбудови мережі середніх професійних шкіл лунали ще на першому освітньому з'їзді у квітні 1919 р. Довший час професійною освітою опікувалися приватні та громадські організації. Лише під кінець 1920-х рр. держава почала приділяти більше уваги цій галузі освіти. У міжвоєнній Польщі існувало кілька типів професійних шкіл: 1) школи загального типу з терміном навчання 3–4 роки, до яких приймали учнів, що закінчили чотири класи середньої або сім класів початкової школи; 2) школи вищого типу, де навчання тривало 7–8 семестрів. До них приймали тих, хто закінчив шість класів середньої загальноосвітньої школи; 3) трирічні агротехнічні школи, які приймали випускників семикласної початкової школи або учнів, що закінчили чотири класи середньої загальноосвітньої школи[1]. Випускники професійних училищ разом із середньою освітою отримували відповідну фахову кваліфікацію. У Польщі існувало й кілька типів жіночих професійних училищ – торгово-промислових, шкіл домашнього господарства тощо. Загалом у 1938 р. в країні діяло 764 професійних училища[2].

У березні 1932 р. польський Сейм затвердив новий закон «Про організацію системи освіти», згідно з яким було проведено докорінну реорганізацію початкових, середніх і фахових шкіл. За прізвищем тодішнього міністра віросповідань і народної освіти Я. Єджеєвича освітня реформа 1932 р. отримала назву «єджеєвічувка».

Відповідно до положень цього нормативно-правового акта початкова школа визначалася базовою основою системи освіти Польської держави. Реформа зберегла семирічну обов'язкову початкову загальну освіту. Водночас вона запровадила організаційне і програмне ди-

[1] Kształcenia nauczycieli szkół powszechnych (podstawowych) lata 1918−1939 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://sites.google.com/site/ksztalcenienaucz ycieli/organizacja-ksztalcenia-nauczycieli/lata-1918-1939/ – 1.04.2014

[2] Зашкільняк Л .О.Історія Польщі… – С. 499.

ференціювання початкових шкіл. Семикласна початкова школа реорганізовувалась у початкові школи трьох ступенів:

1. *Школа першого рівня (чотирикласна)* працювала за навчальною програмою чотирьох перших класів з програмними елементами старших класів (5–7). Навчання в першому та другому класі тривало по одному рокові, у 3-му класі – два роки, а в 4-му – три роки.
2. *У школі другого ступеня (шестикласній)* навчання провадилося за програмою 1–6 класів, з елементами програми 7-го класу. В 6-му класі навчання тривало два роки.
3. *У школі третього ступеня (семикласній)* навчання здійснювалося за повною програмою семирічної школи. У кожному з класів навчання тривало по одному рокові[1].

У виданому роком пізніше «Статуті початкової школи» (1933 р.) визначалися додаткові умови класифікації початкових шкіл. У школі I рівня мало бути від 60 до 120 учнів, школі II рівня – від 121 до 210 учнів, а в школі III рівня – від 211 до 310 і більше учнів[2]. Отже, школи II–III ступенів відкривались лише у великих населених пунктах, куди дітям з малих сіл важко було дістатися. У сільській місцевості діяли переважно школи першого рівня, що значно ускладнювало (у т. ч. і через розрив у навчальній програмі) доступ сільських дітей до середніх та вищих навчальних закладів.

Шкільна реформа 1932 р. торкнулася й системи середнього шкільництва. Відтепер замість восьмирічної гімназії запроваджувалася шестирічна середня загальноосвітня школа, що складалася з чотирирічної гімназії та дворічного ліцею, між якими були серйозні випускні іспити («матура»). Програма гімназії опиралася на програму загальноосвітньої початкової школи II ступеня, тобто на 5–6-класну школу. Отож до гімназії можна було вступити після шести класів загальноосвітньої школи, а це значно обмежило доступ сільської молоді до середньої і вищої освіти.

Таким чином, шкільна реформа 1932 р. внесла значні зміни в освітню систему Польської держави, уніфікувавши структуру початкового і середнього шкільництва. Водночас реформа модернізувала програми навчання, удосконалила систему підготовки вчителів, на-

[1] Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkonictwa // Dz. U. R. P. – 1932. – № 38. – Poz. 389. – S. 640–641.

[2] Kształcenia nauczycieli szkół powszechnych (podstawowych) lata 1918–1939...

креслила шляхи розвитку професійної освіти. Серед негативних наслідків реформ стало поглиблення диспропорції у рівні початкової освіти в міській та сільській місцевостях, обмеження доступу сільської молоді до середньої та вищої освіти.

Насамкінець зауважимо, що становлення системи освіти в міжвоєнній Польщі проходило в складних політичних умовах. З перших днів незалежності тривали гострі дискусії щодо ідеологічного обличчя польської школи, що розглядалася як один із найважливіших чинників інтеграції багатонаціонального польського суспільства. Створення духовних основ суспільства в нових історичних умовах потребувало опрацювання нової концепції громадянського виховання, яка б реалізовувалася через систему освіти. Утім вироблення засад освітньої політики ускладнювалося розбіжністю інтересів різних політичних угруповань, які претендували на владу.

У 1918–1926 рр. освітньо-виховна система Польщі ґрунтувалася на *концепції національного виховання*, яку проголошували польські націонал-демократи. У їхньому трактуванні народ – це насамперед етнічна спільнота. Національні ж меншини теоретики Польської держави розглядали як потенційний об’єкт асиміляції, а тому національні школи були перепоною на цьому шляху. До прихильників концепції національного виховання належали лідери націонал-демократичного руху Р. Дмовський, З. Балицький, Я. Л. Поплавський. Ідею національного виховання підтримувала і більшість вчених – теоретиків педагогіки. Найбільш повне теоретичне обґрунтування цієї концепції запропонував Луціан Зажецький. Він, зокрема, зазначав, що в Польщі, яка здобула незалежність після багатьох років національного поневолення, головним завданням школи є виховання патріотично налаштованої молоді, а вся система освіти повинна мати національний характер. Реалізація завдань національного виховання в польських школах мала здійснюватися переважно через предмети гуманітарного циклу, зокрема історію та «науку про сучасну Польщу», які охоплювали знання про культуру польського народу та готували молодь до активного громадсько-політичного життя[1].

Висловлювався Л. Зажецький і про освітню політику польської влади щодо національних меншин. На його думку, концепція національного виховання не унеможливлювала використання нацменши-

[1] ВасилюкА. В. Реформи шкільної освіти в Польщі: історія й сучасність... – С. 57.

нами своїх мовних прав та сповідування власної релігії за умови, якщо вони «виконуватимуть свої обов'язки перед державою»[1]. Зажецький наголошував, що саме польська школа має посісти панівне становище в системі навчальних закладів країни. На його переконання, державні польські школи слід створювати скрізь, навіть у тих місцевостях, де скупчення польського населення найменші, аби запобігти в такий спосіб утраті поляками власної національної самосвідомості в непольському середовищі. Водночас Л. Зажецький був противником створення державних шкіл для національних меншин. Він допускав лише можливість розбудови представниками нацменшин приватного шкільництва – власним коштом «під ретельним наглядом держави»[2].

Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського владні кола Польщі закликали до гнучкішої політики у національному питанні. Політика державної асиміляції, що її виголошували пілсудчики, передбачала, серед іншого, і толерантнішу освітню політику. В основу освітньої системи «санації» було покладено *концепцію державного виховання,* яка стала складовою частиною ідеологічної програми санаційного табору.

Потребу переходу до концепції державного виховання пілсудчики пояснювали тим, що у свідомості кількох поколінь поляків Польської держави як самостійного державного організму не існувало. Тривала відсутність державотворчої традиції могла створити серйозні труднощі в розбудові молодої держави. На думку одного з чільних ідеологів «санації», Адама Скварчинського, аби подолати наявні в польському суспільстві національні, суспільні, політичні антагонізми, слід розбудовувати державу надкласового, наднаціонального характеру, в якій усі громадяни могли б працювати на благо країни, де «інтерес держави одночасно був би індивідуальним пріоритетом кожного»[3].

Програма державного виховання, що її виголошували пілсудчики, адресувалася насамперед представникам національних меншин. Польський історик, публіцист і політичний діяч Ольгерд Гурка переконував, що так само як свого часу мова, віра і національна традиція

[1] Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP / Urszula Wróblewska // Nauka. – 2011. – № 2. – S. 111.

[2] Там само. – S. 112.

[3] Там само.

згуртовували усіх поляків, які жили в умовах іноземного поневолення, так і тепер, після здобуття незалежності, одним із найважливіших інтеграційних чинників польського суспільства, без огляду на віру, мову і культуру, має стати держава. На його думку, слід побудувати такі відносини, аби в разі зовнішньої загрози держава могла заручитися підтримкою усіх своїх громадян, у т. ч. національних меншин. У відносинах з останніми важливо уникати внутрішніх конфліктів, які б послаблювали державу[1]. Показовою в цьому плані є думка міністра віросповідань і народної освіти в одному з санаційних урядів Казимежа Свєтальського, котрий стверджував, що «не можемо і не хочемо вимагати від шкіл чи інших виховних закладів у Польщі, аби німців чи українців виховати на поляків, на протестантів чи на православних, але маємо право і обов'язок категорично домагатись того, щоб всі форми і засоби виховання, які є в нашому розпорядженні, були спрямовані на те, щоб у серцях наших дітей та молоді закласти міцний підмурок розквіту і потуги Речі Посполитої. Беручи до уваги загрозу втрати державної незалежності, державне виховання в Польщі мусить здійснюватися в такий спосіб, аби кожен поляк, будучи за своїм переконанням націоналістом, соціалістом чи народником, залишався передовсім державником… щоб кожен єврей, німець чи українець, котрий проживає в Польщі, відчував і розумів, що має залишатися передовсім громадянином найяснішої Речі Посполитої»[2].

У другій половині 1930-х рр., коли в національній політиці «санації» відбувся поступовий поворот управо, концепція державного виховання зазнала певних коригувань. З'явилася ще одна концепція ідеологічного виховання – національно-державницька. Тодішній міністр віросповідань і народної освіти А. Свєнтославський підкреслював, що не може бути державного виховання без елементів національного[3]. Нова ідеологічна концепція відобразилася в «новій педагогіці», яка цілі навчання й виховання пов'язувала як із соціальними реформами, так і з націоналізмом. Ця концепція реалізовувалася в Польщі до кінця міжвоєнного двадцятиліття.

Таким чином, від перших років існування незалежної Польської держави питання розбудови національного польського шкільництва розглядалося як один із пріоритетних напрямів державної політики. Освіті відводилася важлива роль у процесі інтеграції польського

[1] Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego... − S. 111.
[2] Там само. – S. 112–113.
[3] Там само.

суспільства, піднесенні його цивілізаційно-культурного рівня. Водночас чимало проблем на практиці вирішувалися повільно або ж залишалися деклараціями, а у ставленні до національних меншин освітня політика польської влади у 1920–1930-х рр. була відверто дискримінаційною.

3.2. Політика польських урядів щодо українського шкільництва

Приєднання території Західної Волині до складу Другої Речі Посполитої спричинило докорінну реорганізацію системи шкільної освіти на цих землях. Шкільництво у міжвоєнний період стало важливою складовою частиною асиміляційної політики польського уряду у східних воєводствах держави.

За рівнем освіченості населення Волинського воєводства було одним із найвідсталіших у державі. За даними перепису 1921 р. в регіоні налічувалося 75 % населення, яке не мало навіть початкової освіти. В селах частка неписьменних була удвічі більшою, ніж у містах. Труднощі у розбудові польської системи освіти в регіоні полягали й у тому, що серед місцевого населення переважали неполяки.

Наприклад, у Волинському воєводстві близько 80 % мешканців становили українці. З огляду на це особливо гостро тут стояла проблема українського національного шкільництва. До Першої світової війни українці Волині не мали жодної школи з рідною мовою викладання. Лише восени 1915 р., після встановлення над частиною Волинської губернії контролю з боку військ Німеччини та Австро-Угорщини, українці, які служили в австрійській армії, та громадські організації з Галичини розпочали створення у краї мережі україномовних шкіл.

Організацією національно-культурного, а в тім і освітнього життя на контрольованих німецькими та австрійськими військами теренах Волині, Холмщини й Полісся опікувалося засноване в 1915 р. у Львові Бюро культурної помочі для українського населення окупованих областей. Його очолив відомий історик Іван Крип’якевич. Завдяки заходам Бюро на Волині та Поліссі вдалося закласти десятки українських народних шкіл. Безпосередню працю на цій ниві проводили

галицькі діячі – окремі представники окупаційної адміністрації, а також вербункові комісаріати Українських січових стрільців (далі – УСС), що були прикріплені до окружних команд УСС. Так, відповідно до наказу Головної команди 4-ї армії від 29 січня 1916 р. до Луцької окружної команди прибув чотар УСС Михайло Гаврилко.

Перша українська чотирикласна народна школа на Волині була заснована на початку квітня 1916 р. у Володимирі-Волинському. У ній навчалося близько 400 дітей[1]. Учителями в цій школі були переважно вояки УСС, а навчання проводилося трьома мовами – українською, польською та німецькою. У цей же час на території Володимирського повіту розпочалася підготовка українських вчителів для народних шкіл. Їх зусиллями упродовж 1915/16 навчального року на території повіту було відкрито вісім україномовних шкіл, де навчалось 737 учнів[2].

Українські народні школи відкривалися і в інших повітах Волині. Зокрема, в Луцькому повіті упродовж 1916 р. запрацювало дев'ять українських початкових шкіл, де могло навчатися понад 350 учнів. Загальну картину українського початкового шкільництва на Волині у 1915–1916 рр. ілюструє таблиця 3.1.

Таблиця 3.1

Початкові школи з українською мовою викладання на Волині у 1915/1916 н. р.

Міста і повіти	Кількість шкіл	Кількість дітей	Кількість вчителів
м. Володимир-Волинський	1	301	5
Володимирський повіт	10	636	12
м. Луцьк	1	98	2
Луцький повіт	10	352	10
Ковельський повіт	1	134	1
Дубенський повіт	1	80	1
Кременецький повіт	5	284	5
Загалом	29	1885	36

Джерело: Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939... – S. 48.

Однак розбудова україномовних шкіл стикалася зі значними труднощами, пов'язаними з цивілізаційною відсталістю краю, руйнуван-

[1] Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnictwo / M. Syrnyk. – Wrocław : Krynica desing studio, 1996. – S. 47.

[2] Там само. – S. 48.

нями, спричиненими Першої світовою війною, бідністю місцевого населення. Однією з головних перепон була гостра нестача вчительських кадрів. Для вирішення цієї проблеми Бюро культурної помочі направляло на Волинь учителів із Галичини, Буковини та залучало місцеві учительські сили. Крім матеріальних, на заваді культурно-освітньої діяльності на Волині поставали ще й труднощі національно-політичного характеру. Зокрема, посадовці польської національності, які перебували на відповідальних адміністративних посадах, нехтували розпорядженнями австрійських властей про розширення сфери вживання української мови, всіляко перешкоджали заснуванню українських шкіл. Наприклад, справа із заснуванням україномовної школи в Луцьку, до якої зголосилися понад 100 дітей, затягувалася через зволікання магістрату, який майже повністю складався з поляків. Швидка розбудова українського шкільництва на Волині викликала протести з боку місцевої польської громади[1].

Незважаючи на труднощі, розбудова україномовних шкіл тривала. У багатьох містах і селах засновувалися шкільні комітети, складалися списки дітей, які бажали навчатися в українських школах, підшуковувалися відповідні приміщення, бо довоєнні шкільні будинки разом із приладдям здебільшого були знищені. До серпня 1916 р. на Волині вже працювало 29 українських шкіл, у яких навчалося 1885 дітей[2].

Процес розбудови українських шкіл на Волині тривав у 1918−1919 рр. – у період урядів Центральної ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР. За короткий час на Волині виникли сотні шкіл з українською мовою викладання. На момент входження Західної Волині до складу Польської Республіки на її території налічувалося 443 українські початкові школи[3].

Від часу появи тимчасових військово-адміністративних територіальних структур та їх реорганізації у Волинське воєводство 1 березня 1921 р. перед польським урядом постало завдання комплексної адміністративної, економічної, політичної, соціокультурної інтеграції краю до державно-політичної системи Другої Речі Посполитої. «Народова демократія», яка на початку 1920-х рр. відігравала провідну роль у державному і громадському житті Польщі, проголосила концепцію мононаціональної Польської держави. Ключова роль у цій

[1] Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939... – S. 48.
[2] Там само. – S. 49.
[3] Там само. – S. 54.

програмі відводилася мовній і культурно-освітній асиміляції національних меншин.

Саме цю політику польський уряд уже в перші роки свого адміністрування на Волині почав активно втілювати в життя. Місцева польська адміністрація відкрито демонструвала нехтування українською освітньою справою, вимогами, що їх висували культурно-освітні інституції краю щодо розвитку національного шкільництва. У 1919 р. – в період, коли на Волині діяли тимчасові органи польської влади, справи шкільної освіти перебували у віданні Генерального комісара Східних земель. У виданому ним 11 листопада 1919 р. розпорядженні вказувалося, що створення нових шкіл на Волині мало відбуватися на підставі заяв місцевого населення, причому зазначалося, що «на території, підпорядкованій Цивільному управлінню Східних земель, дозволяється *навчання рідними мовами* тих національних груп, які проживають у цій місцевості»[1].

Однак реальні справи польської влади були далекі від декларованих заяв. Місцеві українські громадські організацій неодноразово направляли до адміністрації свої пропозиції щодо розвитку української школи, однак їх здебільшого залишали без уваги. Так, 18 квітня 1920 р. управа культурно-освітнього товариства «Просвіта» звернулася до місцевої влади з проханням утворити при окружному шкільному інспекторатi посаду референта для українських шкіл. Відповідь влади була негативною.

Безрезультатними виявилися спроби провести в 1920–1921 рр. літні українознавчі курси для вчителів за сприяння луцького шкільного інспектора. В окружному інспекторатi відмову пояснювали відсутністю дозволу Міністерства віросповідань та народної освіти.

З приєднанням більшої частини Волині до складу Польської держави розпочалася докорінна реорганізація системи шкільної освіти. Для вирішення освітніх завдань у травні 1922 р. у Луцьку розпорядженням міністра віросповідань і народної освіти було утворено кураторіум (управління) Волинського шкільного округу (в жовтні 1922 р. місцем перебування кураторіуму стало м. Рівне. – *Ю. К.*). Основними функціями шкільного кураторіуму були керівництво і контроль за початковою і середньою загальноосвітньою, фаховою і

[1] Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939… – S. 130.

позашкільною освітою на території шкільного округу, складання проектів бюджету округу, асигнування коштів на початкову і середню освіту, опікування учительськими кадрами[1].

У підпорядкування кураторіуму Волинського шкільного округу перейшло 1139 наявних на той час на Волині початкових шкіл; у 543-х із них навчання велося польською мовою (47,5 %), у 442-х – українською (38,8 %); 89 шкіл були двомовними (7,8 %)[2]. Освіту в них здобувало загалом 79 165 учнів.

Одним із перших розпоряджень куратора Волинського шкільного округу став циркуляр, згідно з яким усі без винятку вчителі упродовж двох місяців мали прийняти польське громадянство. У протилежному випадку їм загрожувало звільнення з посад[3]. Чимало українських учителів втратили роботу саме через неможливість отримати польське громадянство. Часто траплялося, що роботи позбавляли всіх учителів-українців певної школи, після чого вони мали писати нове прохання про прийняття на службу. Але тепер шкільна адміністрація вимагала від них посвідчення про лояльність, моральну стійкість, про стан здоров'я, свідоцтво, яке підтверджувало польське громадянство, та інші документи. Проте навіть наявність цих документів не давала гарантії на отримання роботи[4].

Нерідко вчителів національних шкіл направляли на роботу до корінної Польщі, а на їхнє місце присилали учителів-поляків, котрі не тільки не знали місцевої мови, а й не мали відповідної фахової підготовки. Населення зазвичай зустрічало їх непривітно. Було чимало випадків, коли батьки відмовлялися посилати дітей до таких учителів. До Української парламентської репрезентації Волині (представництво волинських послів-українців у Сеймі. – *Ю. К.*) надходили сотні скарг від селян на нових учителів. Ось хоча б одна з них. Мешканці села Михалковець, Острозького повіту скаржилися : «Восени 1922 р. до

[1] Цимбалюк О. Статус вчителів народних шкіл у Другій Речі Посполитій… – С. 315.

[2] Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939… – S. 133.

[3] Панасюк В. Організація шкільництва у Волинському воєводстві в 20-і роки: до проблеми польсько-українського порозуміння / В. Панасюк // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Вип. 3. – Луцьк : [б. в.], 1998. – С. 84.

[4] Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 6, спр. 10, арк. 5.

нашої сільської школи призначено учителя Мечислава Павловського для викладу лекцій польської мови, історії, географії, а навіть і рахунків, не дивлячись на те, що він говорить виключно польською мовою. Отже, придбавши мимовільно особу, котрій довірили своїх дітей, спостерігаємо, чим дальш, тим більш прикрі факти : знущання над дітьми, бійку по руках до того, що злазить шкіра, зовсім без користи для села праця. Маємо, опріч М. Павловського, доброго учителя-українця, некорисна ж особа вчителя польського в нашій школі є цілком небажана»[1].

Про дискримінацію вчителів-українців свідчив той факт, що на початку 1920-х років в системі освіти на Волині працювали переважно поляки. Це свідчило про те, що кадрова політика ставала засобом опосередкованої полонізації українського шкільництва на Волині. Практика звільнення зі шкіл учителів-українців та їх депортація на етнічні польські території завдала відчутного удару системі української освіти.

Незважаючи на нестачу кваліфікованих учительських кадрів, на початку 20-х років польська влада закрила українські вчительські семінарії на Волині: дві чоловічі (в Дедеркалах і Дермані) й одну жіночу (в Зимному). Вони готували переважно вчителів для шкіл з українською мовою навчання.

Проти практики звільнень учителів-українців протестували українські посли сейму. Посол від Волині С. Козицький у своїх виступах звертав увагу польських законодавців на те, що «шкільне питання для нас є першорядним, таким самим, як земля, як церква. Конституція забезпечує нам право мати таку школу, якої хочуть люди»[2]. В лютому 1923 р. УПР подала запит щодо шкільної кадрової політики на Волині. Доповідаючи освітній комісії, посол С. Козицький наголосив на фактах масового безробіття серед учителів-українців у повітах воєводства: 15 безробітних учителів у Дубенському, по 35 – у Рівненському та Острозькому, по 45 – у Горохівському та Володимирському повітах[3]. Призначене комісією сеймове розслідування жодних результатів не дало. Більше того, тодішній голова польського уряду В. Вітос у програмі дій уряду, викладеній на засіданні сейму 9 жовтня 1923 р., вказував на необхідність прискореного розвитку польськомовного

[1] Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 6, спр. 10, арк. 8.
[2] Там само. – Арк. 12.
[3] Там само.

шкільництва на західноукраїнських землях, обмеження використання української мови в школах та урядуванні[1].

Ще більші зміни в освіті Волинського воєводства, спрямовані на обмеження прав українців, відбулися внаслідок впровадження закону про шкільництво, відомого як «закон Грабського» (*ustawa lex Grabski*). Цей закон, ухвалений сеймом 31 липня 1924 р., визначив організаційні підстави шкільництва для національних меншин у східних воєводствах Другої Речі Посполитої до кінця міжвоєнного двадцятиріччя.

Виконавче розпорядження Міністерства віросповідань і народної освіти від 7 січня 1925 р. конкретизувало статті закону про шкільництво. Цією постановою започатковувалася акція шкільного плебісциту. Його результати ставали підставою для відкриття на території шкільного округу того чи іншого типу школи. Перший з таких плебісцитів відбувся у 1924/25 навчальному році. У серпні 1924 р. від 1814 українських гмін у Польщі було подано 99 935 декларацій про відкриття україномовних шкіл, які мали охопити навчанням 138 284 дітей. Наступного року такі декларації склали вже близько 100 тис. батьків. У цих школах виявили бажання навчатися понад 200 тис. дітей української національності[2].

Таким чином, більшість гмін східних воєводств, де проводився шкільний плебісцит, висловилися за україномовну школу[3]. У квітні 1925 р. на одній із нарад воєводських чиновників, яку проводив воєвода О. Дембський, зазначалося, що під час шкільного плебісциту на території краю було подано 291 декларацію, з них 127 – за українську, 88 – за утраквістичну і лише 76 – за польську школу.

Однак на практиці діяльність уряду і місцевої влади спрямовувалася не на реалізацію закону про мову навчання в школі, а навпаки – на ліквідацію мережі шкіл з українською мовою навчання та створення на їх місці двомовних і польськомовних шкіл. Наприклад, жителі села Рудні Сарненського повіту подали декларацію на відкриття школи з українською мовою навчання. Шкільний інспектор,

---

[1] Кугутяк Т. Державотворчі концепції Української народної трудової партії (1923–1925 рр.) / Т. Кугутяк // Україна соборна : зб. наук. ст. – Вип. 2. У 3 ч. Ч. 1. Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні / Ін-т історії України НАН України. – К. : [б. в.], 2005. – С. 242.

[2] Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939... – S. 52–53.

[3] Zajączkowski J. Trudne sąsiedztwa. Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy. T. 2. Od autonomii galicyjskiej do drugiej wojny światowej / Janusz Zajączkowski. – Lublin : Weset, 2012. – S. 401.

котрий приїхав для перевірки декларації, за свідченням селян, «з кожним розмовляв, найбільш впертих лякав, а потім власноруч щось написав на «нових» деклараціях». Селяни були переконані в тому, що отримали українську школу. Однак вийшло навпаки. З початку навчального року школу було реорганізовано на польську[1]. Схожі «плебісцити» відбувалися й в інших волинських селах.

Декларації про відкриття українських шкіл польські чиновники часто не брали до уваги, пояснюючи своє рішення недотриманням юридичних формальностей під час подання заяв (наприклад, відсутністю нотаріального підтвердження особистості заявника). Одночасно місцевих мешканців і учителів під адміністративним тиском змушували складати декларації за впровадження в школах польської мови навчання. Траплялися випадки, коли влада відхиляла заяви про відкриття шкіл з українською мовою викладання, аргументуючи це тим, що «офіційне законодавство такої мови не визнавало»[2].

Складна процедура заповнення декларації часто супроводжувалась адміністративним свавіллям. У Луцьку шкільний інспектор відмовився приймати декларації від уповноважених сільськими громадами, вимагаючи, щоб кожен батько чи мати подавали їх особисто, що не було передбачено законом. Нерідко батьки дітей для того, щоб скласти декларацію і дістатися до війта гміни, змушені були долати по 25–30 км. А в гмінній управі відбувалася розмова наступного змісту: «Хоче пан школи? Якої школи хочеш?» – «Української». – «А польської не хочеш?» – «Я хотів би, щоб ця школа була українською» – «Значить, ти проти Польщі»[3].

Траплялись випадки, коли шкільні інспектори проводили агітацію на користь тієї чи іншої школи. У волинських селах розвішувалися відозви такого змісту: «Читай, бо це правда! Якщо бажаєш, щоб твій син дякував тобі за науку, за школу, в якій нині навчається, якщо бажаєш, щоб твій син добре читав книжки й газети й міг тобі сказати правду по-польськи так, щоб ти його добре зрозумів, якщо хочеш отримати шматок землі… Іди до солтиса й війта і підпишись, щоб школа залишилася такою, якою вона є нині»[4].

---

[1] Dreszer Z. Przyczynki do polityki szkolnej na Wołyniu // Głos prawdy. – № 130. – S. 136.

[2] Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939... – S. 52–53.

[3] Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 6, спр. 10, арк. 27.

[4] Там само. – Арк. 28.

Реалізація закону про організацію шкільництва від 31 липня 1924 р. фактично призвела до ліквідації шкіл з українською мовою викладання на території східних воєводств. Упродовж 1922–1926 рр. тут було закрито 2046 україномовних шкіл[1]. Найгірша ситуація була на Волині, де не залишилося жодної державної української початкової школи. Протягом лише одного року влада закрила 301 школу з українською мовою викладання, тоді як кількість двомовних шкіл зросла від 94 до 366[2]. На практиці частина т. зв. двомовних шкіл були такими лише за назвою. Навчання в них найчастіше проводили польською мовою, а українська залишилася лише одним із навчальних предметів. За статистикою, в утраквістичних польсько-українських школах 9,5 % загальної кількості учнів були поляками, а 88,2 % – українцями[3].

Те, що закон про освіту був спрямований на ліквідацію шкільництва національних меншин, не приховували навіть самі поляки. Ян Корнецький – польський публіцист, котрий обіймав високу посаду в системі народної освіти, у своїй статті «Освітні завдання на Кресах» зазначав, що в Польщі «…не може бути кількох окремих шкільних систем: польської, єврейської, русинської (української. – *Ю. К.*), білоруської, німецької, литовської. Державне шкільництво в Польській державі може бути лише одне: польське».

Наскільки гостро в середині 1920-х рр. стояла проблема українського шкільництва, свідчать численні повідомлення Міністерства внутрішніх справ, у яких виражалася стурбованість ситуацією на теренах, населених українцями. «Не підлягає сумніву твердження, – йшлося в одному з таких повідомлень, – що ворожому ставленню української молоді до Польщі і поляків завдячуємо саме боротьбі за мову і школу». Не дивно, що саме активізація національних рухів, зокрема українського, доповнена соціально-економічною і політичною кризою суспільства, підштовхнула опозицію до «травневого перевороту» 1926 р. і встановлення режиму «санації».

Після приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського керівні кола Польщі закликали до гнучкішої політики у національному

[1] Zajączkowski J. Trudne sąsiedztwa. Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy... – S. 402.

[2] Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939... – S. 54.

[3] Крамар Ю. В. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / Ю. Крамар // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія: Іст. науки. – 2011. – № 10. – С. 74.

питанні. Передбачалося проводити толерантнішу мовну і освітню політику. Важливу роль у процесі державної асиміляції місцевого українського населення новий волинський воєвода Г. Юзевський відводив системі освіти. Виховання нового покоління українців і поляків, яке би було необтяжене тягарем минулого і позбавлене взаємної непримиренності та недовіри, він розглядав як одне з основних завдань державної політики на Волині.

На час призначення Г. Юзевського воєводою в краї особливо гостро стояла проблема українського шкільництва. Кількість неписьменних серед українського населення на початку 20-х років перевищувала 70 %. На думку Г. Юзевського, невирішеність проблем українського шкільництва вела до загострення польсько-українського суперечностей. На перше місце воєвода висував проблему початкової освіти, оскільки українське початкове шкільництво на терені Волинського шкільного округу на той час перебувало в занепаді (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Початкове шкільництво на території Волинського шкільного округу у 1927–1928 н. р.

Повіт	Всього шкіл	У тому числі шкіл									Кількість учнів
		польських	польських з українською мовою як предметом	польсько-українських (двомовних)	українських	польських з чеською мовою як предметом	польсько-чеських	польських з німецькою мовою як предметом	чеських	польських з чесько-руською мовою	
Дубенський	146	37	40	56	2	–	–	–	9	2	13 684
Горохівський	68	21	34	11	–	1	–	1	–	–	7369
Костопільський	122	69	23	30	–	–	–	–	–	–	9912
Ковельський	126	37	46	42	–	1	–	–	–	–	12 894
Кременецький	144	19	87	37	1	–	–	–	–	–	16 409
Любомльський	48	17	18	13	–	–	–	–	–	–	4957
Луцький	196	72	21	87	1	5	1	2	7	–	1701
Рівненський	151	45	24	75	1	4	2	–	–	–	12 718
Володимирський	106	43	27	34	–	–	–	2	–	–	8908
Здолбунівський	78	15	28	32	–	1	1	–	1	–	11 291
Всього	1185	375	348	417	5	12	4	5	17	2	111 843

Джерело: Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 8, спр. 1556, арк. 5зв.

У 1927/28 навчальному році у воєводстві домінувало три типи початкових шкіл: із польською мовою навчання (31,6 %), польськомовні з українською мовою як окремим предметом (29,4 %) і двомовні польсько-українські (35,2 %). Наприкінці 20-х років на Волині залишилося лише п'ять шкіл (0,4 %) з українською мовою навчання (для порівняння: шкіл з чеською мовою навчання було 17). На думку воєводи, до такого занепаду українського шкільництва спричинилася політика його попередників: «Нині на терені Волині не має жодної української школи, – писав він у своєму звіті про інспекційну поїздку до воєводства у 1926 р. – так звані утраквістичні школи фактично нічим не відрізняються від польських. Плебісцит Грабського був актом насилля, актом брутального розгулу шовіністичних апетитів місцевих освітніх діячів і адміністрації»[1]. Тому воєвода вимагав радикальної «санації» освіти на Волині.

Однак у розв'язанні проблем українського шкільництва Г. Юзевський діяв дуже обережно. Відкриття нових шкіл з українською мовою викладання воєвода допускав лише в «особливих випадках». Натомість він пропонував повернути українську мову як мову викладання до окремих шкіл на Волині, «сполонізованим шляхом відвертого примусу і насилля»[2]. На питання, які категорії шкіл могли бути віднесені до цього списку і скільки навчальних закладів могло розраховувати на відновлення статусу шкіл з українською мовою викладання, воєвода відповіді не давав.

Натомість, реалізуючи програму польсько-українського зближення, Г. Юзевський віддавав перевагу польським школам з українською мовою як обов'язковим предметом. На його думку, цей тип школи найбільше відповідав концепції так званого державного виховання, яка утвердилася в системі шкільної освіти після приходу до влади «санації». Свою позицію Г. Юзевський пояснював тим, що польські школи з обов'язковим вивченням української мови, з одного боку, задовольнять нагальні освітні потреби місцевого населення, а з іншого – у такий спосіб долучатимуть українську молодь до здобутків польської культури.

Наступним завданням, над вирішенням якого працювала адміністрація Г. Юзевського, була реорганізація системи початкового шкільництва. У 1927/28 н. р. з 1185 навчальних закладів Волині налі-

[1] Sprawozdanie z podroży służbowej do województwa Wołyńskiego. 9.X.1926. – BUW, DR, № akc. 361. – S. 2.

[2] Там само.

чувалося лише 92 школи вищого типу (5-, 6-, 7-класових), середнього типу (3-, 4-класових) – 100 і шкіл нижчого типу (2-, 1-класових) аж 993[1]. Серед учнів початкових шкіл нижчого типу переважали українці, оскільки в сільській місцевості це був основний тип школи. Тому воєвода поставив завдання збільшити кількість шкіл вищого і середнього рівня, «оскільки лише школа вищого типу дає гарантію здобуття належної освіти і виховання майбутнього громадянина»[2].

У 1927/28 н. р. із 218 786 дітей шкільного віку системою початкової освіти на Волині було охоплено 111 843 дитини, тобто 51,3 %[3]. Через те Г. Юзевський вимагав від шкільного кураторіуму та органів місцевого самоврядування збільшити кількість дітей у початкових школах.

Вирішення цих двох завдань залежало від наявності відповідної матеріальної бази. У 1929 р. з 2500 шкільних приміщень у власних будинках перебувало лише 1505, решта – в орендованих[4]. З огляду на швидкі темпи приросту дітей шкільного віку на перше місце вийшла проблема будівництва нових шкіл. «Не говорячи про потребу заміни непристосованих приміщень, нагальним є будівництвом 408 нових шкіл», – зазначав у 1929 р. воєвода[5]. У цьому ж році було збудовано 84 нових школи, з них 58 за державні кошти. В наступному році кількість новозбудованих шкільних приміщень зросла до 167. Ці темпи Г. Юзевський вважав надто повільними, тому в 1930 р. він розпорядився почати будівництво ще 230 шкільних приміщень.

У зв'язку з реорганізацією системи початкового шкільництва, відкриттям нових шкіл постала проблема забезпечення їх учительськими кадрами. У 1927/28 н. р. в початкових школах Волині працювало 2 213 учителів[6]. На одного вчителя припадало пересічно 50 учнів. У багатьох початкових школах відчувалася гостра нестача педагогів. Проте Г. Юзевський вимагав не лише кількісного зростання вчительських кадрів на Волині, а ї їх ретельного добору. «Величезне значення завжди матиме персональний склад вчителів, – зазначав воєвода у звіті 1933 р., – їхня здатність налагодити добрі стосунки з місцевим населенням, здатність уживатись у місцеві умови [...] Наближеність

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 8, спр. 1556, 5 зв.
[2] Там само. – Оп. 1, спр. 3473, арк. 27 зв.
[3] Там само. – Оп. 8, спр. 1556, арк. 5 зв.
[4] Там само. – Оп. 1, спр. 3473, арк. 27 зв.
[5] Там само.
[6] Там само. – Оп. 8, спр. 1556, арк. 4.

школи до життя, її авторитет і здобута довіра населення є одним з головних фрагментів органічного об'єднання з Річчю Посполитою»[1].

Серед проблем початкового шкільництва Г. Юзевський особливу увагу звертав на проблему утраквістичного навчання. Двомовні польсько-українські школи переважали в системі початкового шкільництва на Волині. Більшість із них виникла на місці ліквідованих українських шкіл. Воєвода різко критикував ендецькі методи впровадження утраквізму на східних землях держави, хоча не мав особливих застережень щодо засад утраквістичного навчання. Він навіть виступав за його збереження як форми бікультурного виховання української і польської молоді.

Нарешті, останньою проблемою, яку неодноразово порушував Г. Юзевський і від розв'язання якої значною мірою залежав уклад міжнаціональних стосунків у системі волинського шкільництва, були акції шкільного плебісциту, започатковані законами про організацію шкільництва від 31 липня 1924 р., виконавчим розпорядженням Міністерства віросповідань і народної освіти від 7 січня 1925 р., а також розпорядженням Президента Речі Посполитої від 29 листопада 1930 р., яким встановлювався семирічний термін подання декларацій від дня проведення останнього плебісциту.

Як уже зазначалося, перший шкільний плебісцит відбувся на Волині у 1925 р. Його результатом стала фактично повна ліквідація україномовного шкільництва. Г. Юзевський розцінював «плебісцит Грабського» як вкрай шкідливу і навіть антидержавну акцію», яка в «багатьох випадках викликала роздратування і невдоволення населення, створювала умови для антидержавної демагогії українських політичних діячів»[2].

Чергова акція шкільного плебісциту мала відбутися на Волині 1932/33 н. р. У зв'язку з цим українські політичні і культурно-освітні організації розгорнули активну пропагандистську кампанію. У відозві культурно-освітнього товариства «Рідна школа» підкреслювалося, що «надійшла пора знову провести всенародну акцію, аби легальним шляхом повернути втрачені українські школи і здобути нові там, де для цього є законні підстави»[3]. Відозва закликала провести загальний

[1] AAN, MSW, UWW, Sygn. mikrof. 1800/1.

[2] Sprawozdanie z podroży służbowej do województwa Wołyńskiego. 9.X.1926. – BUW, DR, № akc. 361, k. 3.

[3] Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 3254, арк. 6.

плебісцит за українську школу по всіх українських громадах, де її не було.

У повідомленнях Волинського воєводського управління зазначалося, що у шкільну кампанію включалися «усі українські політичні сили, які в той чи інший спосіб акцентували свою неприхильну позицію до польської державності»[1]. УНДО видало спеціальну директиву й закликало українців Волині до участі у шкільній акції.

До кампанії за відкриття українських шкіл активно долучилася нелегальна ОУН. Повітові коменданти державної поліції повідомляли про антипольські акції шкільного саботажу, що їх організували українські націоналісти. Такими акціями були: демонстративне залишення учнями школи під час навчального процесу, поширення листівок ОУН, які закликали українську молодь до бойкоту польських шкіл, нищення портретів державних діячів Речі Посполитої і державної символіки, вивішування українських прапорів, нищення шкільного приладдя[2].

Цікаво, що до боротьби за «українізацію» шкіл на Волині долучилася і КПЗУ: за період від 1.01.1932 р. до 31.01.1934 р. було зафіксовано 20 випадків участі партії у шкільній кампанії (18 у Луцькому повіті і два – в Ковельському).

У зв'язку з посиленням акцій шкільного саботажу Волинське воєводське управління направило 4 вересня 1933 р. директиву за підписом воєводи та начальника відділу громадської безпеки до усіх старост Волинського воєводства з вимогою рішуче придушувати будь-які акції шкільного саботажу[3]. Для цього їм пропонували за посередництвом шкільних інспекторів налагодити тісний контакт з учителями, щоб використати їх як інформаційне джерело, нейтралізувати акції скликання віч і сходок, не давати дозволу на відкриття осередків «Рідної школи», попереджувати організовані виступи української молоді[4].

Очевидно, проведені органами поліції і місцевої адміністрації заходи значною мірою вплинули на перебіг української шкільної кампанії 1932/33 рр. У 1932 р. шкільний плебісцит відбувся лише в 144 волинських школах. Його результати були такими: одна школа перейшла на українську мову навчання, дві – на польську і шість

[1] Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 3785, арк. 46.
[2] Там само. − Спр. 5025, арк. 15.
[3] Там само. − Спр. 3785, арк. 46−49.
[4] Там само. − Арк. 47.

шкіл отримали статус утраквістичних[1]. У решті шкіл мова навчання не змінилася. У 1933 р. плебісцит не відбувся в жодній із початкових шкіл Волині. Таку ситуацію Г. Юзевський пояснював головно стабілізацією ситуації у сфері початкового шкільництва: «Стан шкільництва, – відмічав він у звіті 1933 р., – значно покращився; характерно, що нині державне шкільництво має цілковиту підтримку населення, випадки роздратування чи невдоволення нинішньою школою трапляються дуже рідко і мають спорадичний характер»[2]. На думку воєводи, початкова школа на Волині відповідала прагненням широких мас місцевого населення[3].

Які ж були реальні результати освітньої політики Г. Юзевського на Волині?

За десять років його діяльності на посаді воєводи у сфері початкового шкільництва відбулися помітні зміни. Передусім зросла кількість дітей, охоплених початковою освітою: якщо в 1926 р. на 100 дітей шкільного віку припадало 56 учнів, то в 1935 р. – 63 учні[4]. За роки перебування Г. Юзевського на посаді воєводи кількість початкових шкіл у Волинському воєводстві збільшилася від 1185 у 1928 р. до 1934-х у 1938 р., тобто було збудовано 749 нових шкіл[5].

Проте до українського шкільництва Г. Юзевський ставився упереджено. Щоб переконатися у цьому, досить проаналізувати структуру початкового шкільництва на Волині в 1928–1938 рр. Реалізуючи програму польсько-українського зближення, Г. Юзевський віддавав перевагу польським школам з обов’язковим викладанням предмета «українська мова». На його думку, цей тип школи найбільше відповідав концепції так званого державного виховання, яка утвердилася в системі шкільної освіти після приходу до влади «санації». Вона, за задумом її авторів, мала пробудити в поляків зацікавленість і повагу до історії та культури національних меншин. Натомість представники національних меншин через пізнання історії Польщі і пов’язаної з

[1] Sprawozdanie H. Józewskiego obrazujące sytuacje Województwa Wołyńskiego, listopad 1935. – BUW, DR, № akcii 1549, k. 27.

[2] AAN, MSW, UWW, Sygn. mikrof. 1800/1. Sprawozdanie z sytuacji na Wołyniu, wrzesień 1934.

[3] Sprawozdanie H. Józewskiego obrazujące sytuacje Województwa Wołyńskiego… – K. 27.

[4] «Wołyń-czerwiec 1937». Sprawozdanie H. Józewskiego obrazuje sytuacje Województwa Wołyńskiego. – BUW, DR, № akc. 1549, k. 41.

[5] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych... – S. 95.

нею історії власного народу мали сприйняти польську культуру, зміцнити в собі почуття приналежності до польської державності.

Концепція державного виховання цілком відповідала основним програмним засадам «волинської політики» Г. Юзевського. Тому не випадково, що в 1928–1938 рр. на Волині кількість польських шкіл з українською мовою як окремим навчальним предметом зросла більш ніж удвічі – від 348 до 853, тоді як польськомовних – від 375 до 555, а двомовних – від 417 до 520 (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Структура державного початкового шкільництва у Волинському воєводстві у 1928–1938 рр.

Навчальний рік	Школи з польською мовою навчання	Польські школи з українською мовою як предметом	Двомовні (польсько-українські) школи	Школи з українською мовою навчання
1927/28	375	348	417	5
1928/29	406	329	498	9
1929/30	426	417	524	9
1930/31	527	417	534	11
1931/32	533	552	537	7
1932/33	616	546	530	4
1933/34	545	631	539	11
1935/36	470	777	546	7
1936/37	472	775	528	6
1937/38	555	853	520	8

Складено на основі: «Wołyn-czerwiec 1937». Sprawozdanie H. Józewskiego obrazuje sytuacje Województwa Wołyńskiego. – BUW, DR, № akc. 1549, s. 38 ; Sprawozdanie H. Józewskiego obrazujące sytuacje Województwa Wołyńskiego, listopad 1935. – BUW, DR, № akcii 1549, s. 28 ; Mauersberg S. Szkolnictwo dla mniejszości narodowych w Polsce... – S. 95–96.

Щодо шкіл з українською мовою викладання, то в 1937/38 н. р. їх на Волині налічувалося лише вісім, що становило 0,4 % загальної кількості початкових шкіл, які існували тут до 1928 р. У той самий час у воєводстві функціонувало 22 школи із чеською, 66 – із німецькою мовами викладання та 50 єврейських шкіл (у 1931 р. чехи, німці та євреї становили відповідно 1,4, 2,2 та 9,8 % людності воєводства)[1]. Така мізерна кількість українських шкіл не відповідала національній структурі населення Волинського воєводства. Це визнавали навіть представники польської державної адміністрації. У листі кура-

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 3, спр. 31, арк. 26.

тора Волинського шкільного округу К. Шеляговського до воєводи Г. Юзевського від 17 листопада 1930 р. зазначалося, що «відповідно до національного складу населення воєводства і на підставі чинного законодавства на Волині мали б діяти 783 школи з українською мовою викладання, 253 утраквістичних і 337 польських шкіл»[1].

Щодо національності учнів початкових шкіл, то тут теж зберігалася велика диспропорція не на користь українців: якщо серед дітей поляків початковою освітою було охоплено 95,5 %, то цей показник серед українців становив лише 69,3 %[2]. Не на користь українців був і національний склад учителів початкових шкіл. У 1933/34 н. р. у початкових школах Волині працювало 3304 вчителі, з них 2637 поляків (80 %) і лише 447 українців (13,5 %).

Не кращим було становище і в галузі середньої освіти. У 1928/29 н. р. серед 22 середніх навчальних закладів Волині не було жодної державної школи з українською мовою навчання. Українці могли здобувати середню освіту лише в трьох приватних закладах такого типу – в українській гімназії ім. С. Мілашкевича в Кременці, загальноосвітній гімназії з українською мовою викладання Товариства ім. Лесі Українки в Луцьку та загальноосвітній гімназії з українською мовою викладання ім. Т. Пекарського в Рівному. Ці навчальні заклади утримувалися коштом батьків та окремих благодійних установ.

Так, у Рівному розвитком українського приватного шкільництва опікувалося культурно-освітнє Товариство «Українська школа». У 1930-х рр. його очолював посол С. Скрипник. Мета товариства полягала в задоволенні культурно-освітніх потреб українського населення Волині. Для цього передбачалося: засновувати на території воєводства початкові, середні і професійно-технічні школи з українською мовою викладання; організовувати освітні курси для дорослих, українознавчі курси для дітей та молоді; видавати шкільні підручники, книги наукового і науково-популярного змісту, часописи для дітей; відкривати книгарні й крамниці шкільного приладдя[3]. Товариство проводило в Рівному різноманітні благодійні акції (вистави, концерти, лекції) для збору коштів на потреби українського шкільництва. Станом на 1 грудня 1938 р. Товариство «Українська школа» налічувало 232 члени[4].

---

[1] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych... – S. 81.

[2] «Wołyn-czerwiec 1937». Sprawozdanie H. Józewskiego... – S. 44.

[3] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 842, арк. 20.

[4] Там само. − Арк. 31.

Українська гімназія в Луцьку була однією з трьох приватних середніх навчальних закладів з українською мовою викладання, які діяли на території Волинського воєводства. Її було засновано на базі діючої з 1895 р. російської державної чоловічої гімназії. У роки Першої світової війни її евакуювали до Бєлгорода Курської губернії, а до Луцька вона повернулася у 1918 р. На той час гімназія не мала директора, тож Київська шкільна округа призначила на цю посаду інспектора Конотопської чоловічої гімназії І. Власовського – досвідченого адміністратора і педагога. Він і став ініціатором створення в Луцьку української гімназії.

Запроваджували в гімназії українську мову навчання поступово. У 1918–1919 рр. на українську мову перейшли перші два класи, наступного року – ще два. Для учнів старших класів, які й далі навчалися російською мовою, було введено такі предмети, як українська мова, історія України та історія української літератури. Повільне переведення навчання на українську мову зумовлювалося передусім тим, що не вистачало підручників та вчителів-фахівців, які могли б викладати всі предмети українською мовою.

У 1919 р., після того, як Луцьк перейшов під контроль польських військ, у будівлі гімназії розташувалося Волинське воєводське управління. Гімназію перемістили у будинок Марка Кронштейна, в якому ще до війни діяла російська жіноча гімназія ім. А. Коленко[1]. Через це заняття проводили у дві зміни: у першу вчилися дівчата російської гімназії, а по обіді – хлопці української (до 1928 р. гімназія була чоловічою, а далі – змішаною).

Наприкінці 1919 р. гімназія втратила статус державної. Виникли фінансові труднощі, адже державне фінансування навчального закладу припинилося. Крім того, потрібно було мати дозвіл (концесію) на право відкриття гімназії. Першим концесіонером став директор гімназії І. Власовський. Концесію слід було поновлювати щороку. У 1921 р. українську гімназію в Луцьку взяло під свою опіку культурно-просвітницьке товариство «Просвіта». Саме завдяки його домаганням цього ж року гімназія отримала статус приватної української чоловічої гімназії, яка утримувалася на кошти батьків та доброчинців.

У 1924 р. І. Власовському відмовили у видачі концесії на наступний рік, мотивуючи тим, що він не мав польського громадянства.

[1] Українська гімназія в Луцьку: спогади (1918–1939) / ред. та упоряд. Л. Токарук. – Луцьк : [б. в.], 1998. – С. 9.

Дозвіл на функціонування української гімназії в цьому ж році отримав Є. Петриківський – український громадський діяч, голова Товариства «Просвіта». У 1927 р. йому вдалося добитися від повітового сеймика виділення 50 тис. злотих; за ці гроші було придбано будинок для гімназії. Тоді ж Луцька українська гімназія отримала права (хоча й неповні) державної гімназії[1]. Цей статус давав право її випускникам вступати до вищої школи; до цього учні, котрі закінчували гімназію, змушені були або припиняти подальше навчання, або продовжувати його за кордоном.

У 1929 р. Є. Петриківський передав концесію на українську гімназію Товариству імені Лесі Українки. Від 1931-го до 1939 р. цей навчальний заклад мав назву «Луцька приватна українська гімназія Товариства імені Лесі Українки».

Оплата за навчання в гімназії становила 25 злотих щомісяця. З 1928 р. вона стала диференційованою: учні першого класу сплачували 15 злотих, другого – 20, третього – 25, решти класів – 30 злотих. Навчання здібних дітей із незабезпечених бідних сімей оплачував батьківський комітет. Потрібні кошти для цього він збирав упродовж року організацією різноманітних добродійних акцій. Контингент учнів гімназії не міг перевищувати 250 осіб (обмеження кількості учнів встановила влада). Учні походили переважно з українських родин, які мешкали на околицях Луцька. Наприклад, у 1922/23 н. р. із 204 дітей лише 79 були лучанами, решта – вихідцями з навколишніх сіл[2]. За соціальним походженням учнями української гімназії були переважно діти священиків, учителів, службовців, заможних селян[3]. На навчання приймали дітей 12–16 років, які успішно склали вступні іспити. Усі дисципліни, крім історії, географії та польської мови, викладались українською мовою. Закінчивши чотири класи гімназії, учні ще два роки продовжували навчання у двох групах ліцею – гуманістичному і фізико-математичному, що діяв на базі гімназії.

Педагогічний колектив закладу складався з 12–14 учителів вищої кваліфікації. Серед них був М. Левицький – письменник, перекладач, В. Федоренко – фахівець із латинської мови та історії стародавнього світу, Р. Шкляр – директор гімназії у 1926–1929 рр., учитель української мови та історії, Б. Білецький – директор гімназії у 1929–1939 рр.,

[1] Sprawy Narodowościowe. – 1927. – № 3. – S. 278.
[2] Держархів Волинської обл., ф. 73, оп. 1, спр. 4, арк. 1.
[3] Там само. − Арк. 4 зв.

І. Власовський – викладач української мови і філософії, активний учасник церковно-релігійного життя на Волині міжвоєнної доби, згодом автор одного з найповніших нарисів історії Української православної церкви.

Луцька українська гімназія, як і більшість середніх навчальних закладів, що діяли на Волині у міжвоєнну добу, припинила своє існування у 1939 р. з приходом радянської влади.

Загалом у 1928/29 н. р. з 5 547 учнів середніх шкіл Волині у гімназіях з українською мовою викладання навчалося 537 учнів, що становило 9,7 % їх загальної кількості. Щоправда, ще 360 дітей українців навчалося в польських державних і самоврядних школах (у Луцьку, наприклад, це польськомовна державна гімназія ім. Т. Костюшка, а також приватна учительська семінарія ім. Г. Коллонтая). Отже, загалом 16,2 % учнів української національності, котрі навчалися в середніх школах, представляли майже 80 % населення Волині. Ще меншим був відсоток учителів-українців, котрі працювали в системі середнього шкільництва (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Середнє шкільництво у Волинському шкільному окрузі (1928/29 н. р.)

Категорія шкіл	Кількість шкіл	Кількість учнів	Кількість учителів
З польською мовою навчання	14	3872	204
З українською мовою навчання	3	537	36
Двомовні (польсько-українські)	1	234	14
З російською мовою викладання	2	374	25
З єврейською мовою викладання	2	530	21
Всього шкіл	22	5547	300

Джерело: Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 1, спр. 3473, арк. 28 зв. (Отчет Волынского воеводы об общем положении воеводства и деятельности государственной администрации в 1929 г.).

Таким чином, політика польської влади щодо українського шкільництва на Волині у 1920–1930-х рр. реалізовувалася в рамках концепції національно-державної асиміляції, що її здійснювали уряди націонал-демократів та «санації». На початку 1920-х рр. вона призвела до фактично повної ліквідації україномовного шкільництва. Реакцією українців на спроби полонізації їх культурно-освітнього життя стала активізація українського національного руху. Це змусило польську владу частково змінити освітню політику і погодитися принаймні на існування утраквістичних (польсько-українських) шкіл.

Поступки на користь українського шкільництва, які здійснювали «санаційні уряди» наприкінці 1920-х рр. були тактичним ходом, мета якого – залучення українців до реалізації пілсудчиківської концепції національної політики. Від середини 1930-х рр. розпочався черговий етап ліквідації національних шкіл. Наприкінці міжвоєнного двадцятиліття, в умовах посилення асиміляційного тиску на нацменшини, українське державне шкільництво на теренах Західної Волині фактично припинило своє існування.

3.3. Освітнє життя єврейської громади на Волині у міжвоєнний період

Освіта традиційно відгравала надзвичайно важливу роль у житті єврейської громади. Згідно з морально-релігійними приписами євреїв кожен правовірний юдей зобов'язаний був щоденно кілька годин відводити на вивчення Талмуду та релігійної літератури[1]. Культове ставлення єврейського етносу до освіти було також пов'язане з традиційними видами занять євреїв, що потребували достатньо високої загальної і фахової освіти.

Єврейська освіта на польських землях мала давню історію та свої національні традиції. Її розвиток відбувався у складних політичних та соціально-економічних умовах, адже польські євреї були розпорошені на території, яка до 1918 р. перебувала під окупацією трьох держав: Німеччини, Австро-Угорщини та Росії. На кожній із цих займанщин діяло різне законодавство, зокрема й освітнє. На землях колишньої Російської імперії єврейське населення віддавна зазнавало національно-релігійних утисків із боку влади. Права євреїв юдейського віросповідання обмежували десятки законодавчих актів. Один із найбільш дискримінаційних – «Положення про євреїв» від 30 травня 1835 р., яке закріпило т. зв. «смугу єврейської осілості»[2]. Цим документом

[1] Zieliński K. Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939 / Konrad Zieliński // Almanach Historyczny. T. 5. – Kielce : Wyd. Akademii Świętokrzyskiej, 2003. – S. 211.

[2] Нариси з історії та культури євреїв України / ред. Леонід Фінберг. – К. : Дух і літера, 2009. – С. 63.

більшість євреїв позбавлялася права вибору місця проживання. «Смуга єврейської осілості», до якої увійшла й Волинська губернія, проіснувала, з незначними змінами, до 1917 р. Головна мета переселенської політики російського уряду щодо євреїв полягала в тому, щоб запобігти проникненню єврейства до великоруських губерній, зосередити єврейське населення переважно у західних регіонах імперії – місцях їхнього традиційного розселення. За межами «смуги осілості» істотно обмежувалися соціально-економічні та національно-культурні права євреїв.

В умовах жорсткої регламентації громадянських прав євреїв у Російській імперії, останні намагалися зберегти свою національну та релігійну самобутність, розвиваючи різні форми суспільного, господарського, культурного та освітнього життя всередині єврейської общини – кагалу.

Єврейська громада розбудовувала свою власну систему освіти, в якій велика увага приділялась релігійному вихованню дітей та формуванню національної самосвідомості. Більшість єврейських дітей на землях колишньої Російської імперії здобувала освіту у традиційних релігійних школах – *хедерах.* Навчання дітей-євреїв у загальноосвітніх навчальних закладах суворо регламентувалося. У «смузі осілості» кількість учнів-євреїв обмежувалась нормою в 10 %, а в інших місцевостях – у 5 %[1]. Це обмеження поширювалося і на вищі навчальні заклади.

Дещо іншою була ситуація з єврейським шкільництвом на землях австрійської займанщини (зокрема у Східній Галичині). Австрійське законодавство не розглядало євреїв як окрему національну групу, а лише як релігійну спільноту. Тому єврейські діти могли навчатися тут нарівні з польськими, українськими чи німецькими в загальноосвітніх школах[2]. На австрійських землях хедери визнавали як суто релігійні навчальні заклади, тому навчання в них не звільняло дітей від обов'язку відвідувати загальноосвітню школу.

У період німецької військової окупації (від середини 1915 р. до листопада 1918 р.) на польських землях, окрім релігійних єврейських

[1] Нариси з історії та культури євреїв України / ред. Леонід Фінберг. – К. : Дух і літера, 2009. – С. 67.

[2] Szyszka B. Szkolnictwo żydowskie na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / Bohdan Szyszka // Z dziejów społeczności żydowskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / pod red. J. Doroszewskiego i T. Radzika. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1992. – S. 53.

шкіл (хедерів), почали з'являтися світські школи з єврейською мовою викладання. Незважаючи на те, що це були приватні навчальні заклади, утримання яких потребувало чималих коштів, євреї досить активно взялися за розбудову власного шкільництва. Німецька окупаційна влада їм у цьому не перешкоджала, більше того, вона готова була готова надати хедерам статус початкових шкіл за умови внесення до їх навчальних програм світських предметів[1].

Після проголошення незалежності Польща взяла на себе міжнародні зобов'язання щодо дотримання прав національних меншин на своїй території. Окремі статті Малого Версальського трактату гарантували відкриття в Польщі національних шкіл із мовами викладання нацменшин, зокрема з єврейською. Відповідно до статті 9 цього документа Польська держава брала на себе зобов'язання фінансувати школи з єврейською мовою викладання, що перебували на утриманні єврейських релігійних гмін[2]. Право створювати приватні школи з мовами викладання нацменшин (у т. ч. єврейською) надавала й березнева Конституція 1921 р.

Однак реалізація задекларованих освітніх прав єврейського населення натрапляла на серйозні труднощі: по-перше, негативною в «єврейському питанні» була позиція табору народових демократів, що перебував при владі у 1918–1926 рр.; по-друге, серед самих єврейських політичних угруповань не було єдності щодо дидактично-виховних концепцій, які мали реалізовуватися у єврейських школах (сіоністи виступали за світський характер освіти, ортодокси були прихильниками збереження релігійних шкіл як основного типу навчальних закладів для єврейських дітей. – *Ю. К.*).Саме з цих причин єдиного підходу уряду до проблем єврейського шкільництва вироблено не було. Діяльність єврейських освітніх навчальних закладів регламентувалася тимчасовими розпорядженнями і директивами польської освітньої влади.

Так, Тимчасові інструкції про початкові школи в Королівстві Польському від 1 жовтня 1917 р. передбачали можливість навчання єврейських дітей у початкових державних школах нарівні з дітьми інших віросповідань або в окремих школах для дітей юдейського віросповідання за умови «зголошення достатньої кількості їхніх батьків» і дотримання вимог, що ставляться до такого типу навчальних

[1] Wasiluk J. Szkolnictwo żydowskie w Drugiej Rzeczypospolitej / Jerzy Wasiluk // Pogranicze. – 1993. – T. 3. – S. 166.

[2] Zieliński K. Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939... – S. 214–215.

закладів[1]. Мовою викладання в цих школах була польська, натомість єврейська мова могла використовуватись у приватних навчальних закладах – як у світських, так і в релігійних. «Інструкції» передбачали також можливість запровадження в релігійних школах (хедерах) предмета «польська мова» та інших світських навчальних дисциплін за програмою початкової державної школи[2].

Зауважимо, що єврейські діти мали можливість навчатися не лише в польських загальноосвітніх навчальних закладах. Директиви, прийняті на засіданні Політичного комітету Ради міністрів у грудні 1921 р., передбачали створення окремих державних початкових шкіл із польською мовою викладання винятково для дітей юдейського віросповідання[3]. Діяльність цих шкіл, які в народі називали шабасувками («szabasówki»), детально регламентувалася розпорядженням міністра освіти від лютого 1923 р.[4] Відкриття польським урядом державних шкіл для єврейських дітей мало цілком конкретну мету – перетворити єврейські навчальні заклади на осередки польської культури, послабивши одночасно російські впливи в середовищі євреїв. Адже доволі значна частина польських євреїв (особливо на території східних воєводств – землях колишньої російської займанщини) і надалі віддавала перевагу російській мові, вважаючи польську культуру й мову чужою для себе. Така ситуація у мовній сфері викликала занепокоєння польської влади, тож, очевидно, саме цим було продиктоване її рішення про відкриття державних єврейських шкіл із польською мовою викладання.

Державні школи для єврейських дітей різнилися від державних польських шкіл лише тим, що в цих школах дві години на тиждень викладали релігійний предмет «юдаїзм», не було навчання в суботні дні і дні єврейських свят (діти-євреї, котрі навчалися у польських школах, не звільнялися від навчання в суботу, однак вони могли не відвідувати уроків писання, малювання і ручної праці. – *Ю. К.*). Натомість заняття в шабасувках могли відбуватися у неділю і в дні римо-католицьких свят. Дещо коротшими були й літні канікули у цих

[1] Szyszka B. Szkolnictwo żydowskie... – S. 54.

[2] Там само.

[3] Zieliński K. Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939... – S. 215.

[4] Wierzbicki M. Stosunki polsko-żydowskie na Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941 / M. Wierzbicki // Wokół Jedwabnego. T. 1. Studia / Instytut Pamięci Narodowej ; pod red. P. Machcewicza, K. Persaka. – Warszawa : Łódzka Drukarnia Dziełowa SA, 2002. – S. 130.

школах, позаяк єврейські діти мали додаткові вихідні під час єврейських свят[1]. Мовою викладання у шабасувках була польська. Єврейські посли неодноразово домагалися впровадження до державних шкіл для дітей юдейського віросповідання предмета «іврит», однак ці законопроекти не були підтримані в сеймі[2].

Загалом у Польщі в 1922/23 н. р. налічувалася 191 державна початкова школа з польською мовою викладання для єврейських дітей, у яких навчалося 34,2 тис. учнів (для порівняння: загалом у 1925/26 н. р. у державних початкових школах навчалося 180 025 учнів юдейського віросповідання)[3]. До кінця 1920-х рр. кількість шабасувок поступово зменшується. Давалися взнаки відсутність належних приміщень, кваліфікованих учительських кадрів, протидія ортодоксальних угруповань, зокрема у східних воєводствах. До того ж значна частина єврейських батьків віддавала перевагу навчанню своїх дітей у загальноосвітніх польських школах, оскільки це відкривало ширші можливості для подальшого здобуття середньої та вищої освіти. Упродовж 1920-х рр. спостерігалася тенденція до поступового злиття початкових державних шкіл для єврейських дітей із польськими школами.

Окрім державних шкіл, у яких єврейські діти могли здобувати початкову освіту, в Польщі існувала доволі розгалужена мережа *приватних єврейських навчальних закладів*. Розвиток приватного шкільництва зумовлювався здебільшого тим, що державних шкіл із мовою викладання іврит чи ідиш у Польщі не було взагалі, а в державних школах для єврейських дітей не викладали навіть рідної мови. Тому з моменту відродження Польської держави єврейська меншина активно домагалася відкриття приватних шкіл з єврейською мовою викладання.

За даними Міністерства віросповідань і народної освіти у 1925/26 н. р. із 227,4 тис. учнів-євреїв початкових шкіл 47,4 тис. навчалося в приватних навчальних закладах, що становило 21 % загалу єврейських учнів[4]. Окрім шкіл з мовою викладання іврит чи ідиш, існувало кілька типів двомовних єврейських приватних навчальних закладів з мовами викладання: іврит та ідиш, польська та ідиш, польська та іврит. Стан єврейського приватного початкового

[1] Wasiluk J. Szkolnictwo żydowskie w Drugiej Rzeczypospolitej… – S. 167.

[2] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... – S. 163.

[3] Szyszka B. Szkolnictwo żydowskie... – S. 56.

[4] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... – S. 168.

шкільництва у 1928/29 н. р., коли в Польщі було зафіксовано найбільшу кількість шкіл із єврейською мовою викладання, ілюструє таблиця 3.5.

Таблиця 3.5

Приватні початкові школи для єврейських дітей у 1928/29 н. р.

Мова викладання	Кількість шкіл	Кількість учнів, *тис. осіб*	Місто		Село	
			школи	учні, *тис. осіб*	школи	учні, *тис. осіб*
Ідиш	197	18,9	154	16,0	43	2,9
Іврит	171	19,3	122	15,4	49	3,9
Ідиш та іврит	22	0,8	17	0,7	5	0,1
Польська та ідиш	189	15,4	183	15,0	6	0,4
Польська та іврит	23	2,7	20	2,5	3	0,2

Складено на основі: Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939... – S. 169.

У 1930-х рр. спостерігається тенденція до зростання двомовних (з викладанням польською та ідишем і польською та івритом) початкових шкіл, які згодом стали панівним типом серед єврейських приватних навчальних закладів. У 1937/38 н. р. в Польщі налічувалося 226 таких шкіл, у яких навчалося 28,6 тис. учнів, тоді як кількість навчальних закладів з мовою викладання іврит та ідиш зменшилася від 368 у 1928/29 н. р. до 219 наприкінці міжвоєнної доби[1].

Серед приватних навчальних закладів з єврейською мовою викладання домінували *три основні типи:* ортодоксально-релігійні школи (хедери), національні сіоністські (з мовою викладання іврит) та світські школи (з мовою викладання ідиш) (див. рис. 2).

Найстарішим типом єврейських навчальних закладів були релігійні початкові школи – хедери. Традиційна освіта євреїв була спрямована на пізнання релігії. Тому головна увага в хедерах приділялась релігійному вихованню єврейської молоді, вивченню дітьми мови, культури, звичаїв та релігії юдеїв. Існували хедери двох типів: приватні, які зазвичай розміщувались у приватних помешканнях учителів – меламедів, і громадські хедери, що перебували на утриманні релігійних гмін – кагалів. В останніх зазвичай навчалися діти з незаможних єврейських сімей, для яких оплата навчання в хедерах або індивідуального навчання у приватного вчителя (прецептора) була

[1] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... – S. 169–170.

непосильною справою[1]. До хедерів обох типів приймали лише хлопчиків віком від п'яти до 12 років. Повний курс навчання в них тривав вісім років.

Рис. 2. **Структура єврейського початкового шкільництва у міжвоєнній Польщі**

Хедери, які функціонували на польських землях у XIX – на початку XX ст., були суто релігійними навчальними закладами. Однак після проголошення незалежності, незважаючи на протести з боку традиційних єврейських ортодоксів, розпочалася їх поступова реорганізація, що сприяло появі хедерів т. зв. нового типу. Процес реформування хедерів прискорився після прийняття в лютому 1919 р. закону про обов'язкову шкільну освіту. Саме тоді Центральна шкільна організація ортодоксів «Хорев» («Chorew»), яка діяла під патронатом партії «Агудас Ізраель» і опікувалася єврейськими релігійними

[1] Woźniak M. Żydowskie szkoły w II Rzeczypospolitej. Zarys problematyki / Magdalena Woźniak // Studia o szkolnictwie i oświacie mniejszości narodowych w XIX i XX wieku / pod red. Stefanii Walasek. – Wrocław : Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 96.

школами, розпочала кампанію за реформування хедерів. В іншому разі вони б залишилися суто релігійними навчальними закладами, на які не поширювався закон про обов'язкову шкільну освіту.

Реформування хедерів потребувало внесення істотних змін до їх навчальних програм, адже в цих закладах відтепер мали викладати предмети загальноосвітнього циклу. В хедерах т. зв. нового типу (реформованих) на релігійні предмети відводилося від 27 до 37 годин на тиждень, а на світські – в середньому 12 годин[1]. Релігійні предмети в хедерах викладали ідишем, а світські – польською мовою відповідно до програм, затверджених Міністерством віросповідань і народної освіти.

У 1922 р. Міністерство віросповідань і народної освіти прирівняло реформовані хедери до загальноосвітніх навчальних закладів. Однак після «єнджиєвицької реформи» 1932 р. вимоги до цих навчальних закладів значно зросли. Навчальна програма хедерів відтепер включала програму початкової школи I та II ступеня з окремими елементами початкової школи III рівня. Від викладачів хедерів – меламедів – освітня влада не вимагала потрібної кваліфікації; для них достатньою умовою була наявність польського громадянства. Натомість викладачі світських предметів у хедерах повинні були мати відповідну професійну кваліфікацію[2].

Реформовані хедери зазвичай існували у великих містах, натомість у провінційних містечках навчання й надалі відбувалось у т. зв. хедерах старого типу – талмуд-торах. Вони відрізнялися від хедерів нового типу тим, що тут не викладали світських предметів. Отож навчання в них не звільняло дітей від відвідування загальноосвітніх навчальних закладів. Для єврейських дітей, які навчалися в початковій школі до обіду, заняття в талмуд-торах відбувалося в другій половині дня і навпаки. Така організація навчання створювала неабиякі труднощі для учнів-євреїв, котрі навчалися у хедерах і талмуд-торах. С. Мауерсберг – автор ґрунтовного дослідження з історії шкільництва нацменшин у міжвоєнній Польщі – зауважує: «Легко собі уявити стан перевтомлених єврейських хлопців, котрі після навчання в початковій школі ще по кілька годин перебували в хедері, де серед неймовірного галасу вони хором повторювали за меламедом завчені фрагменти

[1] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... – S. 172.

[2] Wasiluk J. Szkolnictwo żydowskie w Drugiej Rzeczypospolitej… – S. 174.

Тори, а потому студіювали Талмуд»[1]. До того ж рівень матеріального забезпечення цих навчальних закладів і побутові умови в них були далекі від ідеальних. Інспектор Міністерства віросповідань і народної освіти Л. Регорович, котрий опікувався питаннями єврейського початкового шкільництва, після інспекції кількох хедерів у 1935 р. писав у своєму звіті: «Рівень їх матеріального забезпечення і приміщення – жахливі… У всіх хедерах, що я відвідав, панувала якась середньовічна відсталість, бруд, неохайність, хаос і безлад, у якому могли орієнтуватися, мабуть, лише самі євреї»[2].

Значна частина приміщень хедерів справді не відповідали вимогам, які ставилися до навчальних закладів. Тому, аби уникнути контролю та інспекції з боку державних органів, їх часто не реєстрували, і вони діяли нелегально. Саме через це досить важко встановити загальну кількість релігійних хедерів, які діяли на території міжвоєнної Польщі. Польські дослідники подають різні дані про ці навчальні заклади. За підрахунками С. Мауерсберга, у 1930-х рр. на території Польщі діяло 557 хедерів і талмуд-тор, у яких навчалися близько 100 тис. єврейських дітей[3].

Окрім хедерів, у яких навчались лише хлопці, існували також *релігійні школи для дівчат*. Вони перебували на утриманні товариства «Бейс-Яков» («Bejs Jakow»). Перший «жіночий хедер» було засновано 1918 р. у Кракові, а згодом вони з'явились і в інших містах Польщі[4]. Метою цих шкіл було виховання дівчат у національно-релігійному дусі. Навчання в релігійних ортодоксальних школах «Бейс-Яков» відбувалося в години, вільні від занять у державних (початкових і середніх) школах. На заняттях дівчата мовою іврит вивчали лише релігійні дисципліни та єврейські традиції і культуру. Існувало, однак, кілька шкіл, у яких поряд із релігійними, викладали і світські предмети (польська мова, історія, географія). Учні цих шкіл звільнялися від виконання шкільного обов'язку, тобто одночасного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах. У 1937 р. під опікою товариства «Бейс-Яков» у Польщі діяло 250 шкіл, у яких здобувало освіту

[1] Zieliński K. Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939... – S. 228–229.

[2] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... – S. 175.

[3] Там само.

[4] Atlas historii żydów polskich / red. Witold Sienkiewicz. – Warszawa : Wydawnictwo Demart SA, 2010. – S. 298.

близько 38 тис. дівчат (їх називали «доньками Ізраїлю») з ортодоксальних єврейських сімей[1].

Іншу категорію єврейських приватних шкіл складали *національні школи з мовою викладання іврит*. Вони зазвичай перебували на утриманні сіоністських організацій. Першу таку школу на польських землях було засновано 1915 р. у Вільні[2]. Сіоністи вважали, що саме іврит у майбутньому має стати мовою всього єврейського народу, а тому намагалися з дитинства прищепити цю мову дітям. Сіоністські школи пропагували ідею національного відродження євреїв через побудову незалежної єврейської держави у Палестині. Велика увага у виховній концепції сіоністів приділялася пропагуванню єврейської національної культури.

У міжвоєнний період сіоністські школи перебували на утриманні двох різних організацій. Перша з них – це шкільна організація «Ябне» («Jabne»), заснована 1927 р. за ініціативи партії релігійних сіоністів «Мізрахі» («Духовний центр»). Лідери цієї сіоністської організації намагалися поєднати сіоністські ідеї з цінностями юдаїзму і традиціями єврейської культури[3]. Метою шкіл організації «Ябне», згідно зі статутом, було поширення івриту, культури та освіти серед єврейського населення в національно-релігійному дусі[4]. Для реалізації задекларованих цілей товариство мало право: засновувати єврейські навчальні заклади різних типів – дошкільні, початкові, середні і професійні школи, вечірні курси, народні університети, педагогічні курси; здійснювати нагляд за належним викладанням івриту і предметів юдаїстики в приватних навчальних закладах, які не перебували під опікою товариства; закладати і матеріально підтримувати видавництва, видавати шкільні підручники, книги, брошури, спеціальні часописи мовою іврит; засновувати народні доми, клуби, читальні, бібліотеки, літні табори для учнівської молоді і вчителів; влаштовувати концерти, театральні вистави, тематичні бесіди, публічні лекції; закладати єврейські національні театри[5].

---

[1] Zieliński K. Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939... – S. 241.

[2] Там само. – S. 223.

[3] Вабішчэвіч А. Нацыянальна-культурнае жыцце Заходняй Беларусі (1921–1939) : манаграфія / Аляксандр Вабішчевич. – Брэст : БрДУ імя А. С. Пушкіна, 2008. – С. 185.

[4] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 749, арк. 15а.

[5] Там само. − Арк. 15а зв.

Навчальні заклади культурно-освітнього товариства «Ябне» діяли переважно у східних польських воєводствах. Характерною рисою цих шкіл був утраквізм. Навчання в школах «Ябне» проводилося двома мовами: предмети юдаїстики викладали івритом або польською мовою (у східних воєводствах переважав іврит, а в центральних воєводствах – польська мова). Дисципліни світського циклу (мову, історію і географію Польщі) викладали лише польською мовою[1]. У 1925 р. школи організації «Ябне» отримали статус загальноосвітніх навчальних закладів[2]. Отже цей тип єврейських приватних шкіл поєднував риси традиційного хедеру, з акцентом на релігійну освіту, і сучасної школи, в якій викладалися традиційні для загальноосвітніх навчальних закладів предмети. Чисельність шкіл, які в міжвоєнний період перебували під опікою організації «Мізрахі-Ябне», польські дослідники оцінюють у таких цифрах: у 1929 р. ця організація утримувала в Польщі 65 шкіл, у яких навчалося 5 686 учнів, а вже в 1934/35 н. р. – 220 початкових шкіл, а також кілька гімназій і дві рабинські семінарії[3].

Другу групу сіоністських шкіл складали навчальні заклади, які перебували під опікою культурно-освітнього товариства «Тарбут» (івр. «культура»), заснованого 1922 р. у Варшаві. Це товариство виникло на основі єврейського Бюро виховання і освіти, що діяло з 1919 р.[4] Від нього товариство «Тарбут» успадкувало доволі розгалужену мережу івритомовних навчальних закладів – усього 264 (34 320 учнів і 1019 учителів)[5].

Школи товариства «Тарбут», на відміну від релігійних хедерів і талмуд-тор, що перебували під опікою ортодоксального політичного об’єднання «Агудас Ізраїль», мали виразний національно-світський характер. Навчання в них здійснювалося лише івритом. Незважаючи на брак відповідних підручників і кваліфікованих учительських кадрів, мережа шкіл, які перебували під опікою «Тарбуту», розвивалася в Польщі надзвичайно швидкими темпами. У школах товариства навчалася третина учнів єврейських приватних початкових шкіл (див. табл. 3.6).

---

[1] Atlas historii żydów polskich… – S. 299.

[2] Zieliński K. Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939... – S. 226.

[3] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... – S. 177.

[4] Dachówna D. Szkolnictwo hebrajskie w Polsce / Dina Dachówna // Sprawy Narodowościowe. – 1935. – № 3–4. – S. 251.

[5] Там само. – S. 250.

Таблиця 3.6

Школи товариства «Тарбут» у 1924/26–1934/35 н. р.

Навчальний рік	Дитячі садки	Початкові школи	Гімназії	Вчительські семінарії	Кількість учителів	Кількість учнів
1925/26	46	113	13	3	684	15,0
1926/27	58	123	16	5	773	18,4
1927/28	71	141	15	5	886	21,5
1928/29	75	143	12	5	913	23,7
1929/30	78	151	11	5	947	24,8
1930/31	79	173	10	5	1063	26,5
1931/32	65	175	9	3	1176	29,1
1932/33	63	182	9	3	1236	35,5
1933/34	64	191	9	4	1290	35,8
1934/35	72	183	8	4	1340	37,0

Складено на основі: Dachówna D. Szkolnictwo hebrajskie w Polsce / Dina Dachówna // Sprawy Narodowościowe. – № 3–4. – 1935. – S. 245–269.

Найбільшою кількістю навчальних закладів товариство опікувалося в середині 1930-х рр. З наведених даних видно, що в 1934/35 н. р. під опікою «Тарбуту» перебувало 72 дитячі садки, 183 початкові школи, вісім гімназій, чотири вчительські семінарії. Усього в 269 навчальних закладах «Тарбуту» навчалося 44 780 учнів[1]. Навчальний процес забезпечували 1340 учителів.

Рівень навчання в школах «Тарбуту» був досить високим, особливо в гімназіях, свідченням чого стало надання деяким із них прав державних навчальних закладів. У школах «Тарбуту» єврейську молодь виховували в національно-релігійному дусі, готували до життя і праці в Палестині, однак акцент робився не так на вивченні юдаїзму, як на опануванні івриту, пізнанні світської єврейської культури. Окрім опіки над школами, бібліотеками і читальнями, активісти товариства «Тарбут» організовували курси перекваліфікації, методичні конференції для вчителів, проводили навчання в межах т. зв. народних університетів. Вечірні та релігійні курси «Тарбуту» відкривалися і в містах, і в невеликих містечках.

Найбільш швидкими темпами сіоністське шкільництво в міжвоєнний період розвивалося у східних польських воєводствах, зокрема у Волинському. Зауважимо, що в другій половині 1930-х рр. чисельність сіоністських шкіл поступово скорочується. Це було пов’язано

[1] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... – S. 178.

переважно з труднощами матеріального характеру, що змусило деякі з них припинити свою діяльність.

Третім різновидом приватних єврейських шкіл були *світські школи з мовою викладання ідиш*. Концепція ідишизму як світської єврейської культури, заснованої на рідній мові євреїв-литваків – ідиш, почала формуватися на початку XX ст. Біля її витоків стояли відомі єврейські громадсько-політичні та культурні діячі – лідер Бунду Х. Житловський, історик С. Дубнов та ін.[1] Відповідно до концепції ідишизму ідиш визнавався фундаментом єврейської національної самосвідомості. Його ідеологи виступали за демократизацію освіти та культури, перетворення ідиш з розмовно-побутової мови на мову науки, літератури, підвищення його статусу серед єврейського населення. Зауважимо, що у східних воєводствах мова ідиш виконувала важливу інтегративну функцію, посідаючи панівні позиції у повсякденному, освітньому та культурному житті місцевих євреїв[2].

Перші світські навчальні заклади з мовою викладання ідиш почали нелегально з'являтися в Польщі в роки революції 1905–1907 рр., коли спостерігалася певна лібералізація політики Російської імперії у ставленні до національних меншин. Ці школи створювалися з ініціативи єврейських робітничих соціалістичних партій[3]. Подальше становлення ідишомовної єврейської освіти відбувалося в роки Першої світової війни. У червні 1921 р. у Варшаві відбувся перший з'їзд представників світських єврейських шкільних організацій у Польщі. На ньому на пропозицію членів Бунду і Єврейської народної партії (фолкістів), які підтримували концепцію ідишизму, було проголошено створення Центральної єврейської шкільної організації (Centrale Jidysze Szul Organizacje – скорочено: CiSzO). Невдовзі організація змінила назву на Об'єднання єврейських шкіл, однак у міжвоєнний період частіше використовували стару абревіатуру – CiSzO (далі – ЦЄШО). До початку 1930-х рр. ЦЄШО перетворилася на найбільшу світську шкільну інституцію в Польщі, якій підпорядковувалися всі єврейські школи з мовою викладання ідиш.[4].

Упродовж усього міжвоєнного періоду ЦЄШО перебувала під впливами Бунду і «Поалей Сіон» – партій соціал-сіоністського на-

[1] Вабішчэвіч А. Нацыянальна-культурнае жыцце Заходняй Беларусі… – С. 190.

[2] Соболевская О. А. Евреи Гродненщины. Жизнь до катастрофы : монография / О. А. Соболевская, В. В. Гончаров. – Донецк : Норд-ПРЕСС, 2005. – С. 50.

[3] Atlas historii żydów polskich… – S. 301.

[4] Zieliński K. Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939... – S. 217.

пряму. Метою цієї культурно-освітньої організації, згідно зі статутом, було виховання молоді в дусі єврейської національної культури, поширення в її середовищі ідей соціалізму[1]. Передбачалося, що навчальні заклади ЦЄШО в майбутньому стануть новим типом «єврейської світської школи соціалістичного типу»[2]. У школах цього типу мало відбуватися «гармонійне поєднання розумової праці із фізичною, підготовка учнів до життя не лише в сучасному світі, а й до праці у новому соціалістичному суспільстві»[3].

Мовою викладання в школах ЦЄШО, на відміну від навчальних закладів «Тарбуту», був ідиш; іврит вивчався факультативно. Школи ЦЄШО вважалися світськими навчальними закладами. В них не викладали предметів релігійного циклу, а головний акцент робився на природничих і гуманітарних науках. Усі школи приділяли велику увагу фізичному вихованню дітей. Дві третини учнів цих навчальних закладів становили дівчата, оскільки хлопці навчалися переважно в хедерах. Підготовку учителів для шкіл ЦЄШО здійснювала учительська семінарія у Вільні.

У школах ЦЄШО навчалися переважно діти єврейських робітників із незаможних сімей, що надавало їм до певної міри класового характеру. Саме тому ці навчальні заклади перебували під пильним наглядом органів влади, яка нерідко відмовляла в продовженні їм концесії на черговий навчальний рік або ж просто закривала школи під приводом недотримання в них належних санітарних умов. Шимон Мендельсон, керівник Центральної єврейської шкільної організації, повідомляв, що на початку 1920-х рр. влада закрила 44 школи ЦЄШО[4]. Незважаючи на це, мережа шкіл ЦЄШО на польських землях розвивалася досить динамічно (див. табл. 3.7).

Якщо у 1924/25 н. р. у Польщі налічувалося 102 школи ЦЄШО, то вже у 1929/30 н. р. – 177. Однак реалізація закону про приватне шкільництво в Польщі від 11 березня 1932 р., а також труднощі матеріального характеру, пов’язані з негативними наслідками світової економічної кризи, призвели до різкого скорочення шкіл ЦЄШО у другій половині 1930-х рр.: у 1937 р. їх залишилося лише 57; за цей же час кількість учнів цих шкіл скоротилася удвічі – від 19 тис. до 8 тис. осіб.

---

[1] Вабішчэвіч А. Нацыянальна-культурнае жыцце Заходняй Беларусі… – С. 190.

[2] Там само. – С. 191.

[3] Najnowsze dzieje żydów w Polsce... – S. 246.

[4] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... – S. 181.

Таблиця 3.7

Освітні заклади ЦЄШО у Польщі в 1924–1938 рр.

Навчальний рік	Кількість шкіл	Контингент учнів, *тис. осіб*
1924/25	102	12,9
1926/27	123	14,4
1928/29	166	21,5
1929/30	177	19,1
1931/32	110	15,4
1934/35	87	12,3
1936/37	74	9,7
1937/38	57	8,1

Джерело: Zieliński K. Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939... – S. 220.

Окрім шкіл ЦЄШО, у 1920-х рр. в Польщі існувала невелика кількість шкіл, які перебували на утриманні робітничого товариства «Наші діти» («Unzere Kinder»). У 1921 р. їх налічувалося 25[1]. Однак невдовзі через звинувачення у поширенні комуністичних ідей це товариство було розпущене, а його школи закрили.

Не виявляла надмірної прихильності польська влада і до «Культур-ліги» – ще однієї єврейської культурно-освітньої організації, яка діяла на території Польщі у міжвоєнний період. Це товариство було засноване в 1922 р. на основі діючої ще від 1917 р. «Ліги пролетарської культури»[2]. Спочатку «Культур-ліга» була націлена на пропаганду в середовищі єврейських робітників соціалістичних ідей, однак згодом товариство більшу увагу приділяло поширенню національної єврейської культури, мови ідиш серед місцевих євреїв. У другій половині 1920 рр. у східних воєводствах (зокрема й. Волинському) була створена мережа осередків цього товариства, які разом із філіями ЦЄШО організаційно підпорядковувалися Бунду. Осередки «Культур-ліги» проводили досить активну громадсько-культурну діяльність серед єврейських робітників –улаштовували лекції, організовували вечори, театральні вистави, музично-концертні програми. У другій половині 1930-х рр. товариство приділяло велику увагу просвітницькій діяльності, боротьбі з неписьменністю в середовищі робітників, влаштовуючи для них вечірні курси навчання.

За посередництвом молодіжних організацій активну культурно-освітню діяльність Бунд проводив і серед єврейської молоді. Однією з

[1] Zieliński K. Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939... – S. 220.

[2] Державний архів Волинської обл., ф. 36, оп. 13а, спр. 289, арк. 1.

наймасовіших бундівських молодіжних організацій на Волині та Поліссі став «*Цукунфт*» («Cukuhft»). При осередках «Цукунфт», а також інших молодіжних організацій («Скіф», «Ютреня» («Зоря»)) створювалися клуби, бібліотеки, вечірні школи для робітничої молоді, гуртки самоосвіти, драматичні та хорові колективи, оркестри, організовувалися літні табори відпочинку для єврейської молоді.

Світськими єврейськими двомовними школами з мовою викладання іврит та ідиш опікувалося засноване в 1928 р. за ініціативою діячів «Поалей Сіон»-правиці Товариство підтримки єврейського шкільництва та культури (повна назва «Towarzystwo Popierania Szkolnictwa Żydowakiego i Kultury Żydowskiej»; єврейською мовою назва товариства звучить як «Idiszer Szuł-und-Kultur Farband»; скорочена назва *«Шуль-Культ»*). Це товариство об'єднувало представників єврейської інтелігенції, яка не сприймала прив'язаність сіоністів лише до івриту і водночас не поділяла соціалістичних поглядів бундівців з їх абсолютизацією ідишу. Організація ставила за мету «розвій і підтримку єврейського національного шкільництва і поширення освіти серед широкого загалу єврейського населення»[1]. У навчальних програмах шкіл «Шуль-Культу» чільне місце посідали предмети гуманітарного циклу: історія євреїв, мова і література, релігія, палестинографія, єврейська демографія тощо. Викладали в школах «Шуль-Культу» мовою ідиш. Іврит вивчали в обсязі, необхідному для вільного володіння. Івритом викладали і предмети релігійного циклу.

У школах цього типу навчалася молодь із незаможних ремісничих, робітничих та дрібнокупецьких єврейських сімей. Значні кошти на утримання навчальних закладів «Шуль-Культу» виділяла організація американських євреїв – «Джоінт» («Joint»). Однак через протидію з боку польської влади це товариство не змогло створити розгалуженої мережі своїх шкіл. У 1930/31 н. р. шкільництво «Шуль-Культу» налічувало 25 початкових навчальних закладів, у яких навчалось близько 3500 учнів[2]. Матеріально-фінансові труднощі 1930-х рр. призвели до істотного скорочення кількості шкіл цього товариства.

У другій половині 1930-х рр., коли спостерігалося поступове скорочення шкіл з мовою викладання іврит та ідиш (переважно через економічну кризу), помітно зросла кількість двомовних польсько-єврейських шкіл (з мовами викладання: польська–ідиш та польська–

[1] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 711, арк. 6а.

[2] Zieliński K. Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939... – S. 221.

іврит). Так, кількість приватних двомовних початкових шкіл з мовою викладання польська та ідиш зросла від одного навчального закладу в 1925/26 н. р. (100 учнів) до 179 у 1929/30 н. р. (11,6 тис. учнів). Збільшилася і кількість шкіл із мовою викладання польська та іврит: від чотирьох шкіл у середині 1920-х рр. до 114 – у 1937/38 н. р. [1] Ця тенденція в освітній політиці польської влади була не випадкова: концепцію двомовності (утраквізму) уряди «санації» реалізовували не лише стосовно євреїв, а й щодо представників інших національних меншин у Польщі. Школи цього типу стали панівними в освітній системі Польської Республіки 1930-х рр.

Що стосується середньої освіти, то її єврейська молодь могла здобувати в загальноосвітніх державних, самоврядних і приватних навчальних закладах. Зауважимо, що частка єврейської молоді серед учнів середніх шкіл була доволі високою і становила 18 % загальної кількості учнів[2]. Цей показник значно перевищував відсоток єврейського населення щодо загальної кількості мешканців краю (нагадаємо, цей показник у середньому по країні становив 10 %).

Більшість єврейських гімназій та ліцеїв у Польщі були приватними, з польською мовою викладання. До прикладу, лише культурно-освітнє товариство «Тарбут» у 1924 р. опікувалося дев'ятьма гімназіями, в яких навчалося 2,5 тис. учнів[3]. Усього наприкінці міжвоєнної доби в Польщі налічувалася 81 приватна єврейська гімназія та 66 ліцеїв із польською мовою викладання[4]. Той факт, що більшість єврейських навчальних закладів цього типу були польськомовними, пояснюється тим, що здобуття середньої освіти польською мовою євреї розглядалось як важливий етап підготовки до навчання у вищих навчальних закладах. Тому в початкових школах перевага віддавалась вивченню предметів єврейською мовою, а у середніх – польською.

Серед єврейських приватних навчальних закладів була й доволі значна кількість двомовних середніх шкіл із мовою викладання польська–іврит. Вони перебували на утриманні товариства, що мало назву Союз громадських організацій опіки над єврейськими середніми школами. Метою цих шкіл проголошувалося «здобуття молоддю освіти за програмою середньої школи з поглибленим вивченням мови

[1] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... – S. 183.

[2] Там само. – S. 164.

[3] Zieliński K. Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939... – S. 225.

[4] Wasiluk J. Szkolnictwo żydowskie w Drugiej Rzeczypospolitej… – S. 180.

іврит і юдаїстики»[1]. Станом на 1938 р. у Польщі нараховувалося 38 двомовних (польська–іврит) гімназій і 34 ліцеї, в яких здобували середню освіту 8,3 тис. учнів[2].

З-поміж середніх шкіл, у яких навчалися єврейські діти, були й суто релігійні навчальні заклади – *єшиботи.* Вони мали двоступеневу структуру: у т. зв. малих єшиботах навчалися хлопці, які удосконалювалися в Талмуді і Торі; великі єшиботи готували рабинів, релігійних суддів, учителів релігії (меламедів), керівників релігійних шкіл, знавців Талмуду (талмудистів)[3]. До єшиботів приймали хлопців, котрим виповнилося 13 років, і вони закінчили хедер чи талмуд-тору. Програма навчання в єшиботах містила лише релігійні предмети. У 1936 р. в Польщі налічувалося 147 єшиботів (переважно в центральних воєводствах і на Віленщині), в яких здобували освіту 18,8 тис. учнів[4]. На теренах східних воєводств єшиботами опікувалася заснована у 1925 р. організація «Ваад-ха-Єшивот» («Waad ha-Jesziwot»)[5].

Мізерна кількість єврейської молоді навчалася в державних професійних навчальних закладах. У 1931 р. частка євреїв, які навчалися в системі професійно-технічної освіти, становила лише 1,3 %[6]. Єврейське професійне шкільництво розвивалося дуже повільно, оскільки влада не заохочувала розвиток професійних шкіл із непольською мовою викладання. Окрім того, упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття фінансовий стан цих шкіл, більшість із яких перебувала на утриманні приватних осіб або організацій, був дуже скрутний.

Освітнє життя єврейської меншини на волинських землях мало давні історичні традиції. Уже в XVI ст. єврейські навчальні заклади існували в Житомирі, Острозі, Луцьку, Володимирі, Кременці та багатьох інших містах. На початку XX ст. найбільш поширеним типом єврейських навчальних закладів на території Волинської губернії були школи-хедери, а також талмуд-тори. Зазвичай вони перебували на утриманні єврейських релігійних громад. У 1906 р. на території

[1] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... – S. 183.

[2] Там само. – S. 184.

[3] Woźniak M. Żydowskie szkoły w II Rzeczypospolitej... – S. 98.

[4] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... – S. 176.

[5] Zieliński K. Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918– 1939... – S. 244.

[6] Wasiluk J. Szkolnictwo żydowskie w Drugiej Rzeczypospolitej… – S. 168.

Волинської губернії налічувалося 513 хедерів і 17 талмуд-тор, у яких навчалося майже 11 тис. дітей[1].

Після проголошення незалежності Польщі розпочався процес інтеграції волинських євреїв у польське суспільство. Незважаючи на те, що в країні до євреїв довший час застосовували успадковані від Російської імперії дискримінаційні закони, перед ними відкрилися значно ширші можливості для розбудови системи власного шкільництва.

Панівним типом єврейських навчальних закладів на Волині у міжвоєнний період залишалися хедери та талмуд-тори. Вони діяли в усіх великих містах та містечках воєводства. У міжвоєнний період більшість єврейських релігійних шкіл на Волині перебували під опікою товариства «Ябне». Це дві початкові школи, 23 талмуд-тори[2] і чимало релігійних шкіл – хедерів (точну їх кількість на Волині у міжвоєнну добу за архівними даними встановити не вдалося).

У Луцьку та Рівному частина єврейських релігійних шкіл перебувала під патронатом культурно-освітнього товариства «Талмуд-тора». Як зазначалося у статуті, метою товариства було «поширення єврейської культури й освіти серед незаможних верств єврейського населення». Упродовж 1920–1930-х рр. члени товариства «Талмуд-тора» засновували й утримували на Волині дошкільні начальні заклади, початкові школи, вечірні курси, здійснювали нагляд за належним викладанням івриту, а також предметів юдаїстики в єврейських школах, закладали читальні та бібліотеки, організовували літні табори, гуртки фізичного виховання для єврейської учнівської молоді, влаштовували концерти, вистави та інші благодійні акції з метою збору коштів для потреб єврейського шкільництва на Волині[3].

Водночас ухвалений 7 лютого 1919 р. закон про обов'язкову шкільну освіту розширив можливості здобуття світської освіти для єврейських дітей. Значна частина єврейської молоді воєводства здобувала освіту в державних початкових школах із польською мовою викладання, що давало змогу безперешкодно продовжити навчання у середніх та вищих навчальних закладах Польщі. У 1920-х рр. на Волині існували також державні початкові школи для дітей юдей-

[1] Іващенко О. М. Євреї Волині: кінець XVIII – початок XX століття / О. М. Іващенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир : Волинь, 1998. – С. 142.

[2] Szmull S. Żydzi wołyncscy w Polsce międzywojennej… – S. 572.

[3] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 707, арк. 10.

ського віросповідання (т. зв. шабасувки). Навчання в них здійснювалося лише польською мовою. На території школи учні-євреї теж могли розмовляти лише польською. Мови ідиш та іврит у шабасувках не вивчали. До кінця 20-х років більшість шкіл-шабасувок були об'єднані з польськими навчальними закладами і стали двомовними – польсько-єврейськими школами.

Умови навчання в більшості єврейських шкіл на Волині були далекими від ідеальних. Часто вони не відповідали чинним санітарно-гігієнічним нормам, що ставало причиною їх закриття. Ось як описує навчання в єврейській школі один із її колишніх учнів: «Вони (школи. – *Ю. К.*) зазвичай розташовувалися впритул до дороги, де завжди панував шум і гамір, які заважали навчанню. Окрім того, на верхніх поверхах мешкали квартиранти. Нерідко під час миття підлоги в цих квартирах вода капала на голови дітям, заливала лавки. Про вентиляцію чи електричне освітлення не могло бути й мови. Гасова лампа своїм слабким вогнем заледве освітлювала приміщення, а на додаток до всього ще й коптіла, виділяючи неприємний запах. У класах, розрахованих на 20−25 учнів…, нерідко змушені були навчатись 40−50 учнів. На лавках розташовувалися по четверо чи навіть по п'ятеро дітей. Сидіти було незручно, а тим більше читати чи писати»[1].

Дещо кращими були умови навчання в приватних школах. До слова, усі школи з єврейською мовою викладання (іврит чи ідиш) на Волині були приватними. Ними зазвичай опікувалися єврейські культурно-освітні товариства або ж вони перебували на утриманні приватних осіб.

Серед єврейської громади Волині велику популярність мали початкові приватні школи, які діяли під патронатом Центральної єврейської шкільної організації (школи ЦЄШО). Луцька філія цього товариства, яку очолював Йосиф Мінензон, була заснована в 1926 р.[2]. Товариство дбало насамперед про забезпечення матеріальних умов навчальних закладів, що перебували під його патронатом. Школи ЦЄШО фінансувалися за рахунок членських внесків, а також допомоги благодійників. На підтримку шкіл направлялися кошти, виручені від організації платних вистав, імпрез та концертів, що їх влаштовували члени товариства. Управа товариства вирішувала питання кадро-

[1] Doroszewski J. Życie oświatowe społeczeństwa żydowskiego w Lublinie w latach 1918–1939… – S. 181.

[2] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а. спр. 417, арк. 23.

вого забезпечення своїх навчальних закладів, а його представники входили до складу педагогічних рад шкіл.

На Волині у міжвоєнний період існувала доволі розгалужена мережа шкіл ЦЄШО. У Луцьку в коедукаційній (змішаній) єврейській початковій школі ім. Шолом-Алейхема навчалося близько 200 учнів[1]. Наприкінці 1920-х рр. початкові школи ЦЄШО на Волині діяли також у Березному (Костопільський повіт; у школі навчалося 42 учні), Турійську (Ковельський повіт; 98 учнів), Торчині (Луцький повіт; 45 учнів), Ковелі (102 учні), Рівному (75 учнів) та інших містах і містечках воєводства[2]. Загалом у середині 1920-х рр. на території Волинського воєводства налічувалося 20 навчальних закладів ЦЄШО – шкіл, дитячих садків, вечірніх курсів[3]. Мовою викладання в них був ідиш.

Роль ЦЄШО як найбільшої шкільної організації єврейської меншини в Польщі не обмежувалася суто наглядовими функціями над початковими школами. Товариство намагалося охопити своєю діяльністю найширші верстви польських євреїв. ЦЄШО проводила активну роботу серед дорослого єврейського населення, організовуючи заняття, лекції, вчительські курси, театралізовані вистави тощо.

Серед інших єврейських культурно-освітніх товариств Волині, які опікувалися приватними школами з мовою викладання ідиш, слід назвати товариство «Культур-ліга». Воно було зареєстроване в Луцьку в березні 1926 р. і діяло на Волині як секція ЦЄШО під керівництвом Брумана Хайма[4]. Метою «Культур-ліги» було поширення «пролетарської» культури в середовищі місцевих євреїв. «Культур-ліга» засновувала приватні єврейські школи, притулки для сиріт і дитячі будинки, організовувала професійні та вечірні курси тощо[5]. Схожу концепцію освіти пропагувало й культурно-освітнє товариство «Фрейхейт», філія якого діяла в Луцьку від 1931 р. під керівництвом Шварца Іцека. Метою своєї діяльності ця організація проголосила «поширення освіти й культури серед єврейських робітників різних професій»[6].

Серед волинських євреїв велику популярність мали приватні школи культурно-освітнього товариства «Тарбут» («Культура»), яке

[1] Держархів Волинської обл., ф. 21, оп. 1, спр. 68, арк. 59–65.
[2] Там само. − Ф. 46, оп. 9, спр. 1035, арк. 1-1зв.
[3] Szmull S. Żydzi wołyncscy w Polsce międzywojennej… – S. 572.
[4] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а. спр. 417, арк. 23.
[5] Там само. − Ф. 1, оп. 2, спр. 32, арк. 51.
[6] Там само. − Ф. 46, оп. 9а. спр. 417, арк. 23.

пропагувало світське виховання. Свою діяльність в Луцьку «Тарбут» розпочав 1922 р. Тоді луцьку філію товариства очолив Вейц Хаскель. Наріжним каменем культурно-освітньої діяльності товариства «Тарбут» була популяризація івриту. Своєю головною метою товариство проголосило поширення єврейської мови, культури й освіти на польських землях. Осередки «Тарбуту» розгорнули широку просвітницьку діяльність. Вони засновували дошкільні навчальні заклади, початкові, середні та професійні школи з мовою викладання іврит, а також вечірні курси, народні університети різних типів для дорослого населення. Серед основних напрямів діяльності товариства – видання шкільних підручників, книг, часописів та брошур єврейською мовою, популяризація театрального мистецтва івритом, заснування читалень і бібліотек[1].

Уже на початку 1920-х рр. товариство «Тарбут» мало на Волині доволі розгалужену мережу власних навчальних закладів: 11 єврейських дошкільних закладів, 48 загальноосвітніх шкіл, дві гімназії (Рівне і Ковель), дві професійні школи (Луцьк, Ковель), а також 20 вечірніх курсів для дорослих, де викладання велося мовою іврит[2]. Зауважимо, що Волинь була регіоном, де івритомовне шкільництво розвивалося чи не найбільш швидкими темпами. У 1934 р. на терені Волині діяло вже 50 початкових шкіл із мовою викладання іврит, які перебували під патронатом культурно-освітнього товариства «Тарбут»[3].

На відміну від початкових єврейських приватних шкіл мовою викладання у середніх навчальних закладах була здебільшого польська. Наприкінці 1920-х рр. на території воєводства діяло вісім приватних єврейських гімназій, у шести з яких навчання проводилося польською мовою. Лише у двох гімназіях товариства «Тарбут» (у Ковелі та Рівному), мовою викладання був іврит (див. табл. 3.8). На початку 1930-х рр. товариству вдалось відкрити ще одну гімназію – у Луцьку.

Польська влада усілякими засобами заохочувала вивчення польської мови дітьми єврейської національності. Так, у Рівному в 1930 р. було засновано єврейське культурно-освітнє товариство «Сцена і освіта», яке фінансувала місцева адміністрація[4]. Метою своєї діяль-

[1] Держархів Волинської обл., ф. 36, оп. 13а, спр. 219, арк. 1.

[2] Дмитрук В. З історії єврейського громадського життя на Волині у міжвоєнний період (1921–1939) / В. Дмитрук // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст. : зб. наук. пр. : матеріали конф. (28–30 серп. 2001 р.). – К. : Ін-т юдаїки, 2002. – С. 33.

[3] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 3, спр. 31, арк. 26.

[4] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 70, спр. 700, арк. 9.

ності товариство проголосило «поширення польської мови і культури серед єврейської молоді, якнайширше пропагування ідеї польсько-українського співжиття, витіснення російської мови з повсякденного ужитку євреїв»[1]. Товариство отримало право влаштовувати театралізовані вистави польською та єврейською мовами, проводити лекції, бесіди, тематичні вечори, засновувати бібліотеки й польсько-єврейські читальні.

Таблиця 3.8

Єврейські середні навчальні заклади на Волині (станом на 1 грудня 1928 р.)

№ з/п	Місце розташування	Назва школи, мова навчання, власник	Хлопці	Дівчата	Разом учнів
1	Дубно	Коедукаційна гімназія з польською мовою навчання (концесіонер А. Караульнік)	43	54	97
2	Ковель	Коедукаційна гімназія з польською мовою навчання (концесіонер Клара Ерліх)	73	74	147
3	Ковель	Коедукаційна гімназія з мовою навчання іврит єврейського культурно-освітнього т-ва «Тарбут»	162	107	269
4	Луцьк	Коедукаційна гімназія з польською мовою навчання (концесіонер М. Глікліх)	135	112	247
5	Рівне	Коедукаційна гімназія з польською мовою навчання (концесіонери Лазар Перель і Бенціон Гольфельд)	144	131	275
6	Рівне	Коедукаційна гімназія з польською мовою навчання (концесіонери др. Шлома Гойзенберг, Рахміль Кричман і Арон Соколовський)	67	61	128
7	Рівне	Коедукаційна гімназія з мовою викладання іврит євр. культурно-освітнього т-ва «Тарбут»	153	108	261
8	Володимир	Коедукаційна гімназія з польською мовою навчання (концесіонер др. Марк Старер)	74	79	153
Волинське воєводство			**851**	**726**	**1577**

Складено на основі: Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1035, арк. 2 (Списки приватних початкових, середніх загальноосвітніх і професійних єврейських шкіл на території воєводства станом на 1 грудня 1928 р.).

[1] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 70, спр. 700, арк. 2.

У березні 1930 р. при товаристві «Сцена і освіта» почали діяти безкоштовні річні курси з вивчення польської мови для єврейського населення. Вони призначалися переважно для незаможних євреїв. На курсах, фінансування яких здійснював магістрат Рівного, проводилися заняття не лише з польської мови, а й з літератури, історії та географії Польщі. Станом на січень 1931 р. слухачами курсів були 220 осіб[1].

На Волині не існувало державної системи професійно-технічної освіти для євреїв. Школи цього типу перебували на утриманні єврейських товариств і приватних осіб. У 1920-х рр. кілька фахових ремісничих шкіл на Волині заснувало єврейське Товариство поширення праці. Це, зокрема, слюсарні та столярні школи у Рівному, Кременці та Острозі, жіноча кравецька школа в Ковелі, єврейська сільськогосподарська гімназія у Володимирі-Волинському[2]. У Рівному діяла Торгова коедукаційна дворічна школа, яку утримував підприємець Мордахей Йозефсберг[3].

Отже, освітньо-культурне життя єврейської громади Волині у міжвоєнний період розвивалося досить динамічно. На території воєводства діяла розгалужена мережа єврейських навчальних закладів. У структурі єврейського шкільництва важливу роль відігравали релігійні школи – хедери і талмуд-тори. Втім серед польських євреїв у 1920−1930-х рр. з’являється й чимало прихильників ідеї світської освіти. Концепція світської освіти мала найбільшу підтримку в середовищі інтелігенції та молоді. Світські навчальні заклади діяли під опікою єврейських громадських товариств і організацій. Однак ідея розбудови світської освіти й культури як альтернативи юдейському традиціоналізму не була реалізована до кінця. На заваді цьому стояли труднощі матеріального характеру, відсутність державного фінансування, суперечності між єврейськими політичними угрупованнями (особливо між сіоністами й ортодоксами-традиціоналістами) щодо шляхів розвитку єврейського шкільництва.

Політика Польської держави щодо єврейського шкільництва у 1920–1930-х рр. була спрямована на поступове обмеження шкіл із єврейською мовою викладання. Лояльно ставилася польська адміністрація до двомовних (польсько-єврейських) шкіл, натомість непри-

[1] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 70, спр. 700, арк. 17.
[2] Szmull S. Żydzi wołyncscy w Polsce międzywojennej… − S. 572.
[3] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1035, арк.3.

хильною була позиція влади щодо навчальних закладів, у яких навчання провадилося ідишем та івритом. Школи, в яких викладали івритом чи ідишем, у міжвоєнній Польщі, зокрема й на Волині, були суто приватними навчальними закладами і перебували на утриманні єврейської громади або ж фінансувалися єврейською діаспорою із-за кордону.

Завдяки розгалуженій мережі приватного шкільництва єврейська спільнота зуміла мінімізувати асиміляційні впливи у своєму середовищі. Збереженню етнічної і культурної самобутності євреїв сприяли також культурно-освітні організації й товариства, які здійснювали активну просвітницьку роботу, організовували культурно-масові заходи, провадили доброчинну діяльність.

3.5. Польська культурно-освітня політика щодо інших нацменшин (росіян, чехів, німців) у Волинському воєводстві

Освітня політика польського уряду щодо російської, німецької і чеської меншин на Волині упродовж міжвоєнного періоду була спрямована на поступове скорочення державних шкіл із національними мовами викладання та їх заміну двомовними або польськими школами. Відповідно до закону про шкільництво нацменшин від 1924 р. (закон Грабського) школи з російською, чеською і німецькою мовами викладання не отримували державного фінансування, а тому освітні можливості цих національних груп поступово обмежувалися лише сферою приватного шкільництва. Якщо, наприклад, у 1923/24 н. р. в Польщі діяло 14 початкових державних російськомовних шкіл, то в 1937/38 н. р. залишилась лише одна така школа, в якій навчалося 292 учні[1].

Російськомовне шкільництво в Польщі було переважно приватним. Російські школи (і початкові, і середні) перебували під опікою громадсько-культурних організації, найбільша з яких – Російське товариство доброчинності (далі – РТД) – мала на території східних воєводств кілька десятків своїх осередків. У статуті товариства зазна-

[1] Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza... – S. 235.

чалося, що метою його діяльності є «надання моральної та матеріальної допомоги польським громадянам російської національності»[1]. Одним із пріоритетних напрямів діяльності РТД стала опіка над культурно-освітнім життям російської меншини в Польщі. Товариство мало право засновувати й утримувати гімназії, школи, бібліотеки, проводити культурно-мистецькі заходи[2].

На території Волинського воєводства РТД мало осередки в містах: Володимирі (голова осередку Іван Зубович; кількість членів – 86), Дубно (голова – Іван Страшевський; 180 членів), Ковелі (голова – Олександр Нікітін; 140 членів), Кременці (голова – Володимир Первенцев; 190 членів), Луцьку (голова – Йосип Шлемер; 285 членів), Острозі (голова – Миколай Горлецький; 150 членів)[3] та Рівному (голова – Сергій Панченко; 462 члени)[4]. Членами товариства були переважно представники місцевої російської інтелігенції та російські емігранти, зокрема колишні військові, котрі оселилися на Волині на початку 1920-х рр. При осередках РТД діяли літературні, театральні гуртки, бібліотеки та інші творчі об’єднання.

Під патронатом Російського товариства доброчинності на Волині перебувала приватна семикласна початкова школа у Ковелі (у 1929 р. в ній навчалося 40 учнів)[5], а також приватні російські гімназії у Луцьку та Рівному[6]. Станом на 1925 р. у Російській приватній гімназії у Луцьку було вісім класів, у яких навчалося 466 учнів[7]. У Рівному російську гімназію в цей самий час відвідувало 287 учнів[8]. Обидві російськомовні гімназії перебували на повному утриманні РТД.

Кошти на підтримку російськомовного шкільництва РТД збирало під час благодійних акцій – музичних вечорів, театралізованих вистав, концертів. Цю діяльність провадили окремі секції товариства. Так, у Рівному культурно-освітня секція налічувала 84 члени і складалася із кількох підсекцій: літературної, драматичної, релігійно-філософської, шахової та спортивної. Упродовж 1933–1934 рр. члени секції влаштували шість спектаклів, три літературні вечори і 12 тематичних

[1]Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1543, арк. 5 зв.
[2] Устав Русского благотворительного общества. – Варшава, 1924. – С. 5–6.
[3] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1337, арк. 15.
[4] Там само. − Спр. 1544, арк. 4.
[5] Там само. − Спр. 1337, арк. 9.
[6] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 935, арк. 124.
[7] Łuck w świetle cyfr i faktów. – Łuck, 1925. – S. 186.
[8] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 934, арк. 126.

лекцій[1]. Зібрані кошти були спрямовані на благодійні цілі, зокрема й на підтримку малозабезпечених учнів російських гімназій.

У Луцьку традиційними у міжвоєнний період стали різдвяні бали, які організовували вчителі та учні російської гімназії. Ось в якій атмосфері відбувався різдвяний бал, влаштований за ініціативи РТД на початку 1937 р. (документ подано мовою оригіналу): «8 января с. г. на второй день Рождества Христового по старому стилю в польском доме состоялся первый в этом году русский бал. Еще за два месяца до бала начались работы по его организации; почти ежедневно “дамский кружок” при Обществе собирался по вечерам и под руководством учителя-художника Русской гимназии (ім’я нерозбірливе. – *Ю. К.*) дружно подготовлял декоративне украшения для бала. Упорная добровольная работа кружка дала и соответствующие результаты.

Художественные декорации украсили в день бала зал и другие комнаты польського клуба. Японская чайная комната, столовая с великими грибами в сосновом саду, восточный киоск и елка-красавица, горевшая огнями – все это привлекало взоры гостей. Впервые польський клуб был переполнен гостями. Было весело и красиво, был русский бал с его традиционными рождественской елкой и дедушкой-морозом. Бал затянулся до позднего утра и удался во всех отношениях, благодаря отзывчивости польской, русской и еврейской общественности, среди которой были и украинские представители. Недурно играл струнный оркестр господина Вакса»[2]. Виручені від благодійної акції кошти у вигляді грошової допомоги були передані незаможним учням російської гімназії.

Ще однією російською доброчинною організацією, що діяла на Волині, був *Російський комітет допомоги емігрантам у Польщі*. Товариство мало свої осередки у Луцьку та Ковелі. При луцькій філії товариства існувала російська бібліотека. Кошти на її утримання надходили від благодійних вистав, концертів, вуличних зборів, які влаштовували члени товариства[3].

Питання розвитку російськомовного шкільництва в Польщі було одним із головних програмних завдань політичної організації росіян у Польщі – РНО. Найбільш активна діяльність цієї партії, зокрема, на Волині припадає на 1927–1930 рр. Другий загальнопольський з’їзд РНО,

[1] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 934, арк. 126.
[2] Держархів Волинської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 7, арк. 69.
[3] Там само. − Ф. 46, оп. 9, спр. 1337, арк. 15.

який відбувся 14 квітня 1929 р. у Володимирі, серед інших питань обговорював і стан російськомовного шкільництва в Польщі. Посол Миколай Серебрянников (один із лідерів РНО) у своєму виступі зауважив, що однією з головних проблем мільйонної російськомовної меншини в Польщі є відсутність можливості для росіян здобувати освіту рідною мовою через «мізерну кількість шкіл, особливо початкових»[1].

У прийнятій делегатами з'їзду резолюції з освітнього питання зазначалося: «З особливим смутком з'їзд констатує скрутний стан російського шкільництва, повну відсутність державних шкіл із російською мовою викладання, мізерну кількість приватних середніх навчальних закладів, не забезпечених матеріально і з частково відсутніми правами державних шкіл, відсутність державної підтримки приватного російського шкільництва – все це створює для росіян безвихідну ситуацію у справі навчання рідною мовою. З'їзд закликає росіян підтримати матеріально наявні вже школи і домагатися відкриття нових шкіл, особливо в сільській місцевості»[2].

У передвиборчій програмі, з якою РНО йшло на парламентські вибори 1928 р., були вимоги відкриття російськомовних шкіл і обов'язкове вивчення російської мови у польських школах. Однак питання державного фінансування російськомовного шкільництва в Польщі не було вирішено до кінця міжвоєнного періоду. Більше того, в директивах уряду у справі «внутрішньої національної політики», датованих 1937 р., зазначалося, що «законодавство не повинно надавати жодних преференцій російській мові; слід викорінювати російську мову як мову спілкування адміністрації з непольським населенням східних земель… Освітньо-шкільні потреби російська меншина може задовольняти лише в межах приватного шкільництва з російською мовою навчання»[3].

На початку 1930-х рр. політичні впливи РНО відчутно ослабли, натомість зміцнилася угодовська течія в російському русі. У червні 1931 р. у Варшаві відбувся з'їзд російських громадських організацій, на якому було проголошено створення Союзу російських організацій нацменшин у Польщі. Головою цієї організації став посол Б. Пимонов. Нове політичне угруповання заявило про своє лояльне ставлення

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1336, арк. 11.
[2] AAN, MSW, sygn. IV/79, k.22.
[3] Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2а, спр. 73, арк. 18.

до польського уряду: «З'їзд російських організацій у Польщі стверджує, що змістовне розв'язання російської проблеми в Польщі лежить в інтересах як російського, так і польського народів і повинне ґрунтуватися на взаєморозумінні та співпраці обох народів»[1]. Відповідно до цих засад вибудовувалась і освітня концепція російського угодовського табору. В резолюції з'їзду, присвяченій становищу російськомовного шкільництва в Польщі, констатувалося, що «виховання в російських навчальних закладах має бути поставлене так, аби російські діти виховувалися як законослухняні громадяни Речі Посполитої, здатні працювати на користь держави»[2]. Одночасно Союз російських організацій постановив домагатися зрівняння росіян в освітніх правах з представниками інших нацменшин в Польщі[3].

Питанням російськомовного шкільництва опікувалися й громадсько-культурні організації російської еміграції в Польщі – Російський опікунський комітет, Російський громадський комітет. У їх складі діяли культурно-просвітницькі комісії, які займалися питаннями функціонування російських навчальних закладів, бібліотек, проведенням урочистих заходів. Російські емігрантські організації надавали фінансову допомогу культурно-освітнім товариствам, російським гімназіям у Пінську, Бресті та Луцьку.

Зауважимо, що під кінець 1930-х рр. політична активність російських громадсько-політичних організацій у Польщі відчутно ослабла. За винятком окремих місцевих осередків, ці організації не виявляли великої активності й не змогли добитися від уряду відчутних преференцій на користь російськомовного шкільництва.

Актуальним завданням освітньої політики польського уряду з моменту відродження держави стало врегулювання питання *німецькомовного* шкільництва. Адже на західних теренах Польщі німецька меншина становила більшість місцевого населення. Численною була громада німців і на Волині. Правова база німецькомовного шкільництва на східних і західних польських землях була різною.

Документами, які регулювали діяльність німецькомовних шкіл у західних воєводствах (території колишньої прусської займанщини) були Малий Версальський договір, а також Женевська конвенція від 15 травня 1922 р., що захищала права німецької меншини у Верхній Сілезії. Що стосується німецького шкільництва на теренах колишньої

[1] AAN, MSW, sygn. IV/ 85, k. 59.
[2] Там само. – K. 61.
[3] Там само.

російської займанщини, зокрема на Волині, то воно регламентувалося ухвалою Ради міністрів, прийнятою незадовго до підписання Малого Версальського договору. Цей документ визначив порядок створення початкових шкіл із німецькою мовою викладання. У ньому зазначалося, що німецька громада має право на закладання власних шкіл, за умови подання батьками 40 дітей шкільного віку, які проживали на території того чи іншого шкільного округу відповідної декларації[1].

При визначенні засад освітньої політики щодо німецької меншини польська влада вимушена була враховувати кілька важливих факторів. По-перше, матеріальні можливості німецької громади були достатніми для того, щоб власним коштом розбудовувати мережу навчальних закладів різних типів. По-друге, впродовж усього міжвоєнного періоду важливим чинником, який впливав на внутрішню політику Польщі, зокрема на вирішення національного питання, було сусідство з Німеччиною. З вуст політиків Третього Рейху постійно звучала риторика про потребу захисту національно-культурних прав німецької меншини в Польщі. Нарешті, третій чинник, який справляв вплив на політику польської влади щодо німецького шкільництва, – це потреба забезпечити освітні права польської меншини в Німеччині. На думку польських урядовців, позитивне розв'язання питання німецькомовного шкільництва в Польщі мало стати запорукою дотримання освітньо-культурних прав поляків у Німеччині[2].

Утім, незважаючи на порівняно ліберальні підходи уряду до вирішення питання німецького шкільництва в Польщі, упродовж міжвоєнного періоду спостерігалася тенденція до поступового скорочення шкіл із німецькою мовою викладання. Особливо великий спад чисельності німецькомовних шкіл відбувався на початку 1920-х рр. Так, якщо в 1921 р. на території Польщі діяло 1562 державні школи з німецькою мовою викладання, то вже у 1922/23 н. р. їхня кількість зменшилася до 1102[3]. Польські дослідники пояснюють таке стрімке зменшення німецькомовних шкіл передовсім еміграцією значної частини німецького населення із західних теренів Польщі на початку 1920-х рр.[4] До кінця міжвоєнного двадцятиліття відбулася фактично повна ліквідація державного німецького шкільництва в Польщі. Чи-

[1] AAN, MSZ, Departament Polityczno-Ekonomiczny, Wydzyal Prasowy, sygn. 25766, k. 127.

[2] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych... – S. 126.

[3] Там само. – S. 127–128.

[4] Там само. – S. 127.

сельність шкіл із німецькою мовою викладання скоротилася майже в десять разів: від 1102 у 1922/23 н. р. до 160 у 1937/38 н. р.; кількість учнів за цей же період зменшилася від 83,6 тис. до 21,3 тис. осіб[1].

Освітнє питання посідало важливе місце в діяльності усіх німецьких політичних і громадсько-культурних організацій. Зауважимо, що членами останніх були понад 40 тис. польських німців[2]. Більшість німецьких культурно-освітніх товариств зосереджувалися на теренах західних польських воєводств – Познанського і Поморського. Однак їхня діяльність поширювалася на всю територію Польщі, зокрема й на Волинь та Галичину, де діяли філії цих товариств.

Одну з головних німецьких вчительських організацій міжвоєнної Польщі – товариство під назвою «Landesverband deutscher Lehrer und Lehrerinnen in Polen» – засновано в 1920 р. Членами товариства були понад 2 тис. учителів німецьких початкових і середніх шкіл[3]. Починаючи з грудня 1926 р., організація видавала газету «Jugendland» для шкільної молоді. Велику увагу товариство приділяло підвищенню кваліфікаційного рівня німецьких учителів. Для цього при філіях товариства організовували спеціальні курси для педагогів. Одним із пріоритетних напрямів діяльності вчительського союзу «Landesverband» було видання шкільних підручників німецькою мовою. Створена за ініціативи членів союзу в Познані комісія у справі шкільних підручників опрацювала цілу низку видань, серед яких, зокрема, тритомний підручник з німецької мови для початкових шкіл[4].

Важливим осередком культурно-освітнього життя німецької меншини в Польщі був німецький народний університет у Дорнфелді (Львівське воєводство), заснований 1921 р. Двічі на рік цей навчальний заклад організовував чотиримісячні навчальні курси. Його учасниками була сільська і міська молодь, студенти, учителі, лютеранські священики з різних куточків Польщі. Щодня проводилися дидактичні заняття, на яких обговорювали актуальні питання з життя німецької громади в Польщі, читали лекції на історичну та культурну тематику[5].

Однією з наймасовіших німецьких культурно-освітніх організацій у Польщі був «Культурбунд» («Deutscher Kulturbund für Oberschlesien»). Центральний осередок організації розміщувався у Катовіце.

---

[1] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych... – S. 131.
[2] Iwanicki M. Polityka oświatowa w szkolnictwie niemieckim... – S. 50.
[3] Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność... – S. 154.
[4] Там само. – S. 155.
[5] Там само. – S. 156.

Під впливом «Культурбунду», який у 1933 р. налічував понад 140 тис. членів, перебувало близько 30 різних німецьких культурних і освітніх товариств у Польщі[1]. З 1926 р. товариство видавало власний часопис «Ostschlesische Heimathefte», на сторінках якого порушувалися важливі проблеми культурно-освітнього життя польських німців.

Важливу роль у популяризації німецької культури серед німців, особливо на східних землях, відігравали книги і преса. Саме тому серед форм культурно-освітньої діяльності німецької меншини в Польщі важливе місце відводилося бібліотечній і видавничій справі.

У міжвоєнній Польщі існувала доволі розгалужена мережа німецьких бібліотек різних типів – пересувні, шкільні та парафіяльні. Найбільшими німецькими бібліотечними інституціями, що діяли на території країни, були: Центральна педагогічна бібліотека у Бидгощі (Pedagogische Hauptbücherei), бібліотечна організація «Об'єднання німецьких бібліотек у Польщі» (Verband Deutscher Büchereien in Polen), яка розташовувалася в Познані, а також товариство «Союз німецьких публічних бібліотек у Польщі» (Verband Deutscher Volksbücherien in Polen) у Катовіце.

Кожне із німецьких бібліотечних товариств мало чітко закріплену за собою територію, яка охоплювала райони компактного проживання німецької меншини в Польщі. Наприклад, бібліотечна організація «Verband Deutscher Büchereien in Polen» опікувалася німецькою меншиною на теренах Познанського, Поморського і Волинського воєводств[2]. Станом на 1926 р. це товариство налічувало 50 бібліотек у західних воєводствах, а також кілька десятків бібліотек на Волині (одна стаціонарна бібліотека в Луцьку, вісім пересувних і понад 20 шкільних бібліотек, фонди яких становили близько 150 тис. книг)[3]. Від початку 1930-х рр. на Волині діяли також бібліотеки німецької організації «Verband Deutscher Volksbüchereien in Polen», центральний осередок якої перебував у Катовіце[4]. Найбільш популярною серед волинських німців була література релігійного змісту. В родинах німецьких колоністів зберігалися примірники Біблій, яким було понад 200 та більше років[5].

Німецька меншина в Польщі мала добре налагоджену видавничу справу. У 1920–1930-х рр. тут виходило понад 100 найменувань

[1] Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność... – S. 156.

[2] Там само. – S. 158.

[3] Там само.

[4] Там само. – S. 159.

[5] Cichocka-Petrazycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu / Zofia Cichocka-Petrazycka. – Warszawa, 1933. – S. 148.

періодичних видань, із них 42 – політичні часописи, 37 – релігійні, 13 – господарські, 11 − культурно-освітні тощо[1]. Серед волинських німців найбільшу популярність мав релігійний часопис «Wolhynischer Bote», який налічував понад 3 тис. передплатників[2].

Ключова роль у вихованні молодого покоління в національно-німецькому дусі відводилася освіті. Потреба в елементарних знаннях у німців-колоністів була зумовлена передусім особливостями їхнього віросповідання. Релігія й церква мали великий вплив на формування світогляду, моралі, побуту, повсякденної поведінки колоністів. Відповідно до лютеранських принципів кожен вірянин мав самостійно читати церковно-релігійні книги й знати головні релігійні догмати.

Основним змістом німецької освітньої системи була підготовка дітей до конфірмації, тобто обряду свідомого сповідання віри. Відповідно навчання в німецьких школах велося переважно за Біблією та іншими церковними книгами. Німецька школа ознайомлювала учнів з основними положеннями протестантського віровчення, закладала основи релігійного світогляду та національної самосвідомості[3]. В умовах перебування в іншомовному етнічному середовищі школи допомагали німцям зберігати свою національну самобутність, мову, звичаї і традиції, ментальність, духовну культуру, підтримувати у своєму середовищі дух германізму.

Витоки німецькомовного шкільництво на Волині сягали початку XIX ст., коли відбувалася активна колонізація краю німецькими поселенцями. До кінця століття в німецьких колоніях Волині сформувалася доволі розгалужена мережа шкіл, в яких здобували початкову освіту майже всі діти поселенців. Станом на 1885 р. у 306 німецьких школах навчалося 12 625 учнів[4]. Порівняно з іншими губерніями імперії, де компактно проживали німці, за кількістю німецьких школярів Волинська губернія посідала третє місце після Самарської та Саратовської, а серед українських губерній за цим показником була першою[5]. Від початку XX ст. і до Першої світової війни стає помітною тенденція поступового скорочення кількості німецькомовних шкіл на Волині. Це було пов’язано з процесом русифікації німецької освіти в Південно-Західному краї. Напередодні Першої світової війни

[1] Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność... – S. 161.
[2] Cichocka-Petrazycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu... – S. 148.
[3] Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині… – С. 181.
[4] Там само. – С. 173.
[5] Там само. – С. 178.

кількість німецьких шкіл на Волині скоротилася до 275. У них навчалося 9710 учнів[1].

Сприятливі умови для розвитку німецькомовного шкільництва на Волині склалися в роки Першої світової війни. У період німецької окупації краю (1915-й – 1-ша половина 1916 р.) мережа німецькомовних шкіл зростала дуже швидкими темпами. Навіть у тих місцевостях, де проживала невелика кількість німецьких колоністів, окупаційна влада відкривала німецькомовні школи[2]. Щоправда далеко не всі з них уціліли до кінця війни. Чимала кількість шкіл у німецьких колоніях зазнала істотних руйнувань у ході воєнних дій. Так, станом на 1921 р. із 38 німецьких шкіл у Тучинській парафії Рівненського повіту залишилася лише 21, а в Рожищенській парафії Луцького повіту з 47 шкіл, які діяли до війни, вціліло лише 12[3]. Гострою була й проблема вчительських кадрів. Після війни чимало шкіл залишилися без учителів, оскільки не всі з них повернулися на Волинь після депортації вглиб території Росії в роки воєнного лихоліття. Для того щоб відновити навчання в школах, колоністи зазвичай самі вибирали з поміж себе того, хто вмів читати та писати, і покладали на нього вчительські функції. Так, у 1921 р. на 17 учителів Тучинської парафії Рівненського повіту лише троє мали фахову освіту[4].

У міжвоєнний період німецькомовне шкільництво на Волині зазнало незначних змін. Як і до війни, німецькі школи залишалися у цілковитому підпорядкуванні лютеранського духовенства і під загальним наглядом місцевої шкільної влади – Волинського шкільного кураторіуму. Право заснування чи закриття цих закладів належало виключно євангелістсько-лютеранським консисторіям. Учителями в німецьких школах були духовні особи – т. зв. кантори. Канторів обирали самі парафіяни. Такий тип навчальних закладів мав назву канторських. Оскільки головним завданням цих шкіл, з погляду духовенства, була підготовка дітей до конфірмації, то їх часто називали також конфірмаційними і розглядали як церковні навчальні заклади.

Німецькі школи на Волині були типовими зразками ортодоксально-конфесійної школи. Її характерними рисами були: 1) обов’язковість навчання всіх без винятку дітей, незалежно від станової приналеж-

[1] Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині… – С. 178.

[2] AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Departament Polityczno-Ekonomiczny, Wydzyal Prasowy, sygn. 25766, k. 121–122.

[3] Cichocka-Petrazycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu... – S. 138.

[4] Там само. – S. 138.

ності та майнового цензу; 2) керівництво і нагляд за школою з боку духовенства (право заснування чи закриття цих закладів належало виключно євангелістсько-лютеранським консисторіям); 3) тісний зв'язок школи з громадою, яка на свої фінансові та матеріальні кошти будувала й утримувала школу та вчителя.

Повний контроль над канторськими школами здійснювали місцеві пастори (в деяких колоніях школи розміщувались безпосередньо в кірхах або при молитовних будинках). Пастори затверджували на посадах учителів, інспектували навчальний процес, екзаменували дітей перед обрядом конфірмації. Школи, що їх засновували пастори, мали характер приватних навчальних закладів. До 1927 р. пастори отримували від Волинського кураторіуму щорічну концесію (дозвіл) на утримання канторських шкіл. Згодом вона стала безстроковою[1].

Навчальний рік у німецьких школах формально тривав від вересня до травня, але реально діти навчалися лише 5–6 місяців на рік (від листопада до початку квітня). Решту часу вони працювали по господарству, активно допомагаючи батькам під час весняних і осінніх сільськогосподарських робіт[2]. Навчання тривало п'ять днів на тиждень, зранку і до обіду. Тривалість занять у канторських школах становила в середньому 32 години на тиждень. У школах не було уніфікованих навчальних програм, не вистачало шкільного приладдя, книг, методичних розробок. Зауважимо, що рівень неграмотності серед німецьких дітей на Волині, порівняно з іншими воєводствами, залишався достатньо високим. На початку 1930-х рр. близько 65,5 % дітей німецьких колоністів у віці від 10 до 15 років не вміли ні читати, ні писати[3]. Найбільше неграмотних німців було серед колоністів, котрі проживали в українських або польських селах, віддалених від німецьких колоній. У такому разі батьки неохоче віддавали дітей до українських чи польських шкіл, дбаючи про «чистоту своєї віри». За свідченням сучасників чимало батьків надавали перевагу домашньому навчанню[4].

Достатньо гостро стояла проблема забезпечення канторських шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами. Адже власної інтелігенції як такої німецькі колоністи не мали. Поляків-учителів до своїх шкіл німці не запрошували з огляду на їхнє віросповідання (вважалося, що

[1] Cichocka-Petrazycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu... – S. 142.
[2] Там само. – S. 143.
[3] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych... – S. 151.
[4] Cichocka-Petrazycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu... – S. 144–145.

католик «зіпсує віру їхніх дітей»)[1]. Проблематично було запросити на Волинь і вчителя-німця із центральних чи західних воєводств Польщі, оскільки не кожен наважувався їхати на «занедбане Полісся», де умови виживання були досить непростими. Зазвичай вчителю-кантору виділяли 2–3 морги землі, яку той сам мав і обробляти, якщо йому не допомагали сусіди-колоністи. За словами С. Ціхоцької-Петражицької – авторки дослідження «Żywioł niemiecki na Wołyniu» (1933 р.), якщо кантор лише вчителював, то він не мав великої поваги в колоністів: «Колоністи шанують кантора як особу духовну, але не як вчителя, котрий лише вчить дітей і нічого не має; він є особою цілком залежною від колоністів, а тому ті дивляться на нього з погордою»[2].

Для того щоб підвищити кваліфікаційний рівень німецьких учителів, щороку в Рожищі Луцького повіту під час канікул пастори влаштовували для канторів кількатижневі освітні курси. Більш заможні німецькі колонії відправляли своїх канторів на навчання до Німецького народного університету (Volkshochschule) у Дорнфельді (Львівське воєводство)[3].

Як випливає з документів воєводської адміністрації, шкільний кураторіум на Волині до початку 1930-х рр. не чинив перешкод розвитку німецькомовних шкіл, чим пояснюється їх швидкий кількісний ріст. Щоправда об'єктивно визначити кількість німецькомовних навчальних закладів на Волині досить складно. Авторка згаданого дослідження, присвяченого історії німецької громади на Волині у міжвоєнний період, С. Ціхоцька-Петражицька станом на 1922/23 н. р. називає 16 німецькомовних державних шкіл, у яких навчалося 656 учнів[4]. Згідно з офіційними польськими даними, у 1928/29 н. р. на Волині діяло вже 30 державних початкових шкіл із німецькою мовою навчання і лише три приватних[5]. Такий стрімкий кількісний ріст державних початкових шкіл на території Волинського воєводства С. Ціхоцька-Петражицька пояснює тим, що державні школи виникали через цілеспрямовану етатизацію (одержавлення) тих приватних шкіл, які мали найпридатніші приміщення та кваліфікованих учителів. Що стосується приватного шкільництва, то очевидно, що воно було набагато численнішим, аніж це відображали офіційні дані. «Обрахунки ці

[1] Cichocka-Petrazycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu... – S. 140.
[2] Там само. – S. 141.
[3] Там само. – S. 142.
[4] Там само. – S. 140.
[5] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych... – S. 152.

неправдоподібно занижені, – зауважує дослідниця, – бо ж у кожній з великих німецьких колоній існує школа: наприклад, у Луцькому повіті, згідно з переліком, немає жодної німецької школи, а проте під час власних об'їздів натрапляла на них у низці таких колоній, як Антонівка, Гаразджа, Гнідава та ін. Тому кількість німецьких шкіл, які подає Головне управління статистики, неправдиво низька, а найбільш вірогідною варто вважати інформацію, отриману від волинських пасторів»[1].

Згідно ж з інформацією волинських пасторів, у чотирьох парафіях, де проживали німецькі колоністи, – Луцькій, Рожищенській, Рівненській та Тучинській, у 1929 р. налічувалося 70 німецькомовних шкіл, із них 53 – приватні, а 17 – державних. Ці школи відвідували 3–3,1 тис. дітей, зокрема у приватних навчалося 2,2–2,3 тис. учнів, а в державних – 826 учнів[2]. У листі луцького пастора О. Кляйндінста до кураторіуму Луцького шкільного округу від 5 грудня 1935 р. згадується, що до 1932 р. (тобто до впровадження в життя нового шкільного закону) на території Волинського воєводства існувала 81 приватна школа з німецькою мовою навчання[3].

Отже ці дані вказують на доволі розгалужену мережу шкіл із німецькою мовою навчання, які існували на Волині наприкінці 1920-х рр. Однак ситуація з німецькомовним шкільництвом зазнала істотних змін на початку 1930-х рр. Особливо виразно ці зміни спостерігалися після призначення в 1928 р. на посаду волинського воєводи Г. Юзевського. Останній вважав присутність німців на Волині постійною прихованою загрозою для польської політики на «східних кресах». Воєвода розглядав німецьку меншину чужорідним елементом на теренах воєводства, а тому послідовно дотримувався визначених Міністерством внутрішніх справ «Директив польської внутрішньої національної політики» (1926 р.). Цей документ передбачав поступове одержавлення німецького шкільництва та постійний контроль над освітньо-культурними ініціативами волинських німців. На практиці це означало поступову ліквідацію німецького приватного шкільництва і його заміну державною утраквістичною (польсько-німецькою) школою.

На початку 1930-х рр. шкільний кураторіум Волині вирішив ліквідувати канторські школи, а на їх місці заснувати державні

[1] Cichocka-Petrazycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu... – S. 140.
[2] Там само. – S. 139.
[3] Держархів Волинської обл., ф. 296. оп. 1, спр. 23, арк. 284.

польсько-німецькі школи[1]. Цьому сприяли і прийняті в 1932 р. закони «Про шкільний устрій» та «Про приватні школи, наукові та виховні заклади»[2]. Ці закони істотно обмежували освітні ініціативи місцевих національних громад, ставили їх під пильний контроль держави. Адже відтоді відкриття приватних шкіл (а такими були більшість німецькомовних шкіл на Волині) ставилося у залежність від рішень Міністерства освіти та воєводських адміністрацій[3].

Реалізація шкільної реформи 1932 р. призвела до істотного скорочення шкіл із німецькою мовою навчання на Волині. Усього за чотири роки (з 1932-го до 1936 р.) на території Волинського воєводства було ліквідовано близько 50 німецьких приватних шкіл[4]. На місці більшості з них виникли державні школи з польською мовою викладання. Так, діючу від 1927 р. у колонії Користь Рівненського повіту початкову приватну школу з німецькою мовою викладання, концесіонером якої була управа євангелістської парафії в Тучині, розпорядженням кураторіуму від 15 квітня 1934 р. було зачинено, «оскільки з 1 серпня 1933 р. у Користі було відкрито державну початкову школу з польською мовою навчання та німецькою й українською мовами як понаднормовими предметами»[5]. Часто свої дії шкільний кураторіум пояснював тим, що «навчальний і виховний рівень канторських шкіл був незмінно низький, господарські умови – злиденні, канторами були та й надалі залишаються люди без учительської освіти і колишні вчителі державних початкових шкіл, звільнені за професійну невідповідність»[6]. Так, у повідомленні рівненського повітового старости від грудня 1929 р. зазначалося, що причиною звільнення з посади вчителя початкової школи колонії Топча Межиріцької гміни – німця за національністю, котрий одночасно виконував функції кантора євангелістської церкви, була його «низька кваліфікація»[7]. На місце звільненого німецького вчителя шкільна влада призначила поляка, якому мешканці колонії оголосили бойкот, відмовившись навчати в місцевій школі своїх дітей.

---

[1] Iwanicki M. Polityka oświatowa w szkolnictwie niemieckim... – S. 222.

[2] Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawchych // Dz. U. R. P. – 1932. – № 33. – Poz. 343. – S. 545–546.

[3] Там само. – S. 545.

[4] Держархів Волинської обл., ф. 296. оп. 1, спр. 23, арк. 284.

[5] AAN, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Pubicznego (далі: MWR i OP), Widział Szkolnictwa Powszechnego, Sygn. 162, k. 215–216.

[6] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych... – S. 153.

[7] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 1606, арк. 47.

Існувала практика закриття канторських німецьких шкіл у тих місцевостях на Волині, де діяли державні школи. Так, 30 квітня 1936 р. закрито приватну однокласну школу з німецькою мовою викладання в колонії Глинищі Луцького повіту. Причину закриття навчального закладу шкільний куратор д-р Є. Новицький виклав у листі до Міністерства освіти: «Колонія Глинищі належить до району двокласної початкової державної школи в Кременці, до якої будуть переведені всі діти, а дітям німецької національності буде гарантовано вивчення рідної мови та євангелістської релігії»[1].

Нерідко приводом до ліквідації німецьких шкіл було «порушення» дирекцією норм шкільних законів від 11 березня 1932 р. Так, у звіті шкільного інспектора Л. Краєвського за результатами інспекції приватної школи з німецькою мовою навчання в Луцьку, здійсненої 16 березня 1938 р., читаємо: «Інспектована школа відповідно до статуту має бути двокласна, а насправді є трикласною (три приміщення і три вчителі), а з погляду навчальної програми вона швидше належить до третього ступеня, аніж до першого»[2]. Окрім того, під час перевірки школи інспектор виявив у журналах прізвища дітей, які «викликають сумнів щодо того, чи є ці діти німецької національності». Вказувалися прізвища Станіслава Бальчевського, Ольги Ліпінської – римо-католицького віросповідання, а також Тамари Фібке і Ніни Тарасюк – православного віросповідання. Невдовзі цих дітей виключили зі школи, а 9 квітня 1938 р. управа євангелістської парафії, на утриманні якої перебувала школа, отримала попередження кураторіуму про закриття навчального закладу.

Таке ставлення польської державної влади до німецького шкільництва стало причиною загострення стосунків місцевої адміністрації з німецькою громадою Волині. Серед місцевих німців щораз частіше проявлялося вороже ставлення до будівництва державних початкових шкіл. Показовим з цього погляду є випадок, який трапився у колоніях Гаразджі та Цезарині Луцького повіту. Гмінна управа у Піддубцях, розпочинаючи будівництво державної початкової школи в Цезарині, зібрала колоністів для обговорення справи та ініціювання збору пожертв на цю справу. Місцеві німці вороже поставилися до цього проекту, аргументуючи тим, що мають приватні школи, у яких навчають учителі-німці, виховуючи дітей у суто німецькому дусі[3]. Проти кон-

[1] AAN, MWR i OP, Widział Szkolnictwa Powszechnego, Sygn. 162, k. 186–187.
[2] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych... – S. 153.
[3] Панасюк В. Німецькомовне шкільництво на Волині у 1928–1939… – С. 166.

цепції створення державних початкових шкіл категорично висловлювався і лідер німецької громади Волині луцький пастор Олександр Кляйндінст.

Дискримінація німецькомовного шкільництва на Волині виявлялася не тільки у закритті канторських шкіл та створенні на їх місці польських або утраквістичних державних шкіл, а й в тому, що державні органи не дозволяли будівництва та відкриття нових приватних німецьких шкіл. Щоправда, прямої заборони на це не було, однак воєводські контрольні органи роками не затверджували проектної документації шкільних приміщень. Нерідко німецька громада, не дочекавшись дозволу воєводської адміністрації, розпочинала будівництво школи без затвердженого проекту. Однак після закінчення будівництва влада роками не видавала дозволів на експлуатацію приміщень. Так, зокрема, було зі школами в колоніях Кам'янці Людвипільської гміни Костопільського повіту, Мар'янівці Рожищенської гміни Луцького повіту та ін.[1] Станом на 1936 р. десять німецьких шкіл на Волині очікували дозволів воєводської адміністрації на введення в експлуатацію їх нових приміщень.

Із протестами проти дискримінації німецького приватного шкільництва на Волині виступали провідні німецькі суспільно-політичні організації Польщі, передовсім Рада німців у Польщі (Rat der Deutschen in Pollen) на чолі із сенатором Ервіном Госбахом. Чималі впливи на Волині мала Молодонімецька партія (Jugendeutsche Partei)[2], програма якої була спрямована на захист національно-культурних прав німецької меншини[3]. З протестами проти утисків німецькомовного шкільництва виступало провідне політичне угруповання волинських німців – Національне представництво на Волині (Volksvertretung in Wolhynien). У зверненні до Міністерства віросповідань і народної освіти Польщі в 1936 р., за підписом голови цієї партії О. Кляйндінста, зазначалося, що після впровадження освітньої реформи 1932 р. (т. зв. єнджиєвичувки) на Волині залишилося лише 29 приватних шкіл із німецькою мовою викладання. «Така кількість шкіл, – ішлося в документі, – задовольняє культурні потреби заледве третини німецького населення. Від усього серця прив'язана до своєї віри і національності, німецька людність прагне дати своїм дітям виховання в школі з німецькою мовою навчання як такій, що відповідає її по-

[1] Держархів Волинської обл., ф. 296, оп. 1, спр. 2, арк. 24 зв.
[2] Там само. – Ф. 45, оп. 1, спр. 1447, арк. 58.
[3] Там само. – Спр. 2027, арк. 12.

требам»[1]. Водночас у зверненні висловлювався протест проти дій кураторіуму Луцького шкільного округу, який «у своєму ставленні до німецького шкільництва керується помилковим трактуванням закону і всіма способами протидіє не тільки створенню нових шкіл із німецькою мовою навчання, а й піднесенню організаційного рівня діючих шкіл»[2].

На Волині внаслідок дій шкільної влади на середину 1938 р. із 7,5 тис. німецьких дітей шкільного віку 5,8 тис. не мали можливості навчатися рідною мовою[3]. Тому в місцевостях, де проживали колоністи, дедалі більшого поширення набувало нелегальне навчання німецьких дітей. Так, у відповідь на заборону німецькій громаді с. Річища Дубенського повіту відкрити приватну школу в молитовному будинку кантор О. Льойшнер розпочав таємно навчати місцевих дітей, за що його було оштрафовано на 100 злотих[4]. У 1938 р. почастішали нелегальні виїзди німецьких дітей з Волині на літній відпочинок до Німеччини. Так, 1 липня 1938 р. лише з Костополя до літніх таборів у Німеччину виїхало 34 дитини німецької національності. Тоді ж за ініціативи пастора Х. Шмідта з Тучина Рівненського повіту 30 дітей виїхало на канікули до Лодзького воєводства. Упродовж літа вони проживали в сім'ях місцевих німців[5].

Чергове загострення стосунків німецької громади Волині з місцевою воєводською адміністрацією відбулось у 1938 р., коли новим волинським воєводою було призначено О. Гауке-Новака. У лютому 1939 р. воєвода проголосив нову програму державної політики на Волині, головна мета якої полягала у прискореній полонізації краю. Об'єктом асиміляції, за задумом урядовця, мали стати не лише українці, а й росіяни, чехи та німці. Воєвода О. Гауке-Новак ретельно дотримувався визначених ще 19 грудня 1938 р. Міністерством внутрішніх справ «Директив у ставленні до німецької меншини», в яких стверджувалося, що передбачуване міждержавною декларацією від 5 листопада 1937 р. про польсько-німецьке порозуміння щодо національних справ не відбулося. Ставлення Рейху до поляків у Німеччині «ні в чому не змінилося і … польська меншина… надалі піддається

[1] Держархів Волинської обл., ф. 296, оп. 1, спр. 2, арк. 23.
[2] Там само. – Арк. 23 зв.
[3] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych... – S. 153.
[4] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 4671, арк. 28.
[5] Там само. – Ф. 1, оп. 2, спр. 7255, арк. 8.

примусовій германізації». Водночас німецька меншина в Польщі, «морально підтримувана міжнародними успіхами Рейху, окреслила ... свою політичну позицію… про те, що вона є складовою частиною великого німецького народу не тільки з етнічного, а й політико-правового погляду, а частина земель у Польщі є національно німецькими»[1]. За такої ситуації «Директиви» наказували органам місцевих адміністрацій сприяти загостренню курсу щодо німецького населення, окреслюючи засоби, які мали використовувати у щоденній діяльності воєводи. Зокрема передбачалося: 1) для розв'язання проблеми німецької меншини у сфері шкільництва бажаним є зосередження дітей німецької національності в державних школах і лише за відсутності такої можливості – у німецьких приватних; 2) у справі будівництва шкіл, проектів будинків для шкільних цілей, як нових, так і вже наявних, властям І та ІІ інстанцій забороняється ухвалювати рішення без узгодження з Міністерством внутрішніх справ; 3) остаточно ліквідувати релігійні школи, заміняючи їх на державні[2].

Такі дії польської влади по суті були спрямовані на повну ліквідацію німецькомовного шкільництва на Волині. До кінця 1930-х рр. на території воєводства майже не залишилося державних шкіл із німецькою мовою викладання. Їх замінили польськими або двомовними (польсько-німецькими) навчальними закладами.

У структурі навчальних закладів Волині міжвоєнної доби помітне місце належало *чеському шкільництву*. Чеські колоністи, основна маса яких прибула на Волинь у другій половині XIX ст., велику увагу приділяли розвитку національного шкільництва. Наявність школи чехи вважали обов'язковим елементом життя колонії. Адже школа давала можливість зберегти їх національну самобутність, мову і культуру. Наприкінці XIX ст. в центральних та південно-східних повітах губернії – у колоніях Острозького, Дубенського, Рівненського, Луцького і Володимирського повітів із дозволу російської влади було відкрито 18 чеських шкіл, у яких навчалося 753 особи[3]. У цих школах працювали досвідчені вчителі-чехи, які перебували на утриманні громад колоністів.

На момент входження західноукраїнських земель до складу Польщі (1921/22 н. р.) на Волині налічувалося 24 початкові школи з

[1] Панасюк В. Німецькомовне шкільництво на Волині у 1928–1939… – С. 168.
[2] Там само.
[3] Шульга С. Чеське шкільництво на Волині у міжвоєнний період…. – С. 102.

чеською мовою викладання[1]. Їх фінансувала держава. Найбільша кількість державних початкових чеських шкіл у середині 1920-х рр. діяла в Луцькому повіті, зокрема в таких колоніях, як Баківці, Боратин-Чеський, Нове Теремне, Старе Теремне, Шклінь, Озеряни-Чеські, Струмівка та ін.[2] Чехи, які мешкали в невеликих колоніях або в тих селах, де вони проживали разом з українцями чи поляками, навчали своїх дітей у польських або польсько-українських школах.

Наявність на Волині шкіл із чеською мовою викладання в перші роки її перебування у складі Другої Речі Посполитої не викликало великого занепокоєння в місцевої польської влади. В цей час вона переймалася переважно питанням україномовного шкільництва, яке було для поляків найбільшою проблемою. Тим більше, що волинські чехи неодноразово заявляли про свою повну лояльність до нової влади і готовність співпрацювати з нею за умови гарантування їм вільного розвитку національного шкільництва та культури[3]. Свої враження від спілкування з чеськими колоністами на Волині описував кореспондент Польського телеграфного агентства в Луцьку Роман Приступа: «Вони [чехи] стверджують, що всі їхні вимоги носять лише культурно-освітній характер, що жодних політичних амбіцій вони не мають, що Польща є їхньою новою батьківщиною, задля потуги якої вони готові працювати за умови пошанування їхніх національних і культурних прав»[4].

Питання щодо забезпечення культурних і освітніх прав чеської меншини в Польщі постійно перебувало в полі зору чехословацького уряду. Зокрема, проблема чеськомовного шкільництва на Волині обговорювалася під час чесько-польських переговорів, які відбувалися на початку 1923 р. у Празі. Міністр закордонних справ Чехословаччини Едвард Бенеш інформував чеське посольство у Варшаві про їх результати: «Звертаю Вашу увагу на те, що було б небезпечно домагатися якихось привілеїв для наших шкіл на Волині, оскільки [поляки] вимагатимуть того ж самого на Шльонську Цешинському» (йдеться про регіон у Чехословаччині, де проживала польська меншина. – *Ю. К.*)[5].

---

[1] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych... – S. 123.

[2] Держархів Волинськох обл., ф. 3, оп. 1, спр. 171, арк. 36–36 зв.

[3] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9 а, спр. 161, арк. 23–29.

[4] Tomaszewski J. Ceska oświata na Wołyniu przed rokiem 1939 / Jerzy Tomaszewski // Przegląd Humanistyczny. – 1995. – № 6. – S. 88.

[5] Tomaszewski J. Ceska oświata na Wołyniu… – S. 88.

Лояльне ставлення польської адміністрації до чеської меншини, а також активна просвітницька діяльність самих колоністів, спричинили подальше зростання кількості чеськомовних шкіл на Волині. Станом на 1922/23 н. р. на території Волинського воєводства налічувалося аж 39 початкових шкіл із чеською мовою викладання. Незважаючи на доволі розгалужену мережу чеськомовних шкіл, на Волині освіту чеською мовою здобувало лише 48,3 % дітей шкільного віку[1]. Серед чеських колоністів поширеним явищем було домашнє навчання, частина дітей не навчалася зовсім. У 1923/24 н. р. серед чеських дітей віком від восьми до 15 років – 29,4 % не вміли ні читати, ні писати.

Освіта чехів здебільшого обмежувалася початковою школою. Зауважимо, що середніх навчальних закладів із чеською мовою викладання на Волині не було. Чеські діти могли здобувати середню освіту лише в польських гімназіях чи ліцеях. Одиниці мали можливість продовжити навчання у вищих навчальних закладах. Зазвичай чехи здобували вищу освіту в Чехословаччині. Польський історик Збігнев Тобіянський, автор дослідження «Чехи в Польщі», стверджує, що в міжвоєнний період лише 59 волинських чехів мали середню освіту, а вищі навчальні заклади закінчили лише 14 чехів із Волині[2].

Ситуація з чеськомовним шкільництвом на Волині починає різко погіршуватися від середини 1920-х рр. Польська влада розпочала поступову ліквідацію державних чеських шкіл або ж їх реорганізацію на польські чи двомовні (польсько-чеські) школи. За повідомленням чехословацького посла в Польщі Вацлава Гірси лише в 1924 р. на Волині було ліквідовано 29 державних шкіл з чеською мовою викладання. Станом на 1925 р. на території воєводства залишилося лише 10 чеськомовних шкіл[3]. Чимало чеських учителів було звільнено з роботи. Як і у випадку з німецькомовним шкільництвом, чимало чеських шкіл були закриті після того, як набрав чинності закон 1924 р. про шкільництво національних меншин. Цей закон залишив поза увагою освітні потреби чехів, німців та євреїв.

Становище чеськомовного шкільництва в Польщі дещо покращилося після того, як у квітні 1925 р. було підписано польсько-чехословацький міждержавний договір, за яким кожна зі сторін брала на себе зобов’язання щодо дотримання культурно-освітніх прав національних

[1] Tobjański Z. Czesi w Polsce... – S. 145.

[2] Там само. – S. 144.

[3] Tomaszewski J. Ceska oświata na Wołyniu… – S. 89; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości... – S. 123.

меншин. У статтях 16–22 угоди йшлося про організацію початкових шкіл для дітей-чехів у Польщі: «Сторони зобов'язуються дозволити в тих шкільних округах, де не було умов для організації державних початкових шкіл, існування приватних шкіл із мовою викладання тієї чи іншої меншини. Польський уряд надаватиме всіляке сприяння приватним школам з чеською мовою викладання на Волині»[1]. Польська влада зобов'язувалася утримувати чеськомовні школи, укомплектовувати їх учительськими кадрами – чехами за національністю, забезпечувати школи підручниками чеською мовою[2].

В умовах поступового скорочення державного чеськомовного шкільництва, чехи спрямували свої зусилля на організацію широко розгалуженої мережі приватних початкових шкіл із чеською мовою навчання. У їх створенні велику роль відіграло чеське культурно-освітнє товариство «Чеська шкільна матиця» (далі – ЧШМ). Ця організація була заснована 1 липня 1923 р. У статуті товариства, затвердженому воєводською адміністрацією 4 жовтня 1923 р., зазначалося, що його метою є «підтримка освіти серед чеського населення Волинського воєводства»[3]. Головна управа товариства розміщувалася в Луцьку; її очолював чеський громадсько-культурний діяч Володимир Меснер.

Серед пріоритетних напрямків діяльності ЧШМ була культурно-освітня робота: утримання початкових шкіл із чеською мовою викладання на Волині, освітніх курсів для дорослих, видання підручників чеською мовою. Товариство мало досить розгалужену мережу своїх осередків на місцях. У Луцькому, Дубенському, Рівненському, Здолбунівському, Ковельському та Горохівському повітах діяли освітні гуртки, бібліотеки та громадські читальні ЧШМ (див. додаток 4). Станом на 1931 р. на території Волинського воєводства налічувався 51 гурток та 21 бібліотека ЧШМ. Членами товариства було бл. 2 тис. волинських чехів (див. табл. 3.9).

Предметом особливої уваги «Чеської шкільної матиці» був розвій чеськомовного шкільництва на Волині. Станом на 1931 р. ЧШМ утримувала 12 приватних чеських шкіл, зокрема у Дубенському повіті – чотири школи, в Рівненському – три, Здолбунівському та Луцькому повітах – по дві школи. Організація не тільки оплачувала роботу вчителів і забезпечувала школу всім необхідним, а й купувала підруч-

[1] Tomaszewski J. Ceska oświata na Wołyniu… – S. 89–90.
[2] Tobjański Z. Czesi w Polsce... – S. 141.
[3] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а. спр. 417, арк. 17.

ники для малозабезпечених дітей, організовувала обіди для учнів, а також, при потребі, набувала приміщення для шкіл[1].

Таблиця 3.9

Кількість осередків «Чеської шкільної матиці» на Волині в 1931 р.

Повіт	Гуртки ЧШМ	Кількість членів	Бібліотеки	Приватні школи ЧШМ
Луцький	16	535	6	2
Дубенський	17	615	7	4
Рівненський	9	472	5	3
Здолбунівський	7	251	1	2
Ковельський	1	59	1	–
Горохівський	1	48	1	–
Всього	51	1981	21	11

Складено на основі: Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 930, арк. 81.

Школи, що їх організувала ЧШМ у чеських колоніях, існували за рахунок членських та добровільних внесків, фінансової допомоги польського уряду та з-за кордону, коштів, що їх збирали чеські організації під час благодійних акцій (аматорських вистав, концертів тощо). Допомога з боку польського уряду була незначною. Державні дотації покривали лише ¼ коштів, що були потрібні для утримання шкіл ЧШМ на Волині, решту фінансували самі колоністи[2]. Для прикладу, на будівництво чеської школи в Луцьку ЧШМ виділила 10 тис. злотих, Міністерство освіти в Празі надіслало 10 тис. чеських крон, у самій Чехії зібрали пожертв на цю справу у сумі 1,1 тис. злотих[3]. Розбудові національного чеського шкільництва на Волині активно сприяли окремі представники чеської громади. Так, відомий у краї чех, засновник першої у Луцьку броварні Вацлав Земан у 1934 р. для потреб чеської школи в Луцьку подарував земельну ділянку вартістю 6000 злотих.

Свою допомогу ЧМШ, зокрема школам товариства, надавали Об’єднання чехів за кордоном, центральний осередок якого розміщувався у Празі, уряд Чехословаччини, окремі представники інтелігенції та громадські організації. Значну методичну та навчальну допомогу надавало Міністерство освіти Чехословаччини. За його сприяння на Волині організовували курси чеської мови, читали лекції учителям, надсилалася методична та навчальна література. Так, на курси чеської

[1] Шульга С. Чеське шкільництво на Волині у міжвоєнний період…. – С. 105.

[2] Tobjański Z. Czesi w Polsce... – S. 144.

[3] Там само.

мови, які відбувалися в Луцьку в 1927 р., були запрошені два професори-філологи із Чехословаччини. У 1934 р. курси чеської мови пройшли 28 місцевих учителів-чехів[1].

Для кращого забезпечення навчального процесу в чеських школах Волині в 1931 р. було створене Товариство вчителів державних і приватних шкіл у Польщі. За його ініціативи двічі на рік у Луцьку відбувалися конференції, на яких чеські учителі ознайомлювалися з новими методиками викладання, обмінювалися досвідом тощо.

Станом на 1931 р. на Волині налічувалося 45 шкіл, у яких повністю або частково викладання велося чеською мовою. Чеське шкільництво в цей час було представлене чотирма типами навчальних закладів: приватні школи з чеською мовою викладання (школи ЧШМ), яких налічувалося 12; 17 чесько-польських державних шкіл, де навчання провадилося польською та чеською мовами; 15 польсько-чеських шкіл, у яких чеську мову викладали як обов'язковий предмет у межах двох годин на тиждень; і, нарешті, одна державна польська школа, у якій чеську мову викладали факультативно[2]. У цих школах працювало 65 учителів, із яких лише 35 були чехами[3].

Важливою подією в історії чеського шкільництва на Волині стало заснування чеської школи в Луцьку. Перший навчальний рік у школі розпочався 3 січня 1929 р. Тоді в ній навчалося лише 15 учнів 1−3 класів. Це були здебільшого діти із чеських сімей, які проживали в Луцьку та найближчих околицях. Кожного наступного року кількість учнів і класів зростала. Так, у 1933/34 н. р. у школі функціонувало вже шість класів, у яких налічувалося 74 учні[4]. Починаючи з 1934/35 н. р., чеській школі в Луцьку було надано статус вищого типу початкового навчального закладу, який давав повну семирічну освіту В цей час у ній навчалося 132 учні[5]. Зауважимо, що в старших класах (5–7-му) чеської школи навчалося більше учнів, ніж у початкових. Так, у 1935/36 н. р. у 1–3 класах навчалося 58 учнів, а в 4–7 класах – 95 учнів, тобто удвічі більше[6]. Ймовірно, що батьки переводили до

[1] Шульга С. Чеське шкільництво на Волині у міжвоєнний період…. – С. 106.

[2] Tomaszewski J. Ceska oświata na Wołyniu… – S. 93.

[3] Tobjański Z. Czesi w Polsce... – S. 144.

[4] Ĉeská matice školská. Чеська загальноосвітня школа / упоряд. Л. Й. Младанович, С. Г Кратофіл, С А. Шульга ; пер. М А. Юхтовського-Шпака. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. – С. 97.

[5] Там само.

[6] Ĉeská matice školská. Чеська загальноосвітня школа… – С. 97.

цієї школи чеських дітей, які отримали початкову освіту у двомовній або державній польській школі. Така тенденція зберігалася до останнього навчального року в школі. Найбільшою була кількість випускників чеської школи в Луцьку в 1936/37 н. р. – 169[1].

Шкільну освіту в чеських поселеннях підтримували батьківські комітети, які опікувалися питаннями виховання і навчання. Батьківський комітет у луцькій школі заснували в 1937 р. Його головою було обрано Я. Ректора. Комітет брав участь у всіх шкільних і позашкільних заходах, опікувався побутовими проблемами, забезпеченням харчуванням та ін. Після того, як чеська школа в Луцьку стала семикласною, за ініціативи батьківського комітету при школі було організовано інтернат. У ньому проживало від 20 до 28 учнів із віддалених чеських колоній[2].

Зауважимо, що чеські школи були не тільки закладами освіти, а й важливими культурними осередками чехів на Волині. При школах існували аматорські театри і хори, відбувалися театралізовані вистави, танцювальні вечори[3]. Хори діяли при кожній чеській школі, аматорські театри – у 22 колоніях[4].

У другій половині 1930-х рр. розвиток чеського шкільництва на Волині наштовхується на дедалі більші перешкоди з боку польської влади: поступово ліквідовуються початкові чеські державні школи, які найчастіше реорганізовуються у двомовні. Найгіршою була ситуація з державними чеськомовними школами. В них навчання поступово переводили на польську мову. Посол Чехословаччини в Польщі Юрай Славік у своєму звіті від 17 жовтня 1936 р. зазначав, що в державних чеськомовних школах на Волині навчання ведеться переважно польською мовою: «Ці школи є вже або суто польські або так звані польсько-чеські, в яких чеська мова вивчається як обов’язковий предмет, або ж т. зв. утраквістичні школи, де чеська мова практично не викладається»[5]. Посол звертав увагу й на те, що серед учителів чеськомовних шкіл чимало поляків, котрі «зовсім не володіють чеською мовою… замість чеських учителів до шкіл, у яких навчаються переважно чеські діти, приїздять учителі польської національності із Сілезії, які хоча й розмовляють чеською мовою, проте працюють у

[1] Ĉeská matice školská. Чеська загальноосвітня школа… – С. 97.
[2] Там само. – С. 72–73.
[3] Держархів Рівненської області, ф. 30, оп. 18, спр. 1606, арк. 46 зв.
[4] Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza… – S. 238.
[5] Tomaszewski J. Ceska oświata na Wołyniu… – S. 94.

чисто польському дусі»[1]. Зауважимо, що чимало таких учителів – «шльонзакув», як їх називали на Волині, після кількох місяців учителювання залишали цей край, так і не зумівши пристосуватися до місцевих умов і не налагодивши добрих стосунків із громадою.

Загалом відсутність кваліфікованих учительських кадрів, які вільно володіли чеською мовою, була однією з головних проблем чеськомовного шкільництва на Волині. До роботи в чеських школах залучалися переважно учителі-чехи, які мали польське громадянство, здобули вчительську кваліфікацію в Польщі і склали екзамен на знання чеської мови[2]. Допомогу в підготовці вчительських кадрів для чеськомовних шкіл надавав і уряд Чехословаччини. Міністерство освіти організувало в Празі вчительські курси для чехів, котрі проживали в еміграції. Однак польська влада неохоче брала на роботу випускників цих курсів: затягувалася видача паспортів кандидатам на навчання, влаштовувалася бюрократична тяганина під час видачі віз чеським учителям, які не були польськими громадянами[3].

На становищі чеськомовного шкільництва негативно відбилися модернізаційні процеси в польській системі освіти. Реформа 1932 р. передбачала зміну організаційних засад шкільництва. Переведення освітніх установ на триступеневу структуру сприяло їх модернізації та оптимізації, але водночас обмежувало освітні ініціативи місцевих національних громад, зокрема й чехів, ставило їх під пильний контроль із боку держави.

Більшість шкіл, у яких навчалися чеські діти (а це переважно сільські школи) належали до навчальних закладів нижчого типу. На Волині у 1933/34 н. р. 36 таких шкіл були однокласними, дво- і трикласних шкіл налічувалося лише шість. Шкіл вищого рівня, у яких здобували освіту чехи, було ще менше: одна чотирикласна, дві п’ятикласні, одна шестикласна та одна семикласна школи[4]. Більшість шкіл нижчого рівня у ході реформи ліквідовувалися, а дітей, котрі навчалися в них, переводили до окружних шкіл вищого типу. Зазвичай у цих школах чеські діти складали невелику групу учнів. А тому кількість годин на вивчення чеської мови в польських державних школах, у яких навчалися чехи, поступово скорочувалась.

---

[1] Tomaszewski J. Ceska oświata na Wołyniu… – S. 94.
[2] Tobjański Z. Czesi w Polsce... – S. 144.
[3] Tomaszewski J. Ceska oświata na Wołyniu… – S. 90–91.
[4] Tobjański Z. Czesi w Polsce... – S. 144–145.

Запровадження освітньої реформи 1932 р. негативно відбилося і на становищі чеського приватного шкільництва. Кількість дітей у школах ЧШМ поступово зменшувалася, оскільки не всі з них забезпечували достатній рівень знань для того, щоб продовжувати навчання у школах вищого типу. Серед шкіл ЧШМ лише три – у Луцьку, Рівному та Здолбунові – були семикласними[1]. Місцева адміністрація обмежувала і фінансові можливості гуртків ЧШМ. У 1936 р. польська влада заборонила проведення в Луцьку тижня шкільної матиці, який традиційно відбувався у вересні[2]. Під час імпрез (аматорських вистав, концертів), які влаштовували члени ЧШМ, збиралися благодійні кошти на потреби чеськомовних шкіл. Заборона їх проведення позбавляла ЧШМ важливих джерел фінансування.

У середині 1930-х рр. тиск з боку влади на приватні школи із чеською мовою викладання посилюється. Про складну ситуацію в чеськомовному шкільництві на Волині йшлося в чеському часописі «Narodni Listy». У статті під назвою «Трагічна ситуація “Чеської шкільної матиці” на польській Волині», опублікованій 1 грудня 1935 р., йшлося про значне погіршення становища чеського шкільництва на Волині. «Уряд, – констатував автор публікації, – прагне до цілковитої ліквідації чеського шкільництва як державного, так і приватного»[3]. Як приклад, наводилася ситуація з відкриттям чеської школи в Луцьку. Польська влада не давала дозволу на відкриття нового шкільного приміщення, пояснюючи своє рішення непристосованістю будівлі, тоді як «майже всі польські школи в Луцьку, – зауважував автор, – перебувають у значно гірших умовах, ніж нова чеська школа»[4]. У школі села Підцуркова, де навчалися переважно чеські та українських діти і не було жодного поляка, мовою навчання визначено польську. Вчителькою у цій школі була полька, яка не знала ні чеської, ні української мови[5]. Прохання відкрити початкову школу із чеською мовою навчання було відхилене на підставі положення про те, що в місцевостях, в яких проживають представники двох і більше національностей, початкова школа мала бути польською. А оскільки чеські

[1] Tomaszewski J. Ceska oświata na Wołyniu… – S. 95.
[2] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 3866, арк. 3.
[3] Там само. − Арк. 2.
[4] Там само.
[5] Там само.

колонії на Волині зазвичай розміщувалися неподалік українських сіл, то природно, що такі поселення були національно мішані, і це вважалося підставою для відкриття чисто польської школи. Автори статті скаржилися, що така політика загрожувала ліквідації усіх державних польсько-чеських і чесько-польських шкіл, сприяла полонізації чеського шкільництва[1]. І справді, станом на 1937/38 н. р. на Волині залишилося лише п'ять державних шкіл із чеською мовою викладання і чотири польсько-чеських державних школи[2]. Динаміку розвитку шкіл із чеською мовою викладання на Волині в міжвоєнний період ілюструє таблиця 3.10.

Таблиця 3.10

Чеські школи на Волині у 1921–1938 рр.

Навчальний рік	Школи із чеською мовою викладання (загальна кількість)		У тому числі приватні школи	
	школи	Учні	школи	учні
1921/22	24	700	–	–
1922/23	39	1700	–	–
1923/24	29	1300		
1924/25	20	964	1	25
1925/26	10	532	1	56
1926/27	27	1414	7	374
1927/28	26	1435	9	390
1928/29	28	1163	11	330
1929/30	28	1359	11	389
1936/37	17	933	12	595
1937/38	18	948	13	605

Джерело: Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości… – S. 123.

Дискримінаційна політика польської влади щодо чеської меншини пояснювалася як внутрішньополітичною ситуацією (у національній політиці «санації» відбувся поворот управо, посилився полонізаційний тиск на нацменшини), так і погіршенням у другій половині 1930-х рр. міжнародної ситуації в Європі і загостренням на цьому тлі стосунків між Польщею та Чехословаччиною. Політика національно-державної асиміляції, яку польський уряд почав активно втілювати в життя наприкінці 1930-х рр., була спрямована на поступову ліквідацію національного шкільництва на Волині, у тому числі й чеського.

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 3866, арк. 3.
[2] Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości… – S. 123.

3.5. Форми культурно-мистецького життя волинян у міжвоєнне двадцятиліття

Невід'ємною частиною культурного простору волинян у міжвоєнну добу були різні форми мистецького життя. Культурні процеси, що відбувалися на території Західної Волині в 1920–1930-х рр., мали специфічний характер. Насамперед, вони були зумовлені багатонаціональним складом місцевого населення. А отже, культура регіону мала виразно поліетнічний характер. На її формування робили вплив не лише українці й поляки як найбільш численні етноси, а і євреї, чехи, німці, білоруси, татари, караїми, литовці, росіяни та ін.

Важливим осередком культурно-мистецького життя польської громади Волині в міжвоєнний період був театр. 15 листопада 1924 р. в Луцьку відкрилася перша на Волині польська професійна сцена під назвою Міський театр ім. Ю. Словацького[1]. Репертуар театру складався із творів польських та світових класиків. Театральна трупа налічувала 20 осіб, серед яких були актори, відомі в театральних колах Польщі – Марія Щенсна, Юзеф Конрад, Владислав Рачка-Совінський, Францишек Бай-Ридзевський. У першому театральному сезоні 1924/1925 рр. Міський театр ім. Ю. Словацького здійснив постановку 35 вистав, які побачили близько 26 тис. глядачів[2]. З моменту відкриття театр ім. Ю. Словацького розташовувався в приміщенні колишнього кінотеатру, який до Першої світової війни належав багатій єврейській родині Кронштейнів. Перед відкриттям будинок було капітально відремонтовано, перероблено сцену, модернізовано електричне освітлення. У квітні 1925 р. театр переїхав у нове приміщення із просторою залою на 700 глядачів та сучасним театральним обладнанням.

Незважаючи на те, що театр ім. Ю. Словацького був стаціонарним міським театром, митці неодноразово виїжджали з виставами до міст і містечок Волині. Так, уже в першому театральному сезоні луцькі артисти гостювали в Рівному, Володимирі, Здолбунові, Дубні, Ківерцях та інших містечках Волині.

Перша у Луцьку польська професійна сцена проіснувала недовго. Від початку свого існування театр зіткнувся зі значними фінансовими труднощами. Після завершення другого театрального сезону в травні

[1] Wołyń. – 1935. – № 15. – S. 6.

[2] Кучерепа С. Польський театр на Волині / С. Кучерепа. – Луцьк : Терен, 2005. – С. 50.

1926 р. загальна сума боргів театру становила 45 тис. злотих. Тому магістрат Луцька 24 червня 1926 р. прийняв рішення про його закриття[1].

Упродовж кількох років польська громада Луцька не мала своєї театральної сцени. Порожнечу в культурному житті місцевих поляків заповнювали гастрольні колективи з різних куточків Польщі. У другій половині 1920-х рр. до Луцька приїздили Львівський малий театр, віленська «Редута», варшавське кабаре «Морське око», пересувні групи варшавського Нового театру та ін.

Польське театральне життя в Луцьку активізувалося з призначенням на посаду волинського воєводи Генрика Юзевського. За його ініціативи в серпні 1928 р. було створено Воєводський театральний комітет, до складу якого увійшли представники шести найбільших міст Волині, у т. ч. Луцька. Новий театр мав фінансуватися державою, а також магістратами волинських міст, деякими фінансовими установами воєводства. Однак із різних причин відкриття театру відтермінувалося ще майже на два роки.

Польський театр у Луцьку відновив свою діяльність лише у вересні 1930 р. під назвою Волинський воєводський театр. З того часу він діяв безперервно до кінця червня 1939 р., тобто дев'ять театральних сезонів. Театр працював як загальновоєводський осередок. Більшість часу актори перебували в Луцьку, даючи тут по два спектаклі щотижня. Однак регулярно проводилися виїзди до великих міст Волині і сусідніх воєводств. Так, під час театрального сезону 1935–1936 рр. Волинський театр ім. Юліуша Словацького гастролював у понад тридцяти містах Волині, Люблінщини і Полісся.

Значну роль у культурно-мистецькому житті українського населення Луцька відігравало Товариство «Просвіта». Товариство здійснювало велику роботу зі створення на Волині українських мистецьких колективів – музичних, театральних, художніх, хореографічних. Так саме луцька «Просвіта» була ініціатором створення хореографічного колективу на чолі з відомим балетмейстером В. Авраменком. Під його керівництвом у Луцьку в 1922–1923 рр. діяла школа танцю, в якій навчалося понад 40 осіб[2]. З концертними програмами артисти цього колективу побували в найвіддаленіших куточках Волині.

Одним із провідних напрямів роботи луцької «Просвіти» була театральна діяльність. У Луцьку діяла музично-драматична секція

[1] Кучерепа С. Польський театр на Волині / С. Кучерепа. – Луцьк : Терен, 2005. – С. 53.

[2] Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр... – С. 119.

товариства, яка мала характер аматорського театрального гуртка. Про його активну діяльність свідчить хоча б той факт, що упродовж 1923 р. зусиллями просвітян було здійснено постановку 37 вистав. Вони відбувалися у приміщенні луцької «Просвіти» або в театрі Кронштейна.

Активізації українського аматорського театрального руху на Волині сприяло створення 31 січня 1927 р. при Луцькій повітовій «Просвіті» «Товариства українських акторів»[1]. У репертуарі колективу були такі вистави, як «Наталка Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Майська ніч», «Жидівка вихрестка» та ін.

Важливою подією громадсько-культурного життя Волині 1920-х рр. стало створення професійного постійного українського театру. Історія Волинського українського театру (далі – ВУТ) розпочинається у 1928 р. з приїзду до Луцька Миколи Певного, у минулому актора Московського художнього, а пізніше Київського державного європейського театру, вихованця М. Саксаганського. В Луцьку він організував аматорський драматичний гурток, на базі якого згодом постав Волинський український театр[2].

Перша постановка тоді ще аматорського гуртка відбулася 18 листопада 1928 р. в Луцьку під час святкування 10-ї річниці Луцької повітової «Просвіти»[3]. Волинські глядачі мали нагоду побачити частину історичної драми української письменниці Л. Старицької-Черняхівської «Гетьман Дорошенко». З часом аматорський гурток придбав необхідні декорації, реквізит, костюми і став повноцінним українським театром. До складу трупи театру, яка налічувала понад тридцять осіб, входили талановиті актори Н. Певна, П. Куліш, М. Лісовикова, О. Неделко, Ю. Шафарчук, П. Зботанів та ін. Основу репертуару театру складали твори корифеїв українського театру М. Садовського, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького та ін.

Для підтримки Волинського українського театру на початку 1932 р. в Луцьку було засноване Волинське українське театральне товариство (далі – ВУТТ)[4]. Це товариство об’єднало не байдужих до рідного

[1] М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр... – С. 123.

[2] Держархів Волинської обл., ф. 200, оп. 2,спр. 2, арк. 52.

[3] Степанюк С. Діяльність Волинського українського театру (1928–1939) / Софія Степанюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича ; голова редкол. Я. Ісаєвич ; упоряд. М. Литвин, В. Футала. – Львів : [б. в.], 2008. – С. 320.

[4] Держархів Волинської обл., ф. 200, оп. 2,спр. 2, арк. 52.

театру представників української інтелігенції Волині. ВУТТ поставило за мету підтримку українського театрального мистецтва на Волині через організацію аматорських гуртків, хорів, оркестрів, режисерських курсів, заснування театральної бібліотеки, читання лекцій та рефератів серед населення і т. п.[1]. Головою товариства, яке в 1932 р. об'єднувало 58 членів, був сенатор Микола Маслов. Серед зареєстрованих членів ВУТТ були відомі на Волині представники місцевої інтелігенції: О. Алмазов, І. Власовський, І. Гловацький, Микола, Ніна та Петро Певні, М. Тележинський. Постановою головної управи ВУТТ від 15 квітня 1932 р. уповноваженим представником товариства на Рівненщині був призначений посол С. Скрипник[2].

Основним прибутком Волинського українського театру були кошти, які надходили від організації вистав і гастролей. Театр мав підтримку з боку волинського воєводи Г. Юзевського (відділ самоврядування Волинського воєводського управління щорічно виділяв театру близько 18 тис. злотих)[3]. Певні субвенції надходили також від Міністерства віросповідань та народної освіти (у 1935 р. розмір державної дотації для ВУТ становив 1 тис. злотих щомісяця)[4]. Це були невеликі суми, але вони давали можливість запрошувати досвідчених акторів, купувати необхідний реквізит, костюми тощо. Через хронічну нестачу коштів театр довший час не мав свого приміщення, тому святкування, урочистості, вистави зазвичай відбувались у Луцькому міському театрі або в приміщенні міського клубу «Рідна хата». ВУТ вважався пересувним театром і в Луцьку міг давати вистави щонайбільше два місяці на рік.

Зазвичай театральний сезон у Волинському українському театрі розпочинався 1 жовтня. До кожного сезону актори готували новий репертуар у приміщенні «Рідної хати» у Луцьку. Тут же відбувалися прем'єри вистав, звідси театр вирушав на короткі об'їзди найближчих повітів. Потім знову повертався до Луцька для чергових прем'єр. Так тривало до січня–лютого, коли ВУТ виїздив у гастрольні поїздки містами і селами Волинського воєводства. Побачити вистави українського театру мали також можливість жителі сусіднього Поліського воєводства. Так, зокрема, під час зимового сезону 1930/31 рр. ВУТ

[1] Держархів Волинської обл., ф. 200, оп. 1, спр. 1, арк. 4.
[2] Держархів Рівненської обл., ф. 479, оп. 1, спр. 2, арк. 7.
[3] Держархів Волинської обл., ф. 200, оп. 2, спр.2, арк. 57.
[4] Держархів Рівненської обл., ф. 478, оп. 1, спр. 3, арк. 30 зв.

побував із виставами у Століні, де артисти відіграли 18 вистав, Лунінці (п'ять вистав), а також у Пінську (16 вистав) та Янові (шість вистав)[1].

За свідченнями самих учасників театральної трупи, артистам доводилося працювати у доволі непростих умовах. «Уявім собі, – читаємо в одній з таких реляцій, – яку "насолоду" дають артистам мандрівки по волинським городам і містечкам, коли часто доводиться задовольнятися як засобом пересування волинськими балагулами; театрові доводиться возити з собою усе, що треба для вистав, включно з декораціями. Вистави відбуваються часто в цілком не пристосованих приміщеннях, а члени трупи живуть по брудних гостинницях, отримуючи за свою працю старцівські пенсії (найвища місячна платня 120 зл.). І коли все-таки театр справляється зі своєю задачею – то це тільки завдяки мертвенності і відданості ідеї дирекції і артистичної сім'ї, що розуміють значення українського театру для населення Волині» (документ подано мовою оригіналу)[2].

А ось як описує умови, в яких працювали артисти ВУТ під час гастролей сезону 1936 р., директор театру Микола Певний (документ подається мовою оригіналу): «ВУТ дає свої вистави, де є до того найменша можливість: по школах (Торчин, Межиріччя), у недобудованому млині (Млинів, Дубенського повіту), по гмінах (Колки), по корчмах (де є відповідна саля), влаштовуючи, розуміється, скрізь сцени, а то просто в шопі (сараї. – *Ю. К.*). Наприклад, у Степані ми грали в такій шопі. Шопа ця мала три переділи. З двох переділів зробили салю й сцену, розібравши стіну, а в третьому переділі стояли гмінні брички та двоє чудових жеребців, які, до речі, під час вистави тримали себе чемно, навіть ні разу не заїржали. Для гардероби симпатичний степанський війт дав нам кімнату в гміні, звідки одягнені й захарактеризовані артисти переходили вулицею до театру, себто до … шопи. А проте Степань залишила по собі найсимпатичніші враження.

…Переїзди ВУТ відбуває всіма можливими засобами: залізницею, автами, а найбільше фірами. Коли прослідкувати по мапі цьогорічний маршрут ВУТ, то не тяжко зауважити, що переїзди фірами в 25, 30 і 40 кілометрів для наших артистів – звичайна річ. Наша валка в таких випадках складається з 12-ти фурманок, на чотирьох з яких везеться театральне майно, яке важить більше двох з половиною тисяч кілограмів.

---

[1] Українська Нива. – 1931. – № 38. – С. 3.

[2] Держархів Волинської обл., ф. 200, оп. 2, спр. 2, арк. 58.

І коли таку валку захопить дощ, то й артисти, й дирекція немало перехвилюються: «А що станеться з річами?» – у кожного в голові питання. І хоча все везеться в спеціально приладжених до цього скринях та вкрито добрими брезентами, все ж таки кожного разу доводиться боятися за декорації, костюми…

А як мешкають наші артисти під час подорожей?

Одні гірше, другі ліпше. Платити за готелі дирекція не в стані, та й немає цих готелів по містечках. Ми тепер так наловчилися, що всі помешкання, за невеликим винятком, дякуючи добрим людям, майже завжди маємо безплатно. За це даємо контрмарки – одну за кожного артиста. Звичайно, не завжди вигідно на таких помешканнях, але артисти, хочеш не хочеш, мусять з цим миритися»[1].

Гастролі театру зазвичай тривали 4–5 місяців, і до Луцька артисти поверталися лише наприкінці червня. Під час сезонних гастролей актори українського театру давали понад 100 вистав, а кожен спектакль збирав у середньому від 100 до 450 глядачів. Так, упродовж січня–червня 1936 р. ВУТ об'їздив із виставами п'ять повітів Волинського воєводства. У Луцькому повіті театр дав 25 вистав (п'ять вистав у Луцьку, шість – у Торчині, п'ять – у Рожищі, шість – в Олиці й три – у Ківерцях). У Рівненському повіті артисти театру представили глядачам 42 вистави (три – у Рівному, дев'ять – у Клевані, 11 – у Тучині, п'ять – в Александрії, 10 – у Межирічі, чотири (вдруге) – у Тучині). У Костопільському повіті театр, окрім повітового центру, гастролював у Яновій Долині (11 вистав), Степані (6), Березному (6), Людвиполі (5). Під час цього гастрольного туру театр відвідав також Сарни (4 вистави) і Здолбунів (3 вистави). Усього за перше півріччя 1936 р. театр побував у 17 містах і селах воєводства, дав 106 вистав, які відвідало 21 573 особи[2]. Загалом же за перші роки свого існування ВУТ представив 317 вистав, які подивилося 49 411 глядачів[3].

Репертуар театру складався з понад 30 п'єс різних жанрів – опер, оперет, обрядових п'єс, музичних комедій, історичних драм. Найбільший успіхом у глядачів мали такі твори: «Сорочинський ярмарок», «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка», «Пошились у дурні», «Вечорниці», «Українські колядки», «Ніч перед Різдвом», «Циганка Аза», «Ой не ходи Грицю», «Суєта», «Мартин Боруля», «Чумаки»,

[1] Українська Нива. – 1936. – № 13. – С. 2.

[2] Там само.

[3] Держархів Волинської обл., ф. 200, оп. 2, спр. 2, арк. 58.

«Чорноморці», «Катерина», «Вій», «Мірандола», «Бояриня», «Гетьман Дорошенко», «Хазяїн» та ін.[1]

Осередками культурно-мистецького життя волинських українців у міжвоєнне двадцятиліття були й т. зв. «Просвітянські хати». Ці громадсько- культурні організації, що діяли під опікою проурядового ВУО, почали з'являтися у волинських селах на початку 1930-х рр., після того як воєводська адміністрація ліквідувала більшість осередків Товариства «Просвіта» на Волині.

Перші «Просвітянські Хати» на Волині були засновані у 1932 році. Їхнє відкриття супроводжувалося великими урочистостями, в яких брали участь українські посли й сенатори Волині, представники воєводської адміністрації. Розбудова «Просвітянських хат» проходила досить швидкими темпами. Якщо в 1932 р. їх налічувалося лише сім, то вже в 1937-му – близько 120, найбільше в Рівненському (53), Луцькому (28), Здолбунівському(28), Дубенському (19) повітах[2].

Статут «Просвітянської хати» відкривав широкі можливості для культурно-освітньої діяльності на селі. Передбачалося видавати і розповсюджувати підручники, педагогічні і науково-популярні книги, газети, засновувати музеї, книгарні, бібліотеки та читальні тощо[3].

Однак, незважаючи на фінансову підтримку воєводської адміністрації, діяльність «Просвітянських хат» не відзначалася великою активністю. По-перше, вони не були організаціями культурно-освітнього характеру в повному розумінні цього слова. На з'їзді старост Волинського воєводства в 1936 р. воєвода Г. Юзевський чітко окреслив завдання «Просвітянських хат». Воно мало полягати в тому, аби протидіяти «небажаним політичним впливам» у волинському селі. Тому існування «Просвітянських хат» швидше мало політичний сенс і диктувалося завданнями «волинської політики» Г. Юзевського. Адже не випадково стати членом «Просвітянської хати» можна було лише після підтвердження свого членства у ВУО й підписання декларації про лояльність.

По-друге, створення «Просвітянських хат» нерідко натрапляло на протидію з боку місцевої адміністрації. Ось хоча б один яскравий приклад. Коменданту постерунку поліції в с. Колках Болеславу Якімінському не сподобалася організація «Просвітянської хати» в цьому

[1] Українська Нива. – 1936. – № 13. – С. 2 .

[2] Держархів Волинської обл., ф. 198, оп. 1, спр. 19, арк. 3.

[3] Українська Нива. – 1931. – № 30. – С. 3.

селі. Він, викликавши до себе активного організатора й ініціатора цієї справи Івана Наумова, відверто заявив йому: «Пан сидів у в'язниці? Ні. То пан буде сидіти. Захотілося пану "Просвітянської хати". В Колках не може бути "Просвітянської хати"[1]. Після цього І. Наумов дав письмове зобов'язання, що не буде проводити жодної роботи з організації «Просвітянської хати» в Колках. До луцького старости також звернувся з проханням солтис Колківської гміни, аби в гміні не засновувати «Просвітянської ати», «бо, – як пояснював він, – до цього часу там був спокій, а в Хаті почнеться політиканство»[2].

Діяльність «Просвітянських хат» на Волині нерідко викликала неприхильне ставлення до них із боку українського населення. У 1934 р. в с. Омелянику Луцького повіту місцеві жителі знищили виставку і декорації для театральної вистави, яка мала відбутися в приміщенні «Просвітянської хати»[3]. Були й випадки масового виходу українських селян із «Просвітянських хат», як це мало місце в цьому ж році в кількох сільських гмінах Рівненського повіту[4]. У своєму звіті від 1936 р. луцький староста вимушений був констатувати, що «всі діючі на терені Луцького повіту "Просвітянські хати" мають слабкі політичні впливи, не користуються великою популярністю на терені».

Іншою українською громадсько-культурною організацією, створеною за сприяння місцевої адміністрації Г. Юзевського, було товариство «Рідна хата». Перші осередки цієї організації з'явилися у 1929 р. в Луцьку і Рівному[5]. Вони об'єднували переважно місцеву українську інтелігенцію[6]. Засновником українського клубу «Рідна хата» в Рівному був С. Скрипник, у Луцьку – посли П. Певний, П. Пилипчук, М. Маслов. У 1937 р. на Волині налічувалося чотири організації «Рідної хата» – у Луцьку, Рівному, Ковелі та Володимирі, членами яких були 350 осіб[7].

Український клуб «Рідна хата» став осередком, що об'єднував митців і мистецькі колективи різного спрямування. Наприклад, провідною в діяльності клубу «Рідна хата» в Луцьку була організація хорів. До цієї справи заохочувалися кращі представники місцевої інтелігенції. Так, на посаду диригента хору «Рідної хати» в Луцьку

[1] Держархів Волинської обл., ф. 60, оп. 1, спр. 3, арк. 246.
[2] Wołyń – dokumenty CAW // Przegląd Wschodni. – 1997. – T. 4, z. 1. – S. 206.
[3] Там само.
[4] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1994, арк. 41.
[5] Держархів Рівненської обл., ф. 481, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
[6] AAN, MSW, UWW, Sygn. 979/11, k. 283.
[7] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 3937, арк. 7.

було запрошено професійного волинського композитора М. Тележинського. Уперше колектив виступив на Святі української пісні 10 листопада 1929 р.[1].

Луцький клуб «Рідна хата» підтримував загальноволинську традицію влаштування урочистих академій на честь визначних українців (Т. Шевченка, С. Петлюри, Лесі Українки), під час яких у виконанні хору звучали пісні відомих українських композиторів, а також українські народні пісні.

Особливо багатим на культурно-мистецькі події виявився для «Рідної хати» 1936 р. Саме цього року на сцені клубу силами хору Волинського українського театру в супроводі місцевого струнного оркестру було здійснено постановку опери С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» та музичної комедії В. Блодека «У криниці». Артисти ВУТ підготували також сценічну трилогію «Різдво на Україні», куди увійшли інсценізації колядок К. Стеценка та М. Лисенка. Клуб «Рідна хата» в Луцьку залишався важливим осередком української музичної культури на Волині упродовж 1930-х рр.

Серед українських культурно-освітніх товариств, які організаційно були зв'язані з проурядовим ВУО, слід також відмітити селянські хори ВУО, яких у 1937 р. налічувалося дев'ять, і Союз жінок українок громадської праці, що мав свої філії в Луцьку, Дубні, Рівному та Озденіжу (Луцький повіт)[2]. У Рівному під патронатом ВУО діяло Товариства аматорів української пісні «Рівненський Боян»[3]. Товариство об'єднувало шанувальників світського і церковного українського хорового мистецтва Рівненщини. Члени «Рівненського Бояна» влаштовували концерти, товариські зустрічі, мистецькі вечори. При товаристві діяли курси хорового співу.

Різнобарвним було культурно-мистецьке життя єврейської громади Волині. Його осередками були культурно-освітні, мистецькі та доброчинні товариства. Це, зокрема, товариство допомоги бідним та хворим євреям «Лінас Хацедек», культурно-освітні товариства «Тарбут», «Культур-ліга», «Фрейхейт»[4], єврейське мистецьке товариство

[1] Шиманський П. Й. Музична культура Волині І половини ХХ ст. : монографія / П. Й. Шиманський. – Луцьк : РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2005. – С. 46.

[2] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 3937, арк. 7.

[3] Держархів Рівненської обл., ф. 479, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

[4] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 417, арк. 23.

«Мистецтво і сцена»[1], молодіжна організація «Гекалюц піонер» («Hechaluc-Pionier»)[2], єврейське товариство «Сцена і освіта», що у 1930-х рр. діяло у Рівному[3], та ін. Члени цих товариств влаштовували в Луцьку, Рівному та інших містах Волині постановки вистав за п'єсами єврейських авторів, концерти, а зароблені кошти направляли на благодійні цілі.

Нерідко на Волинь приїздили й мандрівні єврейські театри. Так, за повідомленнями повітових старост, у 1931 р. на території Волинського воєводства гастролювали: Варшавська артистична група під керівництвом Іди Камінської, єврейський мандрівний театр (керівники трупи – Вольф Бенхаус, Давид Хельтман), Новий єврейський театр з Варшави (керівник – Бернард Харт), Артистична група єврейських сцен (керівник – Лідія Потоцька)[4]. Упродовж квітня–жовтня 1933 р. в містах та містечках Здолбунівського повіту виступали єврейський театр артиста Лайхтера, мандрівний єврейський театр Е. Дессера, театральна єврейська трупа Л. Гельтіхмана[5]. На початку 1935 р. у Здолбунівському повіті гастролювали: єврейський театр «Die Idische Bande», мандрівний єврейський театр Ізраеля Бялковича та єврейський мандрівний театр Барнарда Харта з Дрогобича[6]. За повідомленням повітового старости, усі вистави викликали надзвичайно живий інтерес єврейського населення повіту. Загальна відвідуваність спектаклів становила 300–350 глядачів.

Слід зауважити, що польські спецслужби уважно стежили за діяльністю мандрівних театрів (серед них, окрім єврейських, було чимало українських, російських колективів), оскільки вони були легальними і доволі дієвими формами прояву громадської активності нацменшин. За ними постійно велося спостереження. Щоденні інформаційні повідомлення про їх гастрольну діяльність направлялися старостам і воєводі.

Театр відігравав важливу роль у культурному житті чеської меншини на Волині. Найбільш відомими були театральні колективи в колоніях Грушвиці, Мартинівці, Дубровиці, Нивах-Губинських, До-

[1] Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 2435, арк. 13.
[2] Там само. − Ф. 36, оп. 13а, спр. 285, арк. 55.
[3] AAN, MSW, Sygn. mikrf. 25514.
[4] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1075, арк. 54.
[5] Держархів Рівненської обл., ф. 156, оп. 2, спр. 167, арк. 26.
[6] Там само. − Спр. 182, арк. 165.

рогостаї[1]. Акторами найчастіше виступала місцева чеська молодь, а режисерами театральних постановок були вчителі місцевих шкіл.

Важливими осередками національно-культурного життя чехів Волині були т. зв. чеські клуби, які існували майже у всіх великих чеських колоніях. Це були свого роду клуби дозвілля та сімейного відпочинку[2]. При клубах зазвичай існували бібліотека, читальня, зала для аматорських вистав. У приміщеннях клубів влаштовувалися лекції, тут відбувалися товариські зустрічі, вокально-музичні та літературні вечори, бали-маскаради, танці, вистави та інші імпрези за участю місцевих чехів[3].

Доволі популярним серед волинських чехів було мистецтво духової музики. Духові оркестри зазвичай існували при чеських товариствах добровільної пожежної сторожі[4]. Останні не тільки виконували функції пожежних команд, а й були осередками культурного життя чеської меншини. Духові оркестри пожежної сторожі брали участь в урочистостях з нагоди державних, релігійних та сімейних свят. Відомими на Волині були колективи духової музики з Купичева, Глинська[5]. Волинські чехи мали власний музичний гімн. Його текст у 1928 р. написав Юрій Ребль із колонії Мальоване. Одночасно було оголошено конкурс на кращу мелодію до цієї пісні. Автором музики гімну волинських чехів став Вацлав Мартиновський із Волкова[6]. Цю пісню чехи в супроводі духового оркестру зазвичай виконували під час різних урочистостей – на весіллях, хрестинах, траурних церемоніях.

У багатьох чеських колоніях (при товариствах добровільної пожежної сторожі) існували аматорські народні хори. Найбільш відомими були хорові колективи волинських чехів у колоніях Боратині, Княгинінці, Квасилові, Мирогощі, Семидубах. Їхній репертуар складався переважно із чеських народних пісень (ліричних, весільних, військових, танцювальних, колискових, різдвяних). Популярними у міжвоєнний період серед волинських чехів були грамофонні платівки із записами пісень сучасних чеських композиторів.

Доволі активним у міжвоєнну добу було культурно-мистецьке життя російської меншини на Волині. У повітових містечках Волин-

[1] Vaculik J. Dějiny volyňských čechů... – S. 42.
[2] Держархів Рівненської обл., ф. 156, оп. 2, спр. 123, арк. 1.
[3] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1038, арк. 2.
[4] Там само. − Оп. 9а, спр. 161, арк. 27.
[5] Vaculik J. Dějiny volyňských čechů... – S. 43.
[6] Там само.

ського воєводства часто гастролювали російські театральні колективи. Драматичні гуртки, музичні колективи існували при Російському товаристві доброчинності[1]. У 1920–1930-х рр. місцеві театральні трупи поповнювалися російськими акторами з Москви, Петрограда, Києва, Одеси, які прибували на Волинь під час чергових хвиль еміграції[2].

У Рівному, де в міжвоєнний період проживала одна з найчисленніших російських громад на Волині, театрально-мистецькі заходи відбувалися у місцевому театрі «Зафран», що вміщував 486 осіб[3]. Глядачі мали змогу відвідувати вистави як місцевих театральних труп, так і мандрівних драматичних колективів. Так, у серпні 1921 р. в театрі «Зафран» виступала трупа російських акторів Миколи Гриневського. Глядачі побачили виставу «Анфіса» за твором Леоніда Андреєва[4]. У середині листопада того ж року в рамках турне Польщею у Рівному відбувся великий камерний концерт під керівництвом і за участю відомого єврейського композитора Льва Цейтліна. У концерті взяли участь скрипаль-віртуоз Альберт Мейф, а також популярний виконавець єврейських народних пісень М. Кальманс[5]. У програмі були твори композиторів Мільнера, Мейфа, Розовського, Шкляра, єврейські народні пісні.

У листопаді 1921 р. в Рівному гастролювала російська драматична група під керівництвом Зінаїди Кельчевської. Колектив складався з 25 акторів, які в театрі «Зафрана» винесли на суд глядачів вистави «Мадам Сен-Жен» і «Затоплений дзвін». Режисуру здійснив актор і режисер Олександр Горяїнов. У репертуарі цього театру були також вистави «Обрив», «Діти Ванюшина», «Павло І». Афіші повідомляли глядачам, що під час вистав вони зможуть побачити захопливе дійство з розкішними декораціями та костюмами з Віленського міського театру[6].

Окрім Рівного, виступи театральних колективів відбувалися і в найближчих повітових містечках. Так, у Здолбунові 17–18 січня 1922 р. театр оперети «Музична комедія» під керівництвом професійного

---

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп.9, спр. 1337, арк. 6 зв.

[2] Ткачов С. Російський театр у міжвоєнній Польщі [Електронный ресурс] / С. Ткачов. – Режим доступу : http://www.mochola.org/russiaabroad/tkachov1.htm/ – 3.02. 2014.

[3] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 3834, арк. 48.

[4] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 409, арк. 107.

[5] Там само. – Арк. 227.

[6] Там само. – Арк. 224–225.

актора П. Н. Андреєва-Трельського показав місцевим глядачам вистави «Сільва» і «Король, що веселиться»[1]. У березні цього ж року театр гастролював у Корці з виставами-оперетами «Весела вдова» та «Гейша»[2]. 2–4 лютого 1922 р. у Здолбунові в залі театру Варецького відбулися гастролі трупи артистів петроградських і московських театрів. Глядачі побачили виставу «Весела вдова» (у головній ролі О. Вигоцька) та оперету І. Кальмана «Граф Люксембург»[3].

Тим часом у Рівному тривали гастрольні виступи російської актриси З. Кельчевської. Її охоче запрошували на головні ролі місцеві режисери та директори театрів. 23 січня 1922 р. З. Кельчевська взяла участь у вечорі-бенефісі актора Б. Наркевича, що відбувся в театрі «Зафран». Актриса зіграла роль Анни Кареніної у виставі за однойменним твором Л. Толстого[4]. Гастрольний тур у Рівному З. Кельчевська завершила 30 січня виставою за твором І. Тургенєва «Дворянське гніздо»[5].

27 січня 1922 р. у залі Варецького на користь малозабезпечених учнів Рівненської російської гімназії відбулася бал-вистава, яку дали актори московського театру Миколи Греля. Артисти показали комедію на три дії «Пречудовий тесть»[6].

Нерідко концертні вечори у волинських містах влаштовували організації російських емігрантів. Так, 31 січня 1922 р. за сприяння організації «Антибільшовицька ліга» у залі театру «Новий світ» у Рівному відбувся вечір-концерт за участю відомого російського поета-літератора М. М. Брешка-Брешковського на тему «Радянський рай – картини з життя Совдепії». Після лекції артисти запропонували увазі рівненської публіки концерт-дивертисмент за участю виконавиці циганських романсів Катерини Арцибашевої, театральної актриси Зінаїди Кельчевської, танцівниці Марії Марині, оперного співака Мойсея Рудінова. Всі виручені кошти мали поповнити фонд рівненської філії Антибільшовицької ліги[7].

У середині лютого 1922 р. на вулицях Рівного з’явилися афіші, які повідомляли про гастролі Одеського міського театру Михайла

[1] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 406, арк. 30.
[2] Там само. − Спр. 410, арк. 258.
[3] Там само. − Спр. 406, арк. 241.
[4] Там само. − Арк. 103.
[5] Там само. – Арк. 169–173.
[6] Там само. – Арк. 202.
[7] Там само. – Арк. 143.

Курського за участю артистів: московського театру Р. Борисова, петроградського – О. Дибчинської, київського театру Соловцова – А. Морозової. Розпочалися гастролі 24 лютого виставою «Співець свого жалю» за п'єсою Осипа Димова «Йошка-музикант»[1].

Наприкінці листопада 1922 р. «Dziennik Wołyński» повідомив про запланований приїзд до Рівного колишньої актриси київського театру Соловцова – А. Пасхалової. Її добре знала і шанувала в місті не лише російська публіка, а й поляки-репатріанти, які свого часу не раз аплодували виступам актриси на київській сцені. 30 і 31 листопада А. Пасхалова відіграла вистави в Рівному, а наступні вечори виходила на сцену луцького театру «Одеон»[2].

У 1930-х рр. Волинь неодноразово з гастролями відвідували: Російський мандрівний театр Володимира Шубінова та Овсея Чарського, Російська артистична група під керівництвом Миколая Греля, Російський об'їзний театр Полікарпа Павлова, російський театр «Бі-ба-бо» під керівництвом П. Андреєва-Трельського, Віленська російська артистично-драматична група Миколая Орла та ін.[3]

Особливим успіхом з-поміж усіх російських театрів на Волині користувався ТАРД – Театр артистів російської драми з Вільно під керівництвом Леоніда Скіпітрова-Ніколаєва, який було засновано в 1924 р. Цей театр об'їздив із гастролями усю Волинь. Так, у травні–червні 1929 р. Віленський ТАРД гастролював містами Рівненського та Здолбунівського повітів, показуючи глядачам вистави «Право життя» (В. Винниченка), «Жінка-вбивця» (Лавіна Морланда-Гордіна), «Як люблять жінки» (Сімона), «Інтрига і кохання» (Шиллера), «Романа» (Е. Шелдона)[4]. У репертуарі цього театру в сезоні 1931 р. були вистави «Раба кохання», «Цар Іван Грозний», «Квадратура кола», «Ідіот», «Ікс, ігрек, зет», «Життя людини», «Жінка і брехня», «Мрія кохання», «Голос крові», «Восьма дружина синьобородого» та ін.[5] У червні–липні 1931 р. вистави ТАРДу змогли побачити глядачі Мізоча, Здолбунова, Острога.

Окрім професійних театральних труп, що мали дозвіл на розважальну діяльність у великих містах – осередках російської еміграції, на Волині діяли самодіяльні драматичні гуртки. Один із перших

[1] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 406, арк. 303–304.
[2] Dziennik Wołyński. – 1922. – № 176. – S. 1
[3] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1075, арк. 54.
[4] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 1605, арк. 103 зв., 129.
[5] Там само. – Ф. 156, оп. 2, спр. 167, арк. 8.

таких колективів був створений при Російському доброчинному товаристві у м. Володимирі-Волинському (голова – Іван Зубович). У липні 1924 р. в приміщенні гарнізонного кінотеатру члени драматичної секції товариства показали публіці вистави «Поза законом» та «Позичена дружина». Попри очікування виставу відвідала невелика кількість глядачів[1].

Драматичний гурток при РДТ існував і в Рівному. За повідомленням місцевої преси, одночасно з виставою, яку в січні 1929 р. дали члени гуртка РДТ, в театрі «Зафран» відбувся сеанс відомого мага-гіпнотизера професора Ф. Мессінга[2]. За повідомленням дубенського повітового старости, у квітні 1929 р. члени місцевого осередку РДТ влаштували в Дубні сім вистав, 12 «сімейних вечорів», а також кілька виставок виробів ручної роботи[3]. Виручені кошти були передані на благодійні цілі.

У Кременці Російське товариство доброчинності, яке очолював Володимир Первенцев, налічувало 190 членів[4]. Статут російського драматичного гуртка влада затвердила 27 жовтня 1927 р. Керував ним Павло Юденич. 13 листопада 1927 р. у Почаєві члени гуртка дали виставу за п'єсою М. Гоголя «Весілля», а 17 листопада в Кременці показали оперету «Павло Іванов». Щороку зусиллями членів товариства для місцевої російської громади влаштовувалися новорічно-різдвяні бали.

У 1920-х рр. у Кременці гастролювали також актори Львівської опери, у репертуарі яких були романси С. Рахманінова, Гречанінова, арії з опер російських композиторів. У лютому 1927 р. в Кременці з'явились афіші, які повідомляли про приїзд до міста відомого співака, поета і композитора Олександра Вертинського, котрий у той час мешкав у Польщі. Однак концерт не відбувся. Польська влада заборонила відомому співаку виїзд на «креси» й обмежила термін візи на перебування в Польщі. Сам співак згадував, що раніше він порівняно легко отримував візи і «право праці» на декілька місяців. Але з часом дістати дозвіл ставало все важче навіть йому – улюбленцю варшавської публіки та польської політичної еліти[5].

---

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 139, арк. 1 зв.

[2] Волынское слово. – 1929. – № 1378. – 29 янв. – С. 1.

[3] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1337, арк. 8.

[4] Там само. − Арк. 11.

[5] Ткачов С. Російський театр у міжвоєнній Польщі [Електронний ресурс] / С. Ткачов. – Режим доступу : http://www.mochola.org/russiaabroad/tkachov1.htm/ – 3.02. 2014.

Офіційним мотивом відмови у дозволі відомому співаку на гастролі східними воєводствами було те, що іноземні актори «вивозять гроші» за кордон, у той час як серед польських акторів шириться безробіття. «Мене завжди дивувало це, – згадував сам О. Вертинський, – нібито від того, що польська публіка, яка була позбавлена можливості послухати Гофмана чи Кубелика, кинеться на допомогу безробітним акторам і віддасть їм гроші, які вона збиралася витратити на знаменитостей… Причина полягала в іншому. Вона торкалася здебільшого нас, російських акторів, особливо мене. Справа в тому, що так звані "креси", тобто територія, що раніше належала Росії, була під великим впливом росіян. Частина населення взагалі не говорила по-польськи і жила своїм суто російським укладом. Ось тут і крилася справжня причина.

– Ми полонізуємо наше російське населення, а ви, коли приїжджаєте, його русифікуєте, – сказав мені відверто один великий польський сановник»[1].

Важливими культурно-мистецькими осередками у волинських містах 1920–1930-х рр. були кінотеатри. Кіно на початку XX ст. стало новим видом масового мистецтва. Перші кіноустановки на Волині з'явилися саме в міжвоєнний період. Організацією цієї справи займалися як муніципальні органи влади, так і приватні особи, переважно євреї. Так, співвласниками одного з найбільших у міжвоєнному Луцьку кінотеатрів «Słońce» на 470 місць були Ілія Полак, Фройм Бронфер, Борух Гелер. Кінотеатр «Swiatowid» у Ковелі, розрахований на 440 місць, належав Перелю Мойші, кінозал «Nowości» (200 місць) в Олиці Луцького повіту – Ірге Песії, а кіно «Radio» в Любомлі, яке вміщало 235 осіб, було власністю Сруля Ройзенмана[2]. Під час кіносеансів у них демонструвалися здебільшого фільми закордонного виробництва.

У 1929 р. в Луцьку було засновано Український кооперативний кінотеатр. Статут кооперативного об'єднання визначав головною метою його діяльності «поширення кооперативних ідей і сільськогосподарських знань серед українського селянства»[3]. Для досягнення цих цілей передбачалося, що Український кооперативний кінотеатр

[1] Вертинский А. Четверть века без Родины (страницы минувшего) / А. Вертинский. – К. : Муз. Україна, 1989. – С. 64–65.

[2] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 3834, арк. 48.

[3] Держархів Волинської обл., 84, оп. 1, спр. 2, арк. 36.

«набуватиме і продаватиме своїм членам кіно-апарати, фільми та всі інші предмети, необхідні для облаштування кінотеатрів, а також продукуватиме… нові фільми виключно на тему кооперації та сільського господарства»[1]. В агітці «Кіно на послуги нашій кооперації», датованій 1930 р., читаємо (*документ подається мовою оригіналу*): «Новозаснована кооператива свідома тих труднощів, які стоять на її дорозі і тому на початку намітила для виконання лише програму мінімум, а саме – набути можливу кількість фільмів кооперативно-виховного і наукового змісту і закласти у себе випозичальню тих фільмів для висвітлювання їх в місцевостях, що вже мають готові, уряджені кіно-залі, які можна використати дорогою найму на окремі сеанси. Наступним кроком було би урухомлення мандрівного кіно-театру для висвітлювання фільмів безпосередньо в селах під час загальних зборів, рефератів… Технічні можливості для того є, але кооператива зможе їх використати і взагалі осягнути намічені собі цілі лише при умові співучасти наших кооперативних, просвітніх та інших організацій і установ, котрі шляхом впису в члени кооперативи «Українського кооперативного кіно-театру» підтримали би її як морально так і матеріально. До такої співпраці Дирекція кооперації гаряче кличе наші установи і організації і чекає на їх підтримку»[2].

Окремою сторінкою культурно-мистецького життя міжвоєнного Луцька є діяльність наукових та громадських установ, які здійснювали краєзнавчі дослідження для виявлення та охорони історико-культурних пам’яток Волині. Вагому роль у вивченні минулого Західної Волині, збереженні її культурної спадщини відіграло Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам’ятками старовини, яке було засноване 1927 р. в Луцьку з ініціативи інженера Франца Ксенжопольського[3]. У різні роки товариство налічувало від 200 до 300 членів, які об’єднувались у секції: краєзнавчу, музейну, природоохоронну, туристичну та ін.

Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам’ятками старовини ставило перед собою завданням накопичення й опрацювання

[1] Держархів Волинської обл., ф. 84, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

[2] Там само. − Спр. 2, арк. 36.

[3] Кінд-Войтюк Н. Наукові товариства Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам’яток Волинського воєводства (1921–1939 рр.) / Наталя Кінд-Войтюк // Краєзнавство. – 2008. – № 1/4. – С. 22.

матеріалів, присвячених вивченню та популяризації відомостей про історію, природу, мистецтво, етнографію Волині[1]. Для реалізації цих завдань товариство проводило інвентаризацію і фотографування історичних пам'яток, збирало матеріали для майбутнього музею, узяло під свою опіку давні споруди та пам'ятники, які мали історичне, археологічне чи мистецьке значення. Товариство організовувало краєзнавчі виставки, експедиції та екскурсії для своїх членів і громадськості, влаштовувало популярні лекції про Волинь, засновувало бібліотеки, видавало власний щомісячний часопис «Ziemia Wołyńska». У доробку товариства були також видання «Łuck» і «Miasta Wołyńskie».

Завдяки старанням товариства 16 червня 1929 р. у Луцьку було відкрито регіональний Волинський музей[2]. У відкритті музею взяв участь президент Речі Посполитої Ігнацій Мосцицький. Серед засновників Волинського музею були відомі дослідники природи та історії волинського краю: громадський діяч, історик і педагог Якуб Гофман, лікар Адам Войнич, історик мистецтва і реставратор Збігнев Ревський, історик і бібліотекар Юліан Нець, етнограф і музеолог Олександр Прусевич, який став першим директором новоствореного музею.

Своє головне завдання Волинський музей вбачав у вивченні та збереженні пам'яток історико-культурної, природничої спадщини Західної Волині, популяризації старожитностей регіону. У 1938 р. в чотирьох відділах музею – природи, доісторичного минулого, мистецтва та етнографії – налічувалося понад дев'ять тисяч експонатів.

Вагому роль у вивченні минулого Волині, збереженні її культурної спадщини відіграло Волинське товариство приятелів наук, що розпочало свою діяльність 1935 р. в Луцьку. Серед його відомих діячів були: згадуваний уже відомий польський історик Я. Гоффман, віце-воєвода Ю. Слєшинський, професор Луцької гімназії О. Яворчак, депутат польського Сейму Ю. Понятовський, викладач Кременецького ліцею З. Опольський та ін. Товариство проводило роботу в чотирьох комісіях: природничій (географія, геологія, біологія, ґрунтознавство), гуманістичній (історія, філологія, етнографія, мистецтво, психологія, педагогіка та ін.), господарській (економіка, землеробство) та музейно-бібліотечній.

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1842, арк. 7.

[2] Волинський краєзнавчий музей, друк. матеріали, № 34235, арк. 2–3.

На особливу увагу заслуговувала робота музейно-бібліотечної комісії товариства, яка здійснювала опіку над Волинським музеєм (у 1935 р. його було підпорядковано товариству) і бібліотекою. Завідувачем бібліотеки товариства був доктор Ю. Нець. Фонди бібліотеки складалися з власних зібрань і депозитів. Варто зауважити, що у власних зібраннях установи було чимало стародруків (дипломів, грамот), найстаріший із яких датований 1536 р. Крім того, у бібліотеці містилося 1000 рукописів, 155 карт, 546 часописів і 21 735 книг. Загалом станом на 1937 р. книгозбірня налічувала 27 тис. примірників[1].

Товариство здійснювало також археологічні розвідки в Луцьку та його околицях. Так, упродовж 1934–1936 рр. польські краєзнавці Я. Фітцке та З. Леський досліджували городище у селі Городку. Ці ж учені виявили в селі Коршеві (нині Луцького району) багатошарове поселення неолітичної доби.

Одним із напрямів історико-краєзнавчої та пам’яткознавчої діяльності наукових товариств Волині була туристично-краєзнавча робота, яка полягала в організації відповідних маршрутів, проведенні краєзнавчих екскурсій, підготовці екскурсоводів. Загалом Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам’ятками старовини та Волинське товариство приятелів наук зробили помітний внесок у дослідження й популяризацію історії та пам’яток краю.

Отже, культурно-мистецьке життя на Волині у міжвоєнний період було насичене багатьма яскравими подіями. Незважаючи на певні обмеження, які чинила польська влада у розвитку культури національних меншин, у 1920–1930-х рр. Волинь залишалася регіоном, де органічно поєднувалися, співіснували та збагачували одна одну культури різних народів – українського, польського, єврейського, російського, чеського, німецького та ін.

Важливим елементом національно-культурної політики польського уряду на східних землях була система шкільної освіти. Освіті відводилася пріоритетна роль у процесі духовного єднання польського суспільства, піднесенні його цивілізаційно-культурного рівня, патріотичного виховання молоді. Водночас школа розглядалася як один із інструментів асиміляційної політики влади щодо національних меншин.

Становлення польської системи освіти супроводжувалося полонізацією шкільництва на західноукраїнських землях, зокрема на Во-

[1] Кінд-Войтюк Н. Наукові товариства Другої Речі Посполитої… – С. 24.

лині. Освітня політика Польської держави була спрямована на поступову ліквідацію шкіл із національними мовами викладання. Найбільш послідовно ця політика реалізовувалася щодо українського шкільництва. Наприкінці 1920-х рр. у польській системі освіти утвердилася модель утраквістичної (білінгвістичної) школи, яка стала знаряддям асиміляції національних меншин.

На становищі шкільництва нацменшин негативно відбилися модернізаційні процеси в польській системі освіти. Реформа 1932 р. передбачала зміну організаційних засад шкільництва. Переведення освітніх установ на триступеневу структуру сприяло їх модернізації та оптимізації, але водночас обмежувало освітні ініціативи місцевих національних громад, ставило їх під пильний контроль держави.

Політика «зміцнення польської присутності» на східних землях, яку реалізовував уряд наприкінці міжвоєнного двадцятиліття, безпосередньо торкнулася й освітньої системи. Державні українські, єврейські, німецькі, чеські та російські школи на Волині зазнали потужного асиміляційного тиску, що фактично призвело до їх повної ліквідації. Освітні можливості національних меншин поступово обмежувалися лише сферою приватного шкільництва.

Розділ IV
МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ НА ВОЛИНІ У 1920–1930-Х РР.

4.1. Політика Польської держави щодо Православної церкви на Волині в міжвоєнну добу

Однією із важливих проблем внутрішньої політики міжвоєнної Польщі, від толерантного розв'язання якої залежала внутрішня стабільність і спокій в державі була проблема врегулювання міжконфесійних відносин. Волинь була поліконфесійним регіоном, де проживали представники різних релігійних конфесій – православні, римо-католики, греко-католики, протестанти, юдеї. Це потребувало від польського уряду комплексного підходу до вирішення проблеми міжконфесійних стосунків у краї.

Після входження західноукраїнських земель до складу Польщі чи не найбільш гостро стояло питання неврегульованого становища Православної церкви. Адже на підставі офіційних даних відомо, що в кордонах відродженої Польської держави опинилось близько 3,8 млн православних вірян[1].

Питання міжконфесійних відносин набуло особливої актуальності у Волинському воєводстві, де більшість населення становили неполяки. За даними перепису 1921 р. на терені воєводства проживало 1 066 842 мешканці православного віросповідання[2]. До того ж Волинська єпархія була найбільшою у складі Православної церкви в Польщі. У 1925 р. вона налічувала 760 парафій, переважно українських за національним складом (для порівняння: чотири інші православні єпархії в Польщі – Поліська, Віленська, Гродненська, Варшавсько-Холмська – разом налічували 651 парафію)[3].

---

[1] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. В 4 т. Т. 4. XX ст., ч. 2 / Іван Власовський. – К. : Либідь, 1998. – (Репринт. вид. 1966 р.). – С. 6.

[2] Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej... – S. 40.

[3] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви… Т. 4, ч. 2. – С. 8.

Після проголошення польської державності статус Православної церкви залишався неврегульованим. У перші повоєнні роки Православна церква в Польщі й надалі підпорядковувалася Московському патріархатові. Майже вся її ієрархія залишалася російською. Вище духовенство намагалося зберегти російську мову в богослужіннях і синодально-консисторіальний устрій церкви. Значна частина православного духовенства відзначалася ворожим ставленням як до Польської держави, так і до національних прагнень українського та білоруського населення, яке становило більшість у східних воєводствах. Відверто промосковська орієнтація православного духовенства не влаштовувала польську владу, яка мала намір використати церкву як один з інструментів своєї інтеграційної політики на «східних кресах».

Концепція польської державної політики щодо Православної церкви формувалася впродовж усього міжвоєнного двадцятиліття й зазнала певної еволюції. У період правління націонал-демократів (1918–1926 рр.) політика державної влади щодо православних не була чітко визначена, хоча вже тоді великий вплив на неї справляла концепція національної асиміляції непольських народів. Польська націонал-демократія проголошувала пріоритет інтересів народу стосовно держави і твердила, що всі непольські нації, числі зокрема й українці, мають бути підпорядковані політичній, культурній і релігійній домінації поляків. Одним із найдієвіших засобів державної та національної інтеграції мала стати віросповідна єдність, яка мала здійснюватись через латинізацію «східних кресів»[1]. Однак концепція ліквідації православ'я мала не багато шансів на успіх, з огляду на значну кількість його послідовників. До того ж уряд мав гарантувати прописані на законодавчому рівні релігійні свободи нацменшинам. «Умова про охорону національних меншин», підписана у Версалі 28 червня 1919 р., а також статті Ризького договору 1921 р. гарантували, серед інших, релігійні права української меншини, що мешкала в Польщі[2]. Ці гарантії згодом підтвердила Конституція 1921 р.

Міжконфесійна ситуація на теренах, населених українцями, ускладнилася на початку 1920-х рр. у зв'язку з розгортанням тут масового руху за українізацію Православної церкви. Найбільш активно він проявився на Волині. Поява українського національно-церковного руху

[1] Стоколос Н. Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918−1939 рр.) щодо православної церкви й українців / Н. Г. Стоколос // УІЖ. – 2005. – № 5. – С. 61.

[2] Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukraina podpisany w Rydze… – S. 827.

була зумовлена кількома причинами. По-перше, він став реакцією на політику Російської православної церкви, яка впродовж багатьох років докладала значних зусиль для денаціоналізації українців. По-друге, до боротьби за надання Православній церкві в Польщі національного характеру українців підштовхнув досвід релігійного співжиття з поляками-католиками в межах Речі Посполитої (XVI–XVIII ст.). По-третє, церковне відродження на Волині було зумовлене поступовим зростанням національної самосвідомості волинян у період після Першої світової війни та в роки національно-визвольної боротьби українців у 1917–1921 рр.

Модель, яку намагалися реалізувати українські громадські та церковні діячі Волині, полягала в тому, що церква має бути за своїм національним характером українською, незалежною від держави, а її устрій – соборним, що гарантуватиме широку участь мирян в управлінні[1]. Один із визначних ідеологів цієї концепції та лідер українського церковного руху на Волині в 1920-х рр. Арсен Річинський вважав, що українці, які становлять переважну більшість вірних церкви, повинні мати вирішальний голос при розв'язанні питань не лише в українських єпархіях, а й у справах, що стосувалися всієї Православної церкви в Польщі[2].

Першим кроком на шляху українізації церкви став Волинський єпархіальний з'їзд духовенства і мирян, що відбувся 3–10 жовтня 1921 р. в Почаєві. Одним із головних питань, які обговорювалися на зібранні, була справа українізації богослужінь. Незважаючи на протести представників промосковського духовенства, з'їзд ухвалив резолюцію, яка впроваджувала вживання української мови у богослужіннях: «Жива віра вимагає й живої віри в молитвах і в Службі Божій, через те треба перейти від церковнослов'янської мови до народної, живої мови української»[3]. Передбачалося, що такий перехід мав відбуватися поступово, в міру того, як церковна влада перекладатиме й ухвалюватиме необхідні богословські книги. Крім цієї

[1] Стоколос Н. Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви… – С. 62.

[2] Річинський А. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людности в Польщі : доклад виголошений на українському православно-церковному з'їзді в Луцьку 5–6 червня 1927 р. / Арсен Річинський. – Луцьк, 1927. – С. 3–4.

[3] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви… – С. 16.

ухвали, з'їзд прийняв і низку інших постанов, у яких окреслювалися основні вимоги національно-церковного руху: відновлення діяльності парафій та монастирів, створення при них органів церковного самоврядування, відродження Луцької єпископської кафедри, видання єпархіального часопису рідною мовою[1].

Рішення почаївського з'їзду дали поштовх подальшому розвитку національно-церковного руху на Волині, на який змушена була вважати і вища церковна ієрархія. Під тиском обставин керівництво Православної церкви пішло на певні поступки у справі українізації церкви. На засіданні Собору єпископів у Варшаві 14 січня 1922 р. було прийнято рішення про видання в Кременці єпархіального часопису українською мовою під назвою «Православна Волинь», а також про відкриття при Волинській єпархії кафедри Луцького вікарного єпископа[2]. Священний синод своїми ухвалами від 16 червня 1922 р. і 3 вересня 1924 р. дав дозвіл на: 1) запровадження української вимови до літургійних старослов'янських текстів; 2) виголошення проповідей українською мовою; 3) навчання дітей українською мовою; 4) видання в синодальній друкарні двотижневика «Духовна бесіда»[3].

Однак прийняті Синодом ухвали впроваджувалися в життя досить повільно, а нерідко зрусифіковане православне духовенство, церковні ієрархи, які намагалися зберегти «російський» характер церкви, їх просто ігнорували. За цих умов Польській державі доводилося маневрувати між українським церковним рухом, що наростав, та промосковською ієрархією церкви.

Слід зазначити, що в перші роки незалежності польська влада доволі толерантно ставилася до українського національно-церковного руху. Український дослідник історії Православної церкви в міжвоєнний період В. Борщевич вважає, що ліберальна позиція уряду щодо процесів національно-культурного відродження мала своє пояснення. Допускаючи обмежений розвиток українського церковного руху, влада «відвертала увагу українців від політичної боротьби, отримувала змогу контролювати проросійську верхівку Церкви і на конфесійному ґрунті тримати Волинь в ізоляції від більш національно-свідомої, але греко-католицької Галичини»[4].

---

[1] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви… – С. 17.
[2] Там само. – С. 22.
[3] Там само. – С. 22–27.
[4] Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині… – С. 44.

У той же час польський уряд вдавався до кроків, спрямованих на посилення свого впливу на Православну церкву в Польщі. За його ініціативи 30 січня 1922 р. було видано адміністративний акт під назвою «Тимчасові правила про ставлення Уряду Речі Посполитої до Православної церкви в Польщі». Цим документом регулювався правовий статус Православної церкви впродовж усього міжвоєнного періоду. Польська державна політика в ставленні до православних полягала у прагненні встановити контроль над усім внутрішньоцерковним життям на «східних кресах». Такий висновок можна зробити на основі аналізу деяких положень «Тимчасових правил». Отож уряд залишав за собою право затверджувати призначення чи зміщення православного духовенства. Кандидатури на вищі церковні посади мали погоджуватися з державними органами. Один із пунктів «Правил» містив положення, яке влада часто використовувала проти українських священиків Волині. Зокрема, ті пастирі, які втратили громадянство або були запідозрені у вчинках, що тягнули за собою судову відповідальність і були «небезпечними для держави», мали бути на вимогу міністра віросповідань і народної освіти усунуті церковною владою[1]. Для відкриття нових парафій та філій обов'язковою була згода міністра.

Низка інших урядових і церковних документів, прийнятих упродовж 1920–1930-х рр. обумовили синодально-консисторіальний устрій Православної церкви, якою мав управляти синод у складі єпископів на чолі з екзархом-митрополитом. Цими актами, зокрема, встановлювалося, що всі єпископи мали складати присягу на вірність державі; висвячення, а також усунення священиків із парафії узгоджувалося із відповідним воєводою; на єпископські посади могли призначатись громадяни Польщі, які здобули теологічну освіту у визнаних урядом Віленській і Кременецькій духовних семінаріях, державному православному богословському ліцеї та на православному богословському факультеті Варшавського університету; державна влада взяла на себе утримання навчальних закладів, у яких здобували освіту кандидати на духовний сан[2].

---

[1] Правовое положение Святой Автокефальной Православной Церкви в Польше. Доклад І-му Поместному Собору Православной Церкви в Польше. – Варшава, 1931. – С. 38.

[2] Стоколос Н. Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви… – С. 63.

Дієвим засобом тиску на церкву та її служителів із боку державної влади стала процедура юридичного набуття польського громадянства священиками. Здійснення священицьких обов'язків ставилося у пряму залежність від набуття громадянства[1]. У таємному листі Міністерства внутрішніх справ Польщі до волинського воєводи від 30 червня 1923 р. зазначалося, що надання громадянства має залежати від позиції духовенства і слугувати винагородою за роботу на користь зміцнення держави та поширення автокефалії[2]. У липні того ж року Волинське воєводське управління надіслало старостам повітів таємний циркуляр у справі надання громадянства православному духовенству. Підставами для позитивного вирішення питання були: 1) лояльність до Польської держави; 2) позитивне ставлення до автокефалії Православної церкви в Польщі[3].

Важливою подією церковно-релігійного життя Польщі міжвоєнної доби стало проголошення автокефалії Православної церкви. У листопаді 1924 р. польському урядові і керівництву Православної церкви вдалося добитися від патріарха Константинопольського видання акта про визнання Православної церкви в Польщі автокефальною. Офіційне проголошення автокефалії відбулося 17 вересня 1925 р. у Варшаві[4]. До нової православної митрополії увійшла і Волинська єпархія.

Прийняття урядом «Тимчасових інструкцій» і проголошення її автокефалії створювали сприятливі можливості для дерусифікації усієї церковної організації. Однак цей процес проходив важко. Єпископат Православної церкви в Польщі загалом негативно сприймав відродження українського православ'я на Волині. Маючи у своїх руках важелі церковної влади, проросійські елементи нерідко використовували такі засоби, як тиск, шантаж, репресії проти тих священиків і мирян, котрі прихильно ставилися до автокефалії та процесів національно-церковного відродження. Доходило навіть до фізичного знищення опонентів. Так, 8 лютого 1923 р. російський шовініст-фанатик,

[1] Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині… – С. 55.

[2] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 98, арк. 1.

[3] Там само, арк. 24.

[4] Wójcik L. Wybrane zagadnienia z dziejów Cerkwi Prawosławnej w II Rzeczypospolitej (1918–1939) / L. Wójcik // Ukraina i Polska po I Wojnie światowej; Religie II Rzeczypospolitej: materiały z sesji naukowych sekcji historii najnowszej Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Gdánskiego, Gdańsk 5.IV.1986 r., Gdańsk 8−9.V.1987 r. – Gdańsk : Uniwersytet Gdański, 1987. – S. 186.

архімандрит Смарагд пострілом із пістолета убив митрополита Варшавського і всієї Польщі Юрія Ярошевського[1]. Новим настоятелем Православної церкви було обрано архієпископа Волинського Діонісія (Валединського).

Убивство митрополита Юрія негативно вплинуло на церковне життя Волині. Новий очільник церкви – митрополит Діонісій – змушений був зважати на впливове проросійське духовенство, перебуваючи одночасно під тиском польської влади, яка дедалі більше виявляла занепокоєння процесами національно-церковного відродження на Волині. Про це свідчить, зокрема, лист міністра віросповідань і народної освіти до волинського воєводи від 23 вересня 1925 р. У ньому зазначалося, що «органи державної влади і управління не можуть прихильно ставитися до процесу українізації Православної церкви…, бо в підсумку це може призвести до відокремлення Православної церкви на Волині від Православної церкви в Польщі, послабити вплив центральної духовної влади у Варшаві і погрожує об'єднанням православних Волині з національною київською церквою (мається на увазі Українська автокефальна православна церква на чолі з митрополитом В. Липківським. – *Ю. К.*). Вважаю недоцільним сприяння політиці українізації церкви з боку Волинського воєводського управління»[2]. Отже місцевій владі на Волині було поставлене завдання дотримуватися курсу на нейтралізацію українського національно-церковного руху.

Новий етап державної політики Польщі щодо Православної церкви був започаткований у 1926 р. після приходу до влади табору «санації» на чолі з Ю. Пілсудським. Запропонована «санацією» національна програма передбачала й більш толерантну релігійну політику. Як зазначалося вище, в основу національної політики пілсудчиків, що реалізовувалася у 1926–1935 рр., було покладено програму державної асиміляції. Її суть полягала в тому, щоб через певні поступки добитися лояльного ставлення національних меншин до Польської держави. Новий режим, серед іншого, погодився підтримувати і національно-церковний рух в обмін на політичну співпрацю.

Свідченням нового підходу уряду до проблеми українського православ'я стало проведення в 1927 р. за неофіційної підтримки влади Українського церковного з'їзду в Луцьку. Ініціатива його скликання

[1] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви… – С. 22.
[2] AAN, MWR i OP, sygn. 98, k. 26–27.

належала відомому громадсько-політичному діячеві, одному з лідерів національно-релігійного життя на Волині А. Річинському. Він очолив організаційний комітет зі скликання з'їзду, до якого увійшли представники від усіх повітів Волині, а також м. Берестя (Поліське воєводство)[1]. Комітет розпочав переговори з митрополитом Діонісієм для отримання дозволу на проведення з'їзду. 7 лютого 1927 р. А. Річинський звернувся до митрополита з проханням «про уділення благословення на скликання в м. Луцьку Українського Православного Церковного з'їзду духовенства і мирян за участю в роботі з'їзду митрополита або кого-небудь з єпископів»[2]. Розглянувши це прохання, Священний синод 26 лютого 1927 р. прийняв постанову, в якій визнав намічений у Луцьку український з'їзд «в церковному відношенні недоцільним і непотрібним» і наказав усьому духовенству під страхом канонічної відповідальності «не осмілюватися бути присутнім на цьому з'їзді»[3]. Вірянам також рекомендували «стриматися від присутності» на цьому зібранні.

Не отримавши дозволу на проведення з'їзду від церковних першоієрархів, організатори вирішили звернутися до уряду. Ще в грудні 1926 р. ряд громадський діячів Волині на чолі з А. Річинським надіслав до міністра віросповідань і народної освіти лист із проханням дозволити проведення з'їзду представників православних українців у Луцьку. А вже 18 січня 1927 р. уряд повідомив, що немає жодних перешкод для скликання церковного з'їзду в Луцьку і дав дозвіл на його проведення. Цей факт свідчив про значне зацікавлення польських урядових кіл українським церковним рухом. Функції посередника влади у стосунках з діячами українського національно-церковного руху покладалися на волинського воєводу. Таємним розпорядженням від 14 травня 1927 р. Міністерство внутрішніх справ доручало воєводі прискорити процес підготовки та проведення з'їзду[4].

Після тривалих приготувань з'їзд відбувся 5–6 червня 1927 р. в Луцьку. На з'їзд прибуло 565 делегатів із Волині, Полісся і Холмщини[5]. Серед присутніх було вісім українських послів і сенаторів, представ-

[1] Кучерепа М. Український православний церковний з'їзд у Луцьку (1927 р.) / Микола Кучерепа // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди : наук. зб. – Луцьк : [б. в.], 2007. – Вип. 26. – С. 98.

[2] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви… – С. 45.

[3] Там само. – С. 46.

[4] Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині… – С. 60.

[5] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви… – С. 47.

ники багатьох політичних партій та громадських організацій, чиновники воєводської адміністрації, зокрема, віце-воєвода Т. Гінтовт-Дзевалтовський. На розгляд з'їзду було винесено вісім питань, що стосувалися проблем українізації і демократизації внутрішнього устрою та життя Православної церкви в Польщі. Найбільш жвава дискусія розгорнулася навколо доповіді А. Річинського «Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі». Доповідач негативно оцінив політику церковної влади щодо задоволення церковно-релігійних потреб українців, навів конкретні факти занепаду релігійного життя, поширення в церкві політиканства. У доповіді А. Річинський зазначив, що Варшавська митрополія провадить цілеспрямовану політику, в якій зацікавлені, зокрема, і владні кола Польщі, для недопущення українізації церкви та національного відродження населення краю. Він розкрив методи боротьби, що використовувалися проти українізації: «Польська консисторія дійшла до того, що, перекидаючи священиків-українців по десять разів з парафії на парафію (за організацію українського церковного хору, за участь у бібліотеці-читальні), загрожує їм від імені Польського воєводи – виселенням за межі воєводства»[1].

Під час дебатів серед учасників з'їзду чітко окреслилося два підходи щодо вирішення проблем церковно-релігійного життя. Менша, але радикально налаштована частина учасників з'їзду, ідеологом якої був А. Річинський, наполягала на потребі припинити взаємини з промосковською частиною ієрархії Православної церкви в Польщі і запросити єпископів Української автокефальної церкви з Києва, які б висвятили українських єпископів для західноукраїнських земель[2].

Інша група, на чолі із головою з'їзду І. Власовським, дотримувалася більш поміркованої позиції щодо вирішення українських церковних проблем, висунувши гасло боротьби за «внутрішню автокефалію» в межах Православної автокефальної церкви в Польщі. Голова з'їзду навіть не поставив на голосування проект резолюції, виголошеної А. Річинським, заявивши, що «питання розриву з церковною владою Православної церкви в Польщі і звернення до влади іншої

[1] Річинський А. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі… – С. 3–4.

[2] Колодний А. М. Життя і творчість Арсена Річинського – самовіддане служіння Богу і Україні / А. М. Колодний // Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості / А. Річинський ; упоряд. : А. Колодний, О. Саган. – Тернопіль : Укрмедкнига, 2002. – С. 39.

Православної церкви поза територією сучасної Польщі не передбачено програмою з'їзду»[1]. Очевидно, «радикальна програма» А. Річинського виходила за рамки домовленостей, укладених між польською владою і провідниками українського церковного руху.

Урешті представники двох течій з'їзду дійшли компромісу і прийняли резолюції щодо всіх обговорюваних питань. У постановах з'їзду було окреслено способи подальшої дерусифікації Православної церкви в Польщі та надання їй українського національного характеру. Перед Синодом Православної церкви в Польщі були поставлені вимоги щодо негайного впровадження української мови до богослужінь у тих парафіях, де цього бажають віряни; повернення до життя українських церковно-народних звичаїв та обрядів, скасованих російською владою; запровадження в церковному діловодстві української мови замість російської; комплектування священиків, дяків і диригентів хорів із числа українців. Передбачалося призначити на три єпископські кафедри на теренах із переважно українським населенням єпископів-українців[2].

Для виконання прийнятих з'їздом рішень було створено Український церковний комітет у складі 36 осіб, куди увійшли представники від усіх повітів Волині, Південного Полісся, Холмщини і Підляшшя. Цей комітет організував ряд повітових та окружних церковно-народних з'їздів, зокрема в містах Володимирі-Волинському і Бересті, та провів опитування щодо мови богослужіння в повітах, населених переважно українцями. Близько 572 сільських громад Волині висловилися за українську мову богослужіння[3].

Український церковний з'їзд у Луцьку став важливою віхою на шляху дерусифікації Православної церкви в Польщі. Його рішення мали характер петиції до церковних властей. Однак навіть такий протест українців зустрів рішучий осуд з боку єпископату. Реакцією на з'їзд з боку офіційних церковних властей став скликаний митрополитом Діонісієм 16–17 червня 1927 р. в Почаєві з'їзд вищого духовенства та церковних старост, який категорично висловився за збереження чинного устрою і російського характеру церкви. Вимогу виборності духовенства і вищої церковної влади, що її висунув луцький з'їзд, єпископат розцінив як «неканонічну, яка може штовхнути

[1] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви… – С. 48.
[2] Там само. – С. 49.
[3] Там само. – С. 55–56.

Православну Церкву в Польщі на шлях політичної боротьби»[1]. З'їзд повністю відкинув і вимогу впровадження української мови до богослужінь і проповідей[2].

Стосунки між єпископатом і діячами українського національно-церковного руху на Волині досягли критичної межі. Їх апогеєм став інцидент у Луцькому Свято-Троїцькому соборі 20 червня 1927 р. Під час богослужіння, яке відправляв митрополит Діонісій, хор, незважаючи на заборону, розпочав співати літургію українською мовою. Коли митрополит перервав службу і спробував випровадити хор із церкви, то це викликало обурення парафіян. З натовпу лунали образливі вигуки на адресу глави церкви[3]. Одна з волинських парафій звернулася до Київського митрополита з проханням прийняти її під свою юрисдикцію[4].

В умовах гострих релігійних суперечок і конфліктів на терені воєводства розпочав свою діяльність у 1928 р. на посаді волинського воєводи Генрик Юзевський. Його призначення на Волинь після приходу до влади в Польщі табору «санації» на чолі з Ю. Пілсудським мало започаткувати «новий підхід» уряду до розв'язання української проблеми на регіональному рівні. Так звана волинська програма Г. Юзевського серед іншого передбачала проведення реформи «православної церкви на Волині у напрямі повернення до традицій соборності та зміни російського національного складу єпископату»[5].

Як глава воєводської адміністрації, Г. Юзевський мав визначити свою позицію в конфлікті православних Волині з вищими церковними ієрархами, тим більше, що цей конфлікт набув політичного забарвлення.

У питанні взаємин держави з Православною церквою воєвода виходив з того, що проблема православ'я в Польщі мала два виміри – зовнішній і внутрішній. Після проголошення незалежності Польщі Православна церква, яка формально залишалася в підпорядкуванні Московського патріархату, була чи не єдиною інституцією, де продовжували домінувати російські впливи. «Всюди панувало переконання, що православ'я не може існувати без Москви, не може не бути

[1] Воскресное чтение. – 1927. – № 26. – С. 290.

[2] Monografia stosunków wyznaniowych w województwie Wołyńskiem. – Łuck, 1936. – S. 51

[3] Там само.

[4] Papierzyńska-Turek M. Miedzy tradycją a rzeczywistocią... – S. 219.

[5] Sprawozdanie z podroży służbowej do województwa Wołyńskiego. 9.X.1926. – BUW, DR, № akc. 361, s. 4.

російським», – писав у своїх спогадах Г. Юзевський[1]. Рішуча позиція Московського патріарха, який довший час відмовлявся визнати незалежність Православної церкви в Польщі під приводом неканонічності, польський уряд розглядав як намагання Москви зберегти за собою можливість втручання у внутрішні справи Польської держави[2].

Проголошення автокефалії Православної церкви в Польщі у 1925 р. не змінило російського характеру церкви. Цю обставину, яка могла значно ускладнити відносини Православної церкви з державою, Г. Юзевський вважав украй шкідливою для національних інтересів Польщі[3]. Тому він вимагав рішучої дерусифікації Православної церкви, а одночасно підтримував вимоги її українізації. На переконання воєводи, «так звана українізація церкви [...] є нічим іншим, як процес її дерусифікації»[4]. Він виходив з того, що неправильний підхід до справи українізації церкви на Волині (чи то з боку єпископату, чи урядових чинників) може призвести до поглиблення конфлікту між православними.

Крім того, Г. Юзевський наполягав на тому, щоб при оцінці релігійної ситуації на Волині враховували ще одну обставину, пов'язану з доктриною «сокальського кордону». Православ'я воєвода розглядав як важливий елемент окремішності Волині від Східної Галичини, основну масу населення якої становили греко-католики. Тому він вважав за потрібне піти назустріч релігійним вимогам волинських українців, аби не допустити «опанування церковного життя українськими націоналістами зі Східної Галичини»[5]. Якнайшвидше врегулювання правового статусу Православної церкви в Польщі, на думку воєводи, могло стабілізувати не лише церковне, а й державно-політичне життя в країні, особливо на її східних теренах, і стати одним із головних чинників, який зміг би суттєво вплинути на формування позитивного ставлення українського православного населення до польської державності[6].

---

[1] Józewski H. Opowiejść o istnieniu. T. 2, cz. 4. – «Wołyń». − BUW, DR, № akc. 3189. – S. 24.

[2] AAN, MWR i OP, sygn. 987, k. 24.

[3] «Wołyń-czerwiec 1937». Sprawozdanie H. Józewskiego obrazuje sytuacje Województwa Wołyńskiego. – BUW, DR, № akc. 1549, s. 59.

[4] Там само.

[5] Sprawozdanie H. Józewskiego obrazujące sytuacje Województwa Wołyńskiego, listopad 1935. – BUW, DR, № akcii 1549, s. 21.

[6] Там само. − S. 24.

Як і багато інших санаційних політиків, воєвода Г. Юзевський був палким прихильником підпорядкування Православної церкви політичним інтересам держави. Він вважав, що православна релігія має стати «державно-польською релігією». На переконання воєводи, це перетворило б Православну церкву в Польщі у «важливий чинник державної асиміляції східних кресів»[1].

Поряд з українізацією Православної церкви важливим засобом її дерусифікації, на думку Г. Юзевського, було повернення до соборного устрою церкви. Він рішуче критикував синодально-консисторіальний устрій, успадкований від «імператорсько-російської церкви», і вимагав розширення участі мирян в управлінні Православною церквою.

Таким чином, політика держави щодо Православної церкви в Польщі, за Г. Юзевським, мала базуватися на підпорядкуванні церкви політичним інтересам держави; автокефалії церкви, її самостійності і незалежності від будь-яких зовнішніх чинників; соборному устрої православної церкви.

Свою роботу на посаді волинського воєводи Г. Юзевський розпочинав в умовах напруженої міжконфесійної ситуації на Волині. Тут на початку 1930-х рр. церковний конфлікт, після деякого затишшя, загострився з новою силою. Цього разу до нього долучилася група українських послів і сенаторів з проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом, котрі наполегливо добивалися від митрополита Варшавського і Волинського Діонісія поступок на користь українців. Досить рішучою була їхня позиція і стосовно самого глави Православної церкви. У доповідній записці на ім’я воєводи Г. Юзевського від 1934 р. Українська парламентська репрезентація Волині заявила про неприпустимість перебування на чолі православної ієрархії митрополита Діонісія, «котрий не розуміє і не хоче розуміти прагнень Православної церкви в Польщі і прагнень величезної більшості прочан»[2].

Велику активність у сфері релігійних відносин на Волині виявляло також Волинське українське об’єднання – проурядова партія, яка одним із пунктів своєї програми проголосила українізацію Православної церкви. Саме ВУО було ініціатором створення в листопаді 1931 р. громадсько-релігійної організації – Товариства прихильників православної освіти та оборони традицій православної віри ім. Петра Могили. Зусиллями УПР Волині членів ВУО й особливо сенатора

[1] Sprawozdanie z podroży służbowej do województwa Wołyńskiego... – S. 4.
[2] AAN, MWR i OP, Sygn. 1048, k. 5.

М. Маслова поновило свою діяльність Луцьке Хрестовоздвиженське братство. Його статут у 1935 р. затвердив воєвода Г. Юзевський.

Можна припустити, що активну діяльність проурядової групи послів і сенаторів на церковній ниві інспірувала адміністрація Г. Юзевського, яка в такий спосіб намагалася чинити тиск на вищу ієрархію Православної церкви. Угодовська течія на Волині в обмін за політичну підтримку влади отримала від неї дозвіл на дерусифікацію церкви в рамках, що не загрожували державним інтересам. Яскравим свідченням цього стали події 10 вересня 1933 р. у Почаєві.

Акцією, яка мала в черговий раз продемонструвати російський характер православ'я в Польщі, мали стати урочистості, присвячені 10-річчю митрополії Діонісія, що були заплановані на 10 вересня 1933 р. в Почаєві. На святкування прибули православні єпископи з Румунії, єпископи Олексій з Гродна і Олександр із Пінська, волинські єпископи Полікарп і Симон. У Почаєві зібралось близько 20 тис. прочан, адже саме на цей день припадало свято Святого Йова Почаївського.

Г. Юзевський вирішив перехопити ініціативу з рук православних ієрархів і діяти за власним сценарієм. Запросивши до себе посла С. Скрипника, воєвода обговорив з ним план дій, який полягав у тому, щоб за посередництвом групи українських послів і сенаторів організувати в Почаєві українську маніфестацію[1]. «Визнаю, – писав у своїх спогадах Г. Юзевський, – що наш план був досить ризикованим. Багатотисячний натовп, оточений мурами монастиря, під час маніфестації міг викликати трагічні наслідки і людські жертви»[2]. Проте воєвода вирішив не відмовлятися від проведення акції, керівником якої був призначений посол С. Скрипник.

Під час урочистостей 10 вересня 1933 р. в Почаєві на території Лаври було вивішено близько 50 транспарантів із вимогами українізації Православної церкви, лунали антиросійські гасла й українські пісні. На почаївській дзвіниці з'явився жовто-блакитний прапор. Після маніфестації відбулося посольське віче за участю 12 тис. осіб, яке за дорученням УПР Волині організували посли С. Скрипник, М. Бура, Т. Тележинський. У своїх промовах вони детально аналізували стан Православної церкви в Польщі, висвітлювали питання соборності церкви та проблеми її українізації, зазначали, що і УПР Волині, і весь український народ не веде боротьби з ієрархами, а

[1] Józewski H. Opowiejść o istnieniu. T. 2, cz. 4. – «Wołyń»... – S. 28.
[2] Там само.

прагне до того, щоб українській церкві було повернуто соборний устрій та традиції, які скасував російський царат[1]. У резолюції віча ставилися вимоги, які мали сприяти подальшому відродженню українського православ'я на Волині. Делегація послів і сенаторів вручила резолюцію митрополиту Діонісію.

Події в Почаєві викликали резонанс не лише на Волині, а й в усій Польщі. На них широко відгукнулася російська православна преса. Єпископат Православної церкви в Польщі виступив із різким засудженням почаївських подій. У листі до міністра віросповідань і народної освіти митрополит Діонісій назвав цю акцію, організатором якої стали українські посли і сенатори, члени ББ, разючим проявом безбожництва і релігійного анархізму[2]. 9 жовтня 1933 р. митрополит Діонісій видав відозву до архієпископів, духовенства, ченців та всіх вірних Православної церкви в Польщі. У ній він вкотре засудив «почаївські розрухи» і в різкій формі заявив, що української мови не буде впроваджено до богослужінь; вони й надалі повинні відправлятися церковнослов'янською мовою, «освяченою тисячолітньою традицією»[3].

Невдовзі після почаївських подій у Рівному відбулося засідання УПР Волині, присвячене церковним справам. Результатом дискусій стало прийняття відозви, в якій стверджувалося, що розвій Православної церкви в Польщі пов'язаний із відродженням церковних традицій давньої Речі Посполитої, чому активно протидіють російські ієрархи. Відозва в черговий раз ставила вимогу призначення до Волинської єпархії єпископа-українця і дерусифікації православного духовенства на Волині[4]. З підтримкою цих вимог виступив і воєвода Г. Юзевський, який заявив, що події в Почаєві мають стати серйозною пересторогою для ієрархів і уряду, а зміна курсу політики ієрархів Православної церкви є конечною і неминучою. «Ієрархи, – наголошував воєвода, – мусять знайти "modus vivendi" з проурядовою групою волинських православних послів і сенаторів»[5].

Незважаючи на ці заяви, митрополит Діонісій і надалі займав рішучу позицію щодо українських вимог, особливо у справі призначення на Волинь окремого єпископа-українця. Це змусило втрутитися

[1] Monografia stosunków wyznaniowych… – S. 55.

[2] Materiały dotyczące Województwa Wołyńskiego. – BUW, DR, № akc.432, teczka 51, s. 2.

[3] Українська Нива. – 1933. – № 38/39. – С. 2.

[4] Monografia stosunków wyznaniowych… – S. 56.

[5] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 3, спр. 3, арк.10 зв.

у конфлікт уряд. У листі від 22 вересня 1933 р. до митрополита Діонісія міністр віросповідань і народної освіти Я. Єнджиєвич порушив питання про призначення до Волинської єпархії єпископа, котрий мав би постійну резиденцію на Волині, і просив митрополита винести цю справу на обговорення Синоду Православної церкви[1].

Уже до 1 грудня 1933 р. єпископат за погодженням з урядом визначив кандидатуру на посаду волинського архієпископа. Ним мав стати єпископ Гродненсько-Новогрудський Олексій Громадський. Погодившись на призначення єпископа Олексія на Волинь, митрополит Діонісій висунув, однак, вимогу приєднання до Варшавської єпархії 100–150 волинських парафій Володимирського, Любомльського, Ковельського повітів[2]. У листі Г. Юзевського до директора департаменту віросповідань Міністерства віросповідань і народної освіти Ф. Потоцького воєвода оцінив кандидатуру О. Громадського як цілком прийнятну на посаду волинського єпископа, але рішуче відкинув пропозиції митрополита Діонісія щодо відокремлення окремих волинських парафій[3]. Під тиском уряду митрополит Діонісій змушений був піти на поступки.

У березні 1934 р. Синод Православної церкви в Польщі призначив владику Олексія правлячим волинським архієреєм, а його заступником – архімандрита Полікарпа Сікорського[4]. З того часу політика українізації Православної церкви поступово почала набувати реального змісту. Збільшилася кількість парафій, де богослужіння провадилося української мовою. Станом на 1 листопада 1935 р. на Волині було 122 таких парафії. Крім того, на території Волинської єпархії налічувалося 40 парафій, де богослужіння відправлялося поперемінно українською і церковнослов'янською мовою, 27 парафій, де воно велося церковнослов'янською мовою з українською вимовою, 99 парафій, у яких українська мова була впроваджена частково, і 129 парафій, у яких богослужіння відправлялося українською мовою періодично (урочисте чи жалобне богослужіння). Таким чином, процес українізації тою чи іншою мірою охопив 423 із наявних на той час 678 парафій Волинської єпархії[5].

---

[1] Materiały dotyczące Województwa Wołyńskiego. – BUW, DR, № akc. 432, teczka 51, s. 1.

[2] Там само. − Teczka 54, s. 1.

[3] Там само.

[4] Там само. − Teczka 53, s. 1.

[5] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 2967, арк. 6.

Наступним кроком у процесі українізації Православної церкви на Волині стало прийняття Волинською консисторією постанови від 23 жовтня 1934 р., яка запроваджувала українську мову як офіційну мову органів єпархіального управління[1]. Остаточним підтвердженням нового курсу православної ієрархії стали збори єпархіального духовенства і мирян Волинської єпархії, що відбулися 29–30 січня 1935 р. у Кременці. На єпархіальному з'їзді були присутні усі волинські єпископи, члени консисторії, обрані духовенством делегати, декани Волинської єпархії, а також посли і сенатори проурядового ББ: П. Певний, Є. Богуславський, С. Тележинський, С. Серафимович, М. Маслов, М. Бура, І. Гловацький. З'їзд висловив повну підтримку українізаційної політики єпархіальних властей[2].

Від середини 1930-х рр. процес українізації Православної церкви на Волині вповільнився, а невдовзі став натрапляти на щораз сильніший спротив не лише з боку російського православного духовенства, а передусім – з боку самих поляків. До цього спричинилися переважно зміни у внутрішній політиці Польської держави після смерті Ю. Пілсудського у 1935 р. У державній політиці панівною стає тенденція національної асиміляції. У доповідній записці Міністерства військових справ на ім'я міністра внутрішніх справ від 28 серпня 1933 р. вказувалося що українізація Православної церкви на Волині була не лише безглуздям, а й крайністю, яка могла мати дуже небезпечні наслідки для Польської держави[3].

Наприкінці 1935 р. у Варшаві створюється комітет у справах національностей, який на першому ж своєму засіданні заявив, що «…православна церква повинна стати інструментом поширення польської культури на східних кресах, отже, необхідно докладати зусиль до *спольщення православ'я* й припинення його українізації»[4]. У листопаді 1935 р. близький до урядових кіл часопис «Warszawski Dziennik Narodowy» вмістив статтю, в якій стверджувалося, що православ'я в Польщі мусить бути православ'ям польським, але не православ'ям російським або ж українським. «Констатуємо, – пише анонімний автор, – що перші ластівки цього процесу (полонізації

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 2967, арк. 6.

[2] Monografia stosunków wyznaniowych… – S. 58.

[3] Materiały dotyczące Województwa Wołyńskiego. – BUW, DR, № akc. 432, teczka 51, s. 3.

[4] Стоколос Н. Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі… – С. 66.

православної церкви. – *Ю. К.*), який, зрештою, може завершитися через кілька поколінь, вже з'явились»[1].

Однією з перших таких «ластівок» була постанова Синоду Православної церкви в Польщі, прийнята 17 жовтня 1936 р. Вона затвердила переклад окремих літургій польською мовою. Ці постанови викликали гостру реакцію з боку українських політичних сил, що розцінили їх як перший крок на шляху полонізації православ'я в Польщі[2]. Газета «Волинське слово» (орган УПР Волині) в номері від 18 березня 1937 р. зазначала, що ці ухвали, спрямовані проти українізації богослужінь, повертають стан напруженості й непевності у справі літургійної мови у волинських парафіях[3].

Черговим кроком польських властей, спрямованих проти українізації Православної церкви, стало прийняття рішення про поетапне закриття єдиного на Волині навчального закладу, що готував православних священиків, – Державної православної духовної семінарії в Кременці. Замість неї передбачалося відкрити державний теологічний ліцей у Варшаві. Подібні заходи викликали нове напруження у міжцерковних відносинах на Волині.

У другій половині 30-х років політика українізації Православної церкви на Волині натрапляла на гостру критику не лише з боку вищих урядових кіл, а й самих українців. У лютневому номері часопису «Шлях нації» з'явилася стаття колишнього посла С. Хруцького під назвою «Православна церква в Польщі». В ній автор стверджував, що основною рисою політики польського уряду щодо Православної церкви є прагнення до цілковитого підпорядкування цієї церкви державі для використання її як інструменту асиміляційної політики уряду. «Існує чітка тенденція уряду, – продовжував С. Хруцький, – до збереження Православної церкви в стані непевності і невизначеності. Православна церква поділена на величезну кількість партикулярних сил, які йдуть різними шляхами до різних цілей»[4]. На думку автора, така політика уряду спричинила занепад православ'я в Польщі. З подібною критикою з трибуни Сейму виступали навіть посли проурядового ББ на Волині[5].

---

[1] Materiały dotyczące Województwa Wołyńskiego. – BUW, DR, № akc. 432, teczka 83, s. 8.

[2] AAN, MSZ, Sygn. 2350, k. 813.

[3] Там само.

[4] Там само. − Sygn. 2870, k. 1.

[5] Там само. − Sygn. 2348, k. 298.

Отже, зміни у вищих ешелонах влади негативно відбилися на становищі української Православної церкви на Волині. Ідея підтримки українського православ'я як складової частини українсько-польської співпраці знаходила щораз менше прихильників серед поляків. У 1937–1939 рр. уряд відкрито перейшов до політики полонізації Православної церкви і насильницького переведення волинян у католицьку віру. В цей час складовою частиною офіційної політико-державної доктрини була т. зв. польська модель католицизму, яка виходила з тези про «польське християнство» як головний форпост на шляху наступу нехристиянського світу[1]. Цим форпостом мали стати насамперед «східні польські землі» – Волинь та Полісся, які підлягали полонізації. Зміцнення «християнського муру» по «східних кресах» на практиці мало привести до покатоличення українського населення через політику т. зв. «ревіндикації»[2].

«Ревіндикаційна кампанія» у східних польських воєводствах проводилася у кількох напрямах. Ще в 1929 р., спираючись на рішення Найвищого суду у Варшаві, римо-католицький єпископат почав подавати численні позови щодо повернення Римо-католицькій церкві майна, передовсім храмів, які були відібрані за часів Російської імперії в римо- та греко-католиків. На початок 1930 р. кількість т. зв. ревіндикаційних позовів сягнула 724, а пізніше зросла до 755[3]. Волинський краєзнавець В. Рожко звертає увагу на те, що лише 202 сакральних об'єкти в Західній Україні колись належали римо-католикам, а решта – уніатській церкві[4].

Незважаючи на те, що позовні заяви римо-католицького єпископату меншою мірою стосувалися території Західної Волині (надійшло загалом 145 позовів), але під загрозою ревіндикації опинилися шість найбільших православних святинь краю, у тому числі Почаївська

[1] Гулай В. В. «Ревіндикаційна» акція 1937–1938 рр. на північно-західних українських етнічних землях як інструмент репресивної етноконфесійної політики Другої Речі Посполитої / В. Гулай // Слов'ян. вісн. : зб. наук. пр. Серія: Іст. і та політ. науки» / Рівнен. ін-т слов'янознавства Київ. славіст. ун-ту. – Рівне : РІС КСУ, 2011. – Вип. 12. – С. 187.

[2] Крамар Ю. В. Акція окатоличення українців Волині 1938 року: причини, хід та наслідки / Ю. Крамар // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. Серія іст. науки. – 2001. – Вип. 5. – С. 127–138.

[3] Гулай В. В. «Ревіндикаційна» акція 1937–1938 рр… – С. 188.

[4] Рожко В. Відродження Української Православної Церкви на Волині: (1917–2006 рр.) / В. Рожко. – Луцьк : Волин. кн., 2007. – С. 107.

Лавра[1]. Кількість римо-католицьких храмів на території Волинського воєводства у період 1918–1935 рр. зросла майже вдвічі – від 69 до 130[2] (див. додаток 5) Зауважимо, однак, що це зростання відбулося здебільшого за рахунок будівництва нових сакральних споруд (таких на Волині в середині 1930-х рр. налічувалося 44). За цей же час Римо-католицькій церкві було передано 17 православних святинь[3]. У стані розгляду в середині 1930-х рр. перебувало 36 справ[4]. Отже процес ревіндикації православних церков на Волині не набув масового характеру.

Однак те, що ревіндикаційні позови мали політичний підтекст, не приховували навіть самі польські політики, які розглядали їх як дієвий інструмент зміцнення «польськості» т. зв. східних кресів та «скріплення католицтва латинського обряду». Виступаючи 2 липня 1936 р. на нараді вищого командного складу армії, міністр військових справ Т. Каспжицький заявив, що «Польська держава … повинна прагнути до підпорядкування віруючих окремих конфесій асиміляційним впливам польської культури [...], а там, де це можливо, як наприклад, щодо слов'янських меншин, процес полонізації церковно-релігійного життя слід оточити якнайбільшою увагою»[5].

Промовою керівника військового відомства було започатковано «рух православних поляків» на теренах східних воєводств Речі Посполитої. Метою акції, яка проводилася за активної участі військових, проголошувалося «повернення до польськості всього, що було польським». Йшлося передусім про повернення до «віри предків» тих груп населення, які з тих чи інших причин втратили свою польську національну свідомість і були зукраїнізовані. За підрахунками військових, на Волині налічувалося понад 400 місцевостей, де мешкало 100–150 тисяч «рутенізованих» поляків[6]. Це здебільшого нащадки давньої так званої загродової шляхти. Для координації руху загродової шляхти 25 лютого 1938 р. було засновано комітет у справах

[1] Monografija stosunków wyznaniowych... – S. 3–4.

[2] Там само. – S. 3.

[3] Там само. – S. 3–4.

[4] Там само. – S. 4.

[5] Stawecki P. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939 / P. Stawecki. – Warszawa : Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1969. – S. 169–170.

[6] AAN, Komitet do spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Polski, sygn. 1, k. 8.

загродової шляхти на Сході Польщі. Головою комітету став перший віце-міністр військових справ генерал Я. Глуховський[1].

Другим напрямом ревіндикаційно-полонізаційної кампанії на «східних кресах» було насильницьке «навернення» православних українців на католицьку віру. Для реалізації цієї програми 11 грудня 1936 р. в Любліні на базі військово-адміністративного округу, що охоплював території Люблінського і Волинського воєводств створювався Координаційний комітет на чолі з генералом М. Сморавінським[2]. Його рішення були обов'язковими для органів державної влади і місцевого самоврядування.

Ревіндикаційна кампанія розпочалася на Волині у другій половині 1937 р. Передусім вона торкнулася прикордонних повітів воєводства. Методи, які використовувалися для переведення православних українців на католицьку віру, були найрізноманітнішими: від адміністративного тиску до відвертого залякування і погроз. У багатьох випадках селянам за зміну віри обіцяно додатковий наділ землі під час парцелярії, звільнення від податків, надання грошової допомоги, ліквідація боргів. Така агітація не раз потрапляла на придатний ґрунт. Той, хто зголошувався перейти на римо-католицьку віру, аргументував свою позицію тим, що не хоче більше бути «кривдженим українцем», а хоче стати поляком, людиною, яка має більше прав.

Слід зауважити, що в акції здобуття православних для католицизму на Волині активну участь брали збройні підрозділи Корпусу охорони прикордоння, а допомагала адміністрація (державна і самоврядна). Нерідко для того, щоб змусити православних зректися своєї віри КОП використовував методи морального і матеріального шантажу. Працівник слідчого відділу державної поліції в Кременці Й. Огороднік у своєму звіті на ім'я воєводи Г. Юзевського про перебіг ревіндикаційної кампанії на терені повіту змушений був констатувати, що КОП у своїй «місіонерській діяльності» застосовував тактику середньовічних лицарів-хрестоносців[3]. Католицька церква офіційно в кампанію не втручалася, а починала діяти лише тоді, коли група православних у тому чи іншому населеному пункті «готова була прийняти католицизм».

У прикордонних повітах воєводства підрозділи КОПу всіляко перешкоджали діяльності православних священиків. Про труднощі, з

[1] AAN, Komitet do spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Polski, sygn. 1, k. 19.
[2] Stawecki P. Następcy Komendanta... – S. 190.
[3] Держархів Рівненської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 7250, арк. 55.

якими стикалося православне духовенство Кременецького повіту при здійсненні своїх священицьких обов'язків, писав у своєму зверненні до польського уряду посол УПР С. Скрипник: «Парох села Козачків, – читаємо у документі, – уже не раз був заарештований і відпроваджуваний, немов якийсь злочинець, під багнетами до віддаленої на 6 км стражниці. Православний благочинний (декан) лановецького деканату не дістає дозволу на відвідини десяти підлеглих йому парохій. Парох Суражу-Ходаків має перешкоди при викладах науки православної релігії в школі Ходаків»[1] (повний текст документу наведено в додатку 6).

Частими були випадки, коли православним священикам прикордонних повітів заборонялося відправляти богослужіння нічної пори (наприклад, під час Страсного тижня чи на Великдень). При цьому такі заборони нерідко видавалися у формі, які ображали релігійні почуття православних. Так, священик с. Кобиля Рівненського повіту 12 березня 1938 р. напередодні Великодніх свят отримав від начальника місцевого КОПу повідомлення наступного змісту: «За дорученням вищих органів влади забороняю святому отцю відправляти богослужіння нічної пори, тобто від заходу до сходу сонця»[2].

Характерною рисою ревіндикаційного руху на Волині була його масовість: здійснювалося переведення на римо-католицьку віру цілих сіл. Особливо великого резонансу в усій Польщі набула справа насильницького переведення православних українців на римо-католицький обряд у с. Гриньках Кременецького повіту.

17 жовтня 1937 р. у приміщенні сільської школи місцевий підрозділ КОПу влаштував імпрезу, на яку було запрошено й українську молодь Гриньків. Наступного дня виявилося, що під час свята при загадкових обставинах невідомі здійснили наругу над портретами вищих керівників держави і державним прапором. Тоді ж капрал КОПу заарештував шістьох хлопців, звинувачених у здійсненні злочину. Місцева влада і військові почали домагатися виселення їх та їхніх родин із Гриньків. Одночасно в селі поширювалися провокаційні чутки про те, що до Гриньків прибуде каральна військова експедиція, яка здійснить масову пацифікацію. Після цього відбудеться виселення всіх підозрюваних у найменшій нелояльності щодо Польської держави[3].

---

[1] Держархів Рівненської обл., ф. 479, оп. 1, спр. 8, арк. 1 зв.

[2] Там само.

[3] Центральний державний історичний архів у Львові (ЦДІАЛ), ф. 344, оп. 1, спр. 582, арк. 3.

Постійний моральний терор не залишився без наслідків. 19 грудня 1937 р. близько 400 місцевих православних українців перейшли на римо-католицький обряд[1]. Події в Гриньках викликали рішучий протест із боку українських політичних сил. Посол від Галичини С. Баран звернувся 11 лютого 1937 р. із запитом до Міністерства внутрішніх справ, а також міністра віросповідань і народної освіти[2]. Він вимагав негайного припинення терору з боку КОПу щодо православного населення с. Гриньків і призначення урядового розслідування цієї справи. Голові УПР Волині С. Тимошенку не дали змоги ознайомитися зі справою на місці[3]. У заяві від 10 січня 1938 р. УПР Волині вимагала нормалізувати ситуацію у прикордонній смузі й заборонити втручання у релігійні справи військових та представників самоврядних органів[4]. Подібні дії військові застосовували і до інших православних громад краю. Посол УПР С. Скрипник у своєму зверненні до Голови польського уряду від 10 липня 1938 р. розцінив такі дії влади щодо православного населення як політику «приниження і гноблення»: «Акція навернення (насильницького переведення на католицизм. – *Ю. К.*), –ішлося в документі, – сполучена з погрозами виселення не-католиків із прикордонної смуги, із звільненням православних з посад в державних і самоврядних установах, із різними прикростями для стероризованого православного населення та з обіцянками різних користей для нових католиків – не тільки не зменшилась, а, навпаки, зміцніла в просторі та інтенсивності, спричиняючи серед православного громадянства враження, що по відношенню до нього *сталася зміна дотепеперішньої окраїнної політики* на політику, про яку Великий Маршалок (Ю. Пілсудський. – *Ю. К.*) говорив, як про політику «приниження і гноблення»[5].

Акція у Гриньках загалом була лише фрагментом політики зміцнення польської присутності на «кресах», яку проводило військо, починаючи з 1936 р. Однак вона стала останнім елементом розправи військових із воєводою Г. Юзевським. Постає питання: чи не були події у Гриньках спланованою акцією військових, здійсненою задля остаточної компрометації воєводи в очах уряду і президента? Адже те, що Г. Юзевський не відразу намагався висловити своє ставлення

[1] ЦДІАЛ, ф. 344, оп. 1, спр. 582, арк. 4.
[2] Там само. − Арк. 1–9.
[3] Там само. − Арк. 5 зв.
[4] Держархів Волинської обл., ф. 60, оп. 1, спр. 1, арк. 98.
[5] Держархів Рівненської обл., ф. 479, оп. 1, спр. 8, арк. 1 зв.

до подій у Гриньках і не засудив дій КОПу, військові розцінили як ознаку слабкості його політичних позицій.

На воєводу посипалися нові доноси військових у Варшаву. Лише після цього Г. Юзевський звернувся зі скаргою до Міністерства внутрішніх справ про зловживання КОПу у прикордонних повітах воєводства. Воєвода звинуватив військо у застосуванні терору щодо православного населення Волині. «Те, що діялося на Волині у 1938 році, – писав Г. Юзевський, – ставало нестерпним. Це був замах не тільки на православних, але замах на Польщу»[1]. Отже, воєвода відверто виступив проти того курсу національної політики, який проводив польський уряд на східних теренах Речі Посполитої, починаючи з другої половини 30-х років. Цілком зрозуміло, що за цих умов відставка Г. Юзевського ставала лише питанням часу. Врешті у квітні 1938 р. він був відкликаний з Волині й отримав нове призначення на посаду глави воєводської адміністрації у Лодзі.

Невдовзі після відставки Г. Юзевським була підготовлена доповідна записка «Щодо основних напрямів польської державної політики на Волині», у якій колишній воєвода виклав своє бачення розвитку ситуацій на терені воєводства на найближчу перспективу[2]. Велику стурбованість воєводи викликав факт втручання військових у справи міжнаціональних і міжконфесійних відносин на Волині. Г. Юзевський вказував на неприпустимість втягування війська в політичну боротьбу, позаяк це підривало авторитет державної влади в очах громадян і анархізувало суспільство. На думку воєводи, політика зміцнення польської присутності на Волині, яку наприкінці 30-х років започаткували військові, у недалекому майбутньому могла обернутися непередбачуваними для держави наслідками. Терор щодо православного населення, тенденція до повної полонізації українського шкільництва, звільнення української інтелігенції зі своїх посад – усі ці починання нового керівництва воєводської адміністрації на Волині, на переконання Г. Юзевського, невдовзі призведуть до «вкрай небажаних і небезпечних» для поляків змін в укладі політичних відносин на східних теренах Речі Посполитої[3]. «Для чого, – риторично запитував колишній воєвода, – Польща демонструє перед усім світом і так, зрештою, добре відому в нашій історії нетолерантність щодо

[1] Józewski H. Opowiejść o istnieniu. T. 2, cz. 4. – «Wołyń»… – S. 47.

[2] Memoriał H. Józewskiego w sprawie kierunku polskiej polityki państwowej na Wołyniu. 1938 r. – BUW, DR, № akc. 1549. – S. 1–30.

[3] Там само. – S. 18–19.

українців? Для чого, власне тепер руками певних чинників на наших кресах запалено пожежу ненависті?»[1]. На думку Г. Юзевського, цей шлях вів у безвихідь, адже ненависть до всього українського викликала з боку українців ненависть до всього польського.

За ініціативою нового волинського воєводи О. Гауке-Новака була розроблена і в лютому 1939 р. затверджена польським Міністерством внутрішніх справ «Програма державної політики Польщі на Волині»[2]. Головне завдання «нового курсу», за словами самого воєводи, полягало у «прискоренні процесу полонізації воєводства»[3]. Сама програма складалася з кількох розділів. Перший присвячувався проблемі православного населення Волині. «Реалізуючи польську програму щодо руського (українського. – *Ю. К.*) населення, – йшлося у документі, – слід мати на увазі, що не все православне населення може бути зараховане до цієї нації. Не можна ототожнювати православних із руською (українською) нацією. Боротьба за душі несвідомого православного населення мусить бути піднята польською громадськістю, і ця боротьба в інтересах держави має закінчитися перемогою»[4]. У цьому ж розділі запропоновано низку засобів для досягнення поставленої мети. Передбачалося, зокрема, створити осередки православних поляків, які б започатковували ефективну полонізацію, охопити «несвідому» українську молодь польськими напіввійськовими організаціями, посилити польський вплив у сільськогосподарських гуртках і кооперативах, активізувати польську пропаганду в органах місцевого самоврядування.

У розділі, де йшлося про вживання термінів «русини» та «українці», вказувалося: «Прогресуючий національний процес в українському суспільстві призвів до того, що назви “українець” і “український” стали символами ворожого Польщі напряму і сепаратистського руху, який ставить за мету утворення України на землях, що входять до складу Польської держави й на яких *одвічно* проживають поляки»[5]. Далі підкреслювалося, що терміни «українець» і «український» слід вживати лише стосовно тих осіб, які усвідомлюють і відчувають себе українцями. В інших випадках замість цих визначень пропонувалося

[1] Memoriał H. Józewskiego w sprawie kierunku polskiej polityki państwowej na Wołyniu. 1938 r. – BUW, DR, № akc. 1549, S. 21–22.

[2] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 4671.

[3] Там само. − Спр. 4634, арк. 9.

[4] Там само. − Спр. 4671, арк. 1.

[5] Там само. − Арк. 5.

використовувати слова «русин», «руський», а також такі нейтральні назви, які б нічого спільного з національністю не мали, як наприклад, «православний», «волиняк», «тутейший». Велика увага приділялася уніфікації календаря, вихованню нового покоління православного духовенства, яке б допомагало полонізувати українців. На думку авторів «Програми», її якнайшвидша реалізація сприятиме повній асиміляції українців.

Програма зміцнення польської присутності на Волині, реалізацію якої розпочала нова адміністрація на чолі з воєводою О. Гауке-Новаком засвідчила кінець ліберальної політики польських урядів у національному питанні загалом і в ставленні до Православної церкви зокрема.

4.2. Неоунійний рух на Західній Волині у 1920–1930-х рр.

У наверненні православних українців на католицизм використовувалися не тільки методи адміністративного тиску і морального шантажу. Задля посилення асиміляційного впливу на українське православне населення Римо-католицька церква на початку 1920-х рр. розгорнула діяльність, спрямовану на запровадження серед православних вірян східних регіонів держави так званої нової унії у формі католицизму східнослов'янського обряду. Парафії нової унійної церкви офіційно називалися парафіями «Костьолу католицького східнослов'янського обряду» або «Римо-католицького костьолу східного обряду»[1]. У деяких документах новий обряд мав назву східнокатолицький, слов'янокатолицький, візантійсько-слов'янський, біритуалістична (двообрядова) унія. Акція поширення католицтва у східному обряді серед українського та білоруського населення міжвоєнної Польщі мала й неофіційну назву – «неоунія».

Акція неоунії була започаткована Ватиканом на початку XX ст. Як зазначив у березні 1918 р. папа римський Бенедикт XV, її мета − «привернути об'єднані східні церкви до давньої єдності»[2]. Ватикан

[1] Стоколос Н. Г. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.) / Н. Стоколос // УІЖ. – 1999. – № 4. – С. 74.

[2] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 4419, арк. 18.

розглядав східні воєводства Речі Посполитої як своєрідний місток між католицькою Польщею і православною Росією. На думку прихильників унії, швидке падіння радянської влади в більшовицькій Росії, де православ'я перебувало в занепаді внаслідок репресивної політики влади і внутрішніх розколів, створить сприятливі умови для католицької пропаганди. Задля зближення східного й західного християнства 1917 р. в Римі було засновано Конгрегацію у справах східних церков. У той самий час розпочав діяльність Східний понтифікальний інститут, що готував місіонерів для країн Східної Європи.

Серед вищого польського духовенства головними прихильниками запровадження унії на новоприєднаних «окраїнах» були новогрудський архієпископ Едвард Ропп, підляський єпископ Генрик Пшездзецький та віленський єпископ Єжи Матулевич[1]. З огляду на те, що поширення унії в її греко-католицькому варіанті, який мав виразно українське забарвлення, було неприйнятним для польської влади, то польські єпископи схилялися до того, щоб створити новий уніатський обряд, заснований на синодальному обряді Православної церкви. Цей обряд мав стати перехідним етапом до латинського або ж окремим і самодостатнім обрядом в рамках Католицької церкви[2].

У жовтні 1923 р. підляський єпископ Генрик Пшездзецький представив папській курії проект, який передбачав утворення на польських землях, цілком або частково заселених православними, нової унії у формі церкви східного обряду, незалежної від Греко-католицької церкви. Папа Пій XI схвалив план організації нової унійної церкви, до розробки якого було залучено і єпископа Г. Пшездзецького. За задумом Ватикану розбудовою нової церкви мало займатися лише римо-католицьке духовенство, а готувати священиків східного обряду – римо-католицькі семінарії[3].

Декретом Конгрегації у справах східної церкви від 10 грудня 1923 р. на Підляшші створюється перша католицька парафія цього обряду. Кілька тижнів потому, 21 січня 1924 р., було опубліковано папський декрет у справі «унійної діяльності», з відповідними повноваженнями для єпископа Г. Пшездзецького, які надавали йому право

[1] Скакун Р. «Нова унія» у Другій Речі Посполитій (1924–1939) / Р. Скакун // Ковчег : наук. зб. із церк. історії / за ред. о. Б. Гудзяка, І. Скочеляса, О. Турія. – Т. 5. – Львів : Місіонер, 2007. – С. 206.

[2] Там само.

[3] Стоколос Н. Г. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі… – С. 76.

створювати унійні парафії «скрізь, де того побажає місцеве населення»[1]. 1925 р. з ініціативи папи Пія IX створюється так звана комісія «Pro Russia», до компетенції якої належали церковні справи католиків, що мешкали в Радянському Союзі, опіка над російською еміграцією, керівництво місіонерською діяльністю в сусідніх із СРСР країнах, захист «усіх тих, хто з релігійного погляду був підданий русифікаційним впливам»[2]. До сфери діяльності комісії увійшли й справи східних земель Польщі, зокрема Волинь. З-під її юрисдикції було виключено українські греко-католицькі парафії Східної Галичини, оскільки права Греко-католицької церкви захищалися особлива угодою − Конкордатом між Польщею і Ватиканом від 10 лютого 1925 р.

Отож у квітні 1925 р. на підставі відозви папського нунція у Варшаві неоунійний рух починає поширюватися в Луцькій, Поліській і Віленській єпархіях. Організаційні засади діяльності нової унійної церкви на сході Польщі регулював документ, розроблений ще у грудні 1923 р. Ватиканом. Це були інструкції для підлеглого Апостольській столиці духовенства Польщі щодо проведення унійної роботи на теренах із переважно православним населенням. Своєрідність католицизму східного обряду полягала в тому, що його священнослужителі здійснювали богослужіння в основному за православним чином. Документ забороняв їм змінювати будь-що у православних богослужіннях і таїнствах. Місіонерам нової унійної церкви потрібно було лише додавати до традиційного православного ритуалу служб молитву за Папу Римського та уніатського єпископа. Відправи в церквах східного обряду мали провадитися церковнослов'янською мовою. Під час окремих богослужінь допускалося вживання білоруської, польської, російської та української мов. Священикам неоунії надавалося право так званого біритуалізму, тобто право відправляти службу за православним або ж за латинським зразком[3].

Зауважимо, що ідея нової церковної унії в Польщі виходила далеко за межі суто конфесійної проблеми. Польський уряд негативно поставився до нового обряду, аргументуючи свою позицію тим, що діяльність церкви східного обряду в Польщі не передбачена умовами Конкордату 1925 р. У розмові з папою Пієм XII у 1925 р. керівник зовнішньополітичного відомства Польщі В. Скжинський заявив, що

[1] Rzemieniuk F. Kościoł katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego… – S. 57.

[2] Там само. – S. 58.

[3] Стоколос Н. Г. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі… – С. 75.

Польща не може погодитися на визнання нового обряду і дати згоду на організацію його єпархіальних структур[1]. Проти створення ієрархії церкви східного обряду в Польщі категорично висловлювався маршалок Ю. Пілсудський. На його думку, неоунійний рух був експериментом, який міг привнести нестабільність і хаос у церковні відносини на східних польських землях[2].

Доволі промовистою була оцінка неоунії одним із впливових польських політиків сенатором К. Скірмунтом, висловлена ним на пленарному засіданні Сенату 1 березня 1932 р.: «Східний обряд є поважною справою. Йдеться про те, аби ця справа не завдала шкоди ані Костьолу, ані державі. Комісія Pro Russia розпочала свою роботу. Уряд дивиться на цю справу тверезо. До Польщі, немов на віддалене Борнео, почали з'їжджатися місіонери із Франції, Бельгії, Голландії. Можливо, вони добре знайомі з ситуацією в Росії, однак польських реалій вони не знають. У Польщі вони послуговуються російською мовою, поширюють серед населення молитовники і читанки російською мовою, що викликає занепокоєння польського населення й урядових кіл. До Білорусі прибули місіонери зі Східної Малопольщі (Східної Галичини. – *Ю. К.*). Вони відкривають для себе терени, які взагалі їм не належать, оскільки існує історичний кордон поміж південною і північною Руссю. Цей кордон відділяє Полісся від Волині. З 1569 р. він відмежовує Велике князівство Литовське від земель, долучених до Корони. Цей кордон є історичним, етнічним і економічним і про нього за будь-яких політичних розкладів слід пам'ятати. Тільки в тісному порозумінні держави з Костьолом ця проблема може бути вирішена з користю і для Костьолу, і для держави»[3].

Урешті в 1932 р. польський уряд вустами міністра віросповідань і народної освіти В. Єнджиєвича однозначно заявив про невизнання державою східнослов'янського обряду як такого, що «небажаний з погляду державних інтересів»[4]. Урядові чинники висловлювали побоювання, що неоунія може викликати «релігійну війну на кресах», загострити і без того напружені відносини держави з Православною церквою, дестабілізувавши ситуацію на східних теренах Речі Посполитої. Занепокоєння уряду викликало, очевидно, й те, що в разі можли-

[1] Stępień S. Nowa unia kościelna. Obrządek Bizantyńsko-Słowiański… – S. 161.
[2] Rzemieniuk F. Kościoł katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego… – S. 69.
[3] Там само. – S. 70–71.
[4] Крамар Ю. Проблема неоунії на Волині у міжвоєнний період / Ю. Крамар // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. Серія: іст. науки. – 1998. – Вип. І. – С. 68.

вого підпорядкування унійної акції керівництву Греко-католицької церкви на чолі з митрополитом А. Шептицьким унія могла перетворитися на легальне представництво українського галицького руху на Волині, чого польська влада за будь-яку ціну намагалася не допустити.

Слід зауважити, що підстави для таких побоювань справді були. Львівський митрополит А. Шептицький послідовно відстоював думку про те, що Волинь, Холмщина, Підляшшя і Полісся, де на той час мешкало переважно православне населення, – місійне поле для греко-католицького духовенства. При цьому він був переконаний, що для успішного впливу на православних «сходу» потрібно самим «бути східним», виступав за те, щоб саме галицька гілка унії стала «передовим загоном католицизму»[1].

Особливе побоювання місіонерською діяльністю східної церкви висловлювали керівники воєводських адміністрацій, на яких лежала відповідальність за дотримання громадського порядку та безпеки на підвладній їм території. У поширенні серед православного населення східних воєводств держави нової унії місцева влада вбачала джерело нових конфліктів на національному та релігійному ґрунті. Конкретних урядових інструкцій органам місцевої влади на випадок загострення міжконфесійних відносин у тому чи іншому регіоні не існувало. Тому кожен воєвода у разі виникнення конфліктних ситуацій на релігійному ґрунті мав приймати рішення самостійно.

Досить показовою в цьому плані є інструкція волинського воєводи Владислава Меха до повітових старост на випадок загострення стосунків між православним населенням і католиками східного обряду. У документі, датованому 18 липня 1927 р., воєвода висловив своє ставлення до неоунійного руху на Волині. «Упродовж останнього часу, – зазначав він, – у Волинському воєводстві спостерігається значна активізація релігійних рухів. Одним із них є перехід православних на унію. Цей рух має тенденцію до масового поширення, а тому набуває політичного забарвлення як з погляду громадської безпеки, так і у зв'язку з політикою уряду щодо русинів (українців. – *Ю. К.*), щодо католицького духовенства і Папи, а також до православного духовенства. Тому ця проблема потребує особливих підходів для її вирішення»[2].

Далі воєвода окреслив причини поширення неоунійного руху на Волині. На його думку, основними факторами, які сприяли успіху

[1] Стоколос Н. Г. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі… – С. 76.

[2] AAN, MSW, Wydział narodowościowy, Sygn. 1077, k. 3.

неоунійної пропаганди були: активізація релігійного життя, невдоволення населення низьким культурно-освітнім рівнем православного духовенства, нехтування священиками своїми релігійними обов'язками, суперечки між вірянами і духовенством на економічному ґрунті, земельні спори за церковну землю, невдоволення з високих оплат за релігійні послуги[1]. Важливим мотивом поширення унії на Волині, на переконання воєводи В. Меха, була історична традиція: «У душах православних людей, – писав він, – існує традиційне переконання, що на чолі церкви мусить стояти якась поважна особа, наприклад, цар – а позаяк його немає, то хоча б Папа Римський»[2].

Роль державної адміністрації у вирішенні конфліктних ситуацій, які виникали на релігійному ґрунті, на думку воєводи В. Меха, є надзвичайно важливою. Ситуація ускладнювалася тим, що цілі обох сторін конфлікту часто були діаметрально протилежними: «Католицький єпископат, – зазначав воєвода, – прагне відібрати в православних усі церкви, які мали унійне походження, і передати їх вірянам східного обряду; позиція православного єпископату є оборонною – воно стоїть на переконанні, що всі церковні об'єкти повинні залишитися у власності Православної церкви. Прихильники і тієї, і тієї церкви прагнуть швидко і не завжди в мирний спосіб заволодіти церквою та її майном»[3]. У справі вирішення релігійних суперечок воєвода вимагав від старост надзвичайної обережності і такту: «Засаднича теза у розв'язанні цього питання – дотримання закону, об'єктивності й невтручання у релігійні конфлікти; адміністративні органи не можуть подавати навіть натяку на сприяння або тим більше підтримку на користь того чи іншого віровизнання; не можна допускати ситуації, коли створюється враження, що вона (адміністрація. – *Ю. К.*) поборює православ'я на користь унії, або ж навпаки, підтримує православну церкву на противагу католицькій»[4].

Утім, незважаючи на загалом негативне ставлення уряду щодо неоунійної церкви, польські державні кола змушені були де-факто визнавати її діяльність у рамках діоцезій Римо-католицької церкви. Влада на місцях нерідко надавала не тільки моральну, а й матеріальну підтримку новій церкві. Так траплялося, наприклад, при будівництві храмів нової унійної церкви[5]. Непоодинокими були випадки, коли на

[1] AAN, MSW, Wydział narodowościowy, Sygn. 1077, k. 3.
[2] Там само.
[3] Там само.
[4] Там само. – K. 4.
[5] Rzemieniuk F. Kościoł katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego… – S. 65.

православне духовенство чинили тиск представники місцевої влади з метою їх переходу до неоунії. Окремі урядовці погрожували священикам, що за свою «впертість» і «непоступливість» вони можуть бути передані «совітам як чужинці»[1].

Першочерговим завданням у процесі розбудови структур католицької церкви східнослов'янського обряду у східних воєводствах Польщі стала підготовка кадрів священнослужителів для нової церкви. Їх почали готувати на спеціальних курсах при римо-католицьких духовних семінаріях у Пінську та Вільні. Тут майбутні священики неоунії здобували теологічну освіту, вивчали догмати та обрядовість східнослов'янської церкви.

Одним із центрів підготовки місіонерів східного обряду став неоуніатський монастир у містечку Альбертинь Новогрудського воєводства. Тут ще з вересня 1924 р. діяв новіціат ордену єзуїтів східного обряду[2]. У 1930 р. в Альбертинському монастирі виховувалися 15 кандидатів у священики нової церкви під керівництвом єзуїтів східної гілки, а в 1933 р. їх кількість зросла до 20. Причому лише двоє були поляками, решта – українці зі східних регіонів Польщі[3].

У 1927 р. за ініціативи луцького римо-католицького єпископа Адольфа Шельонжека при римо-католицькій семінарії в Луцьку було відкрито чотиримісячні курси для тих православних священиків, котрі переходили на унію[4]. З 1933 р. при Луцькій семінарії латинського обряду діяв інститут перекваліфікації навернутих до Костелу священиків-схизматиків[5].

Найбільшим навчальним закладом, який готував кваліфіковані кадри для церкви східного обряду, стала заснована в 1931 р. за ініціативою і на кошти римської конгрегації «Pro Russia» духовна семінарія у м. Дубні. Згодом вона отримала статус Папської колегії. Відповідно до статуту цього закладу, затвердженого Конгрегацією у справах Східної церкви в 1939 р., семінарія готувала священиків для п'яти єпархій, де були парафії східнослов'янського обряду. Для потреб нової семінарії був орендований на 30 років у єпископської курії в

[1] Стоколос Н. Г. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі… – С. 78.

[2] Rzemieniuk F. Kościoł katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego… – S. 116.

[3] Стоколос Н.Г. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі… – С. 77.

[4] Wiadomości Ukraińskie. – 1933. – 8 listopada. – S. 1.

[5] Rzemieniuk F. Kościoł katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego… – S. 119.

Луцьку бернардинський монастир у Дубні. Духовний нагляд за семінарією та управління нею здійснював луцький єпископ А. Шельонжек. Ректором семінарії був призначений єзуїт, доктор філософії, філології та права ксьондз Антоній Домбровський. Викладання в семінарії здійснювалося лише українською мовою, за винятком догматичного богослів'я, яке викладалося латиною.

Папська колегія в Дубні утримувалася за рахунок місіонерських пожертвувань із-за кордону і дотацій, які виділяла єпископська курія в Луцьку[1]. Кількість слухачів семінарії коливалася у межах 40 осіб. Наприклад, у 1936 р. в семінарії навчалося 38 слухачів (17 поляків, 16 українців і чотири білоруси).

На Волині схильність до співпраці з неоунійним рухом виявляло передусім російське духовенство, яке з огляду на процеси українізації Православної церкви поступово втрачало свої впливи. Колишні православні священики-кар'єристи не приховували корисливих мотивів переходу до католицтва східного обряду. Перехід в унію давав змогу російським православним священикам не тільки зберегти свої парафії, а й отримати від єпископської курії в Луцьку значні грошові дотації. Як наслідок, церква східнослов'янського обряду спочатку зберігала винятково російський характер, що проявлялося не тільки в зовнішньому вигляді священиків (ксьондзи-уніати носили довгі бороди, ряси з широкими рукавами), а й у літургії, яка велася церковнослов'янською мовою і не відрізнялася від православного богослужіння.

Для пропаганди унії на Волині нерідко використовували священиків, моральна поведінка яких ставилася під сумнів. Серед них було чимало позбавлених сану за різні порушення. Переходом в унію такі духовні особи намагалися ухилитися від відповідальності за вчинки, що суперечили канонічному праву. В унії вони шукали джерело доходу й безкарності, та знайшовши цього, занедбували справу й поверталися до православної віри. Характерним є випадок з отцем Ніфонтом Медведем, який, будучи священиком парафії в селі Застав'ї Рівненського повіту, перейшов в унію східнослов'янського обряду, згодом знову прийняв православну віру, і зрештою став заступником декана в одній із греко-католицьких єпархій Костопільського повіту[2].

Цікавий випадок трапився в селі Озерці Луцького повіту, де початки унійної діяльності сягають 1925 р. Агітацію за унію тут почав

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1853, арк. 98.
[2] Там само. − Арк. 9.

місцевий православний священик Євсевій Сльозка – колишній член «Союза русского народа», капелан російської армії. Під час відступу в 1916 р. російських військ він оселився в Озерці. Невдовзі збудував у селі зерновий склад, пізніше – паровий млин. Підприємницька діяльність відбирала майже весь час, тож не дивно, що душпастирські обов'язки отець повністю занедбав. Коли ж церковні власті прийняли рішення про перевід Сльозки в іншу парафію, той почав активно агітувати за унію. Нав'язавши офіційні контакти з римо-католицькою курією в Луцьку, він звернувся до єпископа Ігнація Дубовського з проханням прийняти його в «лоно католицької церкви», обіцяючи перевести в унію парафію.

25 квітня 1925 р. відбувся урочистий акт переходу отця Сльозки в унію. Незабаром села, які належали до православної парафії села Озерце, перейшли в унію –усього 2000 душ (до речі, це була перша на Волині парафія східнослов'янського обряду)[1]. Маючи в особі Дубовського надійного покровителя, Сльозка добився формального переходу православної парафії в уніатську. Однак зі зміною луцького єпископа він втратив підтримку. Рішенням місцевої адміністрації церква знову була передана православним. Втративши засоби до існування, Сльозка звернувся до митрополита Діонісія з покаянним листом і в 1927 р. повернувся на православ'я, після чого парафія в Озерці припинила своє існування.

Діяльність неоуніатських священиків була зазвичай розрахована на необізнаність людей та облуду. Агітуючи за унію, ксьондзи-уніати використовували різні аргументи. Селян переконували в тому, що перехід в унію не є зміною віри і що загалом йдеться не про якісь радикальні реформи в лоні Православної церкви, а про врегулювання окремих непорозумінь, які виникли внаслідок революційних подій у Росії. Мовляв, главою церкви був цар, якого вбили більшовики, отже тепер ним повинен стати польський король. Оскільки короля в Польщі немає, а главою Католицької церкви є Папа Римський, то його й слід визнати верховним ієрархом Православної церкви, залишившись при цьому в православній вірі, яка відтепер називатиметься унією. Подібна пропаганда нерідко натрапляла на прихильне ставлення українського селянства[2].

Однак випадки переходу в унію православних на території Волинського воєводства в перші роки існування нової церкви траплялися

[1] Держархів Волинської обл, ф. 46, оп. 9. спр. 983, арк. 44.

[2] Monografia stosunków wyznaniowych... – S. 18.

нечасто. У 1928 р. на Волині діяло лише чотири католицькі парафії східного обряду. Найбільшого поширення унійний рух серед православного населення Волині набув наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., коли на унію перейшли ряд парафій у таких селах, як Дубечно (з 4100 осіб при православ'ї залишилось лише 12 родин), Краска (із 700 осіб православних залишилося 15), Гумнища (на унію перейшло 199 родин із 234), Великі Кусковці, Жабче, Цегів та ін.[1] Причинами переходу православних в унію були переважно конфлікти із священиком або церковною владою: наприклад, у Гаях-Лев'ятинських селяни посварилися зі священиком через право оренди парафіяльних ґрунтів; у с. Дубечному вимагали, щоб їм змінили попа й залишили старого дяка; у с. Тутовичах церковна влада продала на вируб ліс, що належав до парафії, а одночасно відмовила дотації на ремонт церкви. Ця мотивація була дуже непевною, бо як тільки православна церковна влада йшла назустріч вимогам селян, починався масовий відтік уніатів назад на православ'я: так, жителі с. Крутнева Кременецького повіту, котрі в 1927 р. перейшли на унію, вже наступного року всі до одного повернулися на православ'я[2].

З часом, однак, практика навернення православних до католицизму східного обряду удосконалювалася. Неоуніатським парафіям розсилалися спеціальні бланки, у відповідних графах яких слід було лише вписати прізвище особи, а в кінці підписати текст наступного змісту: «Заявляю з повною свідомістю й добровільно, що виступаю з Польської Автокефальної Православної церкви із дотеперішньої моєї парафії…, приєднуюся до Єдиної Святої Католицької церкви, яка під проводом Святійшого Вселенського Патріарха Папи Римського. Однак позістаю при своїм ріднім східнослов'янськім обряді. Як голова родини, підписую рівно ж до загальної Церкви і Парафії всіх членів моєї родини за їх добровільною згодою. На підтвердження цієї заяви кладем власнорічні підписи»[3].

На Волині католицька церква не мала у своєму розпорядженні достатньої кількості ревіндикованих церков, тому в багатьох випадках при наверненні православних селян на унію події набували драматичного, а інколи й трагічного характеру, як наприклад, у с. Красці Ковельського повіту. У результаті непорозумінь із православною конси-

[1] Скакун Р. «Нова унія» у Другій Речі... – С. 210.

[2] Там само.

[3] Стоколос Н. Г. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі… – С. 85.

сторією місцеві жителі заявили про свій намір перейти на східнослов'янський обряд і в травні 1927 р. силою захопили церкву.

Широкого розголосу набула справа в с. Жабчому Луцького повіту. Причиною переходу православної парафії в унію став тривалий конфлікт між місцевими жителями й священиком Антоном Тужанським (той брав завищені оплати, кривдив орендарів церковної землі й поводився вкрай нетактовно). Це спричинило втрату будь-якого довір'я до душпастиря з боку населення, і воно звернулося до православної консисторії з проханням змінити священика. Отримавши відмову, парафіяни масово (614 осіб із 869 православних жителів села) перейшли на візантійсько-слов'янський обряд[1]. Внаслідок того, що єдина сільська церква де-факто дісталася неоуніатам, виник затяжний конфлікт між віруючими обох конфесій за храм.

Конфлікт між парафіянами с. Жабчого особливо загострився після того, як православна консисторія призначила нового священика, активного агітатора проти унії – монаха Сагайдаковського. Тоді чимало уніатів повернулися на православ'я[2]. 14 жовтня вночі православні зламали замок, захопили церкву і безперервно правили там до полудня. Коли в церкві почали правити уніати, православні знову увірвалися всередину й не дали закінчити відправу. Покинути церкву вони погодилися лише після того, як поліція пообіцяла опечатати її до остаточного розв'язання справи.

Певний час православні слали петиції та делегації до різних інстанцій, вимагаючи повернути церкву. Так, 16 жовтня 1928 р. для врегулювання конфлікту православні Жабчого відрядили до Луцька свою делегацію. Воєвода Г. Юзевський, який прийняв її разом із послом до сейму Іваном Власовським, видав розпорядження про закриття й опломбування церкви до завершення слідства. Однак, побачивши, що розв'язання справи затягується, 19 лютого 1929 р. близько сотні православних парафіян силоміць увійшли до храму і склали присягу не залишати його доти, доки влада не прийме рішення про належність споруди їм.

Упродовж восьми днів зачинені в церкві люди були позбавлені їжі й питної води. При спробі поліції наблизитися до храму православні чинили опір. Конфлікт набував значних розмірів, і це змусило адміністрацію втрутитися у справу[3]. Воєвода видав розпорядження відвести поліцію і вислати до церкви повітового старосту з лікарем,

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 983, арк. 45.

[2] Скакун Р. «Нова унія» у Другій Речі... – С. 11.

[3] Yózewski H. «Opowiejśc o istnieniu», t. 2, cz. IV.... – S. 74.

які мали передати знесиленим людям продовольство та медикаменти. Лише після цього натовп почав розходитися, і поліція увійшла до церкви. Після слідства рішенням воєводської адміністрації церкву повернули православним.

Невдовзі після цих подій волинський воєвода звернувся до Міністерства віросповідань і народної освіти з проханням про виділення 8 тис. злотих на будівництво в Жабчому каплиці для католиків східного обряду. Уряд погодився з аргументами воєводи і виділив необхідні кошти на будівництво церкви-костьолу для вірян візантійсько-слов'янського обряду. Нова дерев'яна церква в Жабчому була освячена в 1930 р. Католицька парафія села на той час налічувала 128 прихожан[1].

Випадок у Жабчому отримав розголос в усій країні, про нього писали польські і навіть зарубіжні газети, він став предметом дебатів у парламенті, де із роз'ясненнями змушений був виступати сам міністр віросповідань і народної освіти. Цей та інші випадки накладали негативний відбиток на всю унійну акцію на східних землях. Як свідчить волинський воєвода Г. Юзевський після подій у Жабчому луцький римо-католицький єпископ А. Шельонжек «істотно змінив свою тактику і відмовився від наміру форсовано поширювати унію, використовуючи для цього невдоволення серед православних. Тепер він приділяє більше уваги духовному аспектові справи, і це дає хоча й невеликі, зате певніші результати, і не наражає єпископа на різні небезпідставні звинувачення»[2].

Слід зазначити, що адміністрація Волинського воєводства загалом негативно ставилася до неоунійного руху. На думку Г. Юзевського, унія становила серйозну небезпеку політиці польсько-українського зближення, що його, починаючи з 1928 р., намагалася досягнути місцева адміністрація. «Унія, – зазначав воєвода, – перетворюється на деструктивний і небажаний політичний чинник на терені Волині, який значною мірою підриває діяльність адміністрації на шляху до консолідації взаємин» (між українцями й поляками. – *Ю. К.*)[3].

Серйозного опонента своїй політиці воєвода мав в особі луцького біскупа Адольфа Шельонжка, з призначенням якого в 1925 р. неоунійний рух починає наростати. Саме луцькій курії підлягали парафії східнослов'янського обряду на терені Волинського воєводства, хоча

[1] Rzemieniuk F. Kościoł katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego… – S. 201.
[2] AAN, MWR i OP, sygn. 416, k. 191–192.
[3] AAN, MSW, sygn. 1037, k. 4.

Г. Юзевський вважав, що римо-католицькому духовенству не вдасться втримати унійний рух під своїм контролем. «Дуже швидко, – зазначав він, – завдяки активній діяльності українців усі уніати, поза сумнівом, перейдуть під вплив українських діячів». У цьому, на думку воєводи, переконував досвід «Просвіт» на Волині, «які довгий час існували самостійно й не давали опанувати себе галицьким «Просвітам», а в кінцевому підсумку перейшли під вплив останніх; а цей досвід говорить про те, що з унійним рухом буде те саме»[1].

Позицію волинського воєводи поділяла значна частина місцевих поляків і навіть переважна більшість римо-католицького духовенства, яке вважало, що найкоротший шлях до полонізації місцевого українського населення – це безпосереднє прийняття ним латинської віри. У зв'язку з цим український посол до сейму С. Баран у газеті «Діло» (друкований орган Українського національно-демократичного об'єднання. – *Ю. К.*) від 23 жовтня 1932 р. писав: «Унія не за галицьким зразком, а нового "східного обряду", співтворцями якого є самі поляки, має проти себе монолітний фронт польського громадянства, яке стурбоване тим, що об'єднання для церковної унії з Римом православних українців і білорусів зупинить раз і назавжди латинізаційні і колонізаційні наміри»[2].

Різко негативним було ставлення до неоунії керівництва Православної церкви в Польщі. Воно сприймало неоунійний рух як загрозу православ'ю і виступало з різкою критикою політики Ватикану щодо поширення серед православних Польщі нової унії у формі католицизму східнослов'янського обряду[3]. Досить гострою була реація православних ієрархів на факти переходу в неоуніатство представників духовенства. Жоден факт відступництва ієрея від православ'я не залишався поза увагою церкви. Прізвища священнослужителів, які переходили в уніатство, оприлюднювали в листівках, відозвах, повідомленнях. Парафіяльному духовенству рекомендувалося вивішувати їх у церквах і роздавати вірним. В одній з таких листівок, датованих березнем 1926 р., йшлося: «Будь-яке єднання з віровідступниками – колишніми священиками с. Озера Луцького повіту Євсеєм Сльозкою і с. Цегова Горохівського повіту Олексієм Пилипенком, позбавленими священого сану, безумовно, забороняється церковними приписами. І ні в якому разі не повинно допускатися ні в церковному, ні в при-

[1] AAN, MSW, sygn. mkf. 1800/1, k. 5.

[2] Wiadomości Ukraińskie. – 1932. – 23 pazdziernika. – S. 1.

[3] Rzemieniuk F. Kościoł katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego… – S. 87.

ватному житті… Сльозко і Пилипенко є зрадниками православної віри й предателями рідного народу»[1].

Керівництво церкви оприлюднювало прізвища не лише «пастирів-відступників», а й світських осіб – колишніх православних, які з корисливих мотивів переходили до католицизму східного обряду. Мирянам пропонувалося ігнорувати їх і на побутовому рівні, і в ділових стосунках. Коли до неоунії перейшов парафіянин Свято-Миколаївської церкви м. Ковеля Л. Домбровський, спеціаліст з будівництва і ремонту церков, парафіям Волинської єпархії було розіслано листа, в якому містилася рекомендація «…не давати Л. Домбровському ніяких підрядів по будівництву або ремонту православних церков»[2].

Зауважимо, що на початку 30-х років темпи розвитку унійного руху відчутно сповільнюються. У звіті воєводи за листопад 1934 р. читаємо: «Останнім часом на Волині спостерігається значне послаблення зацікавленості населення унійною акцією»[3]. 1937 р. у воєводстві налічувалося лише 14 парафій східнослов'янського обряду й близько 7500 вірян (див. табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Парафії східнослов'янського обряду у Волинському воєводстві станом на вересень 1937 р.

№ з/п	Парафія	Повіт	Дата заснування	Кількість парафіян
1	Цегів	Горохівський	1925	135
2	Дубечне	Ковельський	1927	2000
3	Пап. дух. семін.	Дубенський	1931	733
4	Гумнище	Горохівський	1926	250
5	Краска	Ковельський	1927	600
6	Гаї-Лев'ятинські	Дубенський	1934	484
7	Орд. редемптор.	Ковельський	1928	420
8	Великі Куськівці	Кременецький	1931	185
9	Луцьк	Луцький	не встановл.	200
10	М'ятин	Рівненський	1934	1095
11	Рівне	Рівненський	1936	не встановл.
12	Тутовичі	Сарненський	1933	1100
13	Застав'я	Рівненський	1934	150
14	Жабче	Луцький	1926	175

Складено на основі: Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1853, арк. 97–109.

[1] Стоколос Н. Г. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі… – С. 83–84.

[2] Там само. – С. 84.

[3] Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 5047, арк. 99.

У середині 30-х років у неоунійній пропаганді на Волині з'являються нові моменти. Питання унії перебувало в центрі уваги конференцій, проведених у 1930–1931 рр. у Пінську з ініціативи польського єпископату. На них виявилися розбіжності в підході до розвитку унійної акції на східних теренах Речі Посполитої. Якщо одна частина духовенства й надалі висловлювалася за збереження «російського характеру» східнослов'янського обряду, то інша підкреслювала необхідність зважати в унійній пропаганді на національні моменти.

Друга Пінська конференція (вересень 1931 р.) прийняла важливу резолюцію про запровадження в богослужіння в храмах східнослов'янського обряду української мови[1]. Це дало підстави керівництву Греко-католицької церкви заявити про нівеляцію розбіжностей поміж двома обрядами – східнослов'янським і греко-католицьким – і проголосити про їх об'єднання. «Ми, греко-католики, – промовляв у 1934 р. митрополит Андрей Шептицький, – не маємо якогось відмінного обряду. Маємо той самий обряд, що й наші православні брати на Волині, Холмщині, Поліссі й Підляшші»[2]. Таким чином, «пінська ухвала» 1931 р. докорінно змінила характер неоунії. У певному розумінні вона відкривала галицьким релігійним і політичним діячам легальний (в обхід «сокальського кордону») шлях на північно-східні землі. Незалежність унії від польських властей і держави, піднесення національного характеру церкви стають головними гаслами неоунійної пропаганди на Волині.

Певний вплив на розвиток у воєводстві унійної акції справив перехід в унію в жовтні 1931 р. ректора православної семінарії в Кременці Петра Табінського. У відкритому листі до «православних братів-українців», опублікованому в українській пресі, він мотивував свій крок русифікаторською політикою, яку, на його думку, чиновники проводили в Православній церкві в напрямі денаціоналізації українців Польщі[3].

У листопаді 1931 р. П. Табінського прийняв Папа Римський. У меморіалі колишнього ректора на ім'я папського нунція у Варшаві, складеному невдовзі після повернення з Риму, містилися головні засади реорганізації унійної політики на Волині, яка, на думку його

[1] Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 5047, арк. 22 зв.

[2] Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością: Państwo wóbec prawosławia... – S. 423.

[3] Monografia stosunków wyznaniowych… – S. 33.

автора, мала підпорядковуватися безпосередньо Ватикану[1]. Одночасно стверджувалося, що, крім суто релігійної акції, серед українців Волині слід організувати культурно-громадську діяльність, аби в такий спосіб привернути до унії широкі верстви населення.

Важливим етапом на шляху «українізації унії» стало призначення 1931 р. відомого на Волині українського священика Миколи Чарнецького єпископом східнослов'янського обряду й апостольським візитатором парафій цього обряду в Польщі[2]. Своє призначення останній отримав після того, як у вересні 1931 р. провів кілька тижнів у Римі. На зустрічі з Папою він виклав своє бачення унійної акції на східних теренах Речі Посполитої. На думку Чарнецького, унія могла мати успіх лише за умови надання їй українського характеру. Він рішуче відкинув тезу про наднаціональний характер унійного руху, яка тривалий час мала підтримку в Римі, і найбільшою тактичною помилкою Ватикану вважав те, що ним «ігнорувалася національна сила тих, хто хоче з'єднатися для унії».

Цю ідею підтримували також деякі представники українських політичних сил Волині. З їх ініціативи папському нунцію у Варшаві надсилалися петиції, у яких підкреслювалося, що слабкий розвиток унії зумовлений шовіністичними настроями римо-католицького духовенства, яке розглядає унію як засіб полонізації українців. Єдиний вихід із ситуації вбачався у створенні окремої єпархії східного обряду на чолі з правлячим єпископом Миколою Чарнецьким, яка охоплювала б схід Речі Посполитої. Цікаво, що навіть деякі неоунійні священики домагалися незалежності візантійсько-слов'янського обряду від римо-католицького єпископату[3].

З підтримкою цих вимог виступало також і керівництво Греко-католицької церкви, яке проявляло до неоунійної акції на Волині чималий інтерес. Підтримка М. Чарнецького митрополитом А. Шептицьким відкривала ширші можливості для розвитку в рамках неоунії українського руху. Сам А. Шептицький щораз частіше виступав як покровитель цієї акції на північно-східних землях, намагався підпорядкувати неоунійний рух на Волині греко-католицькому духовенству. Починаючи з 1936 р., він не раз звертався до Риму з пропозицією про призначення на Волинь окремого греко-католицього єпископа.

[1] AAN, zesp. 322 MSZ, sygn. 2347, k. 212.
[2] Rzemieniuk F. Kościoł katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego… – S. 96.
[3] AAN, MSW, sygn. mkf. 1800/1, k. 425.

Однак щоразу митрополит отримував негативну відповідь Ватикану, який, знаючи про негативне ставлення до унії польського уряду, не бажав загострювати з ним стосунки.

Активну пропаганду унії греко-католицького обряду на терені воєводства вів орден редемптористів, який за ініціативи А. Шептицького створив свій осередок у Ковелі. У 1932 р. тут було засновано монастир редемптористів. Спочатку члени ордену провадили свою діяльність лише серед греко-католиків, але згодом поширили її і на парафії східного обряду. У своїй пропаганді вони наголошували на тому, що між східно-візантійським і греко-католицьким обрядами немає жодної різниці, що Греко-католицька церква є єдиною церквою, яка забезпечить своїм вірним опіку всього католицького світу для здобуття великої мети – політичної незалежності України[1]. Членом ордену редемптористів був і єпископ М. Чарнецький.

Широку пропагандистську кампанію на Волині вів Український католицький союз (далі – УКС). За короткий час ця організація, центральний провід якої перебував у Львові, спромоглася створити на терені воєводства цілий ряд своїх осередків. Від лютого 1933 р. УКС почав видавати у Луцьку часопис «Волинська неділя». У травні цього ж року делегація Волині взяла участь в організованому у Львові святі християнської молоді, під час якого волинян прийняв глава Греко-католицької церкви митрополит А. Шептицький[2].

Домінантну роль у структурі Католицького союзу відігравала т. зв. Католицька акція української молоді (далі – КАУМ). Своє головне завдання на Волині ця організація вбачала у пробудженні національної свідомості місцевого українського громадянства, консолідації усіх українців на релігійній платформі як етапу до політичної консолідації нації. З цією метою члени КАУМ поширювали нелегальну літературу ОУН, періодичні видання Фронту національної єдності, статті Д. Донцова, Д. Палієва, П. Табінського.

Намагання греко-католицького духовенства підпорядкувати своєму впливу унійний рух на Волині викликало гостру реакцію з боку місцевої польської адміністрації. Г. Юзевський кваліфікував ці спроби як нову форму керованої А. Шептицьким «безкомпромісної української націоналістичної агресії Львова»[3]. На думку воєводи, небезпека поля-

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 4419, арк. 24.
[2] AAN, zesp. 9, MSW, sygn. 1037, k. 5.
[3] AAN, MSW, sygn. mkf. 1800/1, k. 85a.

гала насамперед у тому, що «ця акція, яка проводиться під релігійною оболонкою, випадає з-під нагляду влади»[1], тому адміністрація всіма способами намагалася зміцнювати «сокальський кордон», не допускаючи греко-католицького духовенства на північно-східні землі. Утім, незважаючи на протидію адміністрації, у 30-х роках на території воєводства існували чотири греко-католицькі парафії (Антонівка, Оздютичі, Поворськ, Зджари), що налічували загалом близько 4000 парафіян[2].

У наступні роки неоунійна пропаганда на Волині поступово пішла на спад. Наприкінці міжвоєнного двадцятиліття парафії східнослов'янського обряду на території Волинського воєводства об'єднували всього лиш 12 180 вірян, причому третину їх становили греко-католики[3]. У порівнянні з понад мільйоном православних ця цифра видається більше ніж скромною.

Отже, неоунія як складова частина «східної політики» Ватикану і спроба її втілення в життя на західноукраїнських землях Другої Речі Посполитої зазнала краху. Які ж були причини слабкого розвитку неоунійного руху на Волині?

По-перше, випадки переходу православного населення в унію зумовлювалися не так внутрішніми переконаннями, як протестом проти того становища, у якому перебувала Православна церква на Волині. Нерідко свою прихильність до унії православні виявляли на ґрунті особливої неприязні до окремих парафіяльних священиків, моральна поведінка яких суперечила нормам церковного права.

По-друге, керівництво унійним рухом перебувало в руках римо-католицьких єпископів, зокрема єпископської курії в Луцьку, яка прагнула не допустити «українізації унії», підтримувала русифікаторські тенденції в церкві східного обряду. Спроба підпорядкувати унійну акцію керівництву Греко-католицької церкви на чолі з митрополитом Андреєм Шептицьким (місії М. Чарнецького, П. Табінського) відкривала ширші можливості для розвитку в рамках неоунії українського руху. Однак римо-католицьке духовенство всіляко протидіяло цьому, вважаючи, що греко-католики проводитимуть на Волині «проукраїнську діяльність».

По-третє, місцева адміністрація на чолі з воєводою Г. Юзевським займала щодо неоунійного руху негативну позицію, вбачаючи в ньому

[1] AAN, MSW, sygn. 1037, k. 4.
[2] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9. спр. 1853, арк. 96–97.
[3] Monografia stosunków wyznaniowych… – S. 29.

деструктивний фактор, що вів до загострення стосунків між православними і римо-католиками на Волині. Побоювання воєводи викликало й те, що на підпорядкованій йому території унія могла перетворитися на «легальне представництво націоналістичного галицького руху».

По-четверте, у міжвоєнній Польщі ідея унії вийшла за межі суто релігійної проблеми, набувши політичного забарвлення. Неоунія, метою якої була поступова латинізація Православної церкви, стала прихованою формою полонізації українського населення. У цьому ще більше переконує той факт, що, починаючи з другої половини 30-х років, уряд повів жорсткішу лінію щодо українців, забувши про будь-яку «релігійну толерантність».

4.3. Релігійне життя єврейської громади

Третьою за кількістю вірних (після католицизму і православ'я) конфесією на Волині був юдаїзм. Релігійний чинник давно став важливою формою самоорганізації і самоідентифікації єврейського населення. Євреї були на Волині єдиною національною групою, чия етнічна і конфесійна приналежність (за результатами загальнопольських переписів) майже повністю збігалися.

У міжвоєнній Польщі євреї об'єднувались у т. зв. релігійні гміни, якими управляли виборні представники громади. Свою історію єврейські релігійні гміни вели від давніх кагалів (слово «кагал» на івриті означає зібрання народу. – *Ю. К.*). Кагали як форма общинного самоуправління євреїв у Речі Посполитій існували ще в XVI–XVIII ст.[1]

У перші роки існування незалежної Польщі правовий статус єврейських віросповідних громад був невизначеним. Це зумовлювалося тим, що на момент відродження Польської держави на її території діяли законодавчі норми країн-«подільниць» (Німеччини, Австро-Угорщини), які по-різному регулювали діяльність єврейських релігійних громад. Правовий статус мешканців юдейського віросповідання на східних польських землях (у т. ч. на Волині) довший час взагалі залишався неврегульованим, оскільки російська влада в період після

[1] Электронная еврейская энциклопедия [Электронный ресурс]. − Режим доступа : http://www.eleven.co.il/article/11902/ – 02.03.2014

поділів Польщі ліквідувала існуючі тут кагали як форму общинного самоврядування євреїв.

Базовим документом, який визначав правові підстави організації і діяльності єврейських релігійних громад у міжвоєнній Польщі стало розпорядження німецької окупаційної влади в особі варшавського генерал-губернатора Ганса фон Безелера від 1 листопада 1916 р. про організацію Єврейського релігійного союзу[1].

Розпорядження 1916 р. передбачало триступеневу систему єврейського самоврядування на польських землях: єврейські віросповідні гміни, єврейські повітові гміни, єврейський релігійний союз. На підставі цього документа релігійні гміни створювались у межах певних адміністративних одиниць (відповідно до адміністративного устрою краю). Передбачався контроль над ними з боку органів державної влади. Місцева адміністрація могла дати дозвіл на існування однієї єврейської віросповідної гміни на території кількох адміністративних гмін або ж дозволити функціонування кількох єврейських громад на терені однієї адміністративної гміни[2].

Після здобуття Польщею незалежності деякі єврейські політичні угруповання, насамперед сіоністи, намагалися перетворити віросповідні гміни на органи національного представництва євреїв на зразок давніх кагалів. Однак перемогла концепція ортодоксів, підтримувана й польським урядом, за якою єврейські віросповідні громади мали залишитися виключно релігійними інституціями[3].

Першим правовим документом, який регулював діяльність єврейських релігійних гмін у незалежній Польщі став декрет Начальника держави від 7 лютого 1919 р. «Про зміни організації віросповідних гмін на терені колишнього Королівства Конгресового»[4]. Документ акцентував увагу на суто релігійному характері єврейських громад.

Дія декрету від 7 лютого 1919 р. не поширювалася на східні регіони Польщі, правовий статус яких у цей період все ще залишався

[1] Borecki P. Uwagi o statusie prawnym wyznawców judaizmu na ziemiach polskich / Paweł Borecki // Czasopismo prawno-historyczne. – 2010. – T. LXII, zeszyt 2. – S. 65.

[2] Borecki P. Uwagi o statusie prawnym wyznawców judaizmu na ziemiach polskich... – S. 65.

[3] Najnowsze dzieje żydów w Polsce ... – S. 187.

[4] Dekret o zmianach w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na terenie b. Królewstwa Kongresowego // Dziennik Praw Państwa Polskiego. – 1919. – Nr. 14. – Poz. 175. – S. 252–255.

невизначеним. На території Західної Волині після її окупації поляками у травні 1919 р. були розпущені управи єврейських віросповідних громад, обрані в період діяльності Української центральної ради (1917–1918 рр.). Як відомо, свого часу УЦР проголосила національну автономію для нацменшин, зокрема й для євреїв.

Уже після сформування воєводських органів влади на сході країни, 26 серпня 1921 р., Міністерство віросповідань і народної освіти звернулося з листом до східних воєвод – поліського, волинського і новогрудського, з тим, щоб з'ясувати їхню думку у справі організації єврейських релігійних гмін на теренах «кресових воєводств»[1]. В уряді на той час панувало переконання, що дія Декрету від 7 лютого 1919 р. не може поширюватися на східні воєводства з огляду на відсутність там органів територіального самоврядування, обраних на підставі загального голосування.

Лише восени 1927 р. на східні землі Польщі поширилося законодавство, що регулювало діяльність єврейських релігійних гмін. 14 жовтня 1927 р. було оголошено текст розпорядження Президента, який визначав устрій єврейських віросповідних громад на всій території країни, за винятком трьох західних воєводств[2]. Документ згодом було доповнено двома виконавчими розпорядженнями Міністерства віросповідань і народної освіти: перше, датоване 24 жовтня 1930 р., окреслювало засади виборчого права до гмінних органів влади, вибори рабинів і підрабинів[3]; розпорядження від 9 вересня 1931 р. регулювало фінансову діяльність релігійних гмін[4].

Відповідно до цих нормативно-правових актів провідною інституцією єврейського самоврядування в Польщі визначався Релігійний союз юдейського віросповідання (Związek Religijny Wyznania Mojże-

---

[1] Borecki P. Uwagi o statusie prawnym wyznawców judaizmu na ziemiach polskich... – S. 75.

[2] Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województw Poznańskiego, pomorskiego i Śląskiego // Dz. U. R. P. – 1927. − № 91. – Poz. 818. – S. 1276–1281.

[3] Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenie publicznego z dnia 24 października 1930 r. // Dz. U. R.P. – 1930. – Nr. 75, poz. 592, 593. – S. 945–951.

[4] Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenie publicznego z dnia 9 wrzesnia 1931 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnetrznych i Ministrem Skarbu w sprawie gospodarki finansowej gmin wyznaniowych żydowskich // Dz. U. R. P. – 1931. – Nr. 89, poz. 698. – S. 1462–1465.

szowego)[1]. До нього мали увійти усі релігійні гміни, що діяли на території Польщі (їх у міжвоєнний період налічувалося близько 800). Передбачалося, що керівним органом Союзу стане Релігійна рада[2], яка, однак, до кінця міжвоєнного двадцятиліття не була сформована, а отже сам Союз існував лише на папері. Очевидно, влада в такий спосіб намагалася відтермінувати створення інституції, яка б представляла інтереси всіх євреїв Польщі, і не лише у справах суто релігійних. Органи державної влади отримали право здійснювати нагляд за діяльністю єврейських віросповідних громад. Цю функцію мали здійснювати повітові старости і воєводи. Вони затверджували осіб, обраних на керівні посади до гмінних органів влади (рабинів і підрабинів), а також проекти бюджетів релігійних гмін[3].

Єврейські релігійні гміни в Польщі поділялись на великі (понад 5 тис. мешканців юдейського віросповідання) і малі[4]. Великі віросповідні гміни управлялися радою і управою, натомість малі гміни мали лише один керівний орган – управу. Гмінна рада була представницьким і контрольним органом, управа – виконавчим. Основними функціями ради були: ухвалення бюджету, опрацювання загальних засад фінансової діяльності, відкриття релігійних шкіл (хедерів, талмуд-тор, єшиботів), доброчинних організацій, а також вибори рабинів і підрабинів. Кількість радних і членів управи визначали органи державної адміністрації.

До компетенції єврейських віросповідних гмін належали переважно релігійні справи. Гміна організовувала й утримувала рабинат, синагоги, молитовні будинки, ритуальні лазні, шпиталі та кладовища; опікувалася релігійним вихованням молоді, піклувалася про забезпечення єврейського населення кошерним м’ясом, здійснювала управління майном, фондами гміни та усіма закладами, що їй належали[5]. Гміна також контролювала проведення різних доброчинних акцій, наглядала за діяльністю релігійних організацій на своїй території.

На терені Волинського воєводства у міжвоєнний період налічувалося 35 єврейських релігійних громад[6], п’ять із яких належали до

[1] Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r… – S. 1277.

[2] Там само. – S. 1279.

[3] Najnowsze dzieje żydów w Polsce ... – S. 189.

[4] Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r… – S. 1277–1278.

[5] Там само. – S. 1277.

[6] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 2320, арк. 9.

категорії великих гмін (Луцьк, Ковель, Рівне, Сарни та Острог). Найбільшою на Волині була єврейська віросповідна гміна Рівного. У 1925 р. на її території проживало 30 тис. мешканців юдейського віросповідання[1].

Єврейська віросповідна громада Луцька у тридцятих роках налічувала 19 тис. мешканців. Територіально вона охоплювала місто Луцьк і його передмістя (Чаруків, Полонка). Усього на території Луцького повіту діяло п'ять релігійних гмін: Колки, Рожище, Софіївка, Олика і Торчин[2]. Чисельність малих єврейських віросповідних громад становила від 700 осіб (гміна Шумськ Кременецького повіту) до понад 5 тис. юдеїв (гміни Кременець, Березне, Костопіль, Любомль, Володимир)[3].

Керівні органи єврейських віросповідних громад формувалися шляхом виборів. Уперше вибори до єврейських гмінних органів влади на Волині відбулися в липні 1928 р. За їх результатами були обрані гмінні ради й управи віросповідних громад. Так, рада єврейської релігійної гміни Луцька, вибори до якої відбулися 29 липня 1928 р., складалася із 15 осіб. Головою ради гміни став підприємець Кельман Фришберг. Члени гмінної управи Луцька (їх було четверо) обиралися на чотирирічний термін. Гмінну управу міста довший час очолював сенатор Лазар Даль[4].

За соціальним складом радні м. Луцька в переважній більшості належали до дрібновласницької верстви. Так, 10 із 15 радних релігійної гміни Луцька були пов'язані з ремісництвом, торгівлею, дрібною власністю[5]. Зауважимо, що членство в раді гміни чи управі для багатьох єврейських підприємців мало й суто практичне значення, позаяк гміна, окрім релігійних функцій, вирішувала важливі господарські питання, пов'язані з життєдіяльністю єврейської громади. Радні, наприклад, вирішували, кому передати підряд на ремонт сакральних об'єктів, яким способом і хто мав здійснювати закупівлю муки для випікання маци, кому надати право постачання кошерного м'яса і т. п. Ці питання ставали предметом гострих дискусій під час засідань гмінних рад.

---

[1] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 1, спр. 71, арк. 6.
[2] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 417, арк. 38.
[3] Monografia stosunków wyznaniowych... – S. 124–125.
[4] Держархів Волинської обл, ф. 286, оп. 1, спр. 33, арк. 1.
[5] Там само. − Спр. 24, арк. 1.

Однією із головних функцій єврейської релігійної гміни були вибори духовного лідера єврейської громади, керівника юдейської общини, її духовного наставника – рабина (з івр. буквально «значний», «великий», «вчитель»). Вибори рабинів проходили на основі таємного і прямого голосування всіх членів єврейської громади, які користувалися виборчим правом (чоловіки віком від 25 років). Кандидат повинен був володіти польською мовою та івритом, а в 1930-х рр. він ще й складав іспит із польської мови спеціальній державній комісії[1]. Обраного громадою рабина гміни затверджував міністр віросповідань і народної освіти. Рабини здійснювали нагляд над релігійними інституціями, освітніми закладами, видавали дозволи на навчання релігії, викладали в єшиботах, здійснювали обряди шлюбів і розлучень. У дні єврейських і державних свят вони проводили молитви в головній синагозі міста[2]. Свої функції рабини виконували пожиттєво. У 1930-х рр. рабином єврейської релігійної гміни Луцька був Залман Сорочкін.

Як було зазначено вище, на утриманні єврейських релігійних гмін перебували синагоги, молитовні будинки, ритуальні лазні тощо. При цьому вони виконували функції не лише сакральних об’єктів. Наприклад, при синагогах зазвичай діяли релігійні навчальні заклади – хедери і талмуд-тори. В них розміщувалися бібліотеки. Молитовні будинки слугували місцем товариських зустрічей. Кожен правовірний єврей щодня або під час шабату відвідував свій дім молитви – Bet ha-Midrasz (серед них було й чимало приватних), де проводив час зі знайомими одновірцями або ж читав релігійну літературу.

Окрім суто релігійних функцій, єврейські релігійні гміни активно займалися організацією різноманітних доброчинних акцій, опікувалися єврейськими благодійними товариствами. У 1935 р. на утриманні єврейських віросповідних громад на Волині перебували шпиталі (Дубно, Рівне, Здолбунів, Ковель, Луцьк, Кременець та Почаїв), притулки для людей похилого віку (Дубно, Рівне, Тучин, Гоща, Корець, Луцьк, Березне, Острог), сиротинці (Дубно та Луцьк)[3].

У листопаді 1933 р. за ініціативи єврейських релігійних громад на Волині було започатковано благодійну акція для збору коштів на потреби польської армії. Для цього в Рівному створюється громадський комітет «Євреї Волині – армії польській»[4]. Своєю метою організація

[1] Gładysz J. Gmina wyznaniowa żydowska... – S. 157.
[2] Там само. – S. 158.
[3] Monografja stosunków… – S. 145.
[4] Держархів Рівненської обл., ф. 225, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

проголосила збір коштів на території Волинського воєводства на будівництво літака для польської армії. Осередки організації (повітові та гмінні комітети) були створені в усіх повітах воєводства.

У зверненні Луцького повітового комітету за підписом голови З. Сорочкіна до єврейського населення зазначалося: «Літак, подарований польській армії стане виявом нашої шани і вдячності тим, хто віддав своє молоде життя за визволення Вітчизни з кайданів неволі, хто жертвуючи своїм життям готовий стати до боротьби за цілісність і непорушність кордонів Речі Посполитої Польської, а також життя і майна наших співгромадян. Водночас це стане символом єднання між армією і єврейською громадою, виразом сердечної симпатії, якої зичимо для Війська польського»[1].

Чим закінчилась ця акція на Волині і чи вдалося зібрати необхідні кошти на спорудження літака, достеменно не відомо. Однак у звітах повітових комітетів про надходження грошових пожертв до благодійного фонду від громадських організацій та приватних осіб фігурували невеликі кошти – 200–300 злотих[2].

Наприкінці 1938 р. в Луцьку під патронатом рабина З. Сорочкіна і голови управи єврейської релігійної гміни К. Фришберга було засновано ще одну благодійну організацію – Комітет допомоги біженцям-євреям із Німеччини. У листі волинського воєводи до повітових старост від 2 листопада 1938 р. читаємо: «Прийняття в Німеччині антиєврейських законів спричинило приїзд великої кількості євреїв до Польщі. У ряді міст були організовані спеціальні комітети єврейських організацій для надання допомоги біженцям-євреям. Діяльність цих комітетів не обмежувалася лише доброчинною діяльністю, вони займалися облаштуванням цих біженців на території Польщі, допомагали їм у працевлаштуванні.

Ці комітети, – зазначав воєвода, – не реєструвалися відповідно до приписів права, а їхня діяльність не відповідає інтересам держави. Тому МВС не легалізує жодного з цих комітетів і просить панів старост не допускати будь-якої їх діяльності»[3].

Зі звітів повітових старост дізнаємося, що осередки Комітету допомоги біженцям-євреям із Німеччини діяли на території чотирьох повітів воєводства – Луцького, Горохівського, Ковельського і Рівнен-

[1] Держархів Рівненської обл., ф. 225, оп. 1, спр. 4, арк. 9 зв.
[2] Там само. − Арк. 1–14.
[3] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 4390, арк. 3.

ського. У повідомленні горохівського повітового старости від 6 грудня 1938 р. читаємо: «У Локачах згаданий комітет організував збір коштів, у результаті якого 507 злотих надіслано до головної управи Комітету у Варшаві… Єврейських біженців на території повіту немає. Втім єврейська громадськість досить жваво цікавиться питанням надання допомоги біженцям»[1]. Рівненський повітовий староста у своєму звіті від 23 грудня 1938 р. повідомляв волинського воєводу, що на терені повіту з ініціативи єврейської релігійної гміни створений і діє Комітет допомоги біженцям-євреям, який очолює адвокат Каган Лебіш. На допомогу біженцям Комітет зібрав 10 000 злотих і кілька десятків пакунків з одягом. На цей момент на території повіту не перебуває жодного біженця, але найближчим часом очікується приїзд до Рівного групи єврейських біженців із Кракова у кількості 150 осіб, із яких 30 – діти.

Оскільки умови проживання в Рівному не дають можливості розмістити такої кількості людей, а крім того, їх перебування в прикордонному повіті не є бажаним, прошу про відповідне втручання у цій справі. У разі прибуття біженців маю намір дозволити перебування на території повіту лише тих осіб, які матимуть відповідні документи, що підтверджують їх громадянство»[2].

Як бачимо, волинська воєводська адміністрація не виявляла великого інтересу до єврейських біженців, більше того, ставилася з пересторогою до доброчинних ініціатив місцевих єврейських релігійних громад. Очевидно, це було пов’язано зі зміною польської державної політики щодо єврейської меншини наприкінці 1930-х рр.

4.4. Організація духовно-релігійного життя німецької та чеської меншин

Глибока релігійність була характерною для переважної більшості німецького населення Волині. Релігія становила невід’ємну частину повсякденного життя місцевих німців, мала великий вплив на формування їх світогляду, моралі та побуту.

[1] Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 4390, арк. 20.
[2] Там само. − Арк. 22.

Чисельно серед німецьких колоністів на Волині переважали представники різних напрямів протестантизму. Зауважимо, що в період російського царату влада, з ідеологічних міркувань, відносно терпимо ставилася до протестантських конфесій. У першій чверті XIX ст. лютеранська церква в Росії фактично отримала статус офіційної і стала чи не єдиною терпимою іноземною конфесією в імперії. Тоді ж було опрацьовано Статут євангелічно-лютеранської церкви Росії, який регламентував усі сторони її діяльності[1].

У міжвоєнний період більшість волинських німців належала до євангелістсько-лютеранської церкви. Так, у 1921 р. із загальної кількості (27 063) німців, які проживали на території Волинського воєводства 25 464 (або 94,1 %) становили протестанти. Адептами лютеранської церкви на Волині також було близько 1000 осіб чеської національності. 24 256 осіб із загального числа німців-лютеран, або 94,2 %, проживали в сільській місцевості, 1208 осіб – у містах[2].

Частина німців належала до т. зв. сектантських церков: станом на 1921 р. баптистів на території воєводства налічувалося 1010 осіб, штундистів – 57, адвентистів – 98 осіб німецької національності[3]. Близько 1 % німецьких колоністів сповідували римо-католицьку та православну релігію і навіть юдаїзм. Так, у 1931 р. на Волині проживало 19 німців юдейського віросповідання[4].

У міжвоєнному двадцятилітті Волинське воєводство входило до складу Варшавської консисторії. На початку 1920-х рр. на території Волині налічувалося п’ять парафій євангелістсько-лютеранської церкви: Рожищенська, Луцька, Володимирська, Тучинська і Рівненсько-Дубенська (див. табл. 4.2). До складу кожної євангелістсько-лютеранської парафії входило кілька десятків приходів – канторатів.

Таблиця 4.2

Статистика парафій, канторатів і парафіян євангелістсько-лютеранської церкви на Волині у 1921 р.

Парафія	Кількість колоній	Кількість канторатів	Кількість парафіян
Луцька	26	25	11 023
Рожищенська	47	47	7666
Рівненсько-Дубенська	23	15	2060
Тучинська	67	38	5366
Володимирськ	76	29	6000

[1] Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині… – С. 202.
[2] Cichocka-Petrazycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu… – S. 128.
[3] Там само. – S. 127.
[4] Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce… – S. 74.

а			

Джерело: Cichocka-Petrazycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu... – S. 128–132.

У перші повоєнні роки лютеранська церква на Волині переживала доволі скрутні часи. Незважаючи на те, що Волинське воєводство фактично одразу після входження до складу Польщі було підпорядковане Варшавському консистору довший час воно не мало навіть власного пастора. Для здійснення релігійних відправ на Волинь приїздив пастор з м. Холма. У багатьох німецьких колоніях відчувався гострий брак сільських священиків – канторів. Наприклад, у Тучинській парафії Рівненського повіту на 38 канторатів припадало лише 17 канторів; у Володимир-Волинській парафії з 29 канторатів – 20 не мали власних канторів[1]. Нерідко колоністи вимушені були самостійно відправляти богослужіння, ховати померлих. Шлюбні церемонії здійснював пастор із Холма.

Упродовж міжвоєнного періоду німці активно відновлювали зруйновані війною у воєводстві культові споруди, а також збудували кілька нових. У перші повоєнні роки, незважаючи на скрутне господарське становище німецьких поселенців, молитовні будинки були відновлені майже в усіх колоніях. У Луцькому повіті в колоніях, які налічували понад 50 мешканців, було збудовано 37 нових молитовних будинків. Схожа ситуація спостерігалася і в інших повітах воєводства. Окрім будинків молитви, німці збудували на Волині чотири нових кірхи – в Костополі, Володимирі, Топчі і Вінсентівці; відновлено кірхи в Луцьку та Рожищі[2]. У середині 1930-х рр. кількість парафій євангелістсько-лютеранської церкви на території Волинського воєводства зросла до семи, а загальна кількість вірних становила 28 757 осіб[3] (див. додаток 7).

Головними осередками громадсько-релігійного життя німецьких колоній були приходи – канторати. Вища церковна влада в канторатi належала загальним зборам лютеран, які скликалися не рідше одного разу на рік[4]. Постійним виконавчим органом була церковна рада, яку очолювала світська особа – президент. Обов’язковим її членом був пастор.

Пастори призначалися із числа осіб чоловічої статі, не молодших за 25 років, що здобули теологічну освіту і склали екзамен у консис-

[1] Cichocka-Petrazycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu… – S. 134.
[2] Там само. – S. 131.
[3] Monografja stosunków... – S. 74.
[4] Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині… – С. 202.

торії[1]. Окрім того, претендент на посаду пастора мав бути хрещеним, конфірмованим, досконало знати кілька мов, серед них латинську і грецьку. Пастори перебували на утриманні прихожан (які забезпечували їх усім необхідним), контролювали та направляли духовне життя своїх приходів[2].

Кілька разів на рік пастори здійснювали об'їзди колоній. Там, де поселення колоністів розміщувались неподалік один від одного, пастор упродовж дня відвідував одразу дві колонії: в одній відправляв богослужіння вранці, а в другій – увечері[3]. Літургія складалася із загального покаяння, читання Святого Письма, Символу Віри, проповіді, молитов, співу релігійних пісень та причастя. Богослужіння відбувалися в молитовних будинках, які були майже в кожній німецькій колонії.

Під час відвідин колоній пастори особливу увагу приділяли здійсненню обряду конфірмації, під час якого дівчата і хлопці віком від 12 до 18 років підтверджували обітниці, дані за них дорослими під час їхнього хрещення. За кілька тижнів до конфірмації пастор влаштовував для дітей своєрідний іспит на вміння читати релігійні тексти й на знання основ лютеранського віровчення. При потребі він доповнював прогалини у їхніх знаннях своїми лекціями. У призначений для конфірмації день у присутності всієї громади пастор благословляв відразу цілу групу конфірмованих підлітків біля вівтаря, а вони давали урочисту обіцянку вірити в триєдиного Бога й бути вірними церкві. Після цього конфірмовані вперше в житті причащалися вином і хлібом, а також отримували з рук пастора свідоцтва. Вони являли собою аркуші цупкого паперу із красиво орнаментованою рамкою. Як одну з найдорожчих сімейних реліквій, конфірмаційні свідоцтва колоністи зберігали все своє життя. З цього урочистого дня конфірмовані підлітки переходили у статус дорослих і вважалися повноправними членами лютеранської та колоністської общини[4]

Якщо пастор був ключовою фігурою в церковно-релігійному житті усієї парафії, то в кожній конкретній колонії головну роль відігравав

[1] Там само.

[2] Костюк М. П. Немецкое хуторное хазяйство на Волыни (вторая половина XIX – начало XX вв.) / Михаил Костюк // Немцы в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности : материалы Междунар. науч. конф. – М. : [б. и.], 1999. – С. 39–51.

[3] Cichocka-Petrazycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu… – S. 131.

[4] Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині… – С. 206.

кантор, котрий найчастіше виконував одночасно функції вчителя (шульмейстера). Кантори хоча й вважалися священнослужителями, але духовного сану не мали. Вони були першими помічниками пасторів і упродовж року здійснювали всі дозволені їм поточні релігійні треби для членів своєї релігійної общини[1]. Кантори складали порядок богослужінь, щонеділі й у свята виголошували проповіді в молитовних будинках, хрестили дітей, ховали померлих, готували підлітків до конфірмації, керували церковними хорами тощо.

Про роль кантора в повсякденному житті волинських німців у міжвоєнний період один із місцевих колоністів писав: «Кантор зазвичай не мав вищої освіти, його світогляд був ненабагато ширший від світогляду селянина, але все ж трохи ширший, і цього цілком достатньо для його авторитету серед колоністів, тим більше, що вони шанують його насамперед як священнослужителя. Кантор, будучи сам напівселянського походження, добре знає життя колоністів, прагне того, що й вони, і завдяки цьому він значно ближчий колоністам, ніж пастор. У багатьох колоніях, які мають авторитетних канторів, останні виконують не тільки роль учителів і священнослужителів, але є провідниками громадського й господарського життя німецьких колоністів»[2].

Незважаючи на те, що переважна більшість волинських німців сповідувала лютеранство, поширеними серед них були і сектантські рухи. Релігійна терпимість німців стала тим сприятливим ґрунтом, на якому на початку XX ст. в їхньому середовищі розпочали свою місіонерську діяльність проповідники зі штундистських, баптистських, адвентистських та інших сект. Наприклад, уже в 1909 р. у Волинській губернії налічувалося 16 німецьких баптистських общин, зокрема в колоніях Рівненського (Тучин) і Луцького (Рожище) повітів. У 1911 р. німців-баптистів на Волині налічувалося понад 8 тисяч[3].

На початку 1920-х рр., коли на Волині особливо гостро відчувався брак духовної опіки з боку священнослужителів, тут з'явились місіонери різних протестантських церков зі Сполучених Штатів Америки, Канади, Великої Британії, Швейцарії, а також із західних воєводств Польщі[4]. Особливо активну місіонерську діяльність на території Західної Волині в цей час проводив пастор Альф з Америки, котрому, за свідченням сучасників, вдавалося навертати до сектант-

[1] Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині… – С. 207.
[2] Cichocka-Petrazycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu… – S. 133–134.
[3] Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині… – С. 213.
[4] Cichocka-Petrazycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu… – S. 134.

ського руху цілі німецькі колонії. У 1920-х рр. секти баптистів з'явилися в таких колоніях, як Альфредівка, Кам'яна Верба, Топча, Озерце, Мар'янівка, Степанівка Рівненського повіту, Кадобище, Мала і Велика Купля, Синяковці, Соломка, Максимільянівка, Сухий Ріг, Александрія Луцького повіту[1].

Кілька сотень прихильників із числа німецьких колоністів налічувала секта «Церква Божа». Вона існувала на волинських землях ще з XIX ст., однак число її прихильників почало особливо швидко зростати на початку 1920-х рр., після приїзду сюди проповідників із Західної Польщі, а також зі Швейцарії. Найбільш численні громади «Церкви Божої» на Волині існували в Амеліні (178 прихожан) та Луцинові (212 вірян) – колоніях Рівненського повіту[2]. Сектантські громади, а також діяльність закордонних місіонерів перебувала під ретельним наглядом із боку органів державної безпеки. Про це свідчить розпорядження волинського воєводи, датоване 1921 р., яким він доручив повітовим старостам негайно повідомляти воєводське управління про будь-яку діяльність місіонерів у підпорядкованих їм повітах[3].

Загалом у середині 1930-х рр. на Волині діяло 10 релігійних сект і 127 сектантських громад (див. додаток 8). Найбільшими були секти євангельських християн (51 громада), т. зв. «зеленосвятківців» (27 громад), вільних євангельських християн (12 громад) та баптистів (12 громад)[4]. Їх членами були не тільки німці, а й представники інших національностей – українці, поляки, чехи. Так, у 20–30-х роках німецькі пастори вели активну місіонерську діяльність серед волинських українців, пропагуючи ідеї так званої Української реформованої євангелістської церкви (УРЄЦ)[5]. Тереном діяльності УРЕЦ були Рівненський і Костопільський повіти. Секта навіть випускала свій часопис «Наука і віра», який видавався у Коломиї. Слід зауважити, що з розвитком процесу українізації Православної церкви УРЄЦ втрачала свої впливи на Волині.

Відносини місцевої влади з протестантською громадою німців Волині впродовж усього міжвоєнного двадцятиліття були досить напружені. Особливо вони загострилися наприкінці 1930-х рр. Широ-

[1] Cichocka-Petrazycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu… – S. 135.

[2] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18. спр. 1599, арк. 11.

[3] Там само. – Оп. 19, спр. 56, арк. 1.

[4] Monografja snosunków... – S. 102

[5] Podhórski B. Zagadnienia społeczeństwa i Państwa Polskiego na Wołyniu / B. Podhórski. – Poznan, 1938. – S. 115.

кого розголосу в усій Польщі набула справа депортації за межі Волинського воєводства лідера німецької громади Волині пастора О. Кляйндінста. Воєводська адміністрація депортувала пастора за межі воєводства, позбавивши його польського громадянства[1]. Пастор О. Кляйндінст оскаржив дії місцевої влади у Міністерстві внутрішніх справ. Спеціальну зустріч із цього питання з міністром освіти 13 травня 1938 р. мав сенатор Р. Вайзнер. Із відповідними запитами виступила протестантська церква у Польщі та посол Німеччини у Польщі. Проте воєвода О. Гауке-Новак не змінив свого рішення, посилаючись на те, що О. Кляйндінст не був польським громадянином. Врешті Міністерство внутрішніх справ узаконило рішення воєводи, що спричинило загострення стосунків воєводської адміністрації з місцевою німецькою громадою.

Доволі специфічною була конфесійна структура *чеського населення* Волині. За даними перепису 1931 р. з понад 30 тис. волинських чехів – 21 584 сповідували православну віру, 7275 осіб були римо-католиками, 1040 – протестантами[2].

Отже, переважна більшість чеського населення Волині (понад 70 %) визнавала свою приналежність до православного віросповідання. Чеські парафії були одними із найзаможніших серед православних громад Волині. Організаційно вони підпорядковувалися автокефальній Православній церкві в Польщі. Місцева чеська громада підтримувала контакти з православними парафіями в Чехословаччині, більша частина яких у міжвоєнний період перебувала під юрисдикцією Сербської православної церкви (у 1923 р. тут була створена архієпископія Константинопольського патріархату на чолі з архієпископом Савватієм (Врабецем), а в 1929 р. Сербська православна церква утворила в Чехословаччині дві єпархії – Чеську з центром у Празі та Мукачевсько-Пряшівську із центром у Мукачевому)[3]. На Волині священичі обов'язки виконували лише двоє чеських православних священиків[4]. Решта православного духовенства в чеських колоніях за національністю були українцями та росіянами, котрі, однак, добре володіли

[1] Держархів Волинської обл., ф. 296, оп. 1, спр. 55, арк. 1.

[2] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931… – S. 22.

[3] Бурега В. В. Чехословацкая Православная Церковь: путь к автокефалии. 1945–1951 гг. / В. В. Бурега // Власть и церков в СССР и странах Восточной Европы. 1939–1958 (Дискусионные аспекты). – М. : Ин-т славяноведения РАН, 2003. – С. 200.

[4] Vaculik J. Dějiny volyňských čechů… – S. 48.

чеською мовою, виголошували нею проповіді під час богослужінь. Зауважимо, що у православній семінарії в Кременці факультативно викладався курс чеської мови.

У 1920–1930-х рр. у чеських колоніях Волині вели активну діяльність католицькі та протестантські місіонери з Чехословаччини, що викликало занепокоєння та протести православного духовенства. Наслідками їх агітації були випадки переходу чеських православних родин у католицизм, як наприклад, у чеських колоніях Здолбунівського та Рівненського повітів[1].

Наприкінці 1920-х рр. із приходом на посаду волинського воєводи Г. Юзевського щодо православних чехів була започаткована політика т. зв. чехізації Православної церкви. У такий спосіб воєвода намагався заручитись підтримкою чеської меншини в реалізації «волинської політики». Синод Православної церкви в Польщі прийняв рішення, за яким до чеських парафій на Волині мали призначати лише випускників факультету православної теології Варшавського університету, де діяла кафедра чеської мови. 17 грудня 1928 р. церкву Св. Петра і Павла у Квасилові, де проживала одна з найчисленніших чеських громад на Волині, було підвищено до статусу собору[2]. 28 січня 1929 р. парафіяльна управа православної церкви у Квасилові-Чеському отримала лист митрополита Польської православної церкви Діонісія, в якому повідомлялося про поновлення діяльності Чеської духовної місії на Волині. Офіційно цей осередок отримав назву Православна церква Чеського собору у Квасилові-Чеському»[3]. Керівництво місією митрополит доручив квасилівському священику Гервазію Лисицькому – випускникові факультету православної теології Варшавського університету.

У тих православних парафіях, де переважало чеське населення в церквах поступово запроваджувалося богослужіння чеською мовою. Так, у квітні 1929 р. парафіяльні збори колонії Глинськ постановили, що кожної третьої неділі місяця богослужіння в церкві відправлятиметься чеською мовою[4]. Оскільки до Глинської парафії належали також і українські села, то було узгоджено, що літургія в недільні дні правитиметься поперемінно чеською і українською мовами. Перші

[1] Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 7255, арк. 2 зв.
[2] Vaculik J. Dějiny volyňských čechů… – S. 49.
[3] Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 1605, арк. 129.
[4] Там само.

такі богослужіння українською і чеською мовами відбулися в парафії під час Великодніх свят 1929 р.

Чехи римо-католицького віросповідання власних церковних структур у Польщі не мали. Вони належали до польських римо-католицьких парафій. У міжвоєнний період на Волині чехи власним коштом збудували католицькі костели у Купичеві, Сенкевичівці, Грушвицях, каплиці у таких колоніях, як Будераж, Ліпіни, Мізоч, Теремне, Ульбарів[1]. Громадська активність чехів, які належали до інших релігійних конфесій – протестантів, греко-католиків, юдеїв, була незначною.

Отже, аналіз міжконфесійних стосунків на території Західної Волині в 1920–1930-х рр. дає підстави для таких висновків.

Етноконфесійний склад населення східних воєводств Польщі, зокрема Волинського, був надзвичайно строкатим. Справи віровизнання тут були тісно пов'язані з проблематикою національних меншин, адже приналежність до тієї чи іншої конфесії зазвичай пов'язувалася з належністю до певної етнічної спільноти. Найяскравіше це проявилося серед сповідників юдаїзму, які майже повністю ототожнювалися з євреями. Православну релігію сповідували майже 80 % населення Волині (українці, росіяни, частина чехів і навіть поляків). Переважна більшість волинських німців були протестантами. Католицьке віровизнання охоплювало переважно поляків, а також частину українців, німців і чехів.

Найбільш гостро на Волині у міжвоєнний період стояла проблема неврегульованого становища Православної церкви, яка в перші повоєнні роки й надалі підпорядковувалася Московському патріархатові. Відверто промосковська орієнтація православного духовенства не влаштовувала польську владу, яка мала намір використати церкву як один з інструментів своєї інтеграційної політики на «східних кресах».

Концепція польської державної політики щодо Православної церкви формувалася впродовж усього міжвоєнного двадцятиліття й зазнала певної еволюції. У період правління національних демократів політика державної влади щодо православних не була чітко визначена, хоча вже тоді великий вплив на неї справляла концепція національної асиміляції непольських народів. Віросповідна єдність (поряд із мовною і культурною) мала стати одним з найдієвіших засобів

[1] Vaculik J. Dějiny volyňských čechů… – S. 49.

державної та національної інтеграції «східних кресів».

Однак на заваді процесу масового окатоличення українського населення став рух за українізацію Православної церкви, який найбільшого розмаху набрав на Волині. Аби не допустити виходу його з під контролю влади, а одночасно усунути залежність православної ієрархії від Москви польська влада погодилася на часткову українізацію Православної церкви в Польщі. В той самий час польський уряд удавався до кроків, спрямованих на посилення свого впливу на православних задля встановлення контролю над усім внутрішньоцерковним життям на «східних кресах». Особливо яскраво це проявилося в період урядування волинського воєводи Г. Юзевського, котрий не приховував наміру перетворити Православну церкву у важливий чинник державної асиміляції українського населення Волині.

У другій половині 1930-х рр. уряд відкрито перейшов до політики полонізації Православної церкви через т. зв. ревіндикацію – примусове навернення до католицизму православних вірян. На цьому ґрунті виникали конфлікти, які стали одним із серйозних чинників загострення польсько-українських відносин на Волині напередодні Другої світової війни.

Використати Православну церкву як інструмент інтеграційної політики на східних землях прагнула не лише влада. Для посилення асиміляційного впливу на українське православне населення Римо-католицька церква розгорнула у міжвоєнний період діяльність, спрямовану на запровадження серед православних вірян т. зв. нової унії у формі католицизму східнослов'янського обряду. Неоунійний рух, метою якого була поступова латинізація Православної церкви, не дав очікуваних результатів на Волині. На території воєводства наприкінці міжвоєнного двадцятиліття налічувалося лише декілька парафій східнослов'янського обряду.

Під ретельний контроль із боку держави влада намагалася поставити діяльність віросповідних громад юдеїв, протестантів, представників інших конфесій, котрі проживали на Волині. Особливо виразно ця тенденція в політиці воєводської адміністрації простежується наприкінці 1930-х рр., коли влада проголосила курс на прискорену полонізацію краю. Досягти віросповідної єдності населення краю передбачалося шляхом асиміляції не лише православних українців, а й чехів, росіян і навіть німців-протестантів.

Висновки

Культурні процеси, які відбувалися на території Західної Волині у міжвоєнну добу, мали свою специфіку. Вона була зумовлена і внутрішніми, і зовнішніми чинниками. До найголовніших слід віднести: напружену суспільно-політичну ситуацію у східних польських воєводствах, яка склалася після приєднання західноукраїнських земель до складу Польщі; поліетнічний склад населення Волині, де проживали представники понад 30 етнічних спільнот, найчисленнішими з яких були українці, поляки, євреї, німці, росіяни і чехи; цивілізаційну відсталість краю, низький освітній рівень населення, що потребувало від польського уряду великих фінансових і матеріально-технічних ресурсів для виправлення такого становища, особливо в культурно-освітній сфері. На характер етнокультурних відносин у краї істотно впливав той факт, що поляки, які представляли «державну націю», на «східних кресах» були в абсолютній меншості. Майже 80 % населення Волині становили українці. Хоча рівень їх національної свідомості залишався низьким порівняно з населенням Східної Галичини, однак упродовж 1920–1930-х рр. політична і культурна активність волинських українців суттєво зросла. Свідченням цього стала діяльність численних політичних партій, громадсько-культурних організацій, які виступали на захист національно-культурних прав українського населення.

Зовнішньополітичним фактором, на який мали зважати польські урядові кола при визначенні засад національно-культурної політики на Волині, було її сусідство з радянською Україною. Саме цей факт спричинив появу серед українців у Польщі руху, який убачав розв’язання національної проблеми через революційну перебудову чинного суспільно-економічного устрою. Після поразки Української національної революції 1917–1921 рр. частина західноукраїнського суспільства схилялася до возз’єднання з радянською Україною. Нова економічна політика та українізація викликали симпатії до ідеї об’єднання всіх українських земель, які увійшли до складу Польщі, з УСРР.

Домінантним типом етнокультурних відносин на західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр. були взаємини між українцями, котрі становили більшість місцевого населення, і поляками, державна підтримка яких мала забезпечити польській культурі панівні позиції у Східній Галичині та на Волині. У ставленні до українців серед більшості поляків переважали погляди, що їх сформували польські націо-

нал-демократи на початку XX ст. Інкорпоративна концепція ендеків базувалася на ідеї великодержавності Речі Посполитої, згідно з якою нація є не тільки культурно-духовним, а й політичним феноменом. Тому до складу польської нації долучали також народи, які зазнали політичного та культурно-цивілізаційного впливу поляків і Польської держави. Йшлося насамперед про слов'янські меншини – українців та білорусів. Звідси теза про культурну і цивілізаційну нижчість українців, які не досягли рівня «політичної нації», а тому підлягають асиміляції. Це передбачалося здійснювати через зміну національної структури Східної Галичини і Волині, а також відповідним чином спрямованої мовної, освітньої та конфесійної політики. Виходячи з цього, політика *національної асиміляції* передбачала якнайшвидшу полонізацію українців, через що характер міжнаціональних стосунків на Волині у перші роки її перебування у складі Речі Посполитої визначала польсько-українська конфронтація.

Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського керівні кола Польщі закликали до гнучкіших дій у національному питанні. Пропонований ними курс політики в українському питанні робив поворот у бік *державної асиміляції*. Він передбачав толерантнішу мовну й релігійну політику, допущення українців на окремі посади в органи державного управління, задоволення нагальних економічних та культурно-освітніх потреб українського населення. На думку пілсудчиків, це дало б змогу прив'язати українців до платформи польської державності, сприяло б їх відверненню від боротьби за національне визволення.

Зазначимо, що, незважаючи на розбіжності у методах реалізації української політики, пілсудчики і народові демократи залишалися солідарними у визначенні головної мети – зміцненні польської державності на східних землях та їх якнайшвидшої інтеграції в політичний та соціокультурний простір Другої Польської Республіки. Характерно, що політика державної асиміляції враховувала відмінність етнополітичних умов різних регіонів, населених українцями. Це дає підставу стверджувати, що поляки заперечували інтегральність української національної спільноти, намагалися поглиблювати регіональні особливості територій, де проживало українське населення.

Уособленням «нового підходу уряду» до вирішення української проблеми на регіональному рівні стало призначення волинським воєводою Г. Юзевського. Представлена ним програма державної асимі-

ляції торкалася усіх без винятку сфер соціально-економічного, політичного та культурного життя українців Волині й означала цілковиту перебудову укладу польсько-українських відносин. Істотним елементом тактики «волинської програми» було цивілізаційне і культурне піднесення воєводства, без чого інтеграція Волині до складу Речі Посполитої, на думку Г. Юзевського, ставала неможливою.

Серед інструментів асиміляційного впливу важливе місце відводилося шкільництву. Метою освітньої політики воєводи була поступова полонізація шкільництва через його утраквізацію: запровадження до польських шкіл української мови як предмета. Такий тип шкіл упродовж 1930-х рр. став панівним у структурі початкової освіти на Волині. Діяльність воєводської адміністрації в галузі освіти створювала умови для занепаду українського шкільництва.

Головним напрямом конфесійної політики адміністрації Г. Юзевського була українізація Православної церкви на Волині. На думку воєводи, вона мала позитивно вплинути на формування лояльного ставлення українського населення до польської державності. Ця політика не дала очікуваних результатів. Наприкінці 1930-х рр. уряд відкрито перейшов до полонізації Православної церкви і насильницького переведення волинян у католицьку віру. «Політика зміцнення польської присутності» на Волині, яку наприкінці міжвоєнного двадцятиліття проводила місцева воєводська адміністрація, свідчила про перехід до дієвих механізмів у справі полонізації «східних кресів», національно-культурної асиміляції місцевого українського населення. Це спричинило різке загострення українсько-польських міжнаціональних та міжконфесійних стосунків у краї.

Інший тип етнокультурних взаємин охоплював малі етнічні спільноти, котрі проживали в цей час на Волині. Політика польського уряду щодо них залежала від багатьох факторів: кількісного складу, особливостей соціальної структури, компактності розселення, матеріальних і фінансових можливостей тієї чи іншої етнічної спільноти, рівня їх національної самосвідомості.

Доволі суперечливим було ставлення польської влади до *євреїв*. На відміну від українців, вони не займали компактних територій, а були розпорошені по всій території країни. У містах і містечках Волині частка євреїв сягала 50 і більше відсотків. З огляду на етноконфесійну замкненість єврейської громади мовно-культурна асиміляція євреїв у Польщі унеможливлювалася. Щодо них влада впроваджувала

цілу низку обмежувальних заходів у сфері культури та освіти. Під кінець 1930-х рр. пріоритетним напрямом розв'язання єврейської проблеми в Польщі уряд визначив еміграцію євреїв із країни.

Національно-культурні інтереси *німецької меншини* польський уряд розглядав суто через призму польсько-німецьких міждержавних відносин. Серед засобів впливу на німецьку меншину польські політики декларували гасло «Рівні права взамін за лояльність до держави», підкреслюючи, що польська політика щодо німців має бути такою ж, як і політика німецького уряду щодо польської меншини. Не виключалася й можливість полонізації німців, особливо тих, котрі проживали на східних землях. Неодмінною передумовою мовно-культурної асиміляції волинських німців мала стати повна ліквідація німецькомовного шкільництва на Волині.

Стосунки польської влади із *чеською общиною* не належали до пріоритетних. З огляду на те, що чехи компактно проживали лише в одному східному воєводстві – Волинському, «чеська проблема» розглядалася як другорядна в політиці Польської держави щодо національних меншин. Конкретних державних програм щодо чехів уряди Польщі не розробляли, а керувалися загальними положеннями національної політики. Найбільш оптимальним способом вирішення «чеського питання» на Волині вважали поступову асиміляцію чехів.

Не було в польських урядовців і державної програми щодо *російської меншини*. На Волині росіяни проживали в кількох великих містах воєводства – Луцьку, Рівному, Ковелі, Володимирі та Кременці. Політика дерусифікації волинських міст, яку проводила місцева адміністрація з метою повного усунення росіян з місцевих і державних органів влади, парцеляція маєтків великої земельної власності, процес українізації Православної церкви звели до мінімуму вплив росіян на політичне та громадсько-культурне життя воєводства.

Одним із дієвих інструментів асиміляції нацменшин польська влада вважала *шкільництво*. Освітня політика держави була спрямована на ліквідацію шкіл із національними мовами викладання. Освітні можливості національних меншин на Волині поступово обмежувалися лише сферою приватного шкільництва. Більшість приватних навчальних закладів перебувала на утриманні громадських культурно-освітніх організацій і товариств, які проводили активну просвітницьку роботу, організовували культурно-масові заходи. Завдяки їх діяльності волинським євреям, німцям, чехам удавалося протистояти асиміляційним впливам, зберігати етнічну і культурну самобутність.

Державно-церковна політика Другої Речі Посполитої на західноволинських землях упродовж міжвоєнного періоду еволюціонувала під впливом боротьби політичних сил у самій державі та активізації національно-церковного руху на цих теренах. У період 1918–1926 рр. державна політика Польщі була спрямована на національну та конфесійну асиміляцію українського православного населення, його найтіснішу інтеграцію з польською нацією й Римо-католицькою церквою. На цьому етапі влада підтримувала нечисленні, однак впливові проросійські кола в обмін на проголошення польською Православною церквою незалежності від Московського патріархату. Така політика активізувала український національно-церковний рух на Волині, що займав опозиційне становище і щодо церковної влади, яка залишалася на промосковських позиціях, і щодо держави, яка прагнула перетворити церкву на інструмент своєї інтеграційної політики на східних землях. Модель, яку намагалися реалізувати українські громадські та церковні діячі, полягала в тому, що церква має бути за своїм характером національною (українською), незалежною від держави.

Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського владні кола Польщі закликали до гнучкішої політики в національному питанні. Пропонований ними політичний курс в українському питанні робив поворот у бік державної асиміляції при збереженні кінцевої мети – національної асиміляції української меншини. Він передбачав, зокрема, толерантнішу релігійну політику. На думку пілсудчиків, це дало б змогу прив’язати українців до платформи польської державності, сприяло б їх відверненню від боротьби за національне визволення. У середині 1930-х рр. українізація Православної церкви на Волині досягла найбільших успіхів. Вона виявилася в активній участі мирян у церковно-релігійному житті краю; у відновленні єпископської кафедри з керівним волинським архієреєм; у пожвавленні діяльності українських церковно-громадських інституцій; у впровадженні в церковно-релігійну сферу національної культури та української богослужбової мови.

Період 1935–1939 рр. характеризувався поступовим відходом від ліберальних проектів розв’язання українського питання і наростанням тенденцій національної асиміляції українців. Державно-церковна політика цього періоду була спрямована на поступову полонізацію Православної церкви в Польщі та її підпорядкування інтересам держави.

Задля посилення асиміляційного впливу на українське православне населення Римо-католицька церква розгорнула в міжвоєнний період діяльність, спрямовану на запровадження серед православних вірян т. зв. нової унії у формі католицизму східнослов'янського обряду. На Волині неоунійний рух, метою якого була поступова латинізація Православної церкви, не дав очікуваних результатів.

Релігійне життя єврейської громади зосереджувалось у т. зв. єврейських віросповідних гмінах. На Волині юдеї об'єднувалися у 35 таких громадах. Незважаючи на доволі широку автономію єврейських релігійних гмін у вирішенні фінансових, релігійних, освітніх питань, повного самоврядування вони не отримали. Нагляд за діяльністю єврейських релігійних громад здійснювали органи державної влади (повітові старости і воєвода), що ставило їх у пряму залежність від місцевої адміністрації.

Протестанти на Волині були поділені на кілька конфесій, серед яких найвпливовішими були лютерани. Переважна їх більшість – це німецькі колоністи, які належали до євангельсько-лютеранської церкви. У перші роки перебування Волині у складі Польщі влада не заважала розбудові структур цієї церкви, очевидно, з огляду на нечисленність та ізольованість німецьких колоній. Однак у 1930-х рр. взаємини місцевої адміністрації з протестантською громадою волинських німців погіршилися. Це було пов'язано з «новим» курсом державної політики Польщі на Волині, головною метою якого проголошувалася прискорена полонізацію краю. Об'єктом асиміляції, за задумом влади, мали стати не лише православні українці, росіяни та чехи, а й німці-протестанти. Така політика вела до загострення міжконфесійної ситуації в краї, обмежувала можливості національно-культурного розвитку непольського населення.

Джерела та література

І. Архівні документи

Державний архів Волинської області (далі: Держархів Волинської обл.)

Ф. 1. Волинська воєводська команда державної поліції

1. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 142.
2. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 13.
3. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 32.
4. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 1082.
5. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 2435
6. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 3254.
7. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 3785.
8. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 5025.
9. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 5047.
10. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 7250.
11. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 7255.
12. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 7929.
13. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2а, спр. 73.
14. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 6, спр. 10.

Ф. 3. Луцька міська управа

15. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 171.

Ф. 20. Луцька єврейська гімназія ім. Мойсея Глікліха

16. Держархів Волинської обл., ф. 20, оп. 1, спр. 34.

Ф. 21. Луцька єврейська приватна змішана початкова школа імені Шолома Алейхема

17. Держархів Волинської обл., ф. 21, оп. 1, спр. 55.
18. Держархів Волинської обл., ф. 21, оп. 1, спр. 68.

Ф. 34 Волинська фінансова палата

19. Держархів Волинської обл., ф. 34, оп. 1, спр. 35.

Ф. 36. Луцьке повітове староство

20. Держархів Волинської обл., ф. 36, оп. 13а, спр. 219.
21. Держархів Волинської обл., ф. 36, оп. 13а, спр. 285.
22. Держархів Волинської обл., ф. 36, оп. 13а, спр. 289.

Ф. 45. Луцька повітова команда державної поліції

23. Держархів Волинської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 1447.
24. Держархів Волинської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2027.

Ф. 46. Волинське воєводське управління

25. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 1., спр. 639.
26. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 1, спр. 5658.
27. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 1, спр. 67.
28. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 1, спр. 544.
29. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 1, спр. 3473.
30. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 3, спр. 3.
31. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 3, спр. 31.
32. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 8, спр. 1556.
33. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9 а, спр. 161.
34. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а. спр. 417.
35. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 495
36. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 698.
37. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 1076.
38. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9., спр. 98.
39. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 139.
40. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9. спр. 983.
41. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1035.
42. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1038.
43. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1075.
44. Держархів Волинської обл., ф. 46. оп. 9, спр. 1336.
45. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1337.
46. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1543.
47. Держархів Волинської обл., ф.46, оп. 9, спр. 1556.
48. Держархів Волинської обл., ф. 46., оп. 9, спр. 1544.
49. Держархів Волинської обл., ф.46, оп. 9, спр. 1813.
50. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1842.
51. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1853.
52. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1994.
53. Держархів Волинської обл., ф.46, оп. 9, спр. 2320.
54. Держархів Волинської обл., ф.46, оп. 9, спр. 2967
55. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 3834.
56. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 3866.
57. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 3937.
58. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 4390.
59. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 4419.
60. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 4634.
61. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 4671.

Ф. 60. Українська парламентарна репрезентація Волині

62. Держархів Волинської обл., ф. 60, оп. 1, спр. 1.
63. Держархів Волинської обл., ф. 60, оп. 1, спр. 3.

Ф. 62. Луцький відділ Російського благодійного товариства в Польщі

64. Держархів Волинської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 7.

Ф. 72. Луцька російська гімназія Луцького відділу російського благодійного товариства в Польщі

65. Держархів Волинської обл., ф. 72, оп. 2, спр. 1.

Ф. 73. Луцька українська гімназія

66.Держархів Волинської обл., ф. 73, оп. 1, спр. 4.
67.Держархів Волинської обл., ф. 73, оп. 1, спр. 26.

Ф. 84. Український кооперативний кінотеатр (кооператив з обмеженою відповідальністю)

68. Держархів Волинської обл., ф. 84, оп. 1, спр. 1.
69. Держархів Волинської обл., ф. 84, оп. 1, спр. 2.

Ф. 198. Головна управа Волинського українського об'єднання

70. Держархів Волинської обл., ф. 198, оп. 1, спр. 19.
71. Держархів Волинської обл., ф. 200, оп. 1, спр. 1.

Ф. 200. Волинське українське театральне товариство

72. Держархів Волинської обл., ф. 200, оп. 2, спр. 2.

Ф. 286. Луцька єврейська релігійна гміна

73. Держархів Волинської обл., ф. 286, оп. 1, спр. 33.
74. Держархів Волинської обл., ф. 286, оп. 1, спр. 24.

Ф. 296. Німецька кірха

75. Держархів Волинської обл., ф. 296, оп. 1, спр. 2.
76. Держархів Волинської обл., ф. 296. оп. 1, спр. 23.
77. Держархів Волинської обл., ф. 296, оп. 1, спр. 46.
78. Держархів Волинської обл., ф. 296, оп. 1, спр. 55.

Державний архів Рівненської області (далі: Держархів Рівненської обл.)

Ф. 30. Рівненське повітове староство

79. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 1, спр. 71.
80. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 406.
81. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 409.
82. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 410.
83. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 1605.
84. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 1606.

85. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18. спр. 1599.
86. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 19, спр. 56.
87. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 697.
88. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 707.
89. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 711.
90. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 749.
91. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 913.
92. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 927
93. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 930.
94. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 935

Ф. 156. Здолбунівське повітове староство

95. Держархів Рівненської обл., ф. 156, оп. 2, спр. 82.
96. Держархів Рівненської обл., ф. 156, оп. 2, спр. 116.
97. Держархів Рівненської обл., ф. 156, оп. 2, спр. 123.
98. Держархів Рівненської обл., ф. 156, оп.2, спр. 167.
99. Держархів Рівненської обл., ф. 156, оп. 2, спр. 182.
100. Держархів Рівненської обл., ф. 156, оп. 7, спр. 1.
101. Держархів Рівненської обл., ф. 156, оп. 8, спр. 3.

Ф. 225. Повітовий комітет «Євреї Волині – Армії Польській»

102. Держархів Рівненської обл., ф. 225, оп. 1, спр. 1.
103. Держархів Рівненської обл., ф. 225, оп. 1, спр. 4.

Ф. 478. Українська парламентська репрезентація Волині, м. Рівне

104. Держархів Рівненської обл., ф. 478, оп. 1, спр. 1.
105. Держархів Рівненської обл., ф. 478, оп. 1, спр. 2.
106. Держархів Рівненської обл., ф. 478, оп. 1, спр. 3.

Ф. 479. Волинське українське об'єднання, м. Рівне

107. Держархів Рівненської обл., ф. 479, оп. 1, спр. 1.
108. Держархів Рівненської обл., ф. 479, оп. 1, спр. 2.
109. Держархів Рівненської обл., ф. 479, оп. 1, спр. 7.
110. Держархів Рівненської обл., ф. 479, оп. 1, спр. 8.
111. Держархів Рівненської обл., ф. 479, оп. 1, спр. 9.

Ф. 481. Український клуб «Рідна хата» у м. Рівному

112. Держархів Рівненської обл., ф. 481, оп. 1, спр. 1.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

113. Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (zesp. 9.), Urząd Wojewódzki Wołyński (далі: AAN, MSW, UWW), Sygn. mikrof. 1800/1. Województwo Wołyńskie. Referat specjalny. – Warszawa, Luty 1936.

114. AAN, MSW, UWW, sygn. mikrof. 1800/1. Sprawozdanie z sytuacji na Wołyniu, wrzesień 1934.
115. AAN, MSW, UWW, sygn. 979/11.
116. AAN, MSW, UWW, sygn. 277/ I-1, poz. 4.
117. AAN, MSW, sygn. mikrof. 25514.
118. AAN, MSW, k-674/28.
119. AAN, MSW, Sygn. IV/78.
120. AAN, MSW, sygn. IV/79.
121. AAN, MSW, sygn. IV/ 85.
122. AAN, MSW, sygn. 1037.
123. AAN, MSW, Wydział narodowościowy, sygn. 1077.
124. Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (zesp. 322) (далі: AAN, MSZ), Departament Polityczno-Ekonomiczny, Wydzyał Prasowy, sygn. 25766.
125. AAN, MSZ, Wydział Organizacji Międzynarodowych (далі: AAN, MSZ, WOM), sygn. 2238.
126. AAN, MSZ, WOM, sygn. 2241.
127. AAN, MSZ, WOM, sygn. 2242.
128. AAN, MSZ, WOM, sygn. 2272.
129. AAN, MSZ, WOM, sygn. 2275.
130. AAN, MSZ, WOM, sygn. 2347.
131. AAN, MSZ, WOM, sygn. 2348.
132. AAN, MSZ, WOM, sygn.2350.
133. AAN, MSZ, WOM, sygn. 2862.
134. AAN, MSZ, WOM, sygn. 2863.
135. AAN, MSZ, WOM, sygn. 2870.
136. Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Pubicznego (zesp. 14) (далі: AAN, MWR i OP), Widział Szkolnictwa Powszechnego, Sygn. 98.
137. AAN, MWR i OP, sygn. 162.
138. AAN, MWR i OP, sygn. 416.
139. AAN, MWR i OP, sygn. 987.
140. AAN, MWR i OP, sygn. 1048.
141. Archiwum Akt Nowych AAN, Prezydium Rady ministrów (zesp. 8), Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów (далі: AAN, PRM, PKP RM) z lat 1921−1923. – Sygn. Mikrof. 20188.
142. AAN, PRM, rkt. 24, t. 6.
143. AAN, PRM, rkt. 24, t. 7.
144. AAN, PRM, rkt. 56, t. 1.
145. AAN, PRM, rkt. 56, t. 3.
146. AAN, PRM, rkt. 56, t. 7.
147. AAN, PRM, rkt. 56, t. 8.
148. AAN, Komitet do spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Kraju, sygn. 1.
149. AAN, Urząd Wojewódzki w Łucku (zesp. 1181), sygn. 64.
150. AAN, Urząd Wojewódzki w Łucku, sygn. 65.
151. AAN, Komenda Wojewódzka policji państwowej w Łucku (zesp. 2009), sygn. 3.

Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego Dzial Rękopisów (далі: BUW, DR)

152. Józewski H. Opowiejść o istnieniu. T. 2. Cz. 4. – «Wołyń». – BUW, DR, № akc. 3189.
153. Materiały dotyczące województwa Wołyńskiego w latach 1926–1938. – BUW, DR, № akc. 431.
154. Materiały dotyczące Województwa Wołyńskiego. – BUW, DR, № akc. 432, teczka 51.
155. Materiały dotyczące Województwa Wołyńskiego. – BUW, DR, № akc. 432, teczka 54.
156. Materiały dotyczące Województwa Wołyńskiego. – BUW, DR, № akc. 432, teczka 53.
157. Materiały dotyczące Województwa Wołyńskiego. – BUW, DR, № akc. 432, teczka 83.
158. Memoriał H. Józewskiego w sprawie kierunku polskiej polityki państwowej na Wołyniu. 1938 r. – BUW, DR, № akc. 1549.
159. Sprawozdanie z podroży służbowej do województwa Wołyńskiego. 9. X. 1926. – BUW, DR, № akc. 361.
160. Sprawozdanie H. Józewskiego obrazujące sytuacje Województwa Wołyńskiego, listopad 1935. – BUW, DR, № akcii 1549.
161. «Wołyń-czerwiec 1937». Sprawozdanie H. Józewskiego obrazuje sytuacje Województwa Wołyńskiego. – BUW, DR, № akc. 1549.

Волинський краєзнавчий музей

162. Друковані матеріали, № 34235.

II. Опубліковані документи

163. Голувко Т. Методи й шляхи оздоровлення взаємовідносин у Східній Галичині і східних воєводствах / Т. Голувко // Ми не є українофілами. Польська політична думку про Україну і українців : антологія текстів / за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 108–120.
164. Бончковський В. Ми не є українофілами / В. Бончковський // Ми не є українофілами. Польська політична думку про Україну і українців : антологія текстів / за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 145–151.
165. Зданович М. Польсько-українське питання / М. Зданович // Ми не є українофілами. Польська політична думку про Україну і українців : антологія текстів / за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 131–145.
166. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2 т. Т. 2 / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – 578 с.

167. Лозинський М. З Новим роком 1924. Теперішній стан будови Української держави і задачі західно-українських земель / М. Лозинський. – Женева : [б. в.], 1924. – 76 с.
168. Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців : антологія текстів / за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 440 с.
169. Правовое положение Святой Автокефальной Православной Церкви в Польше. Доклад І-му Поместному Собору Православной Церкви в Польше. – Варшава, 1931.
170. Річинський А. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людности в Польщі : доклад виголошений на українському православно-церковному з'їзді в Луцьку 5–6 червня 1927 р. / Арсен Річинський. – Луцьк : [б. в.], 1927.
171. Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі / С. Томашівський. – Львів : Ін-т дослідів нац. справ у Варшаві, 1929. – 48 с.
172. Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів (1917–1923 рр.) / відп. ред. В. М. Корецький. – К. : Наук. думка, 1966. – 668 с.
173. Українська гімназія в Луцьку : спогади (1918–1939) / ред. та упоряд. Л. Токарук. – Луцьк : [б. в.], 1998. – 214 с .
174. Устав Русского благотворительного общества. – Варшава, 1924.
175. Bartoszewicz J. Zagadnienia polityki polskiej / Joachim Bartoszewicz. – Warszawa : Nakładem Tow. Wydawniczego PATRIA, 1929. – 30 s.
176. Bartoszewicz J. Znaczenie polityczne kresów wschodnich dla Polski / Joachim Bartoszewicz. – Warszawa : Wydawnictwo Towarzystwa opieki nad Kresami, 1924. – 30 s.
177. Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka / R. Dmowski. – Warszawa : Społeczne Wydawnictwo GRUNWALD, 1989. – 119 s.
178. Dreszer Z. Sprawa mniejszośi narodowych w Polsce a program państwowy demokracji / Z. Dreszer. – Warszawa, 1926. – 30 s.
179. Dreszer Z. Przyczynki do polityki szkolnej na Wołyniu // Głos prawdy. – № 130. – S. 136.
180. Dekret o obowiązku szkolnym // Dziennik Praw Państwa Polskiego (далі: D. Pr. P. P). – 1919. – № 14. – Poz. 147. – S. 192–197.
181. Dekret o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskim // D. Pr. P. P – 1919. – № 14. – Poz. 185. – S. 280–285.
182. Dekret o zmianach w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na terenie b. Królewstwa Kongresowego // D. Pr. P. P. – 1919. – Nr. 14. – Poz. 175. – S. 252–255.
183. Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludnośc. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1938. – Z. 70.
184. Dunin-Borkowski P. Wytyczne programu zblizenia polsko-ukraińskiego / P. Dunin-Borkowski // Biuletyń polsko-ukraiński (далі: BP-U). – 1931. – № 9. – S. 392–395.
185. Dunin-Borkowski P. Problem kordonu Sokalskiego / P. Dunin-Borkowski // BP-U. – 1938. – № 31. – S. 329–332.

186. Grabski S. Z codziennych walk i rozważań / S. Grabski. – Poznań, 1923. – 167 s.
187. Grabski S. Z zagadnień polityki narodowo-państwowej / S. Grabski. – Warszawa, 1925. – 133 s.
188. Grabski S. Szkoła na Kresach Wschodnich / S. Grabski // Oświata Polska. – 1926. – Nr. 3. – S. 69–77.
189. Hołówko T. Kwestia narodowośiowa w Polsce / T. Hołówko. – Warszawa, 1922. – 38 s.
190. Hołówko T. Minimalny program polityki polskiej we Wschodniej Galicii i na tzw. Kresach / T. Hołówko // Droga. – 1924. – № 10. – S. 13–17.
191. Hołówko T. Metody i drogi sanacji stosunków we Wschodniej Galicji i województwach wschodnich / T. Hołówko // Droga. – 1926. – № 6–7. – S. 46–55.
192. Józewski H. Zamiast pamiętnika / Henryk Józewski // Zęszyty Historyczne. – 1982. – Z. 60.
193. Kęsik J. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich na kresach wschodnich w latach 1937–1939 / J. Kęsik // Dzieje Najnowsze. – 1992. – Z. 1–2. – S. 180–194.
194. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. – Lwów ; Warszawa, 1927.
195. Kornecki J. Zadania oświatowe na Kresach / J. Kornecki // Oświata Polska. – 1925. – № 2. – S. 107–115.
196. Kornecki J. Szkolnictwo dla mniejszości narodowych w Polsce / J. Kornecki. – Warszawa, 1929. – 31 s.
197. Lewandowski J. Materiały Ministerstwa Spraw Wojskowych o polityce narodowościowej wojska w latach trzydziestych / J. Lewandowski // Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej. Seria Historyczna. – 1963. – № 8. – S. 83–105.
198. Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym / Cz. Madajczyk // Dzieje Najnowsze. – 1972. – Z. 3. – S. 136–159.
199. Mech W. Wybory do cial ustawodawczych w województwie Wołyńskiem w roku 1928 / W. Mech. – Łuck, 1928.
200. Łuck w świetle cyfr i faktów. – Łuck, 1925.
201. Mniejszości narodowe w Polsce w świetle raportu Ministerstwa Spraw Wewnetrznych z lat 1928–1930 / oprac. Dariusz Matelski // Sprawy Narodowościowe. – 1996. – Z. 2. – S. 165–202.
202. Monografia stosunków wyznaniowych w województwie Wołyńskiem. – Łuck, 1936. – 152 s.
203. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 wrzesnia 1921 r. Mieszkania. Ludnośc. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1926. – T. XXIII.
204. Podhórski B. Zagadnienia społeczeństwa i Państwa Polskiego na Wołyniu / B. Podhórski. – Poznan, 1938.
205. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem wojewóztw Poznańskiego, pomorskiego i Śląskiego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (далі: Dz. U. R. P). – 1927. – № 91. – Poz. 818. – S. 1276–1281.

206. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenie publicznego z dnia 24 października 1930 r. // Dz. U. R. P. – 1930. – № 75. – Poz. 592, 593. – S. 945–951.
207. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenie publicznego z dnia 9 wrzesnia 1931 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnetrznych i Ministrem Skarbu w sprawie gospodarki finansowej gmin wyznaniowych żydowskich // Dz. U. R. P. – 1931. – № 89. – Poz. 698. – S. 1462–1465.
208. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województw Poznańskiego, pomorskiego i Śląskiego // Dz. U. R. P. – 1927. – № 91. – Poz. 818. – S. 1276–1281.
209. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie zaprowadzenia nauki uzupełniającej w myśl dekretu o obowiązku szkolnym z dnia 7 lutego 1919 r. // Dz. U. R. P. – 1919. – № 79. – Poz. 443. – S. 826.
210. Rybarski R. Naród, jednostka i klasa / R. Rybarski. – Warszawa, 1926. – 276 s.
211. Srokowski K. Sprawa narodowościowa na kresach wschdonich / K. Srokowski. – Kraków, 1924. – 56 s.
212. Srokowski S. Podzial administracyjny państwa a zagadnienie ustrojowe polskiego Wschodu / S. Srokowski // Przegląd Wspólczesny. − 1930. – T. 33. – № 98. – S. 366–367.
213. Srokowski S. Uwagi o kresach wschodnich / Stanisław Srokowski. – Kraków, 1925. – 26 s.
214. Statystyka Rolna. – Warszawa, 1924.
215. Studnicki W. W sprawie stosunku politycznego Polski do jej ziem wschodnich / W. Studnicki. – Warszawa, 1919. – 14 s.
216. Tomaszewski J. Memorial z 1938 r. w sprawie polityki państwa polskiego wóbec żydów / Jerzy Tomaszewski // Teki Archiwalne. − 1996. − T. 1. – S. 119–130.
217. Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukraina podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 r. // Dz. U. R. P. – 1921. – № 49. – Poz. 300. – S. 814–867; 815–819.
218. Traktat między głównemi mocarstwami sprzymierzonemi i stowarzyszonemi a Polska podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r. // Dz. U. R. P. – 1920. – № 110. – Poz. 728. – S. 1934–1946.
219. Ustawa z dnia 17 kwietnia 1936 r. o uboju zwierząt gospodarskich w rzeźniach // Dz. U. R. P. – 1936. – № 29. – Poz. 237. – S. 528–529.
220. Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego // Dz. U. R. P. – 1921. – № 4. – Poz. 17–18. – S. 38–41.
221. Ustawa z dnia 4 czewca 1920 r. O tymczasowym ustroju władz szkolnych // Dz. U. R. P. – 1920. – № 50. – Poz. 304. – S. 872–873.
222. Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r. // Dz. U. R. P. – 1921. – № 16. – Poz. 93. – S. 216–217.
223. Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół powszechnych // Dz. U. R. P. – 1922. – №. 18. – Poz. 143. – S. 285.
224. Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. obudowie publicznych szkół powszechnych // Dz. U. R. P. – 1922. – № 18. – Poz. 144. – S. 286.

225. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r., zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa // Dz. U. R. P. – 1924. – № 79. – Poz. 766. – S. 1212–1214.
226. Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkonictwa // Dz. U. R. P. – 1932. – № 38. – Poz. 389. – S. 640–645.
227. Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawchych // Dz. U. R. P. – 1932. – № 33. – Poz. 343. – S. 545–546.
228. Uzdowski M. Kresy wschodnie a polska polityka państwowa / M. Uzdowski // Droga. – 1923. – № 1–2. – S. 20–23.
229. Wasilewski L. Zadania polskiej polityki narodowościowej / L. Wasilewski // Droga. – 1923. – № 4. – S. 20–28.
230. Wołyń – dokumenty CAW // Przegląd Wschodni. – 1997. – T. 4. – Z. 1.
231. Wybory komunalne w Województwie Wołyńskiem w roku 1927. – Łuck, 1928.
232. Zjazd delegatów oddziałów Centrali drobnych kupców w Polsce // Polska gospodarcza. – 1933. – Zeszyt 27. – S. 840–842.
233. Żebrowski R. Dzieje żydów w Polsce. Wybór tekstów żrodłowych. 1918–1939 / Rafal Żebrowski. – Warszawa : Żydowski Instytut Historyczny w Polsce, 1993. – 141 s.

III. Часописи

234. Волынское слово. – 1929. – № 1378. – 29 янв.
235. Воскресное чтение. – 1927. – № 26.
236. Українська Нива. – 1929. – № 24–25.
237. Українська Нива. – 1929. – № 27.
238. Українська Нива. – 1931. – № 14.
239. Українська Нива. – 1931. – № 22–23.
240. Українська Нива. – 1931. – № 24.
241. Українська Нива. – 1931. – № 30.
242. Українська Нива. – 1931. – № 38.
243. Українська Нива. – 1932. – № 22.
244. Українська Нива. – 1933. – № 28–29.
245. Українська Нива. – 1933. – № 34.
246. Українська Нива. – 1933. – № 38–39.
247. Українська Нива. – 1933. – № 42.
248. Українська Нива. – 1934. – № 9.
249. Українська Нива. – 1934. – № 14.
250. Українська Нива. – 1934. – № 16.
251. Українська Нива. – 1934. – № 31.
252. Українська Нива. – 1935. – № 27–28.
253. Українська Нива. – 1935. – № 37.
254. Українська Нива. – 1935. – № 40.
255. Dziennik Wołyński. – 1922. – № 176.
256. Krajanské listy. – 1938. – № 2.
257. Krajanské listy. – 1938. – № 34.
258. Krajanské listy. – 1939. – № 1.
259. Sprawy Narodowościowe. – 1927. – № 3.

260. Sprawy Narodowościowe. – 1931. – Z. 2–3.
261. Sprawy Narodowościowe. – 1936. – № 1–2.
262. Sprawy Narodowościowe. − 1935. – № 3–4.
263. Sprawy Narodowościowe. – 1939. – № 1–2.
264. Wiadomości Ukraińskie. – 1932. – 23 pazdziernika.
265. Wołyń. – 1935. – № 15.
266. Wołyń. – 1935. – № 36.

IV. Наукова література

267. Алексієвець Л. Реформа шкільної освіти і розбудова вищої школи Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) / Л. Алексієвець // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2003. – Вип. 1. – С. 207–211.
268. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 334 с.
269. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.) / В. Борщевич. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 254 с.
270. Бурега В. В. Чехословацкая Православная Церковь: путь к автокефалии. 1945–1951 гг. / В. Бурега // Власть и церков в СССР и странах Восточной Европы. 1939–1958 (Дискусионные аспекты). – М. : Ин-т славяноведения РАН, 2003. – С. 200–219.
271. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939) / Іван Васюта. – Львів : Каменяр, 2006. – 335 с.
272. Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939) / І. К. Васюта. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1978. – 220 с.
273. Василюк А. В. Реформи шкільної освіти в Польщі: історія й сучасність : монографія / А. В. Василюк ; Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 340 с.
274. Вабішчэвіч А. Нацыянальна-культурнае жыцце Заходняй Беларусі (1921−1939) : манаграфія / Аляксандр Вабішчевич. – Брэст : БрДУ імя А. С. Пушкіна, 2008. – 320 с.
275. Вабішчевич А. Асвета ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) / Аляксандр Вабішчевич. – Брэст : Выдавництва БрДУ, 2004. – 116 с.
276. Венгер А. Г. Реалізація національної політики в східних воєводствах Другої Речі Посполитої в галузі шкільництва на поч. 20-х рр. XX ст. / А. Венгер // Гуманіт. журн. – 2011. − № 3–4 (літо–осінь). – С. 211–215.
277. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 1. Іст. нариси / упоряд. О. Реєнт. – К. : ТОВ «Видавництво "КЛІО"», 2014. – 784 с.
278. Вертинский А. Четверть века без Родины (страницы минувшего) / А. Вертинский. – К. : Муз. Україна, 1989. – 139 с.
279. Вронський Ст. Суспільно-економічні відносини на Волині напередодні Другої світової війни / Ст. Вронський // Укр. іст. журн. – 1964. – № 6. – С. 62−69.

280. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. В 4 т. Т. 4. (XX ст.), ч. 2 / Іван Власовський. – К. : Либідь, 1998.– 415 с. (Репринт. вид. 1966 р.).
281. Гетьманчук М. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. : монографія / М. Гетьманчук. – Львів : Світ, 1998. – 428 с.
282. Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період : монографія / М. М. Гон. – Рівне : Волин. обереги, 2006. – 431 с.
283. Гон М. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939) : монографія / М. Гон. – Рівне : Волин. обереги, 2005. – 192 с.
284. Гон М. Етнополітичні протиріччя й конфлікти на західноукраїнських землях (1926–1939 рр.) / М. Гон // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2006. – Вип. 18. – С. 64–69
285. Гон М. Етнополітична структура західноукраїнського політикуму (1921–1939) / М. Гон // Історико-політичні проблеми сучасного світу : зб. наук. ст. – Чернівці : [б. в.], 2005. – Т. 10–11. – С. 215–223.
286. Гон М. Українці та євреї в політичній думці польської національної демократії (1918–1939) / М. Гон // Іст. журн. – 2005. – № 5. – С. 79–86.
287. Гон М. Єврейське питання в Західній Україні напередодні Другої Світової війни (за матеріалами громадсько-політичної періодики краю) / М. Гон // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2005. – № 1. – С. 9–27.
288. Гулай В. В. «Ревіндикаційна» акція 1937–1938 рр. на північно-західних українських етнічних землях як інструмент репресивної етноконфесійної політики Другої Речі Посполитої / В. В. Гулай // Слов'янський вісник : зб. наук. пр. Серія: Іст. та політ. науки / Рівнен. ін.-т слов'янознавства Київ. славіст ун-ту. – 2011. – Вип. 12. – С. 187–190.
289. Давидюк Р. Культурно-освітні осередки на Волині у кінці 20–30-х рр. : навч.-метод. матеріали / Р. Давидюк // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2000. – № 3 : Іст. науки. – С. 202–206.
290. Дмитрук В. З історії єврейського громадського життя на Волині у міжвоєнний період (1921–1939) / В. Дмитрук // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX ст. :зб. наук. пр. : матеріали конф. (28–30 серп. 2001 р.) / редкол. : Г. Аронов [та ін.]. – К. : Ін-т юдаїки, 2002. – С. 31–34.
291. Еберхард П. Зміни національної структури населення України в XX столітті / Пйотр Еберхард. – Warszawa : Wyd. Polish academy of sciences institute of Geography and Spatial Organization, 2006. – 248 s. – (Серія: Geopolitical Studies. Vol. 13).
292. Заболотний І. Нескорена Волинь: нарис з історії революційного руху на Волині 1917–1939 / І. Заболотний. – Львів : Каменяр, 1964. – 204 с.
293. Західне Полісся: історія та культура : монографія / авт. кол. : Г. В. Бондаренко, О. Н. Гаврилюк, А. А. Дмитренко [та ін.] ; наук. ред. В. К. Баран. – Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. – 784 с.
294. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 759 с.

295. Зашкільняк Л. О. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії / Л. О. Зашкільняк // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.) / відп. ред. П. Федорчак. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 156–160.
296. Зашкільняк Л. О. Україна і Польща в XX ст.: від конфронтації до порозуміння / Л. О. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича ; голова редкол. Я. Ісаєвич ; упоряд. М. Литвин, В. Футала. – Львів : [б. в.], 2008. – С. 3–18.
297. Зашкільняк Л. О. Українсько-польські стосунки XX ст. у суспільній свідомості українців і поляків / Л О. Зашкільняк // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. соціол. – 2008. – Вип. 2 – С. 127–137.
298. Історія Волині з найдавніших часів до наших днів : монографія / Іван Кічий, Олексій Михайлюк, Микола Півницький [та ін.]. – Львів : Вища шк., 1988. – 238 с.
299. Історія державної служби в Україні. У 5 т. Т. 2. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 511 с.
300. Історія – ментальність – ідентичність. Вип. IV. Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття : кол. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісуліньської, П. Сєрженґи. – Львів : ПАІС, 2011. – 536 с.
301. Іващенко О. М. Євреї Волині. Кінець XVIII – початок XX століття / О. М. Іващенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир : Волинь, 1998. – 192 с.
302. Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939) / С. Качараба. – Львів : Вид. Львів. ун-ту ім. І. Франка, 2003. – 415 с.
303. Качараба С. Еміграційна політика Польщі та її реалізація на Західній Україні (1919–1939) / С. Качараба // Проблеми слов'янознавства. – 2002. – Вип. 52. – С. 73−85.
304. Кержнер А. Традиції та побут євреїв України / А. Кержнер // Нариси з історії та культури євреїв України / ред. Л. Фінберг. – К. : Дух і літера, 2009. – С. 275−300.
305. Кінд-Войтюк Н. Наукові товариства Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства: (1921–1939 рр.) / Наталя Кінд-Войтюк // Краєзнавство. – 2008. – № 1/4. – С. 22–27.
306. Кінд-Войтюк Н. Участь науково-громадських товариств Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства: (1921–1939 рр.) / Н. В. Кінд-Войтюк // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2001. – № 5: Іст. науки. – С. 136–140.
307. Ковальчук Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. Ковальчук. – К. : Наук. думка, 1988. – 110 с.
308. Козира В. Політика Міністерства внутрішніх справ Польської Республіки щодо східних кресів у 1918–1926 рр. / Вальдемар Козира // Ukrainica Polonica II. – Київ ; Житомир : Вид. центр Київ. нац. лінгв. ун-ту, 2008. – С. 20–42.
309. Комар В. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) / В. Комар // УІЖ. – 2001. – № 5. – С. 120–128.

310. Комар В. Східна політика Польщі 1918–1921 рр.: від федералізму до прометеїзму / В. Комар // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 18. Західноукраїнська Народна Республіка: до 90-річчя утворення / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів : [б. в.], 2009. – С. 42–50.
311. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) : монографія / М. П. Костюк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – 384 с.
312. Костюк М. П. Немецкое хуторное хазяйство на Волыни (вторая половина XIX – начало XX вв.) / М. П. Костюк // Немцы в контексте отечественной истории: общин проблемы и региональные особенности : матер. Междунар. науч. конф. – М. : [б. и.], 1999. – С. 39–51.
313. Корнійчук Л. Я. Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі / Л. Я. Корнійчук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 69 с.
314. Крамар Ю. В. Проблема неоунії на Волині у міжвоєнний період / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. Серія: іст. науки. – 1998. – № 1. – С. 68–73.
315. Крамар Ю. В. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія: Іст. науки. – 2011. – № 10. – С. 72–78.
316. Крамар Ю. В. Акція окатоличення українців Волині 1938 року: причини, хід та наслідки / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. Серія: Іст. науки. –2001. – № 5. – С. 127–138.
317. Кугутяк Т. Державотворчі концепції Української народної трудової партії (1923–1925 рр.) / Т. Кугутяк // Україна соборна : зб. наук. ст. Ч. 1. Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні / Ін-т історії України НАН України. – К. : [б. в.], 2005. – Вип. 2. – С. 242–254.
318. Кулинич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) / І. М. Кулинич // Укр. іст. журн. – 1990. – № 9. – С. 18–30.
319. Кучерепа М. Культурно-освітня діяльність українських громадських організацій в Західній Україні у 20–30-х рр. XX ст. / М. Кучерепа // Минуле і сучасне Волині й Полісся. Край на межі тисячоліть : матеріали X наук. іст.-краєзн. конф., яка відбулася у Ст. Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000–2002 рр. : зб. наук. пр. / Нововолин. міська рада, Нововолин. т-во краєзнавців, Маневиц. райдержадмін. [та ін.]. – Луцьк : [б. в.], 2002. – С. 183–184.
320. Кучерепа М. Церковно-релігійне життя українського населення в Польщі (1921–1939 рр.) / М. Кучерепа // Dzieje Podkarpacia : materiały z międzynarodowej konferencji historycznej «Polacy i Ukraińcy 1918–1956», Krosno 1999. T. 3 / red. Jan Gancarski ; Podkarpackie Towarzystwo Historyczne. – Krosno, 1999. – S. 149–166.
321. Кучерепа М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921–1939 рр. / М. Кучерепа // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939) : матеріали Міжнар. наук. конф. – Дрогобич : [б. в.], 2005. – С. 19–33.

322. Кучерепа М. Український православний церковний з'їзд у Луцьку (1927 р.) / Микола Кучерепа // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди : наук. зб. – Луцьк : [б. в.], 2007. – Вип. 26. – С. 97–101.
323. Кучерепа С. Польський театр на Волині / С. Кучерепа. – Луцьк : ВМА «Терен», 2005. – 116 с.
324. Лазанська Т. І. Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії / Т. І. Лазанська // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 1. Іст. нариси / упоряд. О. Реєнт. – К. : ТОВ «Вид-во "КЛІО"», 2014. – С. 481−511.
325. Від депортації до депортації (Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947) : дослідж., спогади, док. У 3 т. Т. 1. / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк. – Чернівці : Букрек, 2011. – 880 с.
326. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття: історико-політична проблематика / Ю. Макар. – Львів : Ін-т українознавства НАН України ім. І. Крипякевича, 2003. – 88 с.
327. Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х рр. ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї) / С. Макарчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича ; голова редкол. Я. Ісаєвич ; упоряд. М. Литвин, В. Футала. – Львів : [б. в.], 2008. – С. 226−239.
328. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львов : Вища шк., 1983 – 225 с.
329. Надольська В. Німці на Волині: етапи розвитку діаспори і сучасне національно-культурне відродження / В. Надольська // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. Вип. 16 / ред. А. Г. Слюсаренко. – К. : УНІСЕРВ, 2004. – С. 114–119.
330. Нариси з історії та культури євреїв України / ред. Леонід Фінберг. – К. : Дух і літера, 2009. – 439 с.
331. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. : історичні нариси / авт. кол. : О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, Т. В. Вронська [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ніка – Центр, 2012. – 592 с.
332. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939 рр.) : монографія / Р. Оксенюк. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1970. – 276 с.
333. Панасюк В. Організація шкільництва у Волинському воєводстві в 20-і роки: до проблеми польсько-українського порозуміння / В. Панасюк // Збірник навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк : [б. в.], 1998. – Вип. 3. – С. 82–87.
334. Панасюк В. Німецькомовне шкільництво на Волині у 1928–1939 роках: чинники та межі політики державного толерування / В. Панасюк // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. Ювіл. вип. − 2007. – № 1. – С. 160–170.
335. Панасюк В. Німецькомовне шкільництво на Волині у 1928–1939 роках: дилеми етатизації / В. Панасюк // Українська історична наука на шляху твор-

чого поступу : [доп. та повідомл.]. У 3 т. Т. 2 / голов. ред. Л. Винар, І. Коцан. – Луцьк : [б. в.], 2007. – С. 224–229.
336. Панасюк В. Режим двомовності у шкільництві на Волині у 1920–1930-х роках / В. В. Панасюк // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2000. – № 1 : Іст. науки. – С. 69–79.
337. Понєдєльник Л. Культурно-освітня робота Луцького повітового товариства «Просвіта» в 20–30-х рр. XX ст. / Л. Понєдєльник // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди : наук. зб. : матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф. – Луцьк : [б. в.], 2007. – Вип. 26. – С. 101–103.
338. Понєдєльник Л. Польська культура на Волині у міжвоєнний період: (1921−1939 рр.) / Л. А. Понєдєльник // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2007. – № 1 : Іст. науки. – С. 97–101.
339. Пономаренко С. Волинська «Просвіта» і книгарський рух: (1921–1939 рр.) / С. Пономаренко // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2000. – № 3 : Іст. науки. – С. 93–97.
340. Пономаренко С. Західноукраїнські культурно-освітні товариства у боротьбі за національну освіту (1921–1939 рр.): правовий аспект / С. Пономаренко // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2007. – № 1 : Іст. науки. – С. 188–193.
341. Раєвич Т. Культурно-освітня діяльність українок Волині в 1921–1939 рр. / Т. Раєвич // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2000. – № 3 : Іст. науки. – С. 193–202.
342. Раєвич Т. Союз українок на Волині: [1920–1930-ті рр.] / Т. Раєвич // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди : наук. зб. : матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф. – Луцьк : [б. в.], 2007. – Вип. 26. – С. 103–105.
343. Разиграєв О. В. Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 роках : монографія / О. В. Разиграєв. – Луцьк : ДП «Волинські старожитності», 2011. – 432 с.
344. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості / упоряд. : А. Колодний, О. Саган. – Тернопіль : Укрмедкнига, 2002. – 448 с.
345. Рожко В. Відродження Української Православної Церкви на Волині: (1917–2006 рр.) : іст.-краєзн. нарис / В. Рожко. – Луцьк : Волин. кн., 2007. – 348 с.
346. Рубльов О. С. Україна крізь віки. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 319 с. – (Україна крізь віки. У 15 т. Т. 10).
347. Скакун Р. «Нова унія» у Другій Речі Посполитій (1924–1939) / Р. Скакун // Ковчег : наук. зб. із церк. історії / за ред. о. Б. Гудзяка, І. Скочеляса, О. Турія. – Львів : Місіонер, 2007. – Чис. 5. – С. 204–247.
348. Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Ю. Сливка. – К. : Наук. думка, 1985. – 272 с.
349. Соболевская О. А. Евреи Гродненщины. Жизнь до катастрофы : монография / О. А. Соболевская, В. В. Гончаров. – Донецк : Норд-ПРЕСС, 2005. – 372 с.
350. Степанюк С. Діяльність Волинського українського театру (1928–1939) / Софія Степанюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість,

державність. Вип. 17. Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича ; голова редкол. Я. Ісаєвич ; упоряд. М. Литвин, В. Футала. – Львів : [б. в.], 2008. – С. 320–327.
351. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : монографія / Н. Г. Стоколос. – Рівне : РІС КСУ – ППФ «Ліста-М», 2003. – 480 с.
352. Стоколос Н. Етноконфесійні і національні проблеми Греко-католицької церкви (1918–1939 рр.) / Н. Стоколос // Українське релігієзнавство. – 2002. – № 23. – С. 34–44.
353. Стоколос Н. Спроба етноконфесійної трансформації православ'я у Польщі (1923–1939 рр.) / Н. Стоколос // Українське релігієзнавство. – 2002. – № 24. – С. 12−20.
354. Стоколос Н. Проблеми етноконфесійності в II Речі Посполитій (1918–1939) / Н. Стоколос // Християнство і національна ідея : наук. зб. – Київ ; Тернопіль ; Краків : Укрмедкнига, 1999. – С. 108–115.
355. Унійна акція Ватикану на українських землях Польщі у міжвоєнний період (1920−1930 рр.) / Н. Стоколос // Християнство: контекст світової історії та культури : наук. зб. – К. : [б. в.], 2000. – С. 211–215.
356. Стоколос Н. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918−1939 рр.) щодо православної церкви й українців / Н. Стоколос // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5. – С. 59–81.
357. Стоколос Н. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.) // Укр. іст. журн. – 1999. – № 4. – С. 74–86.
358. Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр. : монографія / М. Б. Філіпович. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 240 с.
359. Цибко О. Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР (1934–1939) / О. Цибко. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1963. – 137 с.
360. Цимбалюк О. Статус вчителів народних шкіл у Другій Речі Посполитій (1920–1939 рр.) / Олена Цимбалюк // Наук. зап. Терноп. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Педагогіка. – 2009. – № 3. – 325 с. – С. 313–317.
361. Шваб А. Етнодемографічні процеси на Волині в 1920–1930-х роках у світлі національної та еміграційної політики Другої Речі Посполитої / А. Шваб // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 1999. – № 5 : Іст. науки. – С. 86–91.
362. Шиманський П. Й. Музична культура Волині І пол. XX ст. : монографія / П. Й. Шиманський. – Луцьк : РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2005. – 172 с.
363. Шульга С. Переселення чехів на Волинь у 60–70-х роках XIX ст. / С. Шульга // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 1996. – № 3 : Іст. науки. – С. 90–93.
364. Шульга С. Чеське шкільництво на Волині у міжвоєнний період / С. Шульга // Ĉeská matice školská. Чеська загальноосвітня школа / упоряд. Л. Й. Младанович, С. Г. Кратофіл, С. А. Шульга ; пер. М. А. Юхтовського-Шпака. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. – 112 с. – (Чес. та укр. мовами).

365. Шульга С. Чеська община Волині в національній політиці польських урядів 1920–1930-х років / С. А. Шульга // Друга світова війна і доля народів України : матеріали 2-ї Всеукр. наук. конф. – К. : [б. в.], 2007. – С. 358–368.
366. Юрчук О. Українське питання у політичній публіцистиці братів Бохенських (1930–1939) / О. Юрчук // Проблеми слов'янознавства. – 2007. – Вип. 56. – С. 73–83.
367. Atlas historii żydów polskich /red. Witold Sienkiewicz. – Warszawa : Wydawnictwo Demart Sam, 2010. – 423 s.
368. Bergman O. Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918–1929 / Olaf Bergman. – Poznań : Wyd. Poznańskie, 1998. – 399 s.
369. Bratkowski S. Pod wspólnym niebem: krótka historia żydów w Polsce i stosunków polsko-żydowskich / Stefan Bratkowski. – Warszawa : Krajowa Agencja Wydawnicza, 2001. – 201 s.
370. Bronsztejn Sz. Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym / Szyja Bronsztejn. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wyd. Zaklad narodowy im Ossolińskich, 1963. – 295 s.
371. Borecki P. Uwagi o statusie prawnym wyznawców judaizmu na ziemiach polskich / Paweł Borecki // Czasopismo prawno-historyczne. – 2010. – T. LXII, zeszyt 2. – S. 64–89.
372. Bornstein J. Struktura zawodowa i społeczna ludności żydowskiej w Polsce / J. Bornstein // Sprawy Narodowościowe. – 1939. – № 1–2. – S. 43–98.
373. Chałupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995 / Henryk Chałupczak, Tomasz Browarek. – Lublin : Wyd. UMCS, 2000. – 323 s.
374. Chodakiewicz M. J. Żydzi i polacy, 1918–1955: wspołistnienie, zagłada, komunizm / Chodakiewicz Marek Jan. – Warszawa : Fronda, 2000. – 731 s.
375. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków; Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. – 262 s.
376. Chojnowski A. Mniejszości narodowe w polityce rządów polskich w latach 1921–1926 / A. Chojnowski // Przegląd Historyczny (далі: PH). – 1976. – № 4. – S. 593–615.
377. Chojnowski A. Piłsudczycy u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem / A. Chojnowski. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986. – 294 s.
378. Chojnowski A. Ukraina / Andrzej Chojnowski. – Warszawa : Wydawnictwo TRIO, 1997. – 243 s.
379. Cichocka-Petrazycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu / Zofia Cichocka-Petrazycka. – Warszawa, 1933. – 45 s.
380. Cygański M. Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1919–1939 / Mirosław Cygański. – Łódź : Wydawnictwo Łódzkie, 1962 – 186 s.
381. Ĉeská matice školská. Чеська загальноосвітня школа / упоряд. Л. Й. Младанович, С. Г. Кратофіл, С. А. Шульга ; пер. М. А. Юхтовського-Шпака. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. – 112 с.
382. Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918–1939) / R. Dąbrowski. – Szczecin : Wyd. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1990. – 278 s.

383. Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność społeczno-kulturalna w latach 1918–1939 / Robert Dąbrowski. – Szczecin : Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Szczecinie, 1982. – 201 s.
384. Dąbrowski R. Mniejszości narodowe na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / R. Dąbrowski. – Kielce : Wszechnica Świętokrzyska, 2007. – 228 s.
385. Doroszewski J. Mniejszość niemiecka na Chełmszczyznie w latach 1918–1939 / Jerzy Doroszewski // Rocznik Chełmski. – 1997. – T. 3. – S. 303–322.
386. Doroszewski J. Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / J. Doroszewski. – Lublin : Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2000. – 338 s.
387. Doroszewski J. Ukraińskie organizacje oświatowe na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / J. Doroszewski // Rozprawy z dziejow oświaty. – 1997. – T. XXXVIII. – S. 81–101.
388. Doroszewski J. Życie oświatowe społeczeństwa żydowskiego w Lublinie w latach 1918–1939 / Jerzy Doroszewski // Żydzi w Lublinie. T.1. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina / pod red. Tadeusza Radzika. – Lublin : Wyd. UMCS, 1995. – S. 175–201.
389. Eberhardt P. Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku / Eberhardt Piotr. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002. – 426 s.
390. Eberhardt P. Kresy Wschodnie – granice, terytorium, ludność polska / P. Eberhardt // Europa nieprowincjonalna**.** Przemiany na ziemiach wschodnich dawniej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschdonie granice III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 / red. Krzysztof Jasiewicz. – Warszawa : Instytut Studiów politycznych PAN : Oficyna wydawnicza RYTM; Londyn : Polonia Aid Foundation Tryst, 1999.– S. 29–39.
391. Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawniej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschdonie granice III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 / red. Krzysztof Jasiewicz. – Warszawa : Instytut Studiów politycznych PAN : Oficyna wydawnicza RYTM. – Londyn : Polonia Aid Foundation Tryst, 1999. – 1495 s.
392. Kotowski A. Polska polityka narodowościowa wobec mniejszości niemieckiej w latach 1919–1939 / Albert Kotowski. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 328 s.
393. Kuprianowicz Gr. Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe i ekonomiczne na Chełmszczyznie i południowym Podlasiu w latach 1918–1926 / Gr. Kuprianowicz // Rocznik Chełmski. – T. 1. – 1995. – S. 171–216.
394. Fałowski J. Mniejszość żydowska w parlamencie II Rzeczypospolitej (1922–1939) / Janusz Fałowski. – Kraków : Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna wydawnicza AFM, 2006. – 298 s.
395. Faryś J. Piłsudski i piłsudczycy. Z dziejów koncepcii polityczno-ustrojowej (1918–1939) / J. Faryś. – Szczecin : Uniwersytet Szczecicski, 1991. – 278 s.
396. Gabinety Drugiej Rzeczypospolitej / pod red. Janusza Farysia i Janusza Pajewskiego. – Szczecin ; Poznan : Wyd. LIKON, 1991. – 276 s.
397. Gawryszewski A. Ludność Polski w XX wieku / Andrzej Gawryszewski. – Warszawa : PAN, IG i PZ, 2005. – 623 s.

398. Giedrojć M. Stosunki wyznaniowe i etniczne w Polsce: wybrane zagadnienia / Marszena Giedrojć, Małgorzata Mieczkowska, Janusz Mieczkowski. – Szczecin : Wyd. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2003. – 364 s.
399. Gierlowska-Kałłaur J. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919 – 9 września 1920) / Joanna Gierlowska-Kałłaur. – Warszawa : Wyd. Neriton, 2003. – 447 s.
400. Gładysz J. Gmina wyznaniowa żydowska w Lublinie w latach 1918–1939 / J. Gładysz // Żydzi w Lublinie. T. 1. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina / pod red. Tadeusza Radzika. – Lublin : Wyd. UMCS, 1995. – S. 155–175.
401. Gładysz J. Życie kulturalne żydów w Lublinie w latach 1918–1939 / Izabela Gładysz // Żydzi w Lublinie. T. 1. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina / pod red. Tadeusza Radzika. – Lublin : Wyd. UMCS, 1995. – S. 201–213.
402. Gołębiowski J. Spór o etatyzm wewnątrz obozu sanacyjnego w latach 1926–1939 / J. Gołębiowski. – Kraków : Wyd. Naukowe WSP, 1978. – 104 s.
403. Gomólka K. Białoruskie partie i organizacje prorządowe w II Rzeczypospolitej / Krysytna Gomólka // Białoruskie zęszyty historyczne (далі: BZH) / Białoruskie Towarzystwo Historyczne. – Białystok, 1997. – № 7. – S. 63–73.
404. Gomólka K. Polityka rządów polskich wobec mniejszości białoruskiej w latach 1918−1939 / Krysytna Gomólka // BZH. – 1995. – № 4. – S. 106–119.
405. Gomólka K. Białoruskie instytucje kulturalno-oświatowe w II Rzeczypospolitej / Krysytna Gomólka // BZH. – 1998. – № 9. – S. 140–148.
406. Gomółka K. Sprawa białoruska w koncepcjach Narodowej Demokracji w latach 1918–1922 / Krystyna Gomółka // Polska – Polacy – mniejszości narodowe / pod red. Wojciecha Wrzesińskiego. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wydawnictwo Zakladu Narodowego imienia Ossolińskich, 1992. – T. VIII. – S. 255–268.
407. Gomółka K. Między Polską a Rosją. Białoruś w koncepcjach polskich ugrupowan politycznych, 1918–1922 / Krystyna Gomółka. – Warszawa : Warszawska oficyna wydawnicza «Gryf», 1994. – 263 s.
408. Gomółka K. Białorusini w II Rzeczypospolitej / Krystyna Gomółka // Zeszyty naukowe politechniki Gdańskiej. Ekonomia. – Gdańsk, 1992. – Nr. XXXI. – 178 s.
409. Grunberg K. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku / Karol Grunberg, Bolesław Sprengel. – Warszawa : Wydawnictwo «Książka i Wiedza», 2005. – 832 s.
410. Halczak B. Publicystyka narodowo-demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej / Bohdan Halczak. – Zielona Góra : Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Tadeusza Kotarbińskiego, 2000. – 220 s.
411. Halczak B. Cele polityki endeckiej wobec mniejszości żydowskiej w Polsce w latach 1919–1939 / Bohdan Halczak // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. – 1995–1996. – № 2/3 – S. 37–49.
412. Haumann H. Historia Żydòw w Europie Środkowej i Wschodniej / H. Haumann. – Warszawa : Wydawanictwo Adamantan, 2000. – 286 s.
413. Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939 / M. Iwanicki. – Siedlce : Wyd. Uczelniane WSP w Siedlcach, 1975. – 272 s.

414. Iwanicki M. Polityka oświatowa w szkolnictwie niemieckim w Polsce w latach 1918–1939 / M. Iwanicki. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo Naukowe, 1978. – 436 s.
415. Iwanicki M. Ukraińcy, Białorusini, Litwini i Niemcy w Polsce w latach 1918–1990 / Meczysław Iwanicki. – Siedlce : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej, 1993. – 205 s.
416. Janowska H. Emigracja z Polski w latach 1918–1939 / Halina Janowska // Emigracja z Polski w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.) / pod red. Anrzeja Pilha. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. – S. 326–451.
417. Jędruszczak T. Piłsudczycy bez Piłsudskiego: powstanie Obozu Zjednoczenia Narodowego w 1937 r. / Tadeusz Jędruszczak. – Warszawa : PWN, 1963. – 227 s.
418. Kęsik J. Pomiędzy współpracą a irredentą. Ukraińska mnieszość narodowa w Drugiej Rzeczypospolitej / Jan Kęsik // Tematy polsko-ukraińskie. Historia. Literatura. Edukacja / red. R. Traba. – Olsztyn, 2001. – S. 80–91.
419. Kęsik J. «Kordon sokalski»: problemy pogranicza galicyjsko-wołyńskiego w latach 1921–1939 / Jan Kęsik // Acta Universitatis Wratislaviensis. – 1993. – № 11, t. 51 : Studia z dziejów prowincji galicyjskiej / red. A. Galos. – S. 127–151.
420. Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henrika Józewskiego: 1892–1981 / J. Kęsik. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 213 s.
421. Kirwiel E. Kresy Połnocno-Wschodnie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1939: oblicze polityczne / Eleonora Kirwiel. – Lublin : Wyd. UMCS, 2011. – 219 s.
422. Klimecki M. Józef Piłsudski wobec kwestii ukraińskiej 1918–1920 / Michał Klimecki // Stosunki polsko-ukraińskie w XVI–XX wieku / pod red. Janusza Wojtasika. – Siedlce : Wyd. Instytutu Historii Akademii Podlaskiej w Siedlcach, 2000. – S. 149–165.
423. Kresy pólnocno-wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej (stan badań) : materialy z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Filii UW w Białymstoku w pazdzierniku 1992 / pod red. Jana Jerzego Milewskiego. – Białystok : UW Filia, 1993. – 84 c.
424. Kulak T. Endecja wobec kwestii żdowskiej (lata 1893–1939) / Tereza Kulak, Krzysztof Kawalec // Polska – Polacy – mniejszości narodowe / pod. red. Wojciecha Wrzesińskiego. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wydawnictwo Zakladu Narodowego imienia Ossolińskich, 1992. – T. VIII. – S. 121–132.
425. Kulesza W. Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935 / Władysław Kulesza. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódz : Wyd. Ossolineum, 1985. – 310 s.
426. Łatyszonek O. Historia Białorusi (od polowy XVIII do konca XX wieku) / O. Łatyszonek, E. Mironowicz. – Białystok : Wyd. Zwiazek Białoruski w Rzeczypospolitej Polskiej. Kafedra kultury Białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku, 2002. – 330 s.
427. Maj E. Od «biernej masy plemiennej» do «komiwojażera». Narodowa Demokracja (do 1939 roku) / Ewa Maj // Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji (rozwązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej

XX wieku / pod red. Jana Jachymka i Waldemara Parucha. – Lublin : Wyd. UMCS, 2001. – 315 s.
428. Majchrowski J. Obóz zjenoczenia Narodowego wobec kwestii żydowskiej / Jacek Majchrowski // Polska – Polacy – mniejszości narodowe / pod red. Wojciecha Wrzesińskiego. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zaklad Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo, 1992. – T. VIII. – S. 139–149.
429. Marszałek J. Stosunki polsko-ukraińskie: historia i pamięć / J. Marszałek, J. Kawa, Z. Karpus. – Toruń : Wyd. Adam Marszałek, 2008. – 304 s.
430. Matelski D. Niemcy na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej / Dariusz Matelski // Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. – Warszawa : Wyd. Naukowe Semper, 2003. – T. XXXVIII. − S. 247–278.
431. Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939 / S. Mauersberg. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Ossolineum, 1968. – 230 s.
432. Meducka M. Teatr żydowski w Polsce do 1939 r. / Marta Meducka // Między Odrą i Dnieprem – wyznania i narody. Cz. 2. Zbiór studiów pod red. Tadeusza Stegnera. – Gdańsk : Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2000. – S. 125–140.
433. Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodni w okresie międzywojennym / Ezra Mendelsohn. – Warszawa : Wyd. Naukowe PWN, 1992. – 356 s.
434. Między Odrą i Dnieprem – wyznania i narody. Cz. 2. Zbiór studiów / pod red. Tadeusza Stegnera. – Gdańsk : Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2000. – 320 s.
435. Mich W. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego 1918–1939 / Wlodzimerz Mich. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1992. – 306 s.
436. Mich W. Obcy w polskim domu: nacjonalistyczne koncepcje rozwązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939 / Wlodzimerz Mich. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1994. – 143 s.
437. Mich W. Między nacjonalizmem a imperializmem. Ruch konserwatywny (1918−1939) / Wlodzimerz Mich // Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji (rozwązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku. – Lublin, 2001. – S. 49–69.
438. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1971. – 314 s.
439. Mironowicz E. Próby zmiany polityki obozu sanacyjnego wobec Białorusinów w latach 1927–1929 / E. Mironowicz // BZH. – 2008. – Z. 29. – S. 202–207.
440. Mironowicz E. Politycy i społeczeństwo białoruskie II Rzeczypospolitej wobec idei własnego państwa / E. Mironowicz // BZH. – 1998. – Z. 9. – S. 50–57.
441. Mironowicz E. Białorusini w polityce piłsudczyków w latach dwudziestych / E. Mironowicz // BZH. – 2005. – Z. 23. – S. 34–59.
442. Mironowicz E. Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego / Eugeniusz Mironowicz. – Białystok : Wyd. Uniwersyteckie Trans Humana, 2007. – 293 s.
443. Mironowicz E.Białorusini w Polsce 1919–2009 / Eugeniusz Mironowicz // Białorusini / pod red. Terezy Zaniewskiej. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2010. – S. 9–29.

444. Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym / W. Mędrzecki. – Warszawa : Neriton, 2005. – 331 s.
445. Mędrzecki W. Polacy na Wołyniu w okresie międzywojennym (1918–1939) / W. Mędrzecki // Polacy i Kościol rzymokatolicki na Wołyniu w latach 1918–1997 / red. L. Popek. – Lublin : Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1999. – S. 153–189.
446. Mędrzecki W. Przemiany cywilizacyjne i socjotopograficzne miast województwa Wołyńskiego 1921–1939 / W. Mędrzecki // Kwartalnik Historii Kultury materialnej. – 1995. – T. 43, № 1. – S. 107–113.
447. Mędrzecki W. Województwo Wołynskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódz : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988. – 203 s.
448. Modras Ronald. Kościół Katolicki i antysemityzm w Polsce w latach 1933–1939 / Ronald Modras. – Kraków : Wyd. Homini, 2004. – 405 s.
449. Najnowsze dzieje żydów w Polsce (w zarysie do 1950 r.) / pod red. Jerzy Tomaszewskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. – 499 s.
450. Nowak M. Narodowcy i ukraińcy. Narodowa Demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922–1939 / Magdalena Nowak. – Gdańsk : Wydawnictwo Uniwesytetu Gdańskiego, 2007. – 305 s.
451. Nowak M. Podstawowe zagadnienia ideologii narodowej a problem mniejszości ukraińskiej w publicystyce Narodowej Demokracji lat 1923–1928 / Magdalena Nowak // Między Odrą i Dnieprem – wyznania i narody. Cz. 2. Zbiór studiów pod red. Tadeusza Stegnera. – Gdańsk : Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2000. – S. 250–266.
452. Ogonowski J. Problem uprawnień jezykowych żydów w II Rzeczypospolitej / Jerzy Ogonowski // Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa. – Poznan, 1996. – T. 5, z. 2 (9). – S. 61–77.
453. Ogonowski J. Uprawnienie językowe mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej 1918–1939 / Jerzy Ogonowski. – Warszawa : Wyd. Sejmowe, 2000. – 285 s.
454. Orlicki J. Szkice z dziejów stosunków polsko-żydowskich 1918–1948 / Józef Orlicki. – Szczecin : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1983. – 272 s.
455. Pałka D. Kośćół Katolicki wóbec Żydów w Polsce międzywojennej / Damian Pałka. – Kraków : Zakład Wydawniczy «NOMOS», 2006. – 413 s.
456. Partacz Cz. Polacy i Ukraińcy na Wołyniu / Cz. Partacz // Ukraina–Polska: kultura, wartości, zmagania duczowe / pod red. R. Drozda, R. Szeczkowskiego, M. Zymomrji. – Koszalin : Wydawnictwo UBWSH, 1999. – 311 s.
457. Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926−1930 / T. Piotrkiewicz. – Warszawa : Wyd. Uniwersytet Warszawski. Wydział Historyczny, 1981. – 165 s.
458. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926 / Mirosława Papierzyńska-Turek. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1979. – 390 s.
459. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością: państwo wobec prawosławia 1918–1939 / M. Papierzyńska-Turek. – Warszawa : PWN, 1989. – 484 s.
460. Papierzyńska-Turek M. Religia i kościól w ukraińskiej myśli politycznej w Polsce w latach 1918–1939 / M. Papierzyńska-Turek // Polska – Polacy – mniejszości narodowe. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1992. – S. 329–341.

461. Paruch W. Koncepcja konsolidacji państwowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego w latach 1926–1935 / W. Paruch // Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku. – Lublin : Wydawn. Uniwersyteu Marii Curie-Skłodowskiej, 1992. – S. 145–159.
462. Paruch W. Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji: Rozwiązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku / red. J. Jachymek, W. Paruch. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2001. – 315 s.
463. Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939 / Waldemar Paruch. – Lublin : Wyd. UMCS, 2005. – 880 s.
464. Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Obóz piłsudczykowski (1926–1939) / W. Paruch // Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji (rozwązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku. – Lublin : Wyd. UMCS, 2001. – S. 71–118.
465. Pasztor M. Położenie mniejszości żydowskiej w Polsce w świetle francuskiej korespondenji dyplomatycznej z lat 1921–1939 / Maria Pasztor // Biuletyn żydowskiego Instytutu Historycznego. – 1998. – № 4. – S. 3–19.
466. Pawlak J. Żydzi w dokumentach administracji państwowej w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939) / J. Pawlak. – Torun : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. – 319 s.
467. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. T. 2 / Władysław Pobóg-Malinowski. – Gdańsk : GRAF, 1990. – 435 s.
468. Polska Odrodzona 1918–1939, państwo, społeczeństwo, kultura / red. Jan Tomicki. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1988. – 625 s.
469. Przemiany narodowośowe na Kresach Wshodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948 / pod red. Stanisława Ciesielskiego. – Torun : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003. – 350 s.
470. Radomski G. Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926 / Grzegorz Radomski. – Toruń : Wyd. Adam Marszałek, 2000. – 170 s.
471. Rzemieniuk F. Kościoł katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego, Neounia / F. Rzemieniuk. – Lublin : Towarzystwo Naukowe katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1999.– 370 s.
472. Rzemieniuk F. Walki polityczne greckokatolickiego duchowieństwa o niepodległość Ukrainy w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939) / F. Rzemieniuk. – Siedlece : Wydano własnym sumptem autora, 2003. – 225 s.
473. Siemakowicz M. Szkoły z białoruskim językiem nauczania na tle polityki władz polskich wobec ludności białoruskiej od zamahu majowego do końca II Rzeczypospolite j / M. Siemakowicz // BZH. – 2002. – T. 17. – S. 119–139.
474. Siemakowicz M. Szkoły z białoruskim językiem nauczania na tle polityki władz polskich wobec ludności białoruskiej w II Rzeczypospolitej (od odzyskania niepodległości do zamahu majowego 1926 r.) / M. Siemakowicz // BZH. – 2001. – T. 16. – S. 69–109.
475. Siemakowicz M. Organizacja szkolnictwa dla ludności białoruskiej w II Rzeczypospolitej / M. Siemakowicz // BZH. – 1999. – T. 12. – S. 80–133.

476. Siemakowicz M. Spisy ludności a zagadnienie narodowościowe z uwzglednieniem spraw szkolnictwa dla mniejszości białoruskiej w II Rzeczypospolitej / M. Siemakowicz // BZH. – 1998. – T. 10. – S. 82–105.
477. Siemakowicz M. Założenia programowe głównych obozów politycznych wobec szkolnictwa dla ludności białoruskiej w II Rzeczypospolitej / M. Siemakowicz // BZH. – 1998. – T. 9. – S. 58–77.
478. Snyder T. Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999 / T. Snyder. – Sejny : Wyd. Pogranicze, 2006. – 351 s.
479. Sobczak M. Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939 / Mieczysław Sobczak. – Wrocław : Wyd. Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, 1998. – 480 s.
480. Stanisławski W. Emigracja i mniejszość rosyjska w II Rzeczypospolitej: próba charakterystyki społeczności / Wojciech Stanisławski // Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa. – Poznan, 1996. – T. 5, z. 2 (9). – S. 23–60.
481. Stawecki P. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939 / P. Stawecki. – Warszawa : Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1969. – 322 s.
482. Stępień S. Położenie prawno-polityczne mniejszości ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej / S. Stępień // Rocznik Historyczno-Archiwalny. – 1989. – T. III. – S. 225–240.
483. Stępień S. Życie religijne społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej / S. Stępień // Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 1. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym / red. St. Stępień. – Przemyśl, 1990. – S. 207–227.
484. Stępień S. Nowa unia kościelna. Obrządek Bizantyńsko-Słowiański / S. Stępień // Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 2. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym / red. St. Stępień. – Przemyśl, 1994. – S. 141–193.
485. Stępień S. Glowne nurty życia religijnego społecznosci ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej / S. Stępień // Slawia Orientalis. – 1990. – № 1–2. – S. 113–125.
486. Studia o szkolnictwie i oświacie mniejszości narodowych w XIX i XX wieku / red. Stefanii Walacek. – Wrocław : Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – 164 s.
487. Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnictwo / M. Syrnyk. – Wrocław : Krynica desing studio, 1996. – 186 s.
488. Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie Rzeczypospolitej (1928–1939) / M. Szumiło. – Warszawa : Wyd. Neriton, 2007. – 325 s.
489. Szyszka B. Szkolnictwo żydowskie na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / Bohdan Szyszka // Z dziejów społeczności żydowskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / pod red. J. Doroszewskiego i T. Radzika. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1992. – 165 s.
490. Śleszyński W. Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej / Wojciech Śleszyński. – Warszawa : Instytut studiów politycznych PAN ; Rytm, 2007. – 400 s.
491. Świat Niepożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku /pod red. Krzyzstofa Jasiewicza. – Warszawa ; Londyn : Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, Polonia Aid Foundation Trust, 2004. – 1120 s.

492. Tomaszewski J. Kresy wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku / J. Tomaszewski // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. Między Polską etniczną a historyczną. T. VI / pod red. W. Wrzesińskiego. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1988. – C. 101−150.
493. Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1938−1939 / Jerzy Tomaszewski. – Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. – 224 s.
494. Tomaszewski J. Ceska oświata na Wołyniu przed rokiem 1939/ Jerzy Tomaszewski // Przegląd Humanistyczny. – 1995. – № 6. – S. 87–98.
495. Tobjański Z. Czesi w Polsce / Zbigniew Tobjański. – Kraków : Wyd. Towarzystwo społeczno-kulturalne Czechów i Słowaków w Polsce, 1994. – 236 s.
496. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / Ryszard Torzecki. – Kraków : Wyd. Literackie, 1989. – 465 s.
497. Torzecki R. Z problematyki stosunków polsko-ukraińskich / R. Torzecki // Dzieje Najnowsze (далі: DN). – 1985. – № 2. – S. 150–170.
498. Ukraina i Polska po I Wojnie światowej; Religie II Rzeczypospolitej: materiały z sesji naukowych sekcji historii najnowszej Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Gdánskiego, Gdańsk 5.IV.1986 r., Gdańsk 8–9.V.1987 r. – Gdańsk : Uniwersytet Gdański, 1987. – 200 s.
499. Waldenberg M. Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konflików i idej / Marek Waldenberg. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. – 499 s.
500. Wasiluk J. Szkolnictwo mniejszości narodowych w Polsce w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej – próba porównań / Jerzy Wasiluk // Zeszyty politologiczne (pod red. Ryszarda Skarzyńskiego). – Białystok, 1994. – Z. 1. – S. 66–92.
501. Wasiluk J.Szkolnictwo żydowskie w Drugiej Rzeczypospolitej / Jerzy Wasiluk // Pogranicze. – 1993. – T. 3. – S. 163–183.
502. Waskan J. Myśl polityczna narodowej demokracji na przełomie XIX i XX wieku w stosunku do mniejszości narodowych na Kresach Wschodnich / Jan Waskan // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. – 1999. – Z. 14. – S. 7–25.
503. Wapiński R. Polska i małe ojczyzny Polaków. Z dziejow ksztaltowania sie swiadomości narodowej w XIX–XX wieku po wybuch II wojny światowej / R. Wapiński. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wyd. Ossolineum, 1994. – 419 s.
504. Wapiński R. Narodowa Demokracja. 1893–1939. Ze studiow nad dziejami myśli nacjonalistycznej / R. Wapiński. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980. – 337 s.
505. Wawruch K. II Rzeczpospolita wobec mnieszości narodowych i religijnych – nowe wyzwania i oczekiwania / Krzysztof Wawruch // Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa. – Poznan, 1996. – T. 5, z. 2 (9). – S. 141–154.
506. Wierzbicki M. Stosunki polsko-żydowskie na Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941 / M. Wierzbicki // Wokół Jedwabnego / pod red. P. Machcewicza, K. Persaka. – T. 1. Studia / Instytut Pamięci Narodowej. – Warszawa : Łódzka Drukarnia Dziełowa SA, 2002. – S. 128–158.

507. Wojdyło W. Kwestia ukraińska w myśli społeczno-politycznej obozu narodowo-demokratycznego w Drugiej Rzeczypospolitej / W. Wojdyło // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwo / pod red. Zbigniewa Karpusa, Waldemara Rezmera, Emiliana Wiszki. – Toruń : Wyd. Uniwersytetu Mikolaja Kopernika, 1997. – 562 s.
508. Woźniak M. Żydowskie szkoły w II Rzeczypospolitej. Zarys problematyki / Magdalena Woźniak // Studia o szkolnictwie i oświacie mniejszości narodowych w XIX i XX wieku / pod red. Stefanii Walasek. – Wrocław : Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 91–105.
509. Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP / Urszula Wróblewska // Nauka. – 2011. – № 2.– S. 109–124.
510. Vaculik J. Dějiny volyňských čechů. T. II. (1914–1945) / Jaroslav Vaculik. – Praha : Vydalo Sdruženi Čechů z Volyně a jejich přátel, 1998. – 191 s.
511. Zajączkowski J. Trudne sąsiedztwa. Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy. T. 2. Od autonomii galicyjskiej do drugiej wojny światowej / Janusz Zajączkowski. – Lublin : Weset, 2012. – 788 s.
512. Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: działalność posłòw, parlamentarne koncepcje Jòzefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe / Zbigniew Zaporowski. – Lublin : Wyd. UMCS, 1992. – 265 s.
513. Zaporowski Z. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna Wołynia 1931–1939 / Z. Zaporowski // Res Historica.– Lublin : Wyd. UMCS, 1998. – Z. 4. – S. 79–97.
514. Zaporowski Z. Jòzef Piłsudski i piłsudczycy / Z. Zaporowski. – Lublin : Wyd. UMCS, 1999. – 286 s.
515. Zaporowski Z. Od negaji do akceptacji państwa Polskiego. Ukraińskie wybory polityczne w II Rzeczypospolitej / Z. Zaporowski // Res Historica. – Lublin : Wyd. UMCS, 2004. – Z. 16. – S. 221–233.
516. Zaszkilniak L. Stosunki polsko-ukraińskie w XX wieku: analiza i interpretacja / L. Zaszkilniak // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1996. – S. 187–202.
517. Zieliński K. Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939 / Konrad Zieliński // Almanach Historyczny. – Kielce : Wyd. Akademii Świętokrzyskiej, 2003. – T. 5. – S. 211–257.
518. Zieliński Z. Polska dwudziestego wieku: kościół-naród-mniejszości / Zygmunt Zieliński. – Lublin : Redakcja wydawnictw Katolickiego Uniwesytetu Lubelskiego, 1998. – 197 s.
519. Zieliński K. Żydzi polscy a niepodległość – nadzieje i obawy / Konrad Zieliński // Res Historica. – Lublin : Wyd. UMCS, 2006. – T. 22. – S. 195–210.
520. Żebrowski R. Społeczeństwo żydowskie w II Rzeczypospolitej / Rafal Żebrowski // Studia z dziejów żydów w Polsce. T. 1 / red. Zofia Borzymińska. – Warszawa : Żydowski Instytut Historyczny, 1995. – S. 81–101.
521. Żyndul J. Cele akcji antysemickiej w Polsce w latach 1935–1937 / Jolanta Żyndul // Biuletyn żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce. – Warszawa, 1992. – № 1 (styczeń–marzec). – S. 53–65.

522. Żyndul J. Zajśia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937 / Jolanta Żyndul. – Warszawa : Fundacja im. K. Kelles-Krauza, 1994. – 96 s.
523. Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura : leksykon / red. Jerzy Tomaszewski, Andrzej Żbikowski. – Warszawa : Wydawnictwo Cyklady, 2001. – 572 s.

V. Інтернет-ресурси

524. Василюк А. Реформування шкільної освіти Польщі на початку XX ст. [Електронний ресурс] / А. Василюк. – Режим доступу : http://npu.edu.ua/!e-book/book/html/D/ispu_kiovst_Demyanenko/300.html
525. Волынские чехи. От эмиграции до реэмиграции [Электронный ресурс] // Еженедельник 2000. – 2007. – 8 июня. – Режим доступа : http://2000.net.ua/2000/aspekty/amplituda/14777
526. Галай М. Політика Другої Речі Посполитої у галузі початкової освіти в 1918–1924 рр. [Електронний ресурс] / М. Галай. – Режим доступу : http://journal.mandrivets.com/images/file/Hala12_5.pdf
527. Кан Ж. Педагогика Януша Корчака и еврейское воспитание [Электронный ресурс] / Жерар Кан ; пер. с нем. под ред. О. Медведевой. – М. : Рос. о-во Я. Корчака, 2000. – Режим доступа : http://www.jerusalem-korczak-home.com/kan/kan6.html#B
528. Мельников И. 1924 год. «Рельсовая война» в Западной Беларуси [Электронный ресурс] / Игорь Мельников. – Режим доступа : http://www.istpravda.ru/bel/research/6160/
529. Ткачев С. Российская эмиграция в межвоенной Польше [Электронный ресурс] / С. Ткачев. – Режим доступа : http://www.mochola.org/russiaabroad/tkachref1.htm
530. Ткачов С. Російський театр у міжвоєнній Польщі [Електронний ресурс] / С. Ткачов. – Режим доступу : http://www.mochola.org/russiaabroad/tkachov1.htm
531. Фозикош А. «Волыняки» – это чехи с Волыни [Электронный ресурс] / Андрей Фозикош. – Режим доступа : http://www.respublika.cz/Istorija/Obschestvo/Volynjaki_-_eto_chehi_s_Volyni.html?directory=9
532. Электронная еврейская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.eleven.co.il/article/11902
533. Kształcenia nauczycieli szkół powszechnych (podstawowych) lata 1918–1939 [Електронный ресурс]. – Режим доступу : https://sites.google.com/site/ksztalcenienauczycieli/organizacja-ksztalcenia-nauczycieli/lata-1918-1939
534. Станиславский В. Жизнь на обочине. Русская эмиграция на землях Второй Речи Посполитой [Электронный ресурс] / Войцех Станиславский // Новая Польша. – 2006. – № 7–8 (77). – С. 91–96. – Режим доступа : http://a-pesni.org/grvojna/bel-emigr/a-ziznnaob.php

Додатки

Додаток 1

Карта Волинського воєводства Другої Польської Республіки (1921–1939 рр.)

Джерело: www.nawolyniu.pl/mapy/mapa8.htm

Додаток 2

Національна та конфесійна структура населення Волинського воєводства (за даними перепису 1921 р.)

Віросповідання	Населення загалом, *тис. осіб*	Національність									
		поляки	українці	євреї	білоруси	німці	литовці	росіяни	чехи	інші	не встановлено
загалом	1 437 907	240 922	983 596	151 744	1118	24 960	144	9450	25 405	537	31
римо-католики і вірмено-католики	166 512	157 606	3701	–	17	161	39	55	4851	82	–
греко-католики	668	163	426	–	–	–	1	14	1	–	–
православні	1 666 842	62 425	975 595	29	1101	67	103	9234	18 281	97	–
інші конфесії східної церкви	20	7	5	–	–	–	–	5	–	3	–
євангельсько-аугсбурзька церква	36 695	9 127	1606	11	–	23 822	1	53	1758	312	5
інші напрями протестантизму	2334	260	678	–	–	995	–	–	499	1	–
юдеї	164 740	11 277	1656	151 691	–	5	–	83	19	9	–
інші нехристиянські конфесії	98	45	18	–	–	–	–	2	–	33	–
без конфесійної приналежності	39	11	1	13	–	–	–	3	2	–	–
відсутні дані	28	1	–	–	–	–	–	1	–	–	26

Джерело: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej … – S. 62.

Додаток 3

Мовна структура населення Волинського воєводства (1931 р.)

Повіти	Кількість жителів	Декларована мова											
		польська	українська	русинська	білоруська	російська	чеська	литовська	німецька	єврейська (ідиш)	іврит	інші	не зазначена
Волинське воєводство	2 085 574	346 640	1 418 324	8548	2417	23 387	30 977	90	46 883	174 157	31 388	657	2106
Горохівський	122 045	21 100	83 119	1105	15	403	1222	13	4977	7520	2473	8	90
Костопільський	159 602	34 951	103 980	1366	212	588	216	–	7545	6884	3597	44	219
Ковельський	255 095	36 720	182 807	2433	237	3120	1062	3	1813	22 825	3651	99	325
Кременецький	243 032	25 758	195 817	183	56	1754	301	13	118	13 881	4798	86	267
Любомльський	85 507	12 150	65 741	165	114	371	8	–	8	6765	53	4	128
Луцький	290 805	56 446	171 793	245	220	3909	6107	14	17 619	29 887	4255	141	169
Рівненський	252 787	36 990	160 371	113	140	4093	5817	11	7458	33 149	4335	85	225
Сарненський	181 284	30 426	128 284	1353	1183	2765	85	17	922	13 408	2611	57	173
Володимирський	150 374	40 286	87 212	962	77	1228	490	2	2778	14 446	2790	16	87
Здолбунівський	118 334	17 826	81 561	89	56	2405	4521	9	856	9694	1093	21	203
Дубенський	226 709	33 987	157 639	534	107	2751	11 148	8	2789	15 698	1732	96	220

Складено на основі: Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. – С. 28–29, 31.

Додаток 4

Осередки «Чеської шкільної матиці» на території Волинського воєводства станом на 1931 р.

Повіт	Гуртки ЧШМ у колоніях	Рік заснування	Голова осередку	Кількість членів	Інституції, що перебували на утриманні гуртків ЧШМ
1	2	3	4	5	6
Луцький	1. Нове Теремне	1923	Й. Козак	33	бібліотека
	2. Ниви-Губинські	1923	Й. Козак	20	–
	3. Боратин-Чеський	1924	Б. Швейдер	55	бібліотека
	4. Раківці	1924	Й. Покорний	32	–
	5. Озеряни-Чеські	1924	Й. Голий	23	приватна школа
	6. Княгинінець	1924	В. Меснер	48	бібліотека
	7. Крупець	1924	Й. Новак	23	–
	8. Струмівка	1924	Л. Щепанек	22	–
	9. Копче	1925	Й. Робль	29	–
	10. Мостишин	1925	К. Шрамек	25	бібліотека
	11. Старе Теремне	1925	В. Матеєць	26	бібліотека
	12. Милуші	1925	А. Мелек	22	–
	13. Губин	1925	Й. Томаш	24	–
	14. Шклінь	1926	Й. Волейнік	34	–
	15. Луцьк	1928	В. Меснер	99	бібліотека, школа
	16. Сергіївка	1929	Й. Кендік	20	–
Дубенський	1. Московщина	1924	А. Маршик	37	вечірні освітні курси
	2. Лібановець	1924	Й. Гайний	24	–
	3. Малин	1924	Я. Красік	31	бібліотека
	4. Софіївка	1924	Й. Роужек	25	бібліотека
	5. Млодава I	1924	В. Фаршт	20	–
	6. Мальована	1924	Й. Лінка	30	бібліотека
	7.Новини-Чеські	1925	А. Патва	50	бібліотека
	8. Мирогоща	1925	В. Боучек	75	бібліотека, аматорський гурток

Закінчення додатка 4

1	2	3	4	5	6
Дубенський	9. Вовковиї	1925	Я. Новий	52	бібліотека, аматорський гурток
	10. Стшалків-Чеський	1925	Й. Гловатий	44	–
	11. Семидуби	1925	Й. Шпачек.	37	бібліотека
	12. Довге Поле	1925	В. Недбалек	21	–
	13. Дорогостаї	1926	А. Тихий	30	школа
	14. Боцянів	1926	А. Боучек	22	школа
	15. Млодава II	1926	Й. Тенглер	51	школа
	16. Лібарів	1927	Й. Шантара	40	–
	17. Хомути	1929	Й. Бачковський	26	аматорський гурток
Рівнен-ський	1. Глинськ	1925	Й. Свобода	59	бібліотека
	2. Новокраїв	1925	А. Бучек	24	бібліотека
	3. Рівне	1925	В. Новотний	100	школа, бібліотека
	4. Квасилів	1925	В. Кадержабек	66	–
	5. Новоставці	1925	К. Вокрачка	50	школа, бібліотека
	6. Підліски	1926	Й. Долежал	39	–
	7. Грушвиця	1926	В. Карабець	69	бібліотека
	8. Мартинівка	1929	Й. Гавлічек	33	–
	9. Підцурків	1929	М. Тучек	32	–
Здолбу-нівський	1. Залісся	1925	А. Глоушек	44	школа
	2.Гульча-Чеська	1925	Я. Крживка	46	школа
	3. Миротин	1925	Ф. Єлінек	40	бібліотека
	4. Будераж	1926	А. Кубовий	32	–
	5. Борщівка	1926	В. Кодейшко	26	–
	6. Озерце	1926	Й. Цейтхамер	30	школа
	7. Уїздці	1927	В. Дідек	33	школа
Ковель-ський	1. Купичів	1925	Й. Тошнер	59	хор, народний оркестр
Горохів-ський	1. Новий Рачин	1924	В. Валента	48	бібліотека

Складено на основі: Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 930, арк. 81 зв. – 83.

Додаток 5

Римо-католицькі парафії Луцької єпархії (дієцезії) станом на 1925 р.

Деканат	Повіти	Кількість парафіян	Кількість парафіяльних костелів	Кіль-кість каплиць	Кількість священно-служителів
Луцький	Луцький, Дубенський	40 939	15	12	21
Берестеч-ківський	Дубенський, Горохівський	7525	7	6	8
Кременецький	Кременецький	21 283	14	13	17
Дубенський	Дубенський	15 043	9	9	12
Горохівський	Горохівський, Володимирський, Луцький	16 494	10	8	11
Корецький	Рівненський, Костопільський	15 688	7	5	6
Костопільський	Костопільський	15 687	8	7	9
Ковельський	Ковельський, Камінь-Каширський, Любомльський	31 048	12	9	14
Любомльський	Любомльський, Володимирський, Ковельський	13 435	9	8	9
Острозький	Здолбунівський, Кременецький	14 528	8	11	9
Рівненський	Рівненський, Дубенський, Костопільський	24 168	9	7	15
Сарненський	Сарненський, Луцький, Столинський (Поліське воєводство)	17 901	12	10	12
Володимир-ський	Володимирський, Любомльський	23 436	10	5	12
Разом		257 175	**130**	**110**	155

Складено на основі: Monografja stosunków wyznaniowych w Województwie Wołyńskiem. – Łuck, 1936. – S. 2–3.

Додаток 6

Інтерпеляція посла Степана Скрипника до голови Ради міністрів Польської Республіки у справі неврегульованого становища Православної церкви в Польщі

ІНТЕРПЕЛЯЦІЯ

Посла Степана Скрипника до Пана Голови Ради Міністрів Р. П. у справі неуреґульованого дотепер правного становища Православної Церкви в Польщі.

30-го травня 1930 року була оголошена Грамота Пана Президента Р. П. про скликання першого Ґенерального Собору Автокефальної Православної Церкви в Польщі. Навязуючи до славної традиції останнього Собору Православної Церкви в Польщі, що відбувся в Пинську (в червні 1791 р.), Грамота оповіщала, що: „Дякуючи Божому Провидінню, Свята Автокефальна Православна Церква в Польщі може навязати нитку до своєї історичної минувшини". З радістю вірні православного обряду прийняли вістку про таке прихильне відношення Речипосполитої до відродження на соборних основах Православної Церкви в Польщі. Виявом тих настроїв серед вірних було слово, що його виголосив до Пана Президента Р. П. зверхник Православної Церкви в Польщі, Митрополит Діонізій, на урочистому принятті 2 червня 1930 року, в якому між іншим сказав: „Сьогодні вже можемо бути спокійні за долю нашої Святої Церкви в Польщі". У відповіді на ті слова Пан Президент зволив зазначити: „Можу запевнити Вашу Ексцеленцію, що як доля всіх громадян Річипосполитої, так і доля громадян православної віри, близька мойому серцеві".

Були то акти, що в свідомості православних громадян Р. П. лучилися з великим твором Воскресителя Польщі, героїчним зусиллям якого Волинь була звільнена від тяжкого московсько-большевицького ярма і через це в свойому релігійному житті могла користати з великих засад свободи й толєранції, що на них Великий Маршалок будував державне життя Відродженої Польщі.

Як волинський посол, стверджую, що Грамота Пана Президента Р. П., яка була висловом признання Державою поваги й значіння православного віроісповідання в Польщі, а рівночасно висловом прихильного заопікування його справами найвищого в Державі чинника, — до глибини зворушило українське православне населення Волині, даючи йому найбільші ґарантії толєранції та можливости здійснити найголовніші його духові потреби і звязуючи те населення найбільш безпосереднім і тривким способом із Річчюпосполитою

Від того історичного дня 30 червня 1930 р. духовенство й вірні, памятаючи слова Грамоти, що „праці Собору, щоб він міг як слід виконати такі важні завдання, повинні бути приготовані як найстаранніше", — ось уже впродовж 8 років чекають на здійснення заповідженого Грамотою унормування устрою Православної Церкви в Польщі та правового її стану згідно з 115 артикулом конституції Р. П.

12 травня 1935 року помер Великий Маршалок.

Проте не минуло по смерти Юзефа Пілсудського й повних три роки, як серед настроїв терпеливого очікування нормалізації становища Православної

Церкви, згідно з заповіддю, що її проголосила Грамота Пана Президента Р.П., православне громадянство в Польщі, а головним чином його переважна частина, що мешкає на Волині, було глибоко зворушене фактами, які сталися в церковному його житті.

При кінці 1937 р. серед православного населення прикордонних повітів Волині розпочалася акція насильного навернення на католицизм. Виразні факти насильства, що мали місце в тих місцевостях, були зясовані в соймових промовах православних послів та в інтерпеляціях, що їх внесли до Сойму я і посол Степан Баран.

Від того часу акція навернення, получена з погрозами виселення не-католиків із прикордонної смуги (вже виселено кільканадцять осіб), із звільненням православних з посад в державних і самоурядових установах (напр., залізничих робітників на лінії Здолбунів — Радивилів), із різними прикростями для стероризованого православного населення та з обіцянками різних користей для нових католиків — не тільки не зменшилась, а, навпаки, зміцніла в просторі та інтензивности, викликуючи серед православного громадянства враження, що у відношенні до нього сталася зміна дотеперішньої окраїнної політики на політику, про яку Великий Маршалок говорив, як про політику „пониження і гноблення".

Це враження переходить у загальне переконання, бо в акції навернення беруть активну участь та кермують нею постійні службовики КОП'у, вчителі, представники нижчої адміністрації, війти та солтиси, а прилюдні зібрання в справах навернення відбуваються в ґмінних та шкільних будинках, в яких також відбуваються релігійні відправи та приняття до католицької церкви.

Усе це серед місцевого православного населення створює переконання, що акція ця є державною акцією і що зміни віри вимагає Держава, через що спротив тому прирівнюється до протидержавної діяльности.

В цій ситуації належалоб вияснити схвильованому й стурбованому населенню, що акція в справі переходу на католицтво не є державною акцією та що зміна віри в Польщі може бути тільки добровільною. Проте від державних чинників такого вияснення населення не чує, а спроби це вияснити, що їх почала робити у добрій вірі та з почуття громадського обовязку Українська Парляментарна Репрезентація Волині і Головна Управа Волинського Українського Обєднання, лишилися без наслідків через конфіскату друків, що видали в цій справі згадані орґанізації.

Тим часом занепокоєння серед православного населення росте і зміцнюється, бо до всього згаданого приходить іще тяжке становище православного духовенства, яке в багатьох прикордонних місцевостях зустрічається з перешкодами, а то й цілковитою неможливістю виконувати пастирські обовязки. Як багатий фактами приклад подібного відношення місцевих влад може бути село Козачки кремянецького повіту. Парох Козачків-Осників уже не раз був арештований і відпроваджуваний, немов якийсь злочинець, під баґнетами до віддаленої на 6 клм. стражниці. Православний благочинний (декан) лановецького деканату не дістає дозволу на відвідини десяти підлеглих йому парохій. Парох Суражу — Ходаків має перешкоди при викладах науки православної релігії в школі в Ходакові. Так, напр., 25-го травня ц. р. патруля КОП'у не впустила його до школи, заявляючи, що має наказ не допускати православного законовчителя до школи. При відправах публичних богослужень православні зустрічаються з перешкодами завдяки забороні відправляти церковні богослуження від заходу до сходу сонця. Річ у чому, що в традиціях православної церкви є відвічний звичай відправи богослужень у вечірній або нічній порі, напр. підчас Страсного Тижня, Великодня та інш. Тоді, як стражниці КОП'у дають дозвіл на численні забави з танцями вночі, заборона відправи православних Богослужень в нічній порі в свідомості заподіяної кривди глибоко вражає

2

3

релігійні почуття православних. При цьому такі заборони видаються нераз у формі, що понижує гідність православного священника, як, напр., одержаний парохом с. Кобиля рівенського повіту шмат паперу такого змісту: „Kobyle, dn. 12. III. 38. r. Z polecenia władz przełożonych zabraniam księdzu odprawiania mszy świętej w porze nocnej, t. j od zachodu do wschodu słońca. D-ca straż. (підпис)"

Пригноблення і неспокій серед православного населення в Польщі збільшилися особливо в місяці червні ц. р. Причиною тому були тривожливі вістки про інтензивнішу акцію проти Православної церкви в південно-східніх повітах люблинського воєвідства, де в останніх часах знову замкнено цілу низку навіть новопобудованих православних святинь, а також розпочато розбір деяких церков, а невиявлена, як і дотепер, злочинна рука взялася в останніх часах масово нищити православні святині, підпалюючи їх. Крім того адміністраційна влада першої інстанції розпочала в травні і в червні ц.р. виселення з тих місцевостей православного духовенства, даючи тільки 2 — 3 дні часу до полагодження всіх справ, звязаних з виїздом. В останніх часах кільканадцять священників у люблинському воєвідстві було покарано арештом і адміністраційною гривною у висоті від 100 до 500 зл. за невиконання наказу покинути місця, де вони до цього часу мешкали, чого вони не могли виконати з уваги на рівночасне виразне доручення своєї духовної влади — не покидати вірних і святинь.

Всі ці явища зміцнили серед православного населення переконання, що акція навернення на католицтво, яку проводять деякі чинники і для успішности якої використовують нераз представників адміністрації на місцях, має за ціль не тільки збільшення числа римо-католиків, але й руїну та внутрішню дезорґанізацію Православної Церкви в Польщі. Джерелом цих усіх жалюгідних явищ, згідно з загальним переконанням, є в першу чергу дотепер правно не уреґульоване становище Православної Церкви в Польщі, що використовують ріжні чинники із шкодою для Держави і Православної Церкви.

У звязку з цим оправданою є тривога, що Православя в Польщі, яке з природи речі призначене до відіграння найбільш позитивної ролі в формуванні і будові могутности Польщі, завдяки обставинам, про які я вище згадав, може зробитися ареною шкідливої для нашої Держави політичної диверзії, а, з другого боку, причиною зрозумілого огірчення серед православного населення в Польщі, що було б незвичайно траґічною річчю, небажаною ні для Польщі, ні для її православного населення.

Тим-то у всіх меморіялах щодо справ Православної Церкви, що їх так особливо чисельно складали в останніх часах на руки урядових чинників, домінувало прохання, як духовенства, так і вірних православного віроісповідання, про найскоріше уреґулювання законодатним шляхом правного становища Православної Церкви в Польщі. Упродовж останніх років не один раз порушували цю справу з соймової трибуни посли православного віроісповідання, з уваги на що тільки підчас минулої бюджетової сесії Пан Міністр Віроісповідань зробив доповідь, в якій ствердив із задоволенням, що по 7-літній інтензивній праці ми в цім часі стоїмо близько до остаточного уреґулювання правних взаємовідносин Православної Церкви в Польщі, а в звязку з тим і до скликання Ґенерального Собору, заповідженого Грамотою Пана Президента Р. П. Це потвердили також зверхники Православної Церкви в Польщі, заявляючи представникам православного населення, що праці Мішаної Комісії, в яких рішальну участь брали також умандатовані представники Уряду, уже закінчені, а проєкт статуту Православної Церкви устійнений у порозумінні з Урядом, і що переведення його в життя тепер залежить виключно від спрямування проєкту на законодатну дорогу.

4

На жаль, упродовж останніх тижнів до православного громадянства почали надходити відомості, що Уряд не має наміру спрямовувати опрацьованого статуту на законодатний шлях. Занепокоєне православне громадянство звернулося до верховних орґанів Православної Церкви в Польщі з проханням вияснити це і з сумом довідалося, що справді Уряд не має наміру в найближчому часі спрямувати опрацьований статут на законодатний шлях, завдяки чому і надалі Православна Церква буде кермуватися на підставі „Тимчасових Розпоряджень", які не мають сили уставів, а виключно фраґментарично полагоджують взаємовідносини між Церквою і Державою, поминаючи цілу низку суттєвих справ, які децидують про нормальне життя Православної Церкви в Польщі, що скупчує в своїй орґанізації коло 5 міліонів вірних, громадян Річипосполитої.

У звязку з вищесказаним звертаюся до Пана Голови з проханням вияснити —

чи має намір Уряд і коли має, то коли, приступити до уреґулювання законодатною дорогою правного становища Православної Церкви в Польщі.

Варшава, 10. липня 1938 р.

СТЕПАН СКРИПНИК,
посол до Сойму.

Інтерпеляцію цю прийняв Маршалок підчас надзвичайної сесії Сойму Р. П. в 1938 р.

Друк. Ст. Інст. в ар. І.Тиктора, Львів, Бляхарська 9. Тел. 234-76.

Джерело: Держархів Рівненської обл., ф. 479, оп. 1, спр. 8.

Додаток 7

Протестантська (євангельсько-лютеранська) церква на Волині (парафії та канторати) станом на 1932 р.

Парафії	Прізвище пастора	Канторати в колоніях із зазначенням повітів	Прізвище кантора	Кількість парафіян у канто-ратах	Кількість парафіян у пара-фіях
1	2	3	4	5	6
Луцьк	Альфред Клейдінст	**Дубнівський повіт**			**6762**
		1. Рудецька	Г. Меллер	52	
		Горохівський повіт			
		2. Блудів 3. Зелена	Ервін Рейх Голфрід Стрехшерн	67 443	
		Луцький повіт			
		4. Наталин 5. Площа 6. Підгайці 7. Цезарин 8. Гаразджа 9. Нова Земля 10. Кадище 11. Юзефин 12. Ружанка 13. Цеперів 14. Адамівка 15. Антонівка	Г. Пельцер С. Шмідт А. Сенф Канненбер Л. Шульц А. Фандіх Л. Мієтс Н. Мацанка Г. Вейс Х. Каус Е. Вогель Е. Вогель	дані відсутні -//- -//- -//- -//- -//- -//- -//- -//- -//- -//- -//-	
Рожище, (Луцький повіт)	Рейнхольд Хенке	**Луцький повіт**			**505**
		1. Веснянка 2. Брище 1 3. Брище 2 4. Ст. Рокині 5. Ст. Олексан-дрівка 6. Глинище 7. Плашева 8. Дмитрівка 9. Станіславівка	Крюгер Ролланер Шмідт Траздік Станке Фрейгер Фрейгер Фрейгер Фрейгер	161 54 30 58 42 42 дані відсутні 118	
Торчин	Роберт Лерхе	**Горохівський повіт**			**4115**
		1. Геленів 2. Віцентів 3. Маринків 4. Заостів	Б. Спрігнер А. Нелітс Р. Мацанка Р. Мацанка	374 224 366 173	

Продовження додатка 7

1	2	3	4	5	6
Торчин	Роберт Лерхе	**Луцький повіт**			**4115**
		5. Ямки	Адольф Реус	296	
		6. Янівка	Депнер	310	
		7. Людвиків	Т. Бредов	314	
		8. Раківщина	Г. Краузе	178	
		9. Геленів	Теодор Ресс	417	
		10. Каролінівка	А. Штейнке	294	
		11. Михайлівка	Й. Хеллер	257	
		12. Матильдів	А. Рейх	179	
		13. Жичинок	Т. Троснов	668	
Рівне	Павло Сікора	**Дубенський повіт**			**4021**
		1. Дубно	К. Пуфахль	145	
		2. Митниця	Теодор Міндер	242	
		3. Краснопіль	Р. Нейдер	256	
		4. Болярка	Брейткреутс	144	
		5. Мальоване	Г. Шмідт	34	
		6. Олександрівка	А. Грюнвальд	190	
		7. Владиславівка	Й. Хербшер	245	
		8. Гончарича	П. Вашметс	291	
		9. Річище	К. Дрейлід	226	
		10. Курдибан	К. Буссе	141	
		Костопільський повіт			
		11. Михайлівка	Е. Бренер	218	
		12. Полянівка	Р. Готліб	71	
		13.Перелісянка	Х. Норинберг	166	
		14. Кременець	Х. Норинберг	33	
		Рівненський повіт			
		15. Мар’янівка	Е. Пельцер	223	
		16. Мочолки	Т. Шинкель	380	
		17. Леонтівка	Л. Ейзерт	102	
		18. Янівка	Я. Кришталь	109	
Тучин (Рівненський повіт)	Якоб Фухр	**Рівненський повіт**			**6173**
		1. Амелін	Д. Сейдерс	316	
		2. Ючин	Л. Бренер	175	
		3. Кути Залісся	Е. Крюгер	177	
		4. Майдан Бугр.	Е. Арндт	92	
		5. Тучин	А. Гінсбрехт	207	
		6. Користь	Ю. Лауфман	113	
		7. Антоніїв	Р. Ледер	117	
		8. Желянка	Е. Пфлюград	84	
		9. Пухава	Міттельштадт	150	
		10. Соломка	К. Схейдер	110	
		11. Костопіль	Гриневецький	845	

Закінчення додатка 7

1	2	3	4	5	6
Тучин (Рівненський повіт)	Якоб Фухр	**Костопільський повіт**			**6173**
		12. Вулька Голонін	К. Гусовський	62	
		13. Велике Поле	О. Гефрейтер	683	
		14. Кургани	Ю. Панкратт	120	
		15. Антонівка	Л. Кіршфельд	135	
		16. Старий Берестовець	Г. Майер	690	
		17. Борівка	К. Бейн	52	
		18. Кам'янка	Ю. Фішер	311	
		19. Городище	Я. Тарон	345	
		20. Максимілян	А. Стенке	237	
		21. Мидськ	Р. Єдан	210	
		22. Круги	Ю. Депнер	371	
		23. Купля	К. Готлейб	269	
		Здолбунівський повіт			
		24. Караш		202	
Володимир	Альберт Схон	**Горохівський повіт**			**6217**
		1. Софіївка	Г. Кранц	365	
		2. Діброва I	Е. Бьоккер	191	
		3. Діброва II	Л. Крепс	400	
		4. Мар'янівка	Я. Шрьодер	79	
		5. Яхимівка	Г. Арндт	413	
		6. Юнгівка	Я. Занфт	265	
		7. Високе	В. Каусс	277	
		Ковельський повіт			
		8. Мирославівка	Г. Хауфманн	дані відсутні	
		9. Лежахів	О. Вінтер		
		10. Щитники	О. Вінтер	-//-	
		11. Олександрівка	Е. Йодн	-//-	
		12. Радомль	Е. Круельд	-//-	
		13. Ковель	Г. Рейх	-//-	
		Володимирський повіт			
		14. Антонівка	Г. Рейх	-//-	
		15. Єлизаветпіль	Г. Рейх	-//-	
		16. Сурежівка	Г. Рейх	-//-	
		17. Вандоволя	Г. Рейх	-//-	
Холм (Люблінське воєводство)	В. Луцер	1. Голендри-Забузькі	Г. Рейх	964	**964**
		2. Голендри-Свірзькі	Г. Рейх	дані відсутні	

Складено на основі: Monografja stosunków wyznaniowych w Województwie Wołyńskiem… – S. 72–74.

Додаток 8

Релігійні секти на території Волинського воєводства (станом на 1935 р.)

Назва секти	Церковні громади (населений пункт, повіт)	Кількість прихожан	Керівник громади
1	2	3	4
Адвентисти сьомого дня	1. Свинюхи, Горохівський повіт 2. м. Володимир 3. Сірнички, Горохівський повіт 4. Пожарки, Луцький повіт 5. м. Рівне 6. м. Луцьк	92 87 88 170 224 117	Завадський М. Кригер Е. Баран-Голодін Я. Кулак Я. Невядомський А. Кулак Я.
Євангельські християни-баптисти	1. Рожище, Луцький повіт 2. Діброва, Сарненський повіт 3. м. Здолбунів 4. Коловерте, Рівненський повіт 5. м. Сарни 6. Гвоздів, Рівненський повіт 7. Перозів, Здолбунівський повіт 8. Луцинів, Рівненський повіт 9. Пульмо, Любомльський повіт 10. Красносілля, Рівненський повіт 11. м. Луцьк 12. Кримне, Ковельський повіт	500 невід. 200 358 5 77 180 2 434 72 48 50 невід.	Тучек В. вакантна посада Волянський В. Зомерфельд А. Біруль А. Шуст П. Клуттіг Л. Р. Єцке М. Занюк Я. Прохасько Е. Волянський Е. Потапейко А.
Дослідники Святого Письма	1. Серхів, Сарненський повіт 2. Володимир, Сарненський повіт 3. Довговоля, Сарненський повіт 4. Голендри, Любомльський повіт	30 74 56 73	Паламар Є. Розін Є. Пенко П. Риль А.
Євангельські християни («Духовні»)	1. м. Клевань 2. Моковичі, Ковельський повіт	49 50	Пєхоршев Й. Мазурок А.
Євангельські християни	1. м. Рівне 2. м. Здолбунів 3. м. Ковель 4. Пірванче, Горохівський повіт 5. м. Луцьк 6. Гаї-Чеські, Здолбунівський повіт 7.Довге, Горохівський повіт 8. Боратин, Дубенський повіт 9. Онишковці, Кременецький повіт 10. Мирославівка, Ковельський повіт 11. Ольхівка, Горохівський повіт 12. Поромів, Володимирський повіт 13. Берестечко, Горохівський повіт 14. Мощаниця, Луцький повіт	500 148 168 116 786 52 105 148 27 620 235 126 87 223	Нечипорук О. Нечипорук М. Руцький П. Бойко А. Бондарук Г. Адольф. Ю. Лащук М. Смик К. Баранчук Є. Шмітке Й. Трихоблюк В. Семенчук І. Юркевич Я. Степанюк Х.

Продовження додатка 8

1	2	3	4
Євангельські християни	15. Передмірка, Кременецький повіт	29	Горошко Л.
	16. Огризківці, Кременецький повіт	400	Вербицький М.
	17. Свинюхи, Кременецький повіт	98	Шегера М.
	18. Печорна, Кременецький повіт	165	Вербицький М.
	19. Ст. Підцаревичі, Луцький повіт	272	Войтович Ф.
	20. м. Володимир	86	Кліменко А.
	21. Жолоби, Кременецький повіт	40	Якубовський С.
	22. Биківці, Кременецький повіт	68	Нагорний Т.
	23. Темногаї, Кременецький повіт	128	Гуменюк В.
	24. Козачки, Кременецький повіт	120	Полянко Б.
	25. Якимівці, Кременецький повіт	97	Коломієць О.
	26. м. Костопіль	155	Шкурський К.
	27. Андрушівка, Рівненський повіт	114	Кіричук О.
	28. Олександрія, Рівненський повіт	107	вакантне місце
	29. Кримне, Ковельський повіт	72	Сливка С.
	30. Линів, Рівненський повіт	49	Войтович Л.
	31. Садів, Луцький повіт	158	Клекоць П.
	32. Білів, Рівненський повіт	126	Кідун С.
	33. Лище, Луцький повіт	113	Короваєв Т.
	34. Баране, Дубенський повіт	98	Дуля Т.
	35. Покащів, Луцький повіт	77	Пилипчук С.
	36. Мощів, Рівненський повіт	219	Довгалець М.
	37. Постників, Дубенський повіт	558	Василевський М.
	38. Чудель, Сарненський повіт	312	Великий П.
	39. Блудів, Горохівський повіт	138	Оніщук К.
	40. Колоденка, Рівненський повіт	167	Яніщук П.
	41. Свинюхи, Горохівський повіт	68	Сидорчук В.
	42. м. Луцьк	297	Бондарук Г.
	43. Козятин, Горохівський повіт	94	Павлюк І.
	44. Малин, Дубенський повіт	200	Касіян П.
	45. Городище, Рівненський повіт	257	Павлюк А.
	46. Колки, Луцький повіт	824	Садовий Н.
	47. Холопичі, Горохівський повіт	399	Шальовський К.
	48. Ставки, Луцький повіт	185	Бура Б.
	49. Дорогостаї, Дубенський повіт	113	Веселий А.
	50. Маркостав, Володимирський повіт	101	П’ятоха П.
	51. м. Горохів	60	Агрипін О.
Церква Божа	1. Брище, Луцький повіт	120	Дебусь Ф.
	2. Амелін, Рівненський повіт	864	Хенкельман Г.
	3. Гораймівка, Луцький повіт	60	Попович М.
	4. Костюхнівка, Луцький повіт	95	Коновальчук У.
	5. Кам’януха, Луцький повіт	303	Дерлюк Л.
	6. Постійне, Костопільський повіт	8	Шилюк Т.

Продовження додатка 8

1	2	3	4
Євангельські християни: Церква Христова	1. Горичів, Володимрський повіт 2. Смідин, Ковельський повіт 3. Кучків, Володимрський повіт 4.Сільце, Горохівський повіт 5. м. Любомль 6. Поромів, Володимирський повіт	252 110 66 51 65 97	Павлюк Т. Юрчук А. Оліфер С. Павлюк Н. Олександрук Я. Рудь М.
Євангельські християни «Богушівсько-Вічинська громада» (Стефанівці)	1. Богушівка, Луцький повіт	136	Бохонюк Степан
Вільні євангельські християни	1. Хорупань, Дубенський повіт 2. Млинів, Дубенський повіт 3. м. Дубно 4. Іващуки, Дубенський повіт 5. Бережці, Кременецький повіт 6. Бехень, Рівненський повіт 7. Новомильськ, Здолбунівський повіт 8. Столбець, Дубенський повіт 9. Редьків, Дубенський повіт 10. Здовбиці, Здолбунівський повіт 11. Кустинь, Рівненський повіт 12. Радзивилів, Дубенський повіт	60 112 80 73 150 64 25 95 147 43 38 60	Гричак І. Гордіюк І. Лебідь М. Головчук Т. Грушицький І. Богуцький Й. Кравчук М. Момотюк Т. Войтишин Д. Боярчук Г. Балда М. Олійник В.
Євангельські християни «зелено-святківці»	1. м. Кременець 2. Стара Човниця, Луцький повіт 3. Башуки, Кременецький повіт 4. Діброва, Здолбунівський повіт 5. Степань, Костопільський повіт 6. Кедри, Сарненський повіт 7. Тутовичі, Сарненський повіт 8. Острожець, Дубенський повіт 9. Полиці, Сарненський повіт 10. Квасилів, Горохівський повіт 11. Бережниця, Ковельський повіт 12. Глинськ, Рівненський повіт 13. Смордва, Дубенський повіт 14. Срибно, Дубенський повіт 15. Риковичі, Володимирський повіт 16. Кутрів, Горохівський повіт	133 117 119 78 952 233 438 70 479 180 410 126 54 250 155 180	Харасевич Д. Зуб-Золотарьов І. Шимчак Т. Кузьмук Є. Наливайко І. Тоюнда Т. Корсунь Л. Шалайко Д. Войтович Я. Якубчук О. Мельничук І. Корольчук І. Москуль В. Голембійовський П. Хамула А. Степанюк Я.

Закінчення додатка 8

1	2	3	4
Євангельські християни «зелено-святківці»	17. Богдашівка, Рівненський повіт	70	Скромний І.
	18. Боратин, Дубенський повіт	65	Давидюк М.
	19. Довге, Горохівський повіт	249	Масон Т.
	20. Сілець, Сарненський повіт	319	Семенюк П.
	21. Кудрин, Здолбунівський повіт	153	Лещинський А.
	22. Чмикос, Любомльський повіт	137	Ющук С.
	23. Полапи, Любомльський повіт	58	Сільчук І.
	24. Сомин, Володимрський повіт	75	Сянюк К.
	25. Підріжжя, Ковельський повіт	169	Столярчук Л.
	26. Верба, Дубенський повіт	141	Коблюк А.
	27. Кричевичі, Ковельський повіт	54	Лукаш С.

Складено на основі: Monografja stosunków... − S. 89−103.

Ілюстрації

Волинський воєвода Генрик Юзевський

Джерело: www.upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/46/Jozewski_Henryk.jpg

Учасники конгресу ВУО, що відбувся у Луцьку 29 червня 1931 р. (четвертий зліва – голова ВУО посол П. Певний, справа від нього в другому ряду – посол С. Скрипник, у центрі – генеральний секретар ВУО посол М. Тележинський)

Джерело: Українська Нива. – 1931. – № 22–23.

Парламентська репрезентація Волині (група послів і сенаторів Безпартійного блоку співпраці з урядом), 1931 р. У першому ряду сидять (зліва направо): сенатор І. Гловацький, посол Я. Радзивил, сенатори А. Станевич і Т. Двораковський. У другому ряду стоять (зліва направо): сенатор С. Богушевський, посли І. Пулавський (голова Волинської парламентської репрезентації), М. Бура, Т. Вержбицький, Е. Гонсьор, В. Медуна, С. Скрипник, Є. Богуславський, П. Певний (голова Української парламентської репрезентації Волині), К. Михальський, М. Тележинський, сенатор М. Маслов, посол В. Серафимович

Джерело: Українська Нива. – 1931. – № 24.

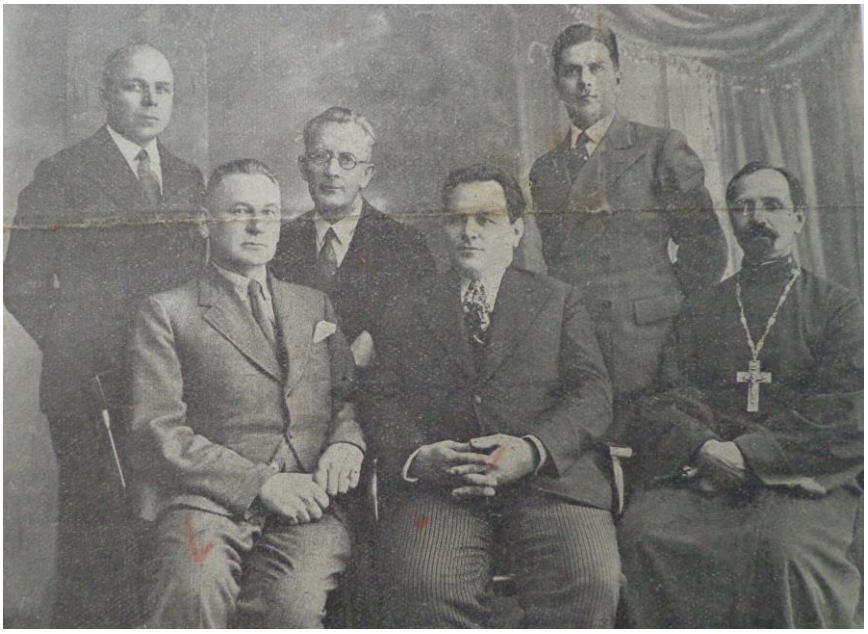

Українська парламентська репрезентація Волині (1935 р.). Сидять зліва направо: посол С. Тимошенко, сенатор М. Маслов, посли П. Певний і о. М. Волков; стоять: посли М. Бура і С. Скрипник

Джерело: Українська Нива. – 1935. – № 40.

Шкільні свідоцтва учнів Луцької приватної української гімназії Товариства ім. Лесі Українки Єви Харуківної та Олександра Дідковського (1932 р.)

Джерело: Держархів Волинської обл., ф. 73, оп. 1, спр. 26.

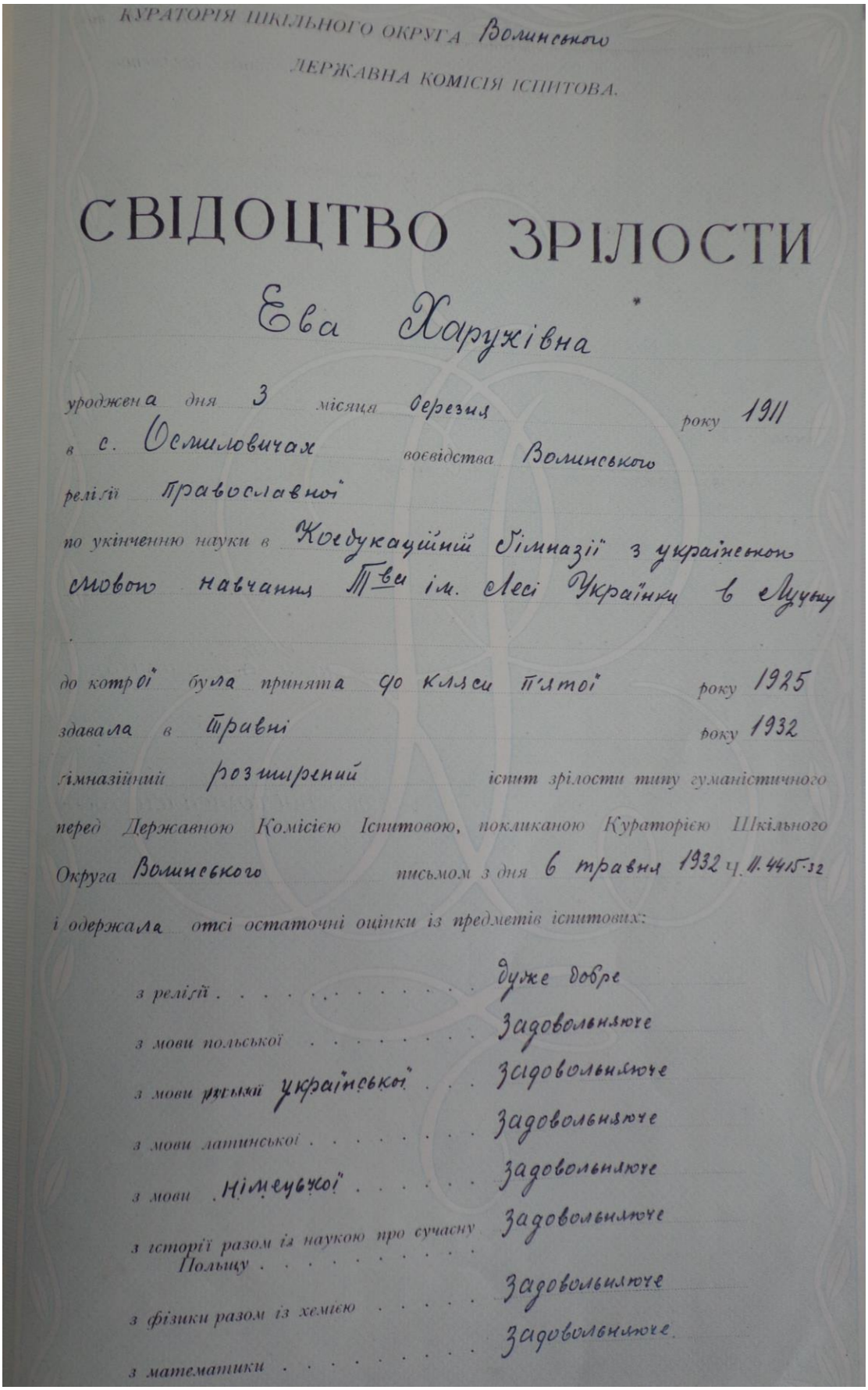

КУРАТОРІЯ ШКІЛЬНОГО ОКРУГА Волинського

ДЕРЖАВНА КОМІСІЯ ІСПИТОВА.

СВІДОЦТВО ЗРІЛОСТИ

Ева Харуківна

уроджена дня 3 місяця березня року 1911

в с. Осмиловичах воєвідства Волинського

релігії православної

по укінченню науки в Коедукаційній Гімназії з українською мовою навчання Т-ва ім. Лесі Українки в Луцьку

до котрої була принята до кляси п'ятої року 1925

здавала в травні року 1932

гімназійний розширений іспит зрілости типу гуманістичного

перед Державною Комісією Іспитовою, покликаною Кураторією Шкільного Округа Волинського письмом з дня 6 травня 1932 ч. II. 4415-32

і одержала отсі остаточні оцінки із предметів іспитових:

з релігії . . . . . дуже добре

з мови польської . . . . . задовольняюче

з мови ~~руської~~ української . . . задовольняюче

з мови латинської . . . . . задовольняюче

з мови німецької . . . . . задовольняюче

з історії разом із наукою про сучасну Польщу . . . . . задовольняюче

з фізики разом із хемією . . . . . задовольняюче

з математики . . . . . задовольняюче

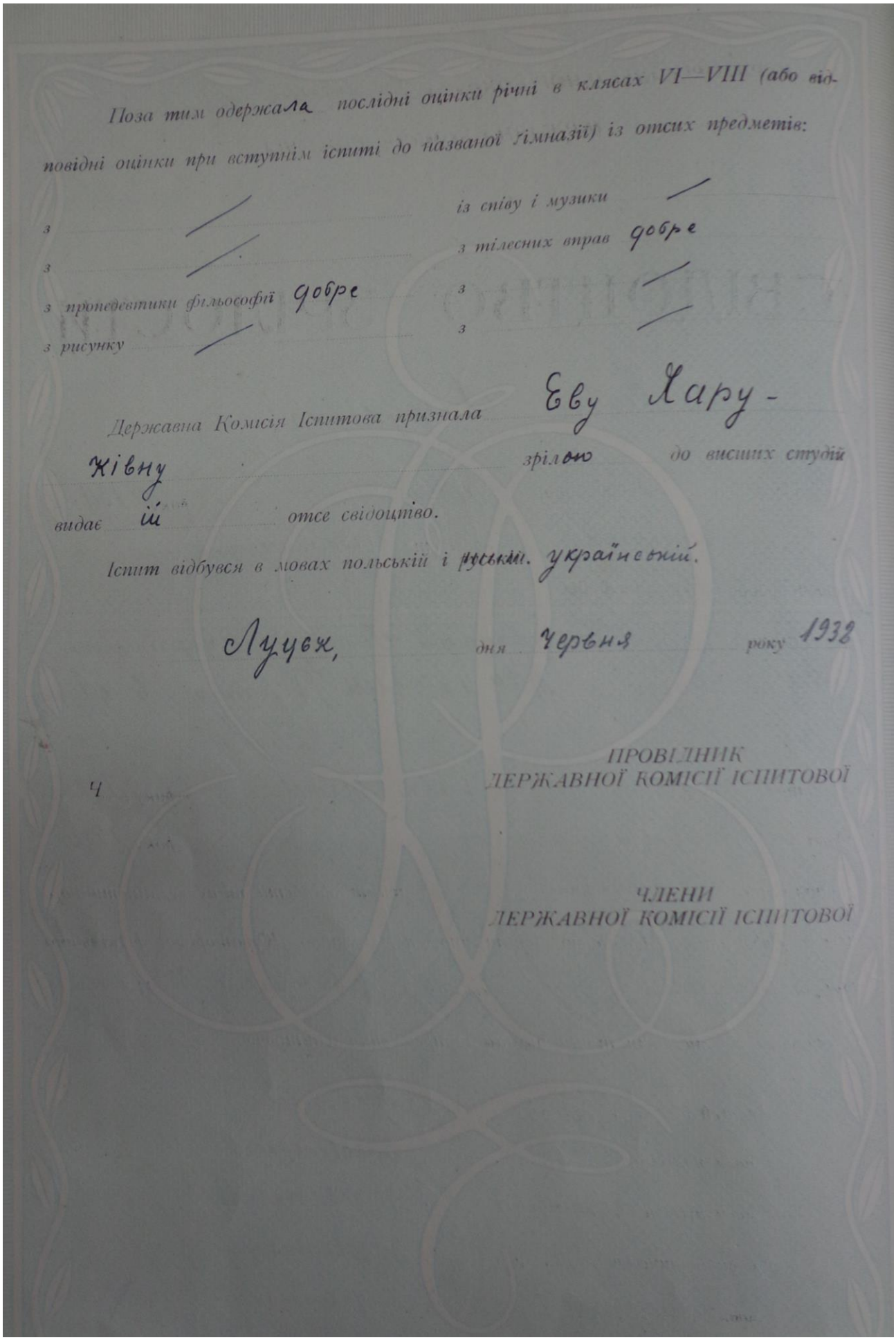

Поза тим одержала послідні оцінки річні в клясах VI—VIII (або відповідні оцінки при вступнім іспиті до названої гімназії) із отсих предметів:

з —

з —

з пропедевтики фільософії добре

з рисунку —

із співу і музики —

з тілесних вправ добре

з —

з —

Державна Комісія Іспитова признала Еву Харужівну зрілою до висших студій

видає їй отсе свідоцтво.

Іспит відбувся в мовах польській і ~~руський~~. український.

Луцьк, дня Червня року 1938

ПРОВІДНИК
ДЕРЖАВНОЇ КОМІСІЇ ІСПИТОВОЇ

ЧЛЕНИ
ДЕРЖАВНОЇ КОМІСІЇ ІСПИТОВОЇ

СВІДОЦТВО ЗРІЛОСТИ

Олександер Діджовський.

уроджений дня 12 місяця Грудня року 1910

в с. Лученках воєвідства

релігії Православної

по укінченню науки в Коедукаційній Гімназії з українською мовою навчання Тва ім. Лесі Українки в Луцьку

до котрої був принятий до кляси четвертої року 1926

здавав в Травні року 1932

гімназійний розширений іспит зрілости типу гуманістичного

перед Державною Комісією Іспитовою, покликаною Кураторією Шкільного Округа Волинського письмом з дня 6 травня ч. II. 4415. 32.

і одержав. отсі остаточні оцінки із предметів іспитових:

з релігії	дуже добре
з мови польської	добре
з мови ~~руської~~ української	добре
з мови латинської	задовольняюче
з мови німецької	добре
з історії разом із наукою про сучасну Польщу	добре
з фізики разом із хемією	задовольняюче
з математики	задовольняюче

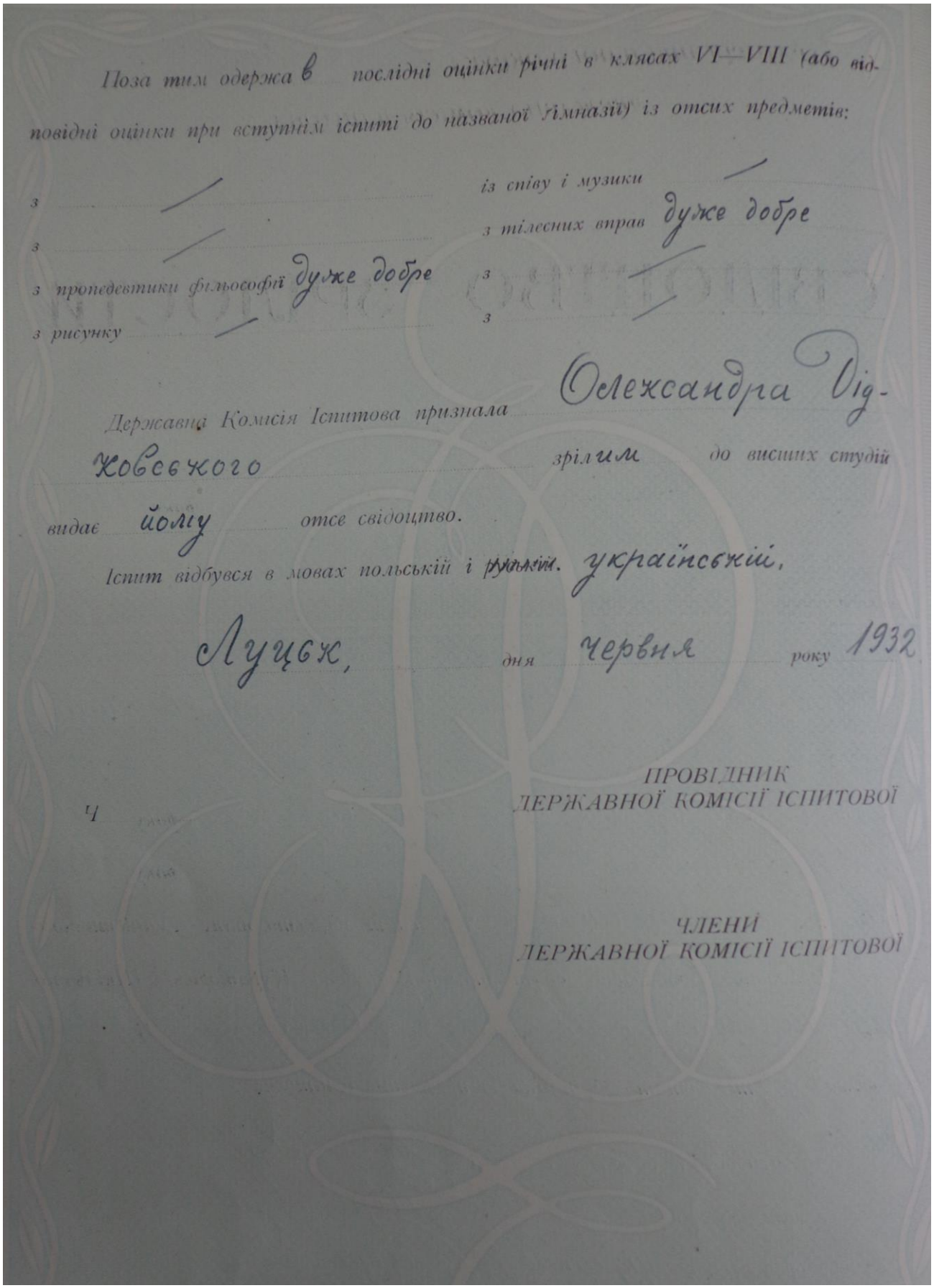

Поза тим одержа в послідні оцінки річні в клясах VI—VIII (або відповідні оцінки при вступнім іспиті до названої Гімназії) із отсих предметів:

з —

з —

з пропедевтики фільософії дуже добре

з рисунку —

із співу і музики —

з тілесних вправ дуже добре

з —

з —

Державна Комісія Іспитова признала Олександра Відженовського зрілим до висших студій

видає йому отсе свідоцтво.

Іспит відбувся в мовах польській і ~~руській~~. українській.

Луцк, дня червня року 1932

ПРОВІДНИК
ДЕРЖАВНОЇ КОМІСІЇ ІСПИТОВОЇ

Ч

ЧЛЕНИ
ДЕРЖАВНОЇ КОМІСІЇ ІСПИТОВОЇ

Шкільне свідоцтво учениці Луцької єврейської гімназії з польською мовою навчання (концесіонер Мойша Глікліх) Сари Фімкельштейн (1929 р.)

Джерело: Держархів Волинської обл., ф. 20, оп. 1, спр. 34.

ŚWIADECTWO DOJRZAŁOŚCI

Finkelsztejnówna Sarra

urodzon a dnia 31 miesiąca stycznia roku 1910 w Łucku województwa Wołyńskiego wyznania mojżeszowego po ukończeniu nauki w gimnazjum koedukacyjnem z polskim językiem nauczania Mojżesza Glicklicha w Łucku do którego była przyjęta do klasy szóstej roku 1924, zdawał a w maju roku 1929 gimnazjalny zwyczajny egzamin dojrzałości typu humanistycznego wobec Państwowej Komisji Egzaminacyjnej, powołanej przez Kuratorjum Okręgu Szkolnego Wołyńskiego w Równem pismem z dnia 27 kwietnia 1929 Nr. II-4341/29 i otrzymał następujące oceny ostateczne z przedmiotów egzaminacyjnych:

z religji	bardzo dobrze
z języka polskiego	dobrze
z języka łacińskiego	dobrze
z języka niemieckiego	dobrze
z historji wraz z nauką o Polsce współczesnej	dobrze
z fizyki wraz z chemją	bardzo dobrze
z matematyki	dobrze

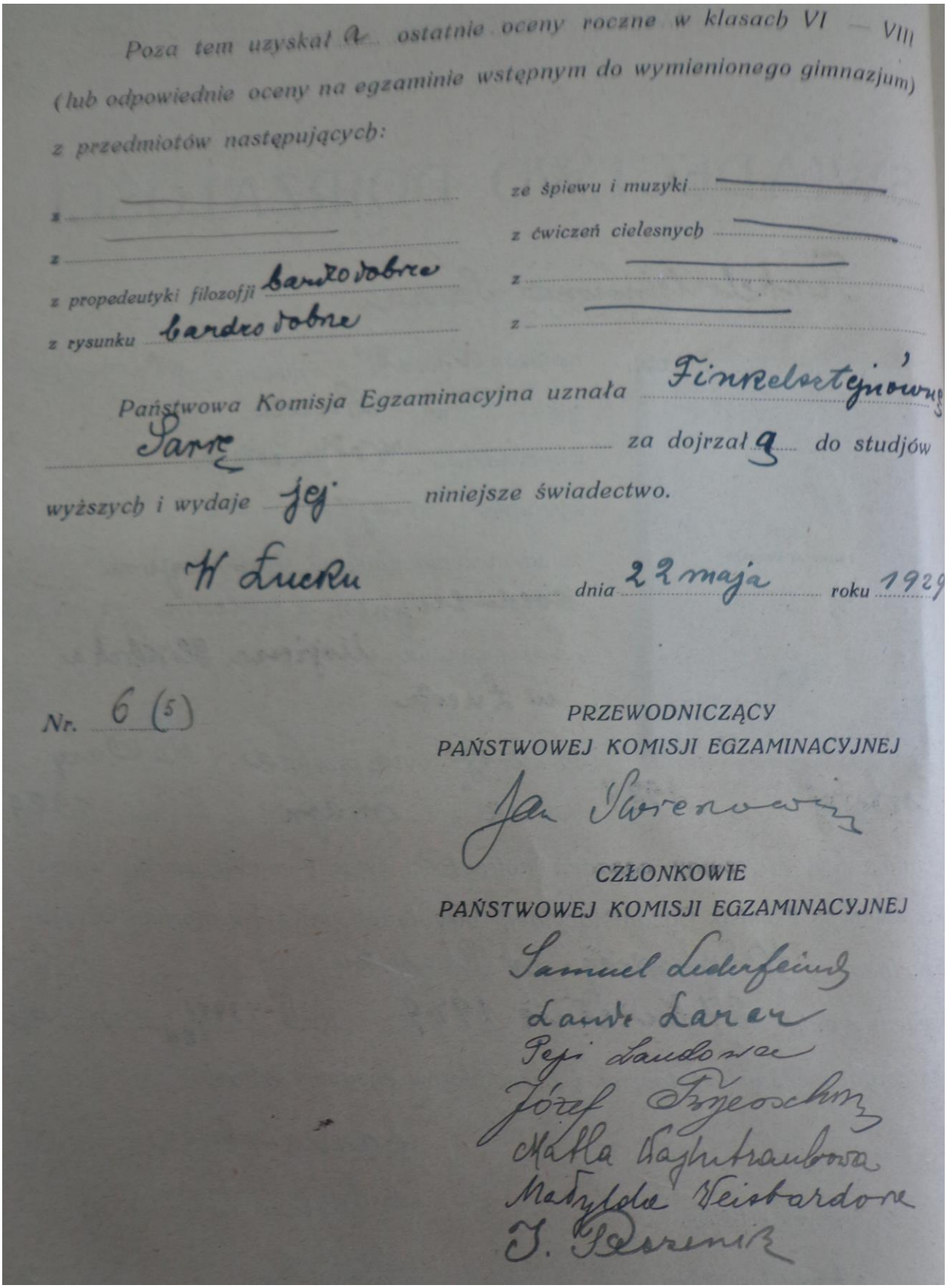

Poza tem uzyskał a ostatnie oceny roczne w klasach VI — VIII (lub odpowiednie oceny na egzaminie wstępnym do wymienionego gimnazjum) z przedmiotów następujących:

z ——— ze śpiewu i muzyki ———

z ——— z ćwiczeń cielesnych ———

z propedeutyki filozofji bardzo dobrze z ———

z rysunku bardzo dobrze z ———

Państwowa Komisja Egzaminacyjna uznała Finkelsztejnównę Sarę za dojrzałą do studjów wyższych i wydaje jej niniejsze świadectwo.

W Łucku dnia 22 maja roku 1929

Nr. 6 (5)

PRZEWODNICZĄCY
PAŃSTWOWEJ KOMISJI EGZAMINACYJNEJ

Jan Świerzowicz

CZŁONKOWIE
PAŃSTWOWEJ KOMISJI EGZAMINACYJNEJ

Samuel Lederfeind
Laude Lazar
Pepi Landowa
Józef Trzeoschin
Matla Wajntraubowa
Matylda Weisbardowa
J. Pszenik

Шкільне свідоцтво учня Луцької єврейської гімназії з польською мовою навчання (концесіонер Мойша Глікліх) Абрама Бронзафта (1929 р.)

Джерело: Держархів Волинської обл., ф. 20, оп. 1, спр. 34.

KURATORJUM OKRĘGU SZKOLNEGO Wołyńskiego w Równem

PAŃSTWOWA KOMISJA EGZAMINACYJNA

ŚWIADECTWO DOJRZAŁOŚCI

Bronzaft Abram

urodzony dnia 15 miesiąca czerwca roku 1911 w Kowlu województwa Wołyńskiego wyznania mojżeszowego po ukończeniu nauki w gimnazjum koedukacyjnem z polskim językiem nauczania Mojżesza Glikhika w Łucku do którego był przyjęty do klasy ósmej roku 1928, zdawał w maju roku 1929 gimnazjalny zwyczajny egzamin dojrzałości typu humanistycznego wobec Państwowej Komisji Egzaminacyjnej, powołanej przez Kuratorjum Okręgu Szkolnego Wołyńskiego w Równem pismem z dnia 27. kwietnia 1929 Nr. II-4341/29 i otrzymał następujące oceny ostateczne z przedmiotów egzaminacyjnych:

z religji	bardzo dobrze
z języka polskiego	dobrze
z języka łacińskiego	dobrze
z języka niemieckiego	dobrze
z historji wraz z nauką o Polsce współczesnej	bardzo dobrze
z fizyki wraz z chemją	bardzo dobrze
z matematyki	dobrze

Poza tem uzyskał ..... ostatnie oceny roczne w klasach VI — VIII (lub odpowiednie oceny na egzaminie wstępnym do wymienionego gimnazjum) z przedmiotów następujących:

z ..... ze śpiewu i muzyki .....

z ..... z ćwiczeń cielesnych .....

z propedeutyki filozofji bardzo dobrze z .....

z rysunku bardzo dobrze z .....

Państwowa Komisja Egzaminacyjna uznała Bronzafta Abrama za dojrzałego do studjów wyższych i wydaje mu niniejsze świadectwo.

W Łucku dnia 21 maja roku 1929

Nr. 2.(2)

PRZEWODNICZĄCY
PAŃSTWOWEJ KOMISJI EGZAMINACYJNEJ

Jan Wł. Świerzowicz

CZŁONKOWIE
PAŃSTWOWEJ KOMISJI EGZAMINACYJNEJ

Samuel Lederfeind
Laude Lazar
Pepi Landowa
Józef Tryeschorr
Matla Wajntraubowa
Matylda Weisbardowa
J. Dezenitz

Шкільні свідоцтва учнів єврейської початкової школи ім. Шолом-Алейхема в Луцьку Рейли Боймель та Бліма Вайнера (1932 р.)

Джерело: Держархів Волинської обл., ф. 21, оп. 1, спр. 55.

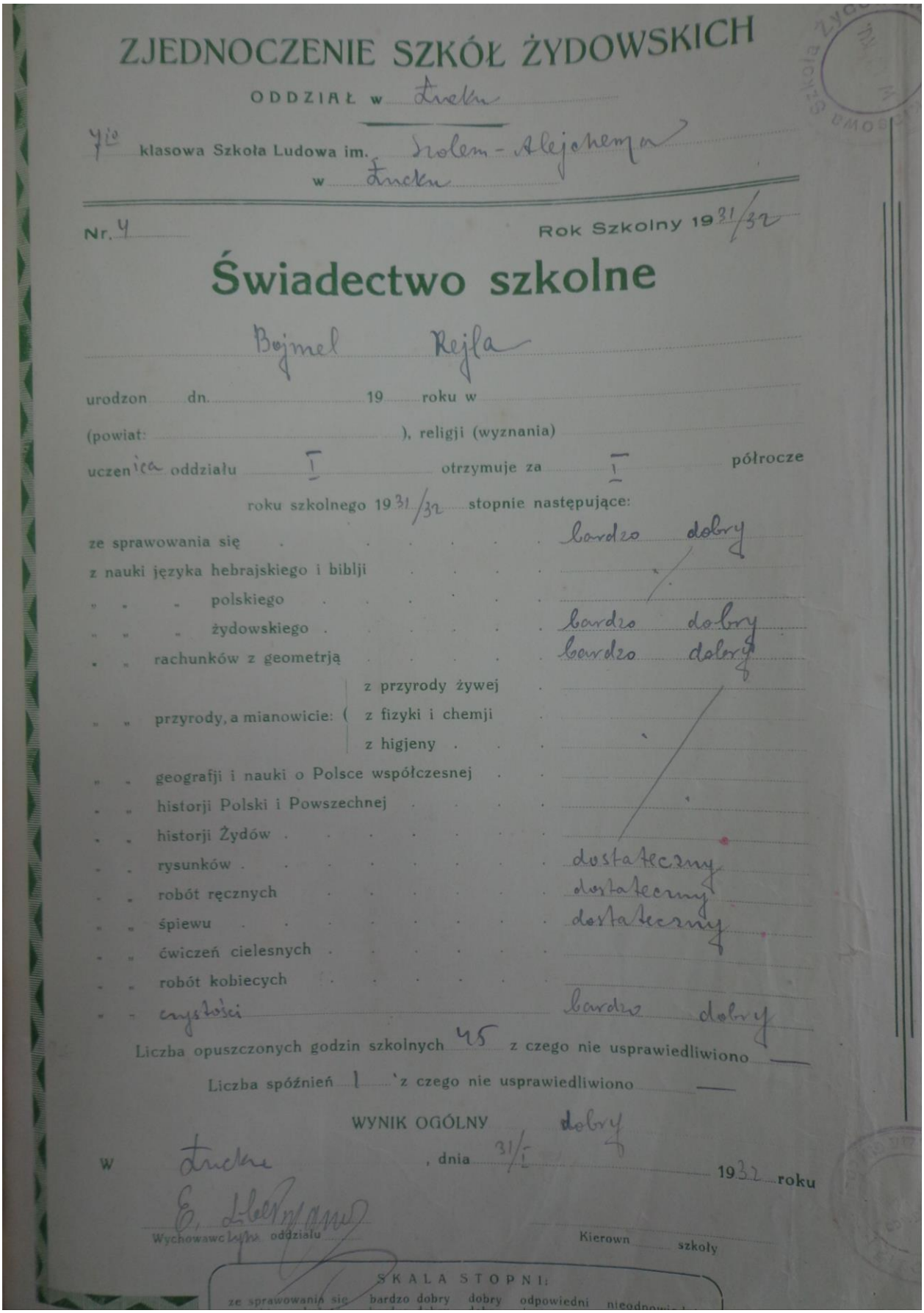

ZJEDNOCZENIE SZKÓŁ ŻYDOWSKICH

ODDZIAŁ w Łucku

7io klasowa Szkoła Ludowa im. Szolem-Alejchema w Łucku

Nr. 4 Rok Szkolny 1931/32

Świadectwo szkolne

Bojmel Rejla

urodzon dn. 19 roku w

(powiat:), religji (wyznania)

uczenica oddziału I otrzymuje za I półrocze

roku szkolnego 1931/32 stopnie następujące:

ze sprawowania się	bardzo dobry
z nauki języka hebrajskiego i biblji	
„ „ „ polskiego	
„ „ „ żydowskiego	bardzo dobry
„ „ rachunków z geometrją	bardzo dobry
„ „ przyrody, a mianowicie: z przyrody żywej	
z fizyki i chemji	
z higjeny	
„ „ geografji i nauki o Polsce współczesnej	
„ „ historji Polski i Powszechnej	
„ „ historji Żydów	
„ „ rysunków	dostateczny
„ „ robót ręcznych	dostateczny
„ „ śpiewu	dostateczny
„ „ ćwiczeń cielesnych	
„ „ robót kobiecych	
„ „ czystości	bardzo dobry

Liczba opuszczonych godzin szkolnych 45 z czego nie usprawiedliwiono —

Liczba spóźnień 1 z czego nie usprawiedliwiono —

WYNIK OGÓLNY dobry

w Łucku, dnia 31/I 1932 roku

E. Libermann

Wychowawczyni oddziału

Kierown szkoły

SKALA STOPNI:

ze sprawowania się bardzo dobry dobry odpowiedni nieodpowiedni

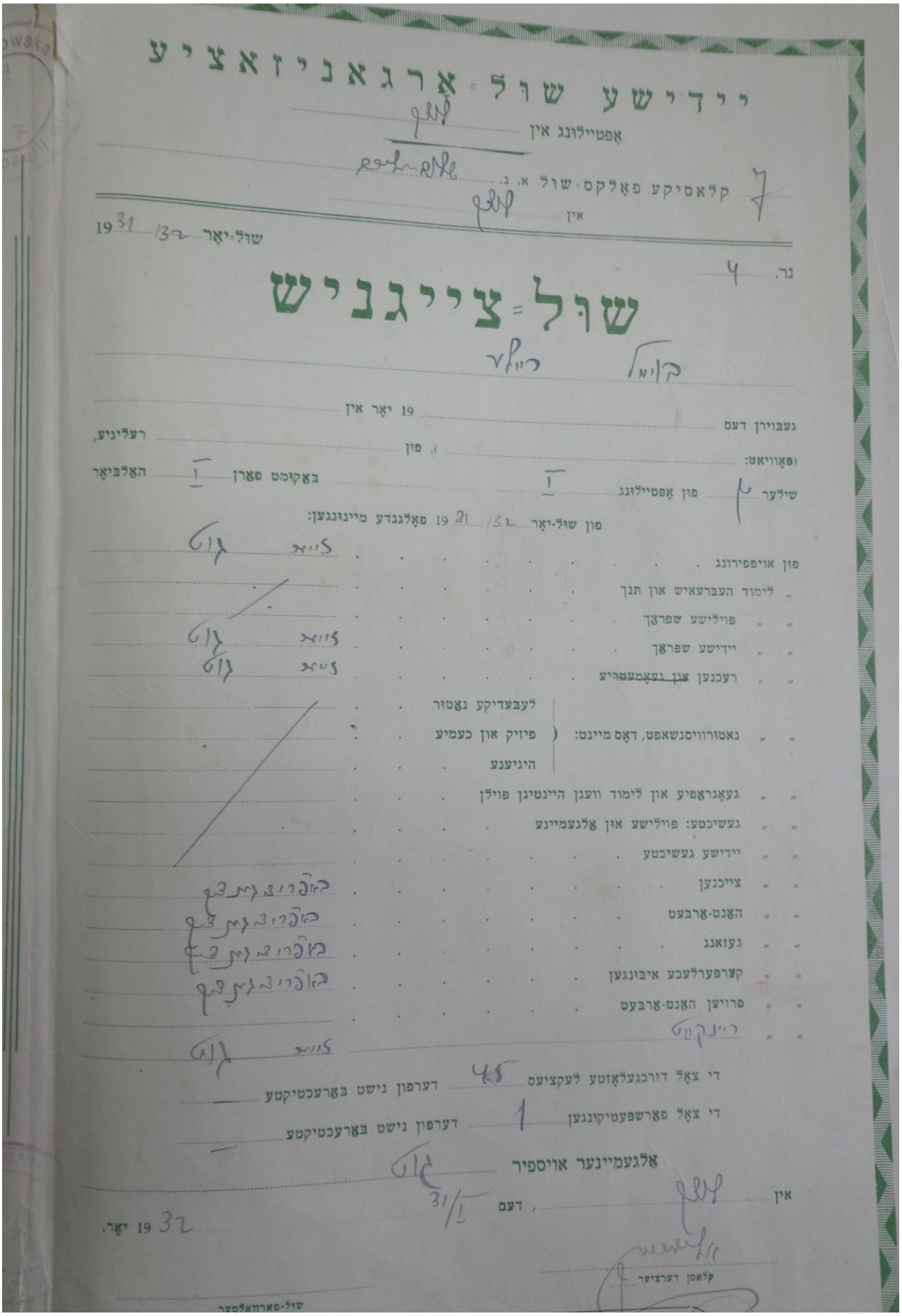

יידישע שול-ארגאניזאציע

אפטיילונג אין [illegible]

7 קלאסיקע פאלקס-שול א. נ. [illegible]

אין [illegible]

שול-יאר 1931/32

נר. 4

שול-צייגניש

[illegible]

געבוירן דעם ..... 19 יאר אין .....

(פאוויאט: .....), פון ..... רעליגיע,

שילער [illegible] פון אפטיילונג I באקומט פארן I האלביאר

פון שול-יאר 1931/32 פאלגנדע מיינונגען:

פון אויפפירונג . . . . . [illegible]

„ לימוד העברעאיש און תנך . . . . . /

„ „ פוילישע שפראך . . . . . [illegible]

„ „ יידישע שפראך . . . . . [illegible]

„ „ רעכנען ~~און געאמעטריע~~ . . . . . [illegible]

„ „ נאטורוויסנשאפט, דאס מיינט: לעבעדיקע נאטור / פיזיק און כעמיע / היגיענע . . . /

„ „ געאגראפיע און לימוד וועגן היינטיגן פוילן . . . /

„ „ געשיכטע: פוילישע און אלגעמיינע . . . /

„ „ יידישע געשיכטע . . . /

„ „ צייכנען . . . . . [illegible]

„ „ האנט-ארבעט . . . . . [illegible]

„ „ געזאנג . . . . . [illegible]

„ „ קערפערלעכע איבונגען . . . . . [illegible]

„ „ פרויען האנט-ארבעט . . . . . [illegible]

„ „ [illegible] [illegible]

די צאל דורכגעלאזטע לעקציעס 45 דערפון נישט באַרעכטיקטע —

די צאל פארשפעטיקונגען 1 דערפון נישט באַרעכטיקטע —

אלגעמיינער אויספיר [illegible]

אין [illegible], דעם 31/I 1932 יאר.

[illegible]

קלאסן דערציער

שול-פארוואלטער

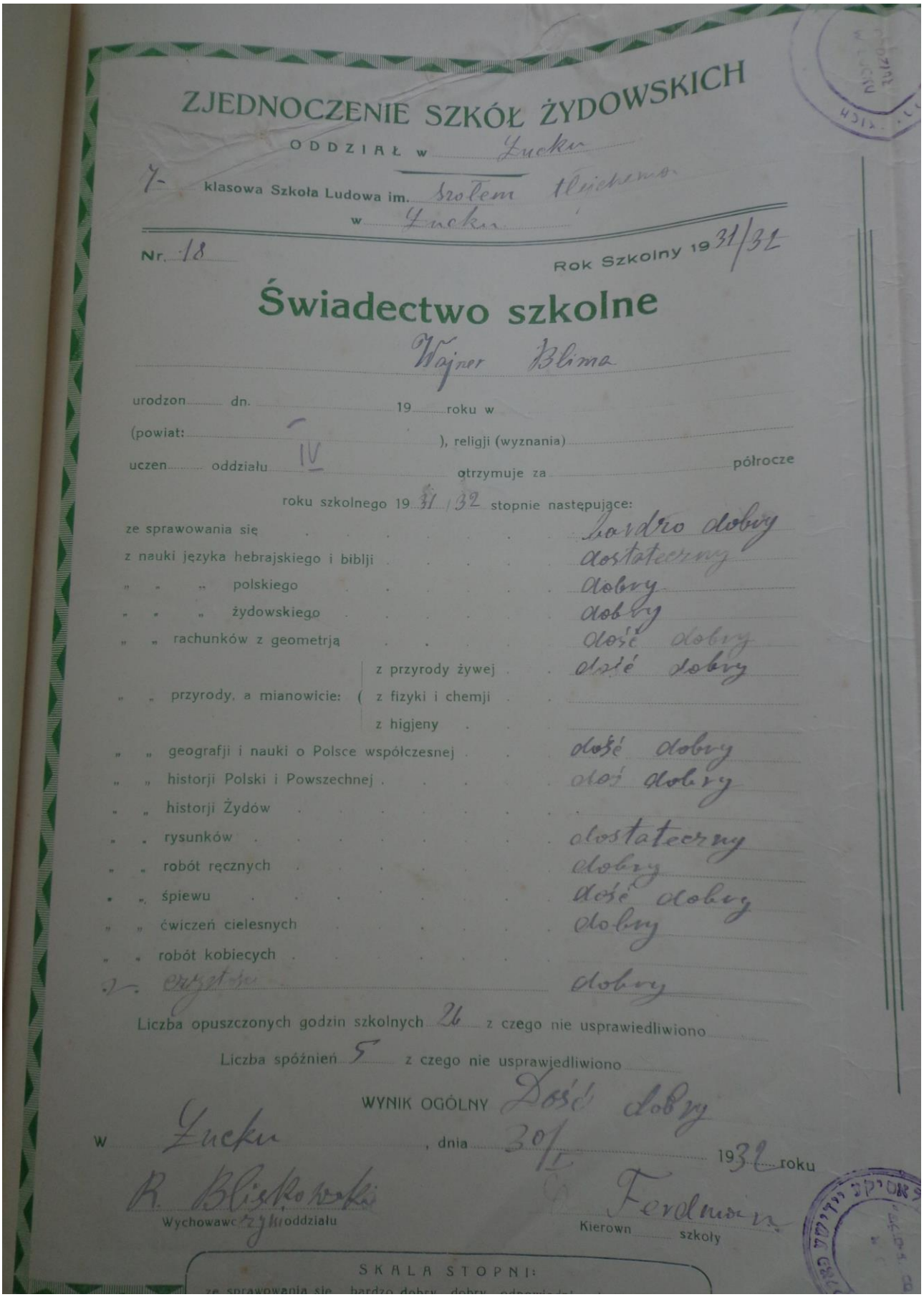

ZJEDNOCZENIE SZKÓŁ ŻYDOWSKICH

ODDZIAŁ w Łucku

7- klasowa Szkoła Ludowa im. Szolem Tlejchema

w Łucku

Nr. 18 Rok Szkolny 1931/32

Świadectwo szkolne

Wajner Blima

urodzon dn. 19 roku w

(powiat: –), religji (wyznania)

uczen oddziału IV otrzymuje za półrocze

roku szkolnego 1931/32 stopnie następujące:

ze sprawowania się	bardzo dobry
z nauki języka hebrajskiego i biblji	dostateczny
„ „ „ polskiego	dobry
„ „ „ żydowskiego	dobry
„ „ rachunków z geometrją	dość dobry
„ „ przyrody, a mianowicie: z przyrody żywej	dość dobry
z fizyki i chemji	
z higjeny	
„ „ geografji i nauki o Polsce współczesnej	dość dobry
„ „ historji Polski i Powszechnej	dość dobry
„ „ historji Żydów	
„ „ rysunków	dostateczny
„ „ robót ręcznych	dobry
„ „ śpiewu	dość dobry
„ „ ćwiczeń cielesnych	dobry
„ „ robót kobiecych	
„ „ czystości	dobry

Liczba opuszczonych godzin szkolnych 26 z czego nie usprawiedliwiono

Liczba spóźnień 5 z czego nie usprawiedliwiono

WYNIK OGÓLNY Dość dobry

w Łucku, dnia 30/I 1932 roku

R. Bliskowski
Wychowawczyni oddziału

Ferdman
Kierown szkoły

SKALA STOPNI:

ze sprawowania się bardzo dobry dobry odpowiedni

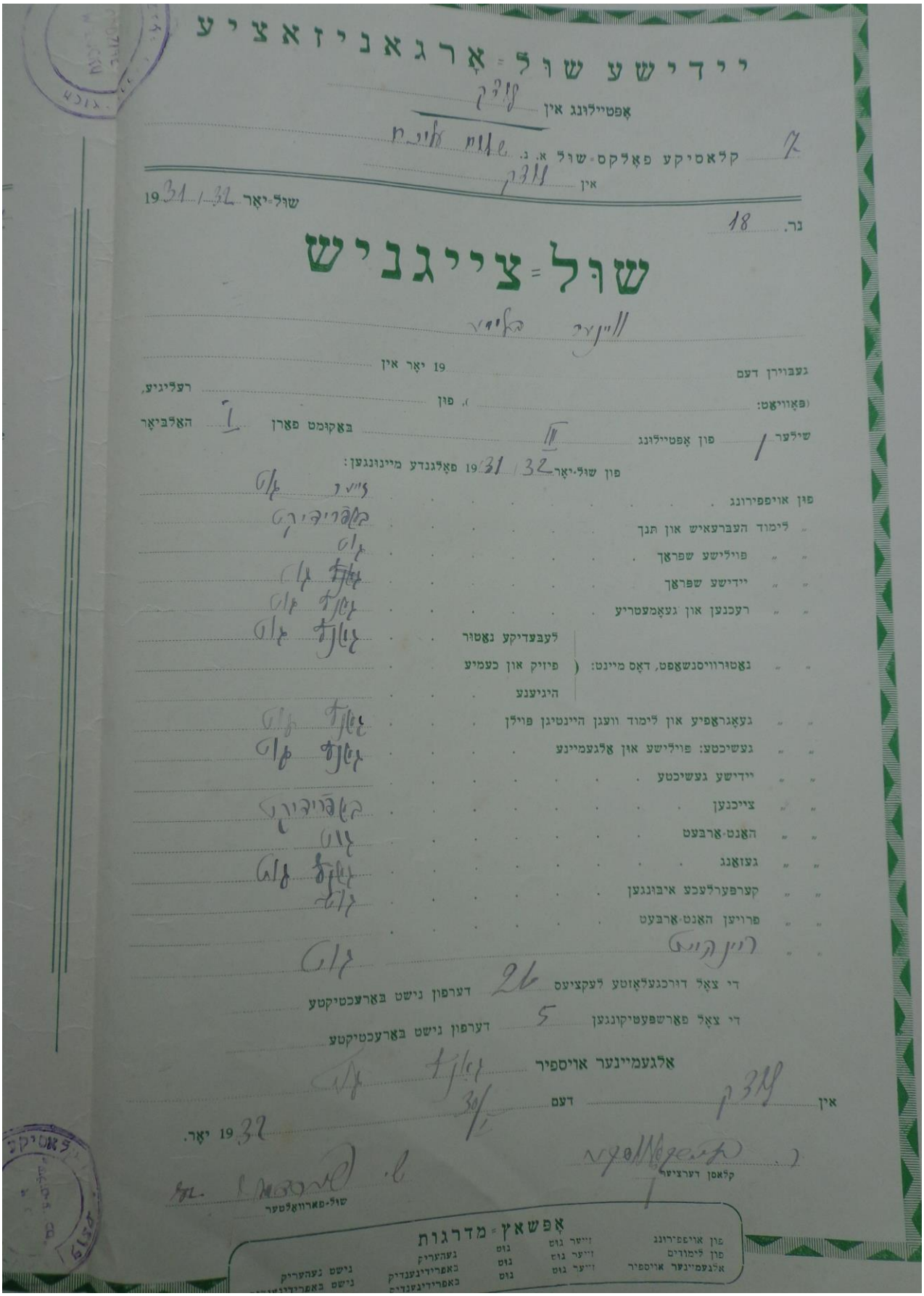

יידישע שול־אָרגאניזאציע

אָפּטיילונג אין [illegible]

קלאסיקע פאָלקס־שול א. נ. [illegible] 7

אין [illegible]

שול־יאָר 1931/32

נר. 18

שול־צייגניש

[illegible]

געבוירן דעם ..... 19 יאָר אין .....

(פאָוויאָט: .....), פון ..... רעליגיע,

שילער 1 פון אָפּטיילונג III באַקומט פאַרן I האַלביאָר

פון שול־יאָר 1931/32 פאָלגנדע מיינונגען:

פון אויפפירונג	[illegible]
„ לימוד העברעאיש און תנך	[illegible]
„ „ פוילישע שפּראַך	[illegible]
„ „ יידישע שפּראַך	[illegible]
„ „ רעכנען און געאָמעטריע	[illegible]
„ „ נאַטורוויסנשאַפט, דאָס מיינט: לעבעדיקע נאַטור	[illegible]
פיזיק און כעמיע	
היגיענע	
„ „ געאָגראַפיע און לימוד וועגן היינטיגן פוילן	[illegible]
„ „ געשיכטע: פוילישע און אַלגעמיינע	[illegible]
„ „ יידישע געשיכטע	
„ „ צייכנען	[illegible]
„ „ האַנט־אַרבעט	[illegible]
„ „ געזאַנג	[illegible]
„ „ קערפּערלעכע איבונגען	[illegible]
„ „ פרויען האַנט־אַרבעט	
„ „ [illegible]	[illegible]

די צאָל דורכגעלאָזטע לעקציעס 26 דערפון נישט באַרעכטיקטע

די צאָל פאַרשפּעטיקונגען 5 דערפון נישט באַרעכטיקטע

אַלגעמיינער אויספיר [illegible]

אין [illegible] דעם 30/2 19 32 יאָר.

[illegible]

קלאסן דערציער

[illegible]

שול־פאַרוואַלטער

אָפּשאַץ־מדרגות

פון אויפפירונג	זייער גוט	גוט	געהעריק	נישט געהעריק
פון לימודים	זייער גוט	גוט	באַפרידיגענדיק	נישט באַפרידיגענדיק
אַלגעמיינער אויספיר	זייער גוט	גוט	באַפרידיגענדיק	

Шкільні свідоцтва учнів російської гімназії РДТ у Луцьку Олексія Гловацького та Кирила Репнінського (1936 р.)

Джерело: Держархів Волинської обл., ф. 72, оп. 2, спр. 1.

ВѢДОМОСТЬ

объ успѣхахъ и поведеніи ученика VIII класса

Луцкой Русской Гимназіи Русскаго Благотворительнаго Общества

Гловацкаго Алексѣя

на 1935/36 годъ

ПРЕДМЕТЫ	1 полугодіе	3 четв.	4 четв.	Годовой	Опредѣленіе педаг. совѣта
Законъ Божій	5				
Польскій яз.	2				
Русскій яз.	3				
Латинскій яз.	2				
Математика	2				
Физика съ химіей и коснографіей					
Природовѣдѣніе	–				
Исторія	4				
Географія	–				
Французскій яз.	2				Подписи родителей:
Нѣмецкій яз.	–				
Пропедевтика филос.	4				
Ручной трудъ	–				
Рисованіе	3				
Гимнастика	пс.				
Поведеніе	5				
Проп. уроки: По ув. прич.	34				
Проп. уроки: Не ув. прич.	–				

ВѢДОМОСТЬ

объ успѣхахъ и поведеніи учени на I класса

Луцкой Русской Гимназіи Русскаго Благотворительнаго Общества

Репнинскаго Кирилла

на 1935/36 годъ

ПРЕДМЕТЫ	1 полугодіе	3 четв.	4 четв.	Годовой	Опредѣленіе педаг. совѣта
Законъ Божій	5				
Польскій яз.	3				
Русскій яз.	4				
Латинскій яз.					
Математика	4				
Физика съ химіей и коснографіей					
Природовѣдѣніе	4				
Исторія	4				
Географія	4				
Французскій яз.	4				Подписи родителей:
Нѣмецкій яз.					
Пропедевтика филос.					
Ручной трудъ					
Рисованіе					
Гимнастика	4				
Поведеніе	5				
Проп. уроки: По ув. прич.					
Проп. уроки: Не ув. прич.					

КЛАС. НАСТ. А. Разонова

Мѣсто печати

ДИРЕКТОРЪ

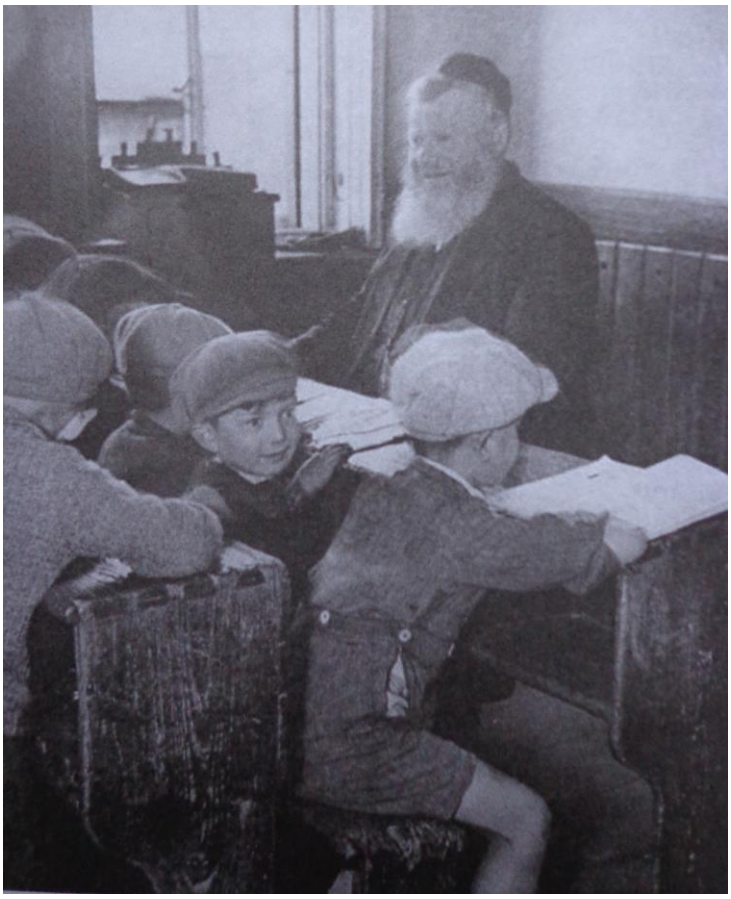

Навчання дітей у хедері (поч. XX ст.)

Джерело: Нариси з історії та культури євреїв України / ред. Леонід Фінберг. – К. : Дух і літера, 2009. – С. 296.

Група педагогів та учнів української гімназії ім. С. Мілашкевича в Кременці (1929 р.)

Джерело: Українська Нива. – 1929. – № 24–25.

Президент Другої Польської Республіки І. Мосціцький серед українських хорових колективів, що виступали на урочистостях з нагоди відкриття Луцького летовища 16 червня 1929 р. Позаду нього зліва – воєвода Г. Юзевський

Джерело: Українська Нива. – 1929. – № 27.

Український хор у с. Спасовому Здолбунівського повіту на чолі з о. Вдодовичем і регентом Куліковським (1929 р.)

Джерело: Українська Нива. – 1929. – № 24–25.

Український народний хор у Володимирі-Волинському. В центрі – композитор, хоровий диригент М. Тележинський (1929 р.)

Джерело: Українська Нива. – 1929. – № 24–25.

Учасники українського драматично-хорового гуртка с. Милостева на Рівненщині (1929 р.)

Джерело: Українська Нива. – 1929. – № 24–25.

Учасники українського дитячого танцювального гуртка, що діяв при товаристві «Рідна хата» у Рівному. В центрі – учитель танців Іван Щегол (1932 р.)
Джерело: Українська Нива. – 1932. – № 22.

Трупа Волинського українського театру.
В центрі – директор театру М. Певний (1933 р.)
Джерело: Українська Нива. – 1933. – № 42.

Учасники театрального гуртка товариства «Рідна хата»
у м. Володимирі-Волинському (1934 р.)
Джерело: Українська Нива. – 1934. – № 16.

Учасники конкурсу хорових колективів і аматорських гуртків
«Просвітянських хат», що відбувся 27 вересня 1934 р. в Острозі.
У центрі – сенатор І. Гловацький
Джерело: Українська Нива. – 1934. – № 31.

Дитячий гурток «Просвітянської хати» ВУО у с. Рудці-Козинській Луцького повіту (1935 р.)
Джерело: Українська Нива. – 1935. – № 27–28.

Хор ВУО у с. Воютині Луцького повіту (1935 р.)
Джерело: Українська Нива. – 1935. – № 37.

Відкриття «Просвітянської хати» ВУО у с. Колоденці на Рівненщині в червні 1933 р. Серед присутніх – посли П. Певний, М. Бура та С. Скрипник
Джерело: Українська Нива. – 1933. – № 28–29.

Урочиста академія на честь Т. Шевченка, що відбулася за ініціативи «Просвітянської хати» ВУО у с. Новому Чарторийську Луцького повіту. У центрі – генеральний секретар ВУО, посол М. Тележинський.
Джерело: Українська Нива. – 1934. – № 14.

Українська маніфестація в Почаєві 10 вересня 1933 р. з вимогами українізації Православної церкви

Джерело: Українська Нива. – 1933. – № 34.

Волинський архієпископ Олексій (Громадський). 1934 р.

Джерело: Українська Нива. – 1934. – № 9.

Склад сільськогосподарських машин у Здолбунові
(власник – чех Рудольф Йозеф). 1930 р.

Джерело: Vaculik J. Dějiny volyňských čechů. T. II. (1914–1945) / Jaroslav Vaculik. – Praha : Vydalo Sdruženi Čechů z Volyně a jejich přátel, 1998.

Виставка великої рогатої худоби у Боратині-Чеському Луцького повіту (1926 р.)

Джерело: Vaculik J. Dějiny volyňských čechů…

Чеські колоністи під час збирання урожаю хмелю у с. Купичеві Ковельського повіту (1938 р.)

Джерело: Krajanské listy. – 1938. – № 34.

Посол до сейму Вацлав Медуна з родиною (1930-ті рр.)

Джерело: Vaculik J. Dějiny volyňských čechů…

Управа «Чеської шкільної матиці» на Волині (третій зліва – голова ЧШМ В. Меснер, у центрі – посол В. Медуна)
Джерело: Vaculik J. Dějiny volyňských čechů…

Школа «Чеської шкільної матиці» в Луцьку
Джерело: Vaculik J. Dějiny volyňských čechů…

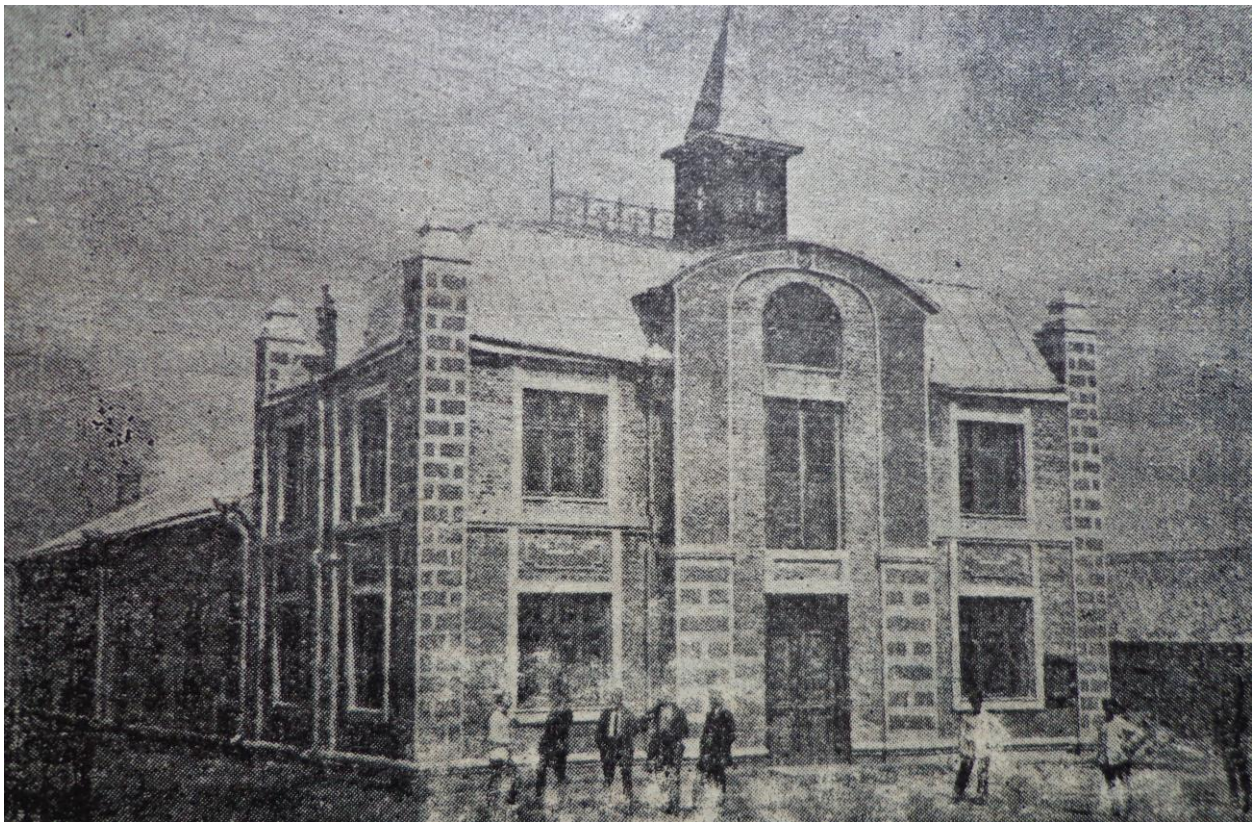

Народний дім у Гульчі-Чеській Здолбунівського повіту (1939 р.)
Джерело: Krajanské listy. – 1939. – № 1.

Учні і педагоги початкової школи ЧШМ в колонії Омелянщина (1938 р.)
Джерело: Krajanské listy. – 1938. – № 34.

Учні чеської школи у Новинах-Чеських Дубенського повіту
(2-га половина 1920-х рр.)
Джерело: Vaculik J. Dějiny volyňských čechů…

З'їзд чеських учителів у Рівному (1930 р.)
Джерело: Vaculik J. Dějiny volyňských čechů…

Чехи – учасники духового оркестру в с. Сенкевичівці (1938 р.)
Джерело: Krajanské listy. – 1938. – № 2.

Духовий оркестр пожежної сторожі у с. Млодаві Дубенського повіту
Джерело: Vaculik J. Dějiny volyňských čechů…

Хоровий колектив з Ульбарова-Чеського Дубенського повіту (1939 р.)
Джерело: Vaculik J. Dějiny volyňských čechů…

Аматорський театральний гурток у чеській колонії Купичеві Ковельського повіту (1934 р.)
Джерело: Vaculik J. Dějiny volyňských čechů…

Волинські німці (1930-ті рр.)

Джерело: Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 7929.

Учні німецької школи, що діяла при кірсі в Луцьку

Джерело: Держархів Волинської обл., ф. 296, оп. 1, спр. 46.

Наукове видання

Крамар Юрій Вікторович

Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя

Монографія

Редактор і коректор Л. С. Пащук
Верстка М. Б. Філіповича

Формат 60×84 1/16. Обсяг 23,48 ум. друк. арк., 23,1 обл.-вид. арк.
Наклад 500 пр. Зам.